NEMIRA
LYNDA GARLAND ÎMPĂRĂTESELE BIZANȚULUI

BYZANTIVM

Colecţie coordonată de Vasile Adrian Carabă

LYNDA GARLAND este profesor la University of New England și președinte al Australian Association of Byzantine Studies. Printre preocupările sale de cercetare se numără Antichitatea greco-romană, societatea și politica Bizanțului, istoria Cruciadelor, rolul femeii în religie. A publicat în presa de specialitate numeroase studii despre universul bizantin, colaborând la volume colective, enciclopedii și dicționare. Este autoarea mai multor volume, multe dintre ele semnate împreună cu M.P.J. Dillon. Dintre acestea fac parte *Ancient Rome: from the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar* (Routledge, 2006), *The Ancient Greeks: A Political and Social History from Archaic Times to the Death of Alexander* (Routlege, 2012).

LYNDA GARLAND

ÎMPĂRĂTESELE BIZANȚULUI

Femeile şi puterea în Bizanț între anii 527 şi 1204

Traducere din limba engleză
MARIA YVONNE BĂNCILĂ
DAMIAN ALEXANDRU ANFILE

NEMIRA

Coperta: Alexandru CSUKOR
Ilustrația copertei: *Teodora și Curtea sa* (detaliu), San Vitale, Ravenna

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a Români
GARLAND, LYNDA
Împărătesele Bizanțului / Lynda Garland; trad.:
Maria Yvonne Băncilă, Damian Alexandru Anfile. -
București: Nemira Publishing House, 2014
Bibliogr.
Index
ISBN 978-606-579-425-2

I. Băncilă, Maria Yvonne (trad.)
II. Anfile, Damian Alexandru (trad.)

94(495.02)"0527/1204":929
94(495.02)"0527/1204":396

Lynda Garland
BYZANTINE EMPRESSES
Woman and Power in Byzantium, AD 527–1204
© 1999, Lynda Garland. All Rights Reserved.
Authorised translation from the English language edition published by
Routledge, a member of the Taylor & Francis Group.

© Nemira, 2014

Redactor: Oana IONAȘCU
Tehnoredactor: Irina POPESCU

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări,
fără acordul scris al editorului, este strict interzisă
și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-579-425-2

Pentru Matthew, Daniel Isaiah și Sophia

ἡ μόνη τῶν πασῶν ἐλευθέρα,
ἡ τοῦ ξύμπαντος γένους δεσπότις

Prefață

Lucrarea de față prezintă o serie de portrete cu caracter biografic ale celor mai marcante personalități feminine bizantine care au domnit sau au fost asociate la tronul imperial între anii 527 și 1204. Am urmărit în principal să prezint și să analizez datele istorice disponibile, pentru a arăta ce au realizat aceste împărătese, ce consideră istoricii că au realizat și ce au intenționat ele să facă. Demersul meu nu este cu totul inedit: multe dintre împărătesele acestei perioade au fost prezentate publicului larg prin magnificele eseuri ale lui Charles Diehl, cuprinse în cele două volume ale lucrării sale *Figuri bizantine.* Mai recent, Donald Nicol a scris o lucrare de referință, ce consemnează biografiile a zece femei din perioada Paleologilor, intitulată *Femeia bizantină.* Nouăzeci de ani de cercetări ne despart, însă, de scrierile lui Diehl și, deși lucrarea de față nu poate rivaliza cu ele în ceea ce privește plăcerea lecturii, se străduiește totuși să-i ofere cititorului documentația pe care Diehl a omis-o, precum și interpretările date de cercetătorii moderni. Aș dori să le mulțumesc celor care m-au ajutat în acest sens: în special echipei de la Dumbarton Oaks, unde această lucrare și-a căpătat forma definitivă, pentru ajutorul lor; lui Richard Stoneman, pentru răbdarea lui; și soțului meu, ca întotdeauna, pentru încurajare.

ABREVIERI

AASS	*Acta Sanctorum Bollandiana*, Bruxelles, 1643–1779; Paris și Roma, 1866–1887; Bruxelles, 1965–1970, 68 vol.
AB	*Analecta Bollandiana*
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ed. E. Schwartz și J. Straub, Berlin, 1914–1983
AIPHOS	*Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*
Akropolites	*Georgii Akropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, rev. P. Wirth, 2 vol., Stuttgart, 1978
Alexiad	*Anne Comnène, Alexiade*, ed. și trad. B. Leib, 3 vol., Ed. Budé, Paris, 1937–1945, ed. a II-a, 1967; traducere în engleză de E.R.A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena*, Ed. Harmondsworth, 1979; [trad. rom. de Marina Marinescu, *Ana Comnena, Alexiada*, 2 vol., Ed. Minerva, București, 1977; *n. tr.*]
Angold, *Aristocracy*	M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, British Archaelogical Reports, 1984
Anth. Gr.	*Anthologia Graeca*, ed. H. Beckby, 4 vol., München, ed. a II-a, 1957–1958
Attal.	*Michaelis Attaliotae Historia*, ed. E. Bekker, Bonn, *CSHB*, 1853
BF	*Byzantinische Forschungen*
BHG^3	Bibliotheca Hagiographica Graeca, ed. F. Halkin, Subsidia Hagiographica 8a, Bruxelles, ed. a III-a, 1957
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*

Bryen.	Nikephoros Bryennios, *Histoire*, ed. P. Gautier, Bruxelles, CFHB, 1975
BS	*Byzantinoslavica*
BS/EB	*Byzantine Studies/ Études Byzantines*
Buildings	Procopius, *Buildings*, ed. J. Haury, rev. G. Wirth, *Opera*, vol. 4: *De Aedificiis*, Teubner, Leipzig, 1964, trad. H.B. Dewing, vol. 7, Cambridge, Mass, Loeb, 1940
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
Cass. *Variae*	Cassiodorus, *Variae*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA 12, Weidmann, Berlin, 1894; traducere în engleză de S.J.B. Barnish, *The Variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Liverpool, Liverpool University Press, 1992
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
Chon.	*Niketas Choniates, Χρονικὴ διήγησις*, ed. J.-L. van Dieten, *CFHB*, Berlin şi New York, 1975; traducere în engleză de H.J. Magoulias, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Wayne State University Press, Detroit, 1984
Chon., *Orationes*	Choniates, Niketas, *Orationes et Epistulae*, ed. J.-L. van Dieten, Berlin şi New York, *CFHB*, 1972
Chron. Pasch.	*Chronicle Paschale*, ed. L. Dindorf, CSHB, Bonn, 1832; traducere în engleză de M. şi M. Whitby, *Chronicon Paschale* 284–628 AD, Liverpool University Press, Liverpool, 1989
CJ	*Codex Justinianus*, ed. P. Krueger, Berlin, ed. a XI-a, 1954
CMH	*The Cambridge Medieval History*
Codex Marc.	Codex Marcianus 524, „Ὁ Μαρκιανὸς Κῶδιξ 524", ed. S. Lampros, *NE* 8 (1911) 3–59, 113–192
Corippus, *Iust.*	*Flavius Cresconius Corippus in Laudem Iustini Augusti Minoris Libri IV*, ed. şi trad. Averil Cameron, University of London, Athlone Press, 1976
CQ	*Classical Quarterly*
CSCO	*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*
CSHB	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*
CTh.	*Codex Theodosianus*, ed. Th. Mommsen, Berlin, Ed. Weidmann, ed. a III-a, 1962; traducere în engleză de C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmodian Constitutions*, Princeton University Press, Princeton, 1952

DAI	*Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*, ed. şi trad. Gy. Moravcsik şi R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington DC, ed. a II-a rev., 1967
de cer.	Constantine Porphyrogennetos, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, ed. J.J. Reiske, 2 vol, *CSHB*, Bonn, 1829; traducere parţială în franceză de A. Vogt, *Constantin Porphyrogénète. Le livre des cérémonies*, 2 vol., Paris, Ed. Budé, 1935–1940
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
EEBS	Ἐπετήρις ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν
EHR	*English Historical Review*
EO	*Echos d'Orient*
Eustathios	*Eustathios of Thessaloniki: The Capture of Thessaloniki*, trad. J.R. Melville Jones, Byzantina Australiensia 8, Canberra, 1988, ed. B.G. Niebuhr, *De Thessalonica Capta*, *CSHB*, Bonn, 1842
Evagr.	Evagrios, *The Ecclesiastical History of Evagrius*, ed. J. Bidez şi L. Parmentier, Methuen, Londra, 1898; traducere în franceză de A.J. Festugiere, „Évagre, Histoire ecclésiastique", *Byzantion* 45(2) (1975): 187–488
FHG	*Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müller, vol. 4, Ed. Didot, Paris, 1851
Genesios	*Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor*, ed. A. Lesmueller-Werner şi I. Thurn, Ed. De Gruyter, Berlin, 1978
Geo. Mon.	Georgius Monachus, *Chronicon*, ed. C. de Boor, rev. P. Wirth, vol. 2, Teubner, Stuttgart, 1978
Geo. Mon. Cont.	Georgius Monachus, *Vitae Recentiorum Imperatorum*, în: Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1838, 761–924
GOTR	*Greek Orthodox Theological Review*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
Gregoras	Gregoras, Nikephoros, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, 3 vol., *CSHB*, Bonn, 1829–1855
Greg. Tur., *HF*	Gregory of Tours, *Historia Francorum*, ed. W. Arndt şi B. Krusch, *MGH* Scriptores rerum Merovingicarum 1, Hanovra, 1951; traducere în engleză de O.M. Dalton, *History of the Franks*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1927, ed. a II-a, 1971
HTR	*Harvard Theological Review*

HUS	*Harvard Ukrainian Studies.*
JHS	*Journal of Hellenic Studies.*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
John Biclar.	John of Biclaro, *Chronicle*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA, 11, Weidmann, Berlin, 1894, 207–220; trad. K.B. Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool University Press, Liverpool, 1990
John Eph. , *HE*	John of Ephesus, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae Pars Tertia*, ed. și trad. E. W. Brooks, *CSCO* 106, Scr. Syr. 54–55, Louvain, 1935–1936, ed. a II-a, 1952; traducere în engleză de R. Payne Smith, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, Oxford University Press, Oxford, 1860
John Eph., *Lives*	John of Ephesus, *The Lives of the Eastern Saints*, *PO* 17 (1923): 1–307, 18 (1924): 513–698, 19 (1926): 153–285
John Lyd.	John Lydus, *Ioannes Lydus, On Powers or the Magistracies of the Roman State*, ed. și trad. A.C. Bandy, American Philosophical Society, Philadelphia, 1983.
John of Nikiu	*The Chronicle of John, Coptic Bishop of Nikiu*, trad. R.H. Charles, Ed. Williams and Norgate, Londra, 1916
JRS	*Journal of Roman Studies*
JTS	*Journal of Theological Studies*
Kant.	Kantakouzenos, John (VI), *Joannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV*, ed. L. Schopen, 3 vol., *CSHB*, Bonn,1828–1832
Kedr.	George Kedrenos, *Historiarum Compendium*, ed. I. Bekker, 2 vols., *CSHB*, Bonn, 1838–1839
Kekaumenos	*Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptoris de Officiis Regiis Libellus*, ed. B. Wassiliewsky și V. Jernstedt, St Petersburg, 1896, Ed. Hakkert, Amsterdam, ed. a II-a, 1965
Kinnamos	*Joannis Cinnami Epitome Rerum ab Joanne et Manuele Comnenis Gestarum*, ed. A. Meineke, *CSHB*, Bonn,1836; traducere din engleză de M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, Columbia University Press, New York, 1976
Leo Diac.	Leo the Deacon, *Historiae*, ed. C.B. Hase, *CSHB*, Bonn, 1828
Leo Gramm.	Leo Grammaticus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1842

Lib. Pont.	*Le Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, 2 vol., Paris, ed. a II-a, 1955–1977; traducere din engleză de R. Davis, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis): The Ancient Biographies of the First Ninety Roman Bishops to AD 715*, Liverpool University Press, Liverpool, 1989; *Idem*, *The Lives of the Eighth-Century Popes*, Liverpool University Press, Liverpool, 1992
Liberatus, *Brev.*	Liberatus, *Breviarium Causae Nestorianorum et Eutychianorum*, ed. E. Schwartz, ACO 2.5, Berlin şi Leipzig, Ed. de Gruyter, 1932, 98–141
Malalas	John Malalas, *Cronografia*, ed. L. Dindorf, *CSHB*, Bonn, 1831; traducere în engleză de E. Jeffreys, M. Jeffreys şi R. Scott, *John Malalas, The Chronicle*, Byzantina Australiensia, Melbourne, 1986
Mansi	Mansi, G.D. (ed.), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Florenţa, 1759–1798, Paris, Ed. Welter, ed. a II-a, 1901–1927
Men. Prot.	Menander Protector, fragmente, în: *The History of Menander the Guardsman*, ed. şi trad. R.C. Blockley, Francis Cairns, Liverpool, 1985; de asemenea ed. C. Muller, în *FHG* 4
MGH AA	*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*
Mich. Syr.	Michael the Syrian, trad. J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche 1166–1199*, 4 vol., Ed. Ernest Leroux, Paris, 1899–1924
MM	F. Miklosich şi J. Müller (eds.), *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, 6 vol., Ed. Gerold, Viena, 1860–1890
Monophysite Texts	*Monophysite Texts of the Sixth Century* [Texte monofizite din secolul al VI-lea, *n. tr.*], ed. în siriacă şi trad. din latină de A. van Roey şi P. Allen, Ed. Peeters, Leuven, 1994
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
Nicholas, *Ep.*	*Nicholas I Patriarch of Constantinople: Letters* [Nicolae I, patriarhul Constantinopolului: *Scrisori*, *n. tr.*], ed. şi trad. R. Jenkins şi L. Westerink, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1973
Nikephoros	*Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History* [Nichifor, patriarhul Constantinopolului, *Scurtă*

	Istorie, n. tr.], ed. şi trad. C. Mango, *CFHB*, Washington DC, 1990
Nov. J.	Justinian, *Novellae*, în: *Corpus Juris Civilis*, vol. 3, ed. R. Schoell şi W. Kroll, Ed. Weidmann, Berlin, ed. a IV-a, 1954
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
ODB	*The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, 3 vol., Oxford University Press, New York, 1991
Patria	*Patria Constantinopoleos*, ed. Th. Preger, în: *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, vol. 2, Ed. Teubner, Leipzig, 1907
Paul Diac., *HL*	Paul Diaconul, *Historiae Langobardorum*, eds. L. Bethmann şi G. Waitz, *MGH Scriptores rerum Langobard. et ltal. saec. VI-IX*, Hanovra, 1878; traducere în engleză de W.D. Foulke, *History of the Lombards*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, ed. a II-a, 1974
PG	*Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, ed. J.-P. Migne
PL	*Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, ed. J.-P. Migne
PLP	*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp *et al.*, Verlag des Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1976
PLRE	*The Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. J.R. Martindale *et al.*, 3 vol., Cambridge University Press, Cambridge, 1970–1992
PO	*Patrologia Orientalis*
PP	*Past and Present*
Procopius	Procopius de Cezareea, *Opera*, ed. J. Haury, rev. G. Wirth, 4 vol., Leipzig, Ed. Teubner, 1962–1964; ed. şi trad. în engleză, H.B. Dewing, 7 vol., Cambridge, Mass., Loeb, 1914–1940
Psellos	Mihail Psellos, *Chonographia*, ed. şi trad. E. Renauld, 2 vol., Paris, Ed. Budé, 1926–1928; trad. în engleză de E.R.A. Sewter, *Michael Psellus: Fourteen Byzantine Rulers*, Penguin, Harmondsworth, 1966
Psellos, *HS*	*Michaeli Pselli Historia Syntomos*, ed. şi trad. W.J. Aerts, *CFHB*, Berlin şi New York, 1990
Psellos, „On Skleraina"	„Εἰς τὴν τελευτὴν τῆς Σκληραίνας", ed. M.D. Spadaro, *In Mariam Sclerenam, Testo critico, introduzione e commentario*, University of Catania Press, Catania, 1984

Psellos, *Scr. Min.*	*Michaelis Pselli Scripta Minora*, ed. E. Kurtz şi F. Drexl, 2 vol., Vita e Pensiero, Milan, 1936–1941
Ps-Symeon	Pseudo-Symeon, *Chronographia*, în: Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn, *CSHB*, 1838, 601–760
REB	*Revue des Études Byzantines*
RH	*Revue Historique*
Robert of Clari	*La conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer, Paris, 1924; trad. în engleză de E.H. McNeal, *The Conquest of Constantinople*, Columbia University Press, New York, 1936
RSBN	*Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*
RSBS	*Rivista di Studi Bizantini e Slavi*
Sathas, *MB*	K.N. Sathas, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi*), 7 vol., Ed. Gregoriades, Veneţia şi Paris, 1872–1894
SH	Procopius, *Secret History (Anecdota)*, ed. J. Haury, rev. G. Wirth, *Opera*, vol. 3, *Historia Arcana*, Ed. Teubner, Leipzig, 1963; trad. H.B. Dewing, vol. 6, Cambridge, Mass., Loeb, 1940 şi G.A. Williamson, Penguin, Harmondsworth, 1966
Skyl.	*Joannis Scylitae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, *CFHB*, Berlin şi New York, 1973
Skyl. Cont.	Skylitzes Continuatus, *Ἡ συνέχεια τῆς χρωογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*, ed. E. Tsolakes, Ἵδρυμα μελετῶν Χερσονήσου του Αἵμου, Tesalonic, 1968
Souda	*Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, 5 vol., Ed. Teubner, Leipzig, 1928–1938
Stratos	A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, 6 vol., Ed. Hakkert, Amsterdam, 1968–1975
Syn. CP	*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, *Propylaeum ad AASS Nov.*, Bruxelles, 1902
Syn. Vetus	*The Synodicon Vetus*, ed. şi trad. J. Duffy şi J. Parker, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1979
Tabari	Tabari, *Annales*, ed. M.J. de Goeje *et al.*, 15 vol., Ed. Brill, Leiden, 1879–1901; trad. J.A. Williams, *The Early 'Abbasi Empire*, 2 vol., Cambridge University Press, Cambridge, 1988–1989
Theod. Stoud., *Ep.*	*Theodori Studitae Epistulae*, ed. G. Fatouros, 2 vol., *CFHB*, Berlin şi New York, 1992
Theophanes	Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, 2 vol., Leipzig, *CSHB*, 1883; trad. în engleză de C. Mango şi

	R. Scott, colaborator G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Clarendon Press, Oxford, 1997 [Sfântul Teofan Mărturisitorul, *Cronografia*, trad. din lb. greacă, studiu introductiv și note de Mihai Țipău, Basilica, București, 2012; *n. tr.*]
Theoph. Cont.	Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1838
Theoph. Sim.	Theophylact Simocatta, *Istoria*, ed C. de Boor, rev. P. Wirth, Ed. Teubner, Stuttgart, 1972; trad. în engleză de M. și M. Whitby, *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes*, Clarendon Press, Oxford, 1986
Theophylact	*Théophylacte d'Achride*, vol. I: *Discours, traités, poésies*, ed. P. Gautier, *CFHB*, Tesalonic, 1980; vol. 2: *Lettres*, *CFHB*, Tesalonic, 1986
TM	*Travaux et Mémoires*
TT	G.L.F. Tafel și G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 vol., Hof- und Staatsdruckerei, Viena, 1856–1857
TTH	*Translated Texts for Historians*
V. Euthymii	*Vita Euthymii Patriarchae Cp.*, ed. și trad. P. Karlin-Hayter, Éditions de Byzantion, Bruxelles, 1970
V. Eutych.	Eustratios, *Vita Eutychii*, în: *PG* 86, 2273–2390
V. Ignatii	*Vita Ignatii*, în: *PG* 105, 487–574
V. Irenes	„La vie de l'impératrice Sainte Irène", ed. F. Halkin, *AB* 106 (1988), 5–27
V. Methodii	*Vita Methodii*, în: *PG* 100, 1244–1261
V. Philareti	„La vie de S. Philarète", ed. M.-H. Fourmy și M. Leroy, în: *Byzantion*, 9 (1934), 113–167
V. Sabas	Vie de St Sabas: Kyrillos von Skythopolis, ed. E. Schwartz, Hinrichs, Leipzig, 1939
V. Symeoni Iun.	*La vie ancienne de Syméon Stylite le jeune*, ed. și trad. P. van den Ven, 2 vol., Bruxelles, Société des Bollandistes, 1962–1970
V. Taras.	„Ignatii Diaconi Vita Tarasii Archiepiscopi Constantinopolitani", ed. I.A. Heikel, *Acta Societatis Scientiarum Fennicae*, 17 (1891), 395–423
V. Theodorae	„Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας (*BHG* 1731)", ed. A. Markopoulos, în: *Symmeikta* 5 (1983), 249–285

V. Theophanous	„Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI.", ed. E. Kurtz, *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, a VIII-a serie, *Hist. -Phil. Otdel*, 3.2, Sankt Petersburg, 1898, 1–24
Vict. Tonn.	Victor Tonnenensis, *Chronicle*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA 11, Berlin, 1894, 178–206
Villehardouin	Geoffrey of Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, 2 vol, ed. E. Faral, Ed. Budé, Paris, 1938–1939; traducere în limba engleză de M.R.B. Shaw, *Joinville and Villehardouin: Chronicles of the Crusades*, Harmondsworth, Ed. Penguin, 1963, 29–160
Wars	Procopius, *Wars* [*Războaiele, n. tr.*], ed. J. Haury, rev. G. Wirth, Opera, vol. 1–2: *Bella*, Ed. Teubner, Leipzig, 1962–1963; trad. H.B. Dewing, vol. 1–5, Cambridge, Mass., Loeb, 1914–1940
William of Tyre	William, Archbishop of Tyre, *Guillaume de Tyr: Chronique*, ed. R.B.C. Huygens, 2 vol., Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis, 63, 63a, Ed. Brepols, Turnhout,1986; de asemenea în *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, 1 (1 şi 2), Imprimerie Royal, Paris,1844; trad. în lb. eng. de Emily Atwater Babcock şi A.C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, 2 vol., Columbia University Press, New York, 1943
CS	*Yale Classical Studies*
Zach. Rhet	J.F. Hamilton şi E. W. Brooks, *Zacharias of Mitylene: The Syrian Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene*, Ed. Methuen, Londra, 1899
Zepos, *JGR*	J. şi P. Zepos (eds), *Ius Graecoromanum*, 8 vol, Ed. Phexe, Atena, 1931, repr. Aalen, Ed. Scientia, 1962
Zon.	*Ioannes Zonaras. Epitome Historiarum*, ed. T. Büttner-Wobst, vol. 3, *CSHB*, Bonn, 1897
ZRVI	*Zbornik Radova Vizantinoloskog Instituta*

INTRODUCERE

„Ai fost aleasă prin pronia dumnezeiască, spre sprijinul și înălțarea lumii; ai îmbrăcat haina de purpură din voia lui Dumnezeu. Domnul cel Atotputernic te-a binecuvântat și te-a încoronat cu însăși mâna Lui."

(de cer. 1.39)

Aceste cuvinte, rostite în cadrul ceremoniei de căsătorie a unui împărat cu o împărăteasă, reflectă ideologia implicată de actul încoronării imperiale. În Imperiul Bizantin, împăratul era teoretic deținătorul puterii. Totuși, un număr de împărătese au jucat un rol important în guvernare și chiar au preluat controlul imperiului, în anumite circumstanțe. De regulă, împărătesele ajungeau la putere ca regente pentru fiii lor minori, ceea ce implica o perioadă fixă de guvernare în această calitate, până la majoratul tânărului împărat, în mod obișnuit la vârsta de șaisprezece ani. Însă nu toate regentele erau dispuse să se retragă – împărăteasa Irina a ordonat ca fiului său Constantin al VI-lea să i se scoată ochii, pentru a putea rămâne ea la putere, iar Evdochia Makrembolitissa a fost numită regentă a fiului său Mihail, deși acesta era de fapt major. Regentele asociate la domnie erau recunoscute oficial prin monede, prin aclamații și prin formulele de adresare, deși în general (dar nu întotdeauna) numele lor urma după cel al tânărului împărat. De asemenea, în împrejurări excepționale, împărătesele puteau domni și singure, cu toate că se considera mai firesc să își aleagă un soț care să devină astfel împărat. Irina și Teodora,

ultima Macedoneană, însă, au ales să nu procedeze astfel, iar surorile Zoe și Teodora au domnit împreună ca *autokratores* timp de șapte săptămâni, până ce Zoe a hotărât să se recăsătorească: regimul ar fi putut dura mai mult dacă împărătesele nu s-ar fi urât de moarte. Împărătesele aveau autoritate și în calitate de consoarte, desigur limitată în această situație de intențiile și temperamentele soților lor. Principiul colegialității, însă, făcea ca în anumite cazuri ele să fie privite aproape drept asociate la conducere. Într-adevăr, Sofia, ca nepoată a împărătesei Teodora, pare să fi considerat că dreptul său dinastic la domnie era la fel de justificat ca și al soțului. Chiar și fără a fi numite oficial regente, îndelungatele absențe ale împăraților aflați în campanie militară le ofereau oricum împărăteselor ocazia de a-și exercita puterea și de a lua decizii de conducere. Împuternicirea lor putea fi însă și formală: Alexios Comnenul, de pildă, a emis un *chrysobul* prin care o numea pe mama sa, Ana Dalassena, regentă, funcție pe care aceasta a păstrat-o timp de peste cincisprezece ani. O împărăteasă interesată de politică, precum Teodora, soția împăratului Iustinian, sau precum Eufrosina, putea avea întrevederi cu miniștri, demnitari și ambasadori străini, fără a-și consulta soțul, și putea purta o corespondență personală cu conducători politici ai altor țări. Eufrosina, soția lui Alexios al III-lea Angelos, își avea propria curte, paralelă cu cea a împăratului, iar rolul său în guvernare era recunoscut. Implicarea împărătesei depindea, însă, în totalitate de bunăvoința împăratului și, atunci când Alexios a dorit să se debaraseze de ea, a putut să o trimită neîntârziat la o mănăstire.

Împărătesele purtau un număr de titluri: augusta, *basilis(sa)* și *despina* erau cel mai frecvent întâlnite, iar împărătesele care domneau singure puteau adopta titlurile masculine de *basileus* sau de *autokrator:* Irina utiliza titlul *basileus* în *Novelele* sale, iar Zoe și Teodora erau numite *autokratores* în timpul domniei lor comune. Titlul de „augusta" era folosit pentru a o desemna pe împărăteasa principală, încoronată de către soțul său și asociată la domnie cu un *basileus autokrator,* iar rolul central al acestei împărătese principale era să prezideze ceremoniile la care participau soțiile demnitarilor de la Curte.

Dacă importanța constituțională a împărăteselor nu a fost niciodată declarată oficial, se accepta faptul că, prin încoronare, care era săvârșită de către soț după ce patriarhul rostise o rugăciune deasupra coroanei,

o augusta primea o parte din puterea imperială, iar împărătesele aveau propriile însemne imperiale – purtau coroană, adeseori împodobită cu *pendilia*, pantofi imperiali purpurii și propriile sceptre. Faptul că împărătesele erau percepute ca părtașe la atribuțiile imperiale și cvasidivine ale soților lor avea o mare importanță atunci când apărea necesitatea unei regențe sau când împăratul murea fără a numi un succesor. Statutul unei augusta nu era automat conferit prin căsătorie, ci trebuia acordat formal de către împărat, fie în momentul urcării sale pe tron, fie cu ocazia căsătoriei, dacă el domnea deja în acel moment, fie după nașterea primului copil[1]. În Antichitatea târzie, înainte de anul 527, titlul de augusta fusese acordat doar rareori soțiilor împăraților, deși a devenit un obicei începând cu secolul al șaselea. Alte femei din familia imperială puteau primi rangul de împărătese, mai ales dacă nu existau moștenitori de sex masculin. Constantin cel Mare o numise pe mama sa, Elena, împărăteasă în același timp cu soția sa, Fausta, în jurul anului 325, iar Heraclius, Teofil, Leon al VI-lea și Manuel I au acordat cu toții această onoare fiicelor lor. În cazul lui Leon, care în momentul respectiv se afla între două căsătorii, acest fapt a fost justificat de necesitatea prezenței unei augusta care să coordoneze ceremonialul imperial. Constantin al IX-lea Monomahul i-a impus chiar soției sale, împărăteasa Zoe, să-i confere titlul de *sebaste* amantei sale Maria Skleraina, care a fost oficial numită *despina*. Alexios I Comnenul i-a acordat și el rang imperial mamei sale Ana Dalassena, deși nici ea nu a fost încoronată ca augusta. Din secolul al VI-lea, a devenit un fapt tot mai obișnuit ca soțiile împăraților să fie încoronate și, cu excepția cazului lui Alexios Comnenul și al Irinei Ducas, soțiile aparținând dinastiei Comnenilor erau automat încoronate în momentul căsătoriei sau al logodnei lor.

O serie de împărătese redutabile au precedat-o pe Teodora, soția lui Iustinian. În ciuda trecutului său îndoielnic, Elena, mama lui Constantin, era respectată pentru pelerinajul său în Țara Sfântă din anul 326, pentru evlavia ei și pentru daniile generoase făcute bisericilor. Legenda descoperirii Sfintei Cruci a dus la canonizarea sa; și Elena a devenit modelul sfințeniei imperiale pentru toate viitoarele împărătese. De asemenea, s-a răspândit obiceiul ca împărătesele să joace un rol în transferul puterii. Pulcheria, numită augusta la vârsta de cincisprezece ani de fratele său,

Teodosie al II-lea, urma pilda de evlavie și devoțiune a împărătesei Elena și a fost salutată ca o „a doua Elena" la Sinodul de la Calcedon din anul 451, unde a mers personal. Când fratele său a murit, în anul 450, Pulcheria, în calitate de augusta, a ales un nou împărat, în persoana lui Marcian, pe care l-a încoronat în fața armatei. S-a și căsătorit cu el, însă căsătoria a fost doar formală. Verina, văduva lui Leon I, l-a încoronat pe fratele său Basiliskos, în timpul răscoalei acestuia împotriva lui Zenon, ginerele ei, iar când Zenon a murit, în anul 491, atât senatul, cât și poporul i-au cerut văduvei sale Ariadne să numească un succesor ortodox; ea l-a ales pe demnitarul Anastasie.

La moartea unui împărat, în lipsa unui succesor, împărăteasa avea puterea de a transfera tronul unui nou ocupant. Zoe Porfirogeneta, ea însăși moștenitoare a tronului, a făcut acest lucru de patru ori, încoronând trei soți și un fiu adoptiv, în fiecare dintre aceste cazuri făcând alegerea exclusiv pe baza propriilor preferințe. Însă de autoritatea imperială se bucurau și împărătesele consoarte rămase văduve; deși nu aveau nicio legătură de sânge cu dinastia, li se recunoștea totuși dreptul de a stabili succesiunea la tron. Era un lucru obișnuit, deși nu obligatoriu, ca împărăteasa să se căsătorească cu noul candidat și astfel să-i legitimeze venirea pe tron. De exemplu, atunci când soțul său a înnebunit, Sofia a desemnat un moștenitor și succesor. Deși nu s-a căsătorit cu Tiberiu – care era deja căsătorit – alegerea ei a fost suficientă pentru a-l învesti cu prerogativele imperiale, iar când Tiberiu se afla pe patul de moarte, alegerea unui urmaș a căzut din nou asupra Sofiei. Dacă Irina ar fi dorit să se recăsătorească după detronarea fiului său Constantin al VI-lea, l-ar fi putut încorona ca împărat pe cel ales de ea, iar Mihail al III-lea a fost avertizat de consilierii săi că mama sa, Teodora, intenționa probabil să se recăsătorească pentru a-l înlătura de la putere, acesta fiind unul dintre motivele pentru care el a trimis-o la mănăstire. Împărații încercau să protejeze succesiunea numind asociați la domnie, pe care îi încoronau pentru a se asigura că le vor urma la tron când va fi timpul. Însă principiul succesiunii dinastice nu era clar stabilit în Bizanț – fiul cel mai mare nu moștenea neapărat tronul – fapt ce conferea împărăteselor o mare influență în perioada *interregnurilor*. De exemplu, Constantin Ducas, fiul lui Mihail al VII-lea și al Mariei de Alania, a rămas o vreme co-împărat sub Alexios I Comnenul,

chiar și după ce lui Alexios i s-a născut un fiu; Manuel Comnenul era cel mai tânăr dintre cei patru fii ai lui Ioan Comnenul, dar a urcat pe tron în locul fratelui mai mare. De asemenea, ambii împărați desemnați de Sofia proveneau din afara familiei lui Iustinian, deși existau membri ai acestei familii care ar fi putut fi aleși, inclusiv un ginere.

Împărătesele regente în numele unor minori se recăsătoreau adesea și își asociau soții la putere – de obicei aceștia erau generali, căci o împărătească regentă nu se putea implica personal în domeniul militar – cu scopul de a le ajuta să protejeze drepturile fiilor lor nevârstnici. În astfel de situații, tânărul împărat rămânea teoretic conducătorul de drept, deși hotărârile erau luate de către tatăl vitreg până la majoratul său. Din acest motiv, Teofano s-a căsătorit cu Nichifor Focas, iar Zoe Carbonopsina ar fi intenționat să se căsătorească cu generalul Leon Focas după înfrângerea suferită în fața bulgarilor. Evdochia Makrembolitissa l-a ales pe Roman Diogenes ca al doilea soț și se pare că ar fi apărat cu succes drepturile fiului ei Mihail în timpul domniei lui Roman.

Împărătesele care nu se recăsătoreau sau care, ca Teodora, ultima Macedoneană, erau necăsătorite își exercitau autoritatea în același mod ca și împărații: prezidau curtea, numeau demnitarii, emiteau decrete, pronunțau sentințele proceselor, primeau ambasadori și șefi de stat, îndeplineau rolul ceremonial al împăratului și luau decizii cu privire la chestiuni financiare și de politică externă. Singurul lor dezavantaj era faptul că nu puteau conduce personal armata: existau desigur și mulți împărați în aceeași situație, dar aceasta a avut consecințe dezastruoase în cel puțin un caz – regența Zoei Carbonopsina a eșuat din cauza conducerii militare defectuoase.

În timpul domniei soțului, principala funcție a unei augusta era orchestrarea ceremonialului de la Curtea imperială, o sarcină deosebit de minuțioasă și complexă, dată fiind natura ceremonială a vieții de curte, ce se desfășura în principal în jurul Marelui Palat, un complex uriaș de clădiri, întins de la hipodrom până la zidurile dinspre mare, având proprii grădini, terenuri de sport, anexe, săli de primire și apartamente private; Marele Palat a fost reședința oficială a împăratului până în anul 1204, deși sub Alexios Comnenul familia imperială ocupa de obicei palatul Vlaherne situat în partea de nord-vest a orașului, existând totodată și

alte palate ce serveau drept reşedinţe, în capitală şi în afara ei. Viaţa publică a împărăteselor rămânea în mare măsură separată de cea a soţilor lor, în special înainte de secolul al unsprezecelea, desfăşurându-se în cadrul unei curţi paralele, în cadrul căreia aveau loc ceremoniile la care participau soţiile demnitarilor. De aceea, se considera absolut necesară existenţa unei împărătese la Curte: Mihail al II-lea a fost sfătuit de către dregătorii săi să se căsătorească, deoarece un împărat avea nevoie de o soţie, iar soţiile lor de o împărătească[2]. Patriarhul Nicolae a autorizat cea de-a treia căsătorie a lui Leon al VI-lea, deoarece era nevoie de o împărătească la palat: „de vreme ce trebuie să fie o Doamnă în Palat care să conducă ceremoniile la care iau parte soţiile nobililor noştri, se îngăduie a treia căsătorie [...]"[3] Dacă împărăteasa prezida mai ales ceremoniile din cadrul Curţii sale, având propriile îndatoriri şi funcţii, ea putea lua parte şi la banchetele curţii, la audienţe şi la primirea ambasadorilor, precum putea participa la procesiuni şi la slujbele săvârşite în catedrala Sfânta Sofia ori la alte biserici din oraş; una dintre principalele sale îndatoriri era primirea soţiilor conducătorilor străini. Împărătesele nu erau obligate nici să rămână în capitală: atât Martina, cât şi Irina Ducas îşi însoţeau soţii în campanii.

Împărăteasa răspundea totodată de *gynaikonitis*, apartamentele femeilor din palat, unde îşi avea propriul personal, alcătuit în cea mai mare parte, deşi nu exclusiv, din eunuci aflaţi sub supravegherea şambelanului ei; atunci când împărătese precum Irina, Teodora, soţia lui Teofil, şi Zoe Carbonopsina au venit la putere, ele s-au bazat adesea pe aceşti eunuci, din rândurile cărora au numit prim-miniştri sau chiar generali. Teodora Macedoneana a fost considerată nonconformistă atunci când nu a numit un eunuc drept prim-ministru, probabil pentru că vârsta ei făcea inutile aceste precauţii legate de sex. Doamnele de la Curte erau soţiile patricienilor şi ale altor demnitari: câteva dintre ele, numite *zostai*, erau numite special şi deţineau ranguri proprii. Conducătoarea acestor doamne era *zoste patrikia* (de obicei, înrudită cu împărăteasa), care lua masa împreună cu familia imperială. Este dificil de estimat numărul celor din suita împărătesei, însă se ştie că Teodora, soţia lui Iustinian, avea 4 000 de însoţitori atunci când a vizitat băile de la Pythion, deşi această escortă includea şi unii demnitari ai împăratului, nu numai

pe cei ai împărătesei. Şaptezeci de curtene de rang înalt au întâmpinat-o pe tânăra Agnes-Ana a Franţei, când aceasta a sosit pentru a se logodi cu Alexios al II-lea. Pentru a îndeplini funcţiile ceremoniale, soţiile demnitarilor erau împărţite în şapte grupuri, titlurile lor derivând din cele ale soţilor *(magistrissai* erau soţiile celor cu rang de *magistros*, de exemplu). Numărul curtenilor din secolul X a fost estimat la aproximativ 1 000–2 000 de persoane[4]; aşadar, împărătesele conduceau ceremoniile şi coordonau probabil atribuţiile a peste 1 000 de femei de la curte – *„sekreton"* [curtea] femeilor[5]. Deşi *gynaikonitis* nu erau la fel de ermetice precum haremurile, în mai multe rânduri au constituit focare ale conspiraţiilor şi intrigilor: aici au fost puse la cale asasinările lui Nichifor al II-lea Focas şi Roman al III-lea Argyros, de către soţiile lor, iar Teodora, soţia lui Iustinian, se presupunea că l-ar fi ascuns pe patriarhul monofizit Antim în apartamentele sale timp de doisprezece ani, fără a se bănui nimic: povestea este cu siguranţă neadevărată, dar spune multe deoarece evocă atât dimensiunile şi ascunzişurile, cât sentimentul de mister şi de intrigă, asociate de mentalitatea populară cu *gynaikonitis*.

Căsătoria cu un împărat aducea multă putere familiei miresei: acest lucru se poate vedea cel mai clar în cazurile familiilor Teodorei, soţia lui Teofil, şi a Eufrosinei, prin care familia Kamateros practic a acaparat guvernarea. În secolele al VIII-lea şi al IX-lea, originea şi educaţia unei viitoare împărătese păreau a avea prea puţină importanţă: se pare că frumuseţea miresei era criteriul de alegere, ceea ce explică unele căsătorii care altfel ar părea de neînţeles. Între anii 788 şi 882, au avut loc cinci prezentări ale candidatelor la căsătorie, în vederea alegerii unei mirese pentru moştenitorul tronului imperial, şi deşi deciziile erau în general luate de mama sau mama vitregă a împăratului, ţinând seama de implicaţiile lor politice, este evident că frumuseţea era considerată ca fiind o cerinţă esenţială pentru o împărătească. În aceste prezentări ale mireselor, educaţia şi familia fetelor nu reprezentau principalul factor şi era posibil să fie aleasă o persoană relativ lipsită de importanţă. Un motiv putea fi dorinţa de a evita presiunile exercitate de familiile aristocratice, care doreau ca una dintre fiicele lor să fie aleasă drept împărătească. Teofano, soţia lui Roman al II-lea, deşi nu fusese selectată în cadrul unei astfel de ceremonii de prezentare, pare a fi fost aleasă din acelaşi motiv. Aristocratele bizantine erau foarte conştiente

de rangul familiei lor, după cum demonstrează tot mai clar titlurile pe care le foloseau și care nu era necesar să urmeze nici celor ale soțului și nici ale tatălui. Deja la sfârșitul secolului al XII-lea femeile, ca și bărbații, își etalau public toate legăturile de rudenie, așa cum făcea de exemplu Irina-Eufrosina Comnena Ducas Philanthropenos Cantacuzino, altfel o călugăriță necunoscută, care a murit în jurul anului 1202[6]; una dintre fiicele Anei Comnena utiliza numele de Irina Ducas (Doukaina), după bunica sa, pe când cealaltă își spunea Maria Bryennia Comnena (după tatăl și bunicul său). Sigiliile lor arată că atât Irina Ducas, cât și Eufrosina Ducas și-au păstrat numele de familie și după ce au devenit împărătese. Soțiile de împărați sosite din străinătate erau puține înainte de secolul al XII-lea, deși s-au purtat o serie de tratative cu prezumtive mirese provenite din rândul francilor, care au rămas însă fără rezultat. Prințesele străine, precum Rotrud, fiica lui Carol cel Mare, logodită cu Constantin al VI-lea, trebuiau să învețe limba greacă și să deprindă obiceiurile bizantine înainte de sosire. Miresele străine primeau botezul ortodox, iar cu această ocazie își schimbau numele: cel de Irina („pace") este omniprezent în cadrul dinastiei Comnenilor, probabil din respect pentru Irina Ducas.

Fie că erau consoarte sau regente, împărătesele puteau deține o avere considerabilă: o nouă împărăteasă împărțea sume generoase de bani patriarhului, senatului și clerului, iar Maria Skleraina și Ana Dalassena, cărora amantul și respectiv fiul le acordaseră titlul de *despina*, posedau mari resurse financiare și de patronaj. Statutul lor era de asemenea indicat de simbolurile puterii și maiestății – mantii grele brodate cu aur și nestemate, pietre prețioase, suita de care nu se despărțeau niciodată, mecenatul și cheltuielile. Faptul că posedau propriile sigilii imperiale și că erau reprezentate pe monede afirmă cu atât mai mult participarea lor la *basileia*, conducerea imperială. O împărătească trebuia de asemenea să-și demonstreze evlavia și grija față de supuși, în mod practic – prin ctitorii de biserici, de mănăstiri și uneori de aziluri pentru săraci și bolnavi, precum și prin donații *ad hoc* făcute curtenilor și petiționarilor. Nu era un lucru neobișnuit ca împărătesele să se călugărească la moartea soților lor, deși în unele cazuri au fost obligate să intre în mănăstire pentru a nu reveni la putere printr-o nouă căsătorie sau pe altă cale.

Deşi este posibil ca prinţesele bizantine să fi fost pregătite cumva pentru căsătoriile politice, pe care era de aşteptat să le încheie în străinătate[7], în general nu exista posibilitatea de a pregăti o viitoare împărăteasă, cu excepţia cazurilor în care aceasta era aleasă din copilărie, asemenea unor logodnice din ţări străine. Cele care se căsătoreau cu un asociat la domnie puteau de asemenea spera să se bucure de „instruire practică" din partea împărătesei principale, până ce venea rândul lor. Însă, pentru femei precum Teodora, soţia lui Iustinian, care fusese actriţă, şi pentru altele care fuseseră pe neaşteptate înălţate la rangul imperial, nu exista o perioadă de tranziţie în decursul căreia să înveţe elementele de protocol şi diplomaţie. Evdochia, Ana Dalassena şi Eufrosina erau aristocrate, căsătorite la vârste cuprinse între doisprezece şi cincisprezece ani, şi principalul lor rol începând din acel moment a fost să se ocupe de familie şi de proprietăţi. Ele au fost însă şi împărătesele care au exercitat cea mai puternică influenţă în guvernare. Martina, Zoe Carbonopsina şi Teofano nu ştiuseră că vor ajunge să conducă imperiul şi nu aveau nicio pregătire politică, în afara celei dobândite în timpul vieţii soţilor lor, însă cel puţin primele două aveau cu siguranţă dorinţa şi competenţa de a-şi asuma această sarcină.

În ciuda faptului că sursele istorice tratează invariabil cu ostilitate – sau cel puţin cu surprindere – femeile aflate la putere, în perioada dintre anii 527 şi 1204, şapte împărătese au domnit ca regente în numele fiilor lor minori, iar altele, precum Irina şi Teodora Macedoneana, au domnit ele însele, şi chiar cu mare pricepere, în ciuda criticilor generate de prejudecăţile sexuale. Contribuţia adusă de ele civilizaţiei bizantine a fost imensă, dacă ne referim fie şi numai la menţinerea continuităţii dinastice, şi cu toate că întâlnim critici stereotipe bazate pe legătura paradoxală dintre femei şi puterea imperială, în realitate autoritatea lor era pe deplin recunoscută. Iar cea mai puţin competentă în guvernare a putut fi şi cea mai populară: când Zoe a fost exilată de către fiul său adoptiv, Mihail al V-lea, cetăţenii au ieşit pe străzi în apărarea ei, iar cererea lor de a o repune în drepturi pe „stăpâna întregii familii imperiale – moştenitoarea de drept a imperiului" demonstrează loialitatea şi respectul cu care împărătesele puteau fi privite de supuşii lor.

Partea I

DE LA ACTORIE LA PROBLEME DE STAT

I.
TEODORA, SOȚIA LUI IUSTINIAN
(527 – 548)

Teodora, soția împăratului Iustinian, este una dintre personalitățile istoriei bizantine cunoscute chiar și nespecialiștilor. Într-adevăr, relatările lui Procopius despre activitățile ei de pe hipodrom, ca și din afara acestuia, de dinaintea căsătoriei sale pun în umbră multe scandaluri ale familiilor regale din istoria modernă. Mai remarcabil, însă, decât faptul că apetitul contemporan pentru scandal a rămas foarte asemănător celui din secolele trecute este că relatările lui Procopius nu sunt lipsite de temei. Teodora, care s-a născut în jurul anului 497, fusese actriță, cu toate implicațiile ce țin de imoralitate sexuală și distracții vulgare pe care le presupunea această ocupație. A fost necesar să se emită o lege specială pentru a-i permite să se căsătorească cu un bărbat cu rang de senator, care în plus era nepotul împăratului Iustin I și prezumtiv moștenitor al tronului imperial, iar ea avusese și o fiică nelegitimă înainte de căsătorie. Totuși Teodora a triumfat împotriva tuturor obstacolelor posibile: a devenit împărătească; a realizat căsătorii avantajoase pentru cei din familie, date fiind rangul și averea acestora; avea un cuvânt greu de spus în chestiuni de stat, datorită influenței de care se bucura asupra soțului ei; și, asemenea multor prostituate pocăite, a devenit o puternică susținătoare a credinței creștine, deși a apărat o mișcare eretică.

Natura contradictorie a informațiilor ne impune să analizăm critic relatarea trecutului Teodorei, așa cum o istorisește Procopius în lucrarea sa *Anecdota* (sau *Istoria secretă),* în ciuda notorietății acestei versiuni. Se pare că era una dintre cele trei fiice ale lui Akakios, dresor de urși al facțiunii Verzilor din Constantinopol; la moartea tatălui său, în jurul anului 500, Teodora și familia sa au căzut pradă sărăciei. Mama s-a recăsătorit, cu speranța că noul soț va prelua postul celui decedat. Când însă cererea lor în acest sens a fost respinsă, fetele au fost trimise ca suplicante pe hipodrom și au primit sprijinul Albaștrilor: de acum înainte, Teodora a devenit o fanatică susținătoare a acestei facțiuni.[1] De îndată ce a atins vârsta potrivită, Teodora a urmat-o pe sora sa Komito atât pe scenă, cât și în profesiunea de curtezană, la început jucând rol de bărbat, oferindu-le sex anal clienților interesați. Purtările sale, pe scenă și în afara ei, erau nerușinate, îndeosebi specialitatea ei, spectacolul cu gâște; apetitul său era atât de mare, încât la serbări făcea sex nu numai cu toți invitații, ci și cu slujitorii. L-a însoțit pe Hekebolos, guvernator al Pentapolisului libian, fiindu-i concubină și satisfăcându-i gusturile perverse, apoi a căzut din nou pradă sărăciei atunci când el a alungat-o și a trebuit să se prostitueze pentru a ajunge înapoi în Constantinopol, prin Alexandria și orașele Orientului Apropiat, „în fiecare oraș având o ocupație pe care este preferabil să nu o numească un bărbat onorabil". Cât timp a fost actriță, a avut numeroase avorturi și a născut un fiu numit Ioan, care a fost salvat de la infanticid de către tatăl său. La începutul carierei, a fost prietenă cu Antonina, al cărei trecut era asemănător cu al ei.[2] Au rămas prietene și mai târziu în viață. Și acesta este doar începutul: Procopius o acuză și pentru avariția ei, spiritul ei dominator, purtarea tiranică și răutatea ei odată ajunsă împărătească.

Întorcându-se la Constantinopol în jurul anului 522, Teodora l-a întâlnit pe Iustinian, cu cincisprezece ani mai în vârstă (se născuse în jurul anului 482), care s-a îndrăgostit de ea;

s-au căsătorit cândva între anii 523 și 527, cel mai probabil în 523 sau 524; Iustinian a fost încoronat ca asociat la domnie la 1 aprilie 527; iar la moartea lui Iustin, la 1 august 527, Teodora a devenit împărătească, păstrându-și titlul până la moartea sa, survenită la 28 iunie 548, după care a fost înmormântată cu toată pompa în Biserica Sfinților Apostoli, ctitoria lui Constantin cel Mare.

Dat fiind parvenitismul împărătesei, este clar că relatarea trecutului ei nu era destinată de Procopius publicului larg. Lucrările contemporane, ce vizau un auditoriu mai numeros – *Războaiele* și *Edificiile* lui Procopius sau *Cronica* lui Malalas[3] – nu pomenesc de acest aspect al vieții împărătesei. Cu toate acestea, după cum remarcă pe bună dreptate Evans, Procopius nu ar fi scris *Istoria secretă* dacă nu ar fi intenționat ca aceasta să fie citită de cineva[4], iar contemporanii săi i-ar fi putut verifica veridicitatea (sau neadevărul) cel puțin cu privire la datele esențiale ale relatării sale. Faptul că textul a circulat într-adevăr în Bizanț este demonstrat de menționarea sa în *Souda* în jurul anului 1000[5]. Și cu toate că data scrierii *Istoriei secrete* este extrem de controversată, nu avem motive să respingem afirmația pe care autorul o face în mod repetat în această lucrare, conform căreia aceasta ar fi fost compusă la treizeci și doi de ani după începutul domniei lui Iustinian (mai precis a unchiului său Iustin), așadar în anul 550, aproximativ tot atunci când s-au publicat primele șapte cărți ale *Războaielor*[6]. Cum Teodora murise de curând (în anul 548), cititorii, ca și Procopius însuși, își aminteau bine de faptele ei și, într-adevăr, *Istoria secretă* lasă impresia că mari părți au fost scrise sau schițate încă din timpul vieții ei.[7] Cei care au studiat lucrarea, după ce aceasta a fost redescoperită în arhivele Vaticanului în anul 1623, au fost, se pare, mai șocați de conținutul ei decât cititorii contemporani, pentru care păcătoasa pocăită era o noțiune mai acceptabilă decât pentru omul modern[8] și care erau obișnuiți cu vechea tradiție și practică de a profera invective.[9]

TEODORA ŞI TRECUTUL EI

Deşi Mihail Sirianul, un cronicar monofizit din secolul al XII-lea, afirmă cu toată seriozitatea că Teodora era fiica unui preot şi a dus o viaţă de evlavie şi de castitate până la căsătoria sa cu împăratul,[10] Procopius nu poate fi prost informat. În calitate de secretar şi consilier juridic al lui Belizarie, din anul 527 până în 540, şi mai târziu de senator (este puţin probabil că el ar fi acelaşi Procopius care a devenit şi prefect al oraşului), el putea alcătui o cronică a faptelor împărătesei, ca şi pe cele ale vechii ei prietene, Antonina, soţia lui Belizarie, pe care a cunoscut-o intim,[11] şi care pare a fi fost la început vizată de *Istoria secretă*, înainte ca el să se decidă să-şi îndrepte atacurile la nivel mai înalt, asupra perechii imperiale. Dacă detaliile mai extravagante din relatările ce privesc depravarea Antoninei şi a Teodorei puteau fi privite de către cititori, după cum s-a şi intenţionat, drept înfloriturii retorice conforme tradiţiei invectivelor împotriva femeilor rele,[12] faptele care stau la baza istorisirii lui Procopius sunt confirmate de dovezi incontestabile furnizate de alte surse. Istoricul bisericesc şi episcopul monofizit Ioan al Efesului, un protejat şi admirator al Teodorei, care a fost numit episcop de Efes la îndemnul acesteia şi cunoştea personal ceea ce se petrecea în Capitală, o descrie ca provenind „din bordel" (πορνεῖον).[13] Acest lucru nu înseamnă neapărat că ea ar fi fost într-adevăr prostituată, o *porne* ce locuia la bordel şi era controlată de un proxenet (deşi *Istoria secretă* afirmă că ea devenise *hetaira* sau curtezană),[14] ci doar se considera că actriţele erau disponibile drept partenere sexuale şi că profesia de actriţă ar fi implicat atât expuneri indecente pe scenă, cât şi oferirea de servicii sexuale.[15] Această remarcă făcută în trecere de Ioan al Efesului ne informează despre două fapte de importanţă esenţială: mai întâi, că Teodora fusese actriţă *(skenike)*, trăind de pe urma talentelor ei, atât sexuale, cât şi actoriceşti, în sordida branşă a distracţiilor din Capitală; şi, în al doilea rând, că Ioan nu a venit la Constantinopol decât la multă vreme după ce Teodora ajunsese împărătească, iar trecutul ei era notoriu.

Este interesant că niciunul dintre consilierii lui Iustinian (Narses, Ioan Capadocianul, Petru Barsymes și Trebonian) nu era aristocrat, iar originea lui Iustinian însuși era destul de obscură, el provenind dintr-o familie de țărani traci: Iustinian nu avea prejudecăți legate de clasă și era în mod evident capabil să discearnă meritul de considerațiuni legate de familie și de trecut personal. Căci, lăsând la o parte celelalte dezavantaje evidente ale unei asemenea însoțiri, Teodora avea o fiică nelegitimă. Deși numele fiicei nu este menționat, se pare că ea s-a căsătorit cu un membru al familiei împăratului Anastasie, iar cei trei fii ai acestei fiice a Teodorei au avut funcții importante la Curte mai târziu, în timpul domniei lui Iustinian: Ioan avea rangul de consul, Atanasie, care era călugăr, a fost extrem de bogat și, asemenea lui Ioan, un conducător al partidei monofizite, iar Anastasie a fost logodit cu Ioannina, fiica lui Belizarie și cea mai de seamă moștenitoare a timpului.[16] Este sigur că fiica Teodorei nu era și a lui Iustinian: nu numai că este întotdeauna numită fiica Teodorei, dar nu putea fi născută cu mult după anul 515, deoarece fiul său era deja căsătorit în anul 548. *Istoria secretă* ne informează și că Teodora ar fi avut un fiu nelegitim, numit Ioan; nu există dovezi care să susțină această afirmație, dar nici motive temeinice pentru a ne îndoi.[17]

Conform legislației lui Augustus, nu doar actorii și actrițele, ci nici copiii acestora nu se puteau căsători cu membri ai clasei senatoriale.[18] Deși Teodora primise statutul de patriciană după ce devenise amanta lui Iustinian, era totuși necesară o legislație specială care să le permită să se căsătorească, și după cum se afirmă în *Istoria secretă*, împărăteasa Eufemia, soția lui Iustin, deși barbară prin naștere, analfabetă și fostă sclavă, îl împiedica pe soțul său să dea un astfel de decret.[19] Într-adevăr, și foștilor sclavi li se interzicea să se căsătorească cu senatori, și când soțul ei a devenit senator, propria căsătorie ar fi fost automat anulată. Probabil că Iustin, devenind împărat, a fost nevoit să ocolească această dificultate, declarând-o retroactiv persoană liberă.[20] Legea *(CJ* 5.4.23) emisă pentru a-i permite lui Iustinian să se căsătorească cu Teodora îi era adresată prefectului pretorian Demosthenes, aflat la primul mandat

în această funcţie, mandat ce lua sfârşit la 19 noiembrie 524. Dacă Iustin a fost nevoit să aştepte moartea Eufemiei, înseamnă că aceasta a survenit în anul 524 sau mai înainte.[21] Probabil, deci, căsătoria lui Iustinian şi a Teodorei poate fi de asemenea datată în anul 523 sau 524.

Scopul declarat al legii emise de Iustin, fără îndoială concepută de Iustinian însuşi,[22] este de a ajuta femeile care, prin „slăbiciunea sexului lor" *(imbecillitate sexus)*, au căzut într-o viaţă nevrednică să se întoarcă la o vieţuire onorabilă; în introducere se afirmă explicit: „Noi [Iustin] credem că se cuvine, pe cât este cu putinţă firii noastre, să imităm bunătatea lui Dumnezeu şi marea milă faţă de oameni a Celui care întotdeauna binevoieşte să ierte păcatele de fiecare zi ale oamenilor, să primească pocăinţa noastră şi să ne aducă la o stare mai bună. Şi dacă întârziem să facem acelaşi lucru faţă de supuşii noştri, nu suntem vrednici de iertare."[23] Legea le îngăduia actriţelor să se lepede de greşelile lor şi să îi ceară împăratului să le acorde privilegiul căsătoriei: cu alte cuvinte, ele puteau contracta o căsătorie legitimă cu bărbaţi de orice rang, întocmai ca şi cum nu ar fi dus niciodată viaţa imorală de actriţe.[24] Mai mult, o fostă actriţă care a fost ridicată la patriciat se putea căsători cu oricine, iar toate petele *(macula)* trecutului legate de scenă urmau să fie şterse, astfel încât ea era, aşa-zicând, „întoarsă la starea de curăţie cu care s-a născut". Legea a fost formulată astfel încât să confirme legitimitatea copiilor născuţi de o astfel de actriţă, care se căsătorea după reabilitare: ei erau legitimi, iar fiica rezultată dintr-o asemenea căsătorie nu era considerată fiica unei actriţe; de asemenea, fiicele născute înainte de reabilitarea mamei nu erau nici ele ignorate: împăratul le putea acorda dreptul de a încheia căsătorii fără restricţii. Această lege asigura, deci, legitimitatea copiilor concepuţi de Teodora cu Iustinian şi îndepărta orice blam faţă de fiica nelegitimă pe care o avea deja împărăteasa.

Paragraful care prevedea ca o patriciană, chiar şi o fostă actriţă, să se poată căsători cu oricine făcea ca Teodora să nu fie nevoită să i se adreseze împăratului ca actriţă penitentă. De asemenea, se anula nu numai stigmatul condiţiei ei (aceea de actriţă), ci era ştearsă şi „orice altă pată, oricare ar fi ea", ce ar fi putut împiedica o căsătorie

cu un bărbat de rang înalt.[25] Exista evident posibilitatea ca Teodora să fie acuzată de prostituție, și era inadmisibil ca o prostituată să se căsătorească fie cu un senator, fie chiar și numai cu un bărbat liber: nici măcar legislația lui Iustinian nu discută vreodată această posibilitate.[26] Paragraful respectiv urmărea în mod clar să contracareze orice atac ulterior îndreptat împotriva Teodorei pe acest motiv, ce ar fi periclitat legitimitatea copiilor pe care aceasta i-ar fi putut avea în viitor.[27] Procopius se plângea că această lege deschide calea unor căsătorii între senatori și curtezane:[28] de fapt ea le permitea senatorilor să se căsătorească cu foste actrițe, dar numai celor ridicate deja la patriciat li se ștergea „orice altă pată", iar numărul patricienelor foste actrițe trebuie să fi fost minim, ca să nu spunem mai mult. Legea fusese în mod evident emisă numai pentru Teodora.[29]

TEODORA ȘI PROBLEMELE FEMEILOR

S-a presupus adeseori că, drept urmare a trecutului său, Teodora trebuie să fi influențat legislația socială a lui Iustinian cu privire la îmbunătățirea statutului femeilor. Ca regulă generală, nu trebuie să considerăm automat că legislația lui Iustinian menită să amelioreze statutul femeilor a fost emisă sub influența Teodorei, ci aceasta trebuie privită în contextul reformelor sale legislative în ansamblu. Desigur, edictul emis de Iustin (*CJ* 5.4.23), considerat adesea ca privind drepturile femeilor, nu urmărea să sprijine categoria actrițelor *per se* (sau pe cea a senatorilor), permițându-le să se căsătorească cu bărbați de rang senatorial, ci să-i ajute direct pe Teodora și pe Iustinian însuși.[30] Totuși, există indicii că Teodora era implicată în reformele lui Iustinian. În *Novela* 8.1 (anul 535), care interzicea cumpărarea de funcții publice de către demnitari, Iustinian însuși menționează că s-a consultat cu „prea evlavioasa soție dată nouă de Dumnezeu", iar novela cuprinde și un jurământ ce urma să fie depus de guvernatori în fața ei și a lui Iustinian.

Legislația lui Iustinian demonstrează „hotărârea de a îmbunătăți situația femeilor și drepturile lor în căsnicie" și, mai ales în anii 530,

împăratul a aplicat un program de reforme legislative ce priveau cu precădere căsătoria și familia.[31] În mai multe rânduri, el insistă asupra egalității sexelor – *Nov. J.* 5.2 (anul 535) declară: „în slujba lui Dumnezeu nu mai este bărbat și femeie, nici sclav sau om liber",[32] iar în cazurile de divorț, Iustinian considera că este greșit să existe sancțiuni diferite pentru bărbați și femei,[33] legislația sa enumerând o serie de motive întemeiate pentru divorț.[34] În *CJ* 5.4.28 (anul 531 sau 532), Iustinian a decretat că valabilitatea căsătoriei dintre un cetățean liber și o femeie eliberată (o fostă sclavă, precum mătușa sa prin alianță, Lupicina) rămânea intactă chiar și în cazul în care soțul devenea senator. Un decret care introducea o reformă similară cu *CJ* 5.4.23, anume *Nov. J.* 117, emisă în anul 542, anula restricțiile impuse prin *CTh.* 4.6.3 (Constantin, anul 336) și le permitea senatorilor să încheie căsătorii cu fiicele hangițelor sau patroanelor de bordeluri (117.6).

O mare parte a legilor emise de Iustinian vizau protejarea femeilor și a drepturilor acestora. Dacă faimoasa lege referitoare la căsătorie le permitea senatorilor să se căsătorească cu foste actrițe, în legislația lui Iustinian, teatrul este în general privit ca fiind reprobabil: *Nov. J.* 51 (anul 537) le permite actrițelor să renunțe la profesia lor și impune amenzi celor care ar încerca să le rețină pe scenă prin legăminte sau prin alte angajamente,[35] pe când *CJ* 1.4.33 (anul 534) stipulează că nicio femeie, fie ea liberă sau sclavă, nu putea fi obligată să apară pe scenă, iar o femeie liberă care fusese actriță avea dreptul de a se căsători cu un bărbat de orice rang, fără a fi nevoită să adreseze nicio cerere împăratului în acest sens. Legislația sa privitoare la infracțiunile de natură sexuală *(CJ* 9.13, anul 528) acoperă situațiile de viol, răpire sau seducere a oricărei femei, iar în cazul unui *raptus* (răpire) impune pedeapsa cu moartea, chiar și pentru răpirea unei sclave, deși până atunci nu existase acuzația de *stuprum* (act sexual ilegal sau viol) pentru femeile care făceau parte din categoria celor care serveau la hanuri sau din categorii inferioare acesteia.[36] *Nov. J.* 134.9 (anul 559) stipulează că femeile nu pot fi trimise la închisoare pentru datorii; în schimb, trebuiau găsite garanții. Dacă o femeie era pusă sub o acuzație gravă, ea trebuia fie trimisă

la o mănăstire, fie pusă sub supravegherea unor femei de încredere, pentru propria sa protecție, spre a nu putea fi supusă vreunui viol sau relelor tratamente. Evagrie, care în general îl critica pe Iustinian, nota severitatea cu care erau tratați bărbații acuzați de viol.[37]

Legislația lui Iustinian cuprinde și prevederi surprinzător de umane: de importanță deosebită este *CJ* 8.17(18).12 (anul 531), privind dreptul femeilor de a cere restituirea zestrei: „[legea de până atunci] nu ținea seama de slăbiciunea femeii și nici de faptul că soțul se bucură de trupul ei, de vlaga ei și de viața ei întreagă [...] și cine nu le compătimește pentru slujirea soțului, pentru primejdiile nașterii și aducerea la viață a copiilor [...]?"[38] Într-o altă reformă privitoare la chestiunea legitimității, *Nov. J.* 74.4 (anul 538), Iustinian mărturisește: „căci știm, deși suntem iubitori de castitate, că nimic nu este mai puternic decât furia dragostei", ceea ce, după cum remarca Daube, este probabil o afirmație personală a lui Iustinian, mai curând decât a vreunuia dintre legislatorii lui.[39] În *Nov. J.* 22.3 (anul 535) se afirmă că afecțiunea reciprocă este baza căsătoriei, iar zestrea nu este deloc necesară, iar *Nov. J.* 22.18 interzice repudierea femeii care s-a căsătorit fără zestre, pentru acest motiv. Înainte ca soțul să poată achita o datorie din zestrea soției, soția trebuia să-și dea consimțământul de două ori *(Nov. J.* 61.1.2, anul 537): aceasta deoarece prima dată putea fi convinsă, în dauna ei, de mângâierile interesate ale soțului, iar mai târziu se putea răzgândi și putea regreta acest consimțământ.

Grija de a ține sub control prostituția în capitală este demonstrată de *Nov. J. 14.1* (anul 535), care îi condamna pe proxeneți (aceștia obligând fete să se prostitueze) și declara explicit că scopul urmărit de Iustinian era să curețe orașul: „Este voia noastră ca toți să viețuiască în castitate, pe cât este cu putință". Legea se pronunță împotriva celor care le obligau pe fete, fără consimțământul acestora, să ducă o viață de necurăție. Se pare că fete în vârstă de zece ani sau chiar mai puțin erau forțate să se prostitueze, după ce fuseseră ademenite de lângă părinți cu promisiunea de a primi îmbrăcăminte sau hrană. Iustinian îi viza, de asemenea, pe cei care le făceau pe aceste fete să creadă că promisiunile sau contractele

încheiate cu proxeneții aveau valabilitate legală. Prostituția era o realitate în capitală, și cum mai mulți împărați încercaseră până atunci să o controleze prin lege,[40] nu trebuie să presupunem că Teodora îl îndemnase pe Iustinian să emită legislația respectivă. În orice caz, Teodora, care cunoștea din experiență suferințele prin care puteau trece femeile din clasele sociale inferioare, se interesa personal de aceste chestiuni, iar acest edict este reflectat în binefacerile perechii imperiale amintite de cronicari.

Între alte opere de binefacere, inclusiv ridicarea de așezăminte pentru îngrijirea copiilor, a bătrânilor și a bolnavilor,[41] Teodora și Iustinian au introdus măsuri de ajutorare a nefericitelor obligate să se prostitueze. Procopius ne spune, în *Edificiile*, că perechea imperială a transformat un palat într-o splendidă mănăstire pentru fostele prostituate, care fuseseră constrânse să lucreze în bordeluri „nu din libera lor voie, ci obligate să satisfacă patima desfrânării" din cauza sărăciei extreme. Acest așezământ avea să se numească „Pocăința". Pentru ca beneficiile sale să fie de durată, așezământul a fost înzestrat cu un venit mare și i s-au adăugat numeroase corpuri de clădire, astfel încât aceste femei să nu mai fie niciodată nevoite să se depărteze de practica virtuții.[42]

> „Căci în oraș existase încă din vechime un mare număr de proxeneți, care își desfășurau traficul cu desfrânarea omenească în bordeluri și vindeau tinerețea altora în piața publică, trimițând persoane virtuoase în sclavie. Însă împăratul Iustinian și Împărăteasa Teodora, care se arătau deopotrivă de evlavioși în tot ceea ce făceau, au luat măsuri. Ei au curățat statul de murdăria bordelurilor, scoțând în afara legii până și numele proprietarilor de bordeluri, și au eliberat, dintr-o depravare potrivită numai sclavelor, femei care se luptau cu o sărăcie lucie, asigurându-le un trai independent și astfel redând libertatea virtuții."

Istoria secretă, minimalizând în stilul său caracteristic faptele perechii imperiale, ne spune că au fost adunate peste cinci sute de prostituate, multe din ele fără voia lor, care chiar săreau peste

zidul mănăstirii pentru a scăpa de regimul impus acolo și care ar fi fost așadar salvate împotriva voinței lor;[43] în altă parte, Procopius afirmă că una dintre îndatoririle funcției nou create de *quaestor* era de a aduna pederaștii și femeile ușoare. După cum arată Malalas, încă din anul 528, Teodora s-a implicat în acțiunile îndreptate împotriva proxeneților și proprietarilor de bordeluri, care, pretextând că angajează fete tinere cu contract, le transformau în prostituate publice. Ea a poruncit ca toți acești proprietari de bordeluri să fie arestați și le-a restituit cele cinci monede de aur (*nomismata*), pe care afirmau că le-ar fi plătit pentru fete. Din acel moment, toți proprietarii de bordeluri erau scoși în afara legii, iar fetele au primit la eliberare câte un rând de haine și câte o *nomisma* fiecare.[44]

Ne putem îndoi că proxeneții și-au primit banii înapoi: potrivit legislației lui Iustinian din anul 535, ar fi fost pasibili de pedeapsa corporală și de exil, deși este foarte posibil ca Teodora să le fi oferit fetelor o sumă *ex gratia*, pentru a le ajuta să-și înceapă noua viață. Dar fraza referitoare la fetele care lucrau „sub pretextul unui contract" poate face trimitere la *Nov. J.*14, lege îndreptată tocmai împotriva celor care sechestrau tinere, amăgindu-le că aceste aranjamente erau contracte legal valabile. Aceasta poate fi deci o dovadă că Teodora a avut o anumită influență asupra acestui capitol al legislației lui Iustinian.

Există și alte dovezi că Teodora se interesa de situația femeilor: Procopius ne spune în *Războaiele* sale că „ea era din fire înclinată să le ajute pe femeile căzute în nenorocire".[45] Cazul menționat de Procopius face referire la Praeiecta, nepoata împăratului, care era îndrăgostită de armeanul Artabanes. Teodora a intervenit pentru a-i împiedica să se căsătorească, deși Iustinian nu era împotriva unei astfel de alianțe, atunci când femeia cu care Artabanes era căsătorit în acel moment s-a prezentat la Curte și a implorat-o să o ajute. Praeiecta era pe atunci, în 548/9, soția lui Ioan, rudă a fostului împărat Anastasie; Artabanes a putut divorța abia după moartea Teodorei.[46] Un alt incident este relatat de Malalas, care ne spune că, în anul 528, Eulalios, un *comes*

domesticorum (comandant al unui corp militar ataşat Curţii imperiale) căzut în mizerie, a cerut prin testament ca fiicele sale să rămână în grija împăratului, fără a avea însă suficientă avere pentru a asigura îndeplinirea dispoziţiilor sale testamentare. Iustinian i-a ordonat curatorului Makedonios să plătească toate datoriile către creditori, „cât despre cele trei fiice ale sale, poruncesc să fie duse în apartamentele imperiale ale Augustei Teodora şi date în grija acesteia". Iustinian a ordonat şi ca ele să-şi primească zestrea şi proprietăţile pe care le moşteniseră.[47]

Fără a presupune că Teodora ar fi influenţat neapărat legislaţia lui Iustinian cu privire la femei, considerăm că ea a fost probabil interesată să înlăture unele dintre dezavantajele femeilor din clasele de jos ale Capitalei, iar în această privinţă trecutul ei pare să fi jucat un rol în schimbarea condiţiilor sociale. Dar ar fi probabil greşit să presupunem că, din cauza ocupaţiei sale din tinereţe, Teodora a urmărit, în mod special, să îndrepte, prin acţiunile sale filantropice, răul făcut prostituatelor. Nici chiar Teodora nu ar fi dorit să le amintească prea mult supuşilor de trecutul său, deşi este foarte posibil ca acesta să-i fi făcut pe istorici să insiste asupra actelor ei de caritate ce vizau femeile. Mai curând, activitatea ei în această direcţie era doar una dintre manifestările mărinimiei şi grijii împărătesei faţă de poporul său: trebuie să ne reamintim că exista tradiţia ca femeile din familia imperială să-i ajute pe cei nevoiaşi, inclusiv prostituatele.[48] Istoria a reţinut însă imaginea ei de apărătoare a drepturilor prostituatelor; la sfârşitul secolului al VII-lea, Ioan de Nikiu, episcopul copt monofizit al mănăstirii egiptene Nikiu, o compara pe Teodora, datorită reformelor sale, cu Romulus, Numa, Cezar şi Augustus: „Şi apoi a venit împărăteasa Teodora [...] care a pus capăt prostituţiei femeilor şi a poruncit ca prostituatele să fie expulzate de peste tot".[49] Cu siguranţă, ea cunoştea mai bine decât puteau şti în mod normal împărătesele bizantine problemele pe care le întâmpina această categorie socială şi putem presupune că măsurile luate de ea au fost mai eficiente decât de obicei.

NOUA ÎMPĂRĂTEASĂ

Căsătorindu-se cu Iustinian, Teodora a ajuns deodată pe cea mai înaltă treaptă a unei societăți cu o ierarhie foarte strictă și cu o acută conștiință de clasă. Desigur, nu a devenit împărătească fără a se lovi de o anumită opoziție a societății. Existau, fără îndoială, un număr de femei redutabile la curte, care nu priveau cu ochi buni noul regim instituit de către Iustin, un parvenit de origine tracă, și de nepotul său.[50] Căsătoria lui Iustinian cu Teodora și încoronarea acesteia ca Augusta au reprezentat probabil încă un afront adus membrilor acestei categorii sociale superioare, iar *Istoria secretă* sugerează că însăși această căsătorie este o dovadă a turpitudinii morale a lui Iustinian.[51] Una dintre matroanele care i se opuneau a fost Anicia Iuliana (462–c. 528), cea mai bogată moștenitoare a timpului; mama sa avea o descendență ilustră, fiind nepoata împăratului Teodosie al II-lea și fiica împăratului apusean Valentinian al III-lea; tatăl Aniciei Iuliana, Olybrios, fusese împărat al Imperiului de Apus; soțului ei, Areobindos, i se oferise tronul Imperiului de Răsărit, atunci când o revoltă amenința să-l detroneze pe Anastasie, în anul 512; fiul ei, Olybrios (consul în anul 491), era căsătorit cu Irina, nepoata lui Anastasie însuși, iar Iuliana dorea în mod evident să-și vadă fiul pe tron. Iuliana, care era cunoscută pentru celelalte așezăminte filantropice ale sale, a construit, între anii 524 și 527, biserica Sfântul Polieuct, care, timp de aproape zece ani, avea să rămână cea mai frumoasă biserică din oraș.[52] Mândria Iulianei pentru descendența sa imperială și regretul său de a nu fi putut întemeia o dinastie nemuritoare sunt evidente în versurile epigramei gravate cu litere mari pe pereții naosului bisericii și pe peretele exterior al pronaosului.[53] Cu siguranță, Iuliana îi disprețuia pe Iustin și pe moștenitorul lui, și încă și mai mult, după cum putem bănui, pe Teodora. Ca susținătoare a calcedonianismului, sau a ortodoxiei,[54] dezaprobarea Iulianei față de monofizita Teodora era cu atât mai puternică. Desigur, simpla ei prezență în oraș era un ghimpe în coasta noului cuplu imperial: Grigorie de Tours ne spune că atunci când Iustinian i-a cerut Iulianei să facă o donație

pentru finanţele imperiale, ea şi-a transformat întreaga avere în foiţe de aur, cu care a decorat acoperişul bisericii sale. Apoi l-a invitat pe Iustinian să viziteze biserica şi i-a arătat ce făcuse cu aurul. Când el şi-a retractat intimidat cererea, ea şi-a scos un inel preţios cu smarald de pe deget şi i l-a dat, poate ca gest simbolic al transferului puterii imperiale.[55] În poemul ce decorează pereţii bisericii sale (versul 48) se afirmă că ea l-ar fi întrecut pe Solomon. Atunci când s-a încheiat construcţia bisericii Sfânta Sofia, în anul 537, iar Iustinian a exclamat: „Te-am învins, Solomoane!", s-a spus că se gândea la Iuliana şi la biserica ei.[56]

Membrii claselor superioare, care îl considerau pe Iustinian un parvenit, găseau desigur că Teodora era încă şi mai nepotrivită ca împărătească decât era el ca împărat şi erau de aşteptat criticile la adresa ascensiunii şi a comportamentului ei. Totuşi, este un lucru semnificativ că una dintre puţinele critici de care *Istoria secretă* o scuteşte pe Teodora, ca împărătească, este cea de comportament licenţios şi de infidelitate faţă de Iustinian, spre deosebire de prietena ei Antonina, care şi-a continuat legăturile amoroase şi după căsătoria cu Belizarie. Mai mult, când s-a zvonit că Teodora era bănuită că s-ar fi îndrăgostit de Areobindos, un tânăr şi chipeş intendent, acesta a fost biciuit şi a dispărut imediat. Dată fiind predilecţia lui Procopius pentru descrierea abaterilor de natură sexuală ale adversarilor săi, el ar fi relatat cu siguranţă orice zvon care circula despre purtările rele ale împărătesei. În schimb, ceea ce critică Procopius este modul în care ea a impus o intensificare şi creştere a numărului de gesturi de supunere cerute de eticheta imperială. Se spune că perechea imperială ar fi orientalizat în mod deliberat ceremonialul de la Curte. Acum, în loc ca senatorii să îşi plece genunchiul, iar patricienii să sărute umărul drept al împăratului, cu toţii trebuiau să se prosterneze înaintea lui Iustinian. Teodora a insistat ca aceeaşi cinstire să i se arate şi ei, să fie numită cu apelativul *despina* (stăpână), ba chiar, după cum se spune, să primească ambasadorii Persiei şi ai altor ţări, ca şi cum ea ar fi fost stăpâna imperiului. Faptul că nu a existat niciun protest făţiş şi că cei mai înalţi demnitari ai imperiului erau gata

să se prosterneze în faţa noii împărătese a mărit cu siguranţă animozitatea ascunsă.[57]

Alte comentarii critice, de exemplu faptul că ea făcea din chestiuni serioase „ţinta deriziunii, de parcă s-ar fi aflat pe scenă", sunt şi ele cu siguranţă simple exagerări. Ne-o putem însă imagina ridiculizând pretenţiile celor care o priveau de sus: nimeni nu pare a-i fi inspirat respect.[58] În cazul citat de Procopius, un demnitar dintr-o veche familie aristocratică i-a cerut Teodorei să intervină pentru ca suma datorată lui de o persoană din subordinea Teodorei să-i fie restituită. Ca răspuns, Teodora şi-a pus eunucii să-i cânte în cor „mare pagubă" până ce patricianul s-a dat bătut şi s-a retras din audienţă. Este interesant faptul că scena aceasta se spune că a avut loc în relativa izolare a apartamentelor femeilor, unde Teodora îşi putea permite luxul de a se bucura de o glumă bună: nu reiese de nicăieri că o asemenea vulgaritate ar fi fost introdusă în ceremonialul imperial, şi într-adevăr se pare că eticheta de curte a căpătat o importanţă sporită în această perioadă, iar Teodora se folosea de ea pentru a-şi afirma în mod deliberat noul statut. Dacă *Istoria secretă* îl descrie pe Iustinian ca fiind accesibil tuturor, Teodora îi lăsa pe toţi magistraţii să aştepte după bunul ei plac, asemenea sclavilor, într-o anticameră mică şi înghesuită, stând ceasuri după ceasuri în vârful picioarelor pentru a fi primiţi, numai pentru a se putea prosterna şi a-i săruta piciorul, pentru ca apoi să iasă în tăcere. În toate privinţele, curtenii trebuiau să se supună capriciilor ei, chiar şi atunci când Teodora prefera să petreacă cea mai mare parte a anului în palatul de la Herion, peste Bosfor.[59]

Teodora a reuşit foarte repede să se adapteze la situaţia impusă de conducerea unei curţi complexe şi puternic formalizate. După cum relatează Malalas, atunci când, în anul 529, ea a vizitat izvoarele de la Pythion (astăzi Yalova) împreună cu patricieni şi *cubicularii*, a fost însoţită de o suită alcătuită din nu mai puţin de 4 000 de persoane, între care şi *comes largitionum* (ministrul de finanţe). După ce a făcut donaţii generoase bisericilor din locurile pe care le-a vizitat, s-a întors la Constantinopol. Teofan completează informaţiile, dând numele curtenilor de rang înalt care o escortau.[60]

Privitor la anul 527/528, Malalas enumeră noile construcţii ridicate de Iustinian în Antiohia: biserici, un azil, băi publice şi cisterne. Generozitatea sa a fost egalată de Teodora, noua împărăteasă:

> „De asemenea, prea evlavioasa Teodora a făcut mari daruri oraşului. Ea a construit o minunată biserică închinată Arhanghelului Mihail; a construit şi basilica zisă a lui Anatolie, ale cărei coloane au fost trimise de la Constantinopol. Augusta Teodora a făcut şi a trimis la Ierusalim o cruce foarte scumpă, împodobită cu perle."[61]

La începutul carierei sale imperiale, Teodora îşi arată mărinimia aşa cum se cuvine. Procopius asociază deseori numele ei cu cel al lui Iustinian, în actele de caritate întreprinse împreună: înfiinţarea a două aziluri pentru săraci, care cuprindeau şi un *xenodochion* sau găzduire temporară pentru vizitatorii oraşului; construirea Mănăstirii Pocăinţei, pentru fostele prostituate; repararea unei şosele în Bitinia şi întemeierea de aşezări după recucerirea Africii de Nord.[62] Căsătoria Teodorei şi rangul ei de împărăteasă îi ofereau o considerabilă independenţă financiară, ca rezultat al generozităţii lui Iustinian.[63]

Nu există descrieri cert autentice ale Teodorei la începutul domniei ei, dar portretul său în mozaic din absida basilicii San Vitale din Ravenna, Italia (*planşa 1*), care a fost încheiat după anul 547, când bizantinii au reocupat oraşul, nu contrazice descrierea înfăţişării ei făcută de Procopius. Nici chiar *Istoria secretă* nu neagă frumuseţea ei: „avea un chip minunat şi o înfăţişare atrăgătoare, dar era scundă, şi deşi nu chiar palidă, era cumva searbădă; privirea îi era întotdeauna vie şi ascuţită".[64] La San Vitale apare împodobită cu toate însemnele imperiale, cu bijuteriile opulente ce îi evidenţiază rangul. Pe tivul bogat brodat al hlamidei (*chlamys)* sunt reprezentaţi magii aducându-i daruri lui Hristos, ceea ce aminteşte că, asemenea lui Iustinian, şi ea aduce daruri Bisericii, în acest caz un potir.[65] O imagine similară a Teodorei apare în mozaicul care îmbracă bolta porţii Chalke a palatului imperial din Constantinopol,

unde erau reprezentate victoriile repurtate de Iustinian în Africa și Italia. În centrul mozaicului o vedem pe Teodora primind împreună cu Iustinian închinarea monarhilor cuceriți:

> „Amândoi părând să se bucure și să își sărbătorească victoria asupra regelui vandalilor și a regelui goților, care se apropie de ei ca prizonieri de război, spre a fi duși în robie. În jurul lor stau membrii Senatului Roman, cu toții având un aer sărbătoresc... bucurându-se și zâmbind în timp ce îi aduc împăratului cinstire asemenea lui Dumnezeu, pentru măreția izbânzilor lui."[66]

Putem presupune fără a greși că Teodora savura aceste onoruri imperiale și că dorea să se asigure că prestanța sa nu va scădea cu nimic în ochii supușilor.

TEODORA ȘI BISERICA

În ciuda obârșiei și a creșterii ei, Teodora a știut să compenseze aceste lipsuri. Ca multe alte împărătese, unul dintre domeniile ei principale de activitate era cel al actelor de binefacere și ceremoniile religioase, cu o deosebire însă, căci Teodora se interesa mult de controversele religioase și era o monofizită înfocată. Ioan de Nikiu relatează că împărăteasa petrecuse un timp în Alexandria și că îl considera pe Timotei, patriarhul Alexandriei (517–535), drept îndrumătorul ei duhovnicesc.[67] Cu toate acestea, nu era o bigotă: când Sfântul Sava, campionul ortodoxiei, a vizitat curtea imperială, în anul 531, ea, ca și Iustinian, s-a prosternat înaintea lui, într-un gest tipic de venerație față de asceții pustiei, și i-a cerut să se roage pentru ca pronia cerească să-i dăruiască un copil.[68] Sprijinul pe care îl acorda episcopilor și monahilor monofiziți era principalul aspect prin care scopurile ei se deosebeau pe față de cele ale lui Iustinian, care ținea mult să apară ca un susținător al ortodoxiei. Opinia publică socotea că perechea imperială păstra în mod intenționat aparența unei divergențe de opinii, pentru a mulțumi ambele partide,[69] însă, deși

Planșa 1 Teodora și curtea sa, San Vitale, Ravenna (foto: Hirmer Verlag, München)

este posibil să fi existat o înțelegere între cei doi ca să „dezbine și stăpânească", nu încape îndoială că Teodora acționa din convingere, chiar dacă avea acordul lui Iustinian. Înainte de a deveni împărătească, probabil în anul 523, Ioan al Efesului relatează că Maris, episcopul monofizit de Amida, care fusese exilat la Petra, l-a trimis pe diaconul și notarul său, Ștefan, la Constantinopol, pentru a interveni în favoarea sa. Dumnezeu l-a îndrumat pe Ștefan spre Teodora, „care provenea din bordel", iar aceasta i-a cerut soțului ei să prezinte cazul împăratului Iustin. Iustinian a vorbit cu împăratul, și ca urmare a apelului său, Maris a fost adus la Alexandria.[70]

Înclinațiile monofizite ale Teodorei erau bine cunoscute, după cum demonstrează faptul că, din cauza acestui motiv, cu prilejul vizitei lui din anul 531, Sfântul Sava a respins cererea ei de a se ruga la Dumnezeu pentru a-i dărui un copil. Acest refuz a afectat-o mult pe împărătească. Fusese nevoit să-i refuze cererea, le-a spus el însoțitorilor săi, pentru ca „niciun vlăstar să nu iasă din pântecele ei, ca nu cumva să se pătrundă de învățăturile lui Sever și să aducă mai multe necazuri în Biserică decât Anastasie [împăratul monofizit]".[71] Monofizitismul Teodorei covârșea, probabil, ortodoxia lui Iustinian, după părerea lui Sava, iar el nu era dispus să riște apariția unui nou împărat monofizit. Ioan al Efesului, care nu are decât cuvinte de laudă pentru lucrările întreprinse de Teodora în numele clerului și monahilor monofiziți, și care se afla la Constantinopol în jurul anului 540, o numește „iubitoarea de Hristos Teodora, pe care Dumnezeu a făcut-o regină spre a fi de ajutor celor oprimați, împotriva cruzimii acestor vremuri [...] dăruindu-le hrană și ajutoare generoase".[72] Vederile teologice ale Teodorei și discuțiile pe teme hristologice purtate la curte l-au interesat pe Sever al Antiohiei și sunt menționate în corespondența acestuia. Sever a fost patriarhul Antiohiei între anii 512 și 518, însă a fost exilat sub Iustin; a petrecut anii următori ascunzându-se în Egipt, unde era în continuare recunoscut drept liderul necontestat al facțiunii moderate a monofiziților: Zaharia al Mytilenei afirmă că Teodora îi era devotată lui Sever.[73] Nu numai că împărăteasa este menționată în corespondența acestuia, într-o scrisoare

din anul 537 către şambelanul palatului, diaconul Misail, ci, mai mult, Sever a socotit că trebuie să o corecteze într-o problemă de teologie, deşi era vorba de o chestiune dificilă. În mod clar, Teodora insultase teologia unui Părinte al Bisericii din secolul al IV-lea, Alexandru – episcop ortodox al Alexandriei, al cărui preot, Arie, instituise erezia ariană:

> „Dar m-am întristat foarte mult pentru că mărita împărătească îşi îngăduie să spună asemenea lucruri dureroase, ca să nu spun blasfemii, împotriva învăţăturilor Sfinţilor Părinţi, pe care ea nu le înţelege, şi îl ia în râs pe sfinţitul Alexandru, arhiepiscopul [...] pe motiv că în teologia Sfintei Treimi el a numit persoana „natură" şi îl batjocoreşte ca pe unul dintre cei care se îndeletnicesc cu un meşteşug oarecare, vreun arămar de pildă sau vreun dulgher numit Alexandru, ori, după cum spune ea învinuindu-l, ca pe unul mânat de dorinţa de înavuţire [...] După cum spui acum, că mărita regină nu s-a ferit să spună astfel de lucruri necuvenite împotriva Sfinţilor Părinţi, îmi închipui desigur că a respins cu dispreţ, ca pe un lucru de nimic şi neînsemnat, micul meu tratat privitor la întrebarea dacă trebuie să spunem că Domnul şi Dumnezeul nostru Iisus Hristos are două firi după cum are două persoane, pe care socotise de cuviinţă să îl accepte atunci când i-ai trimis tratatul copiat de tine cu litere mari, ori din teamă de legile împăratului, pe care acesta le-a dat împotriva scrierilor mele, nu a îndrăznit să-l accepte. Ţi-am scris atunci de la Chios [...] dar nu mi-ai răspuns nimic despre aceste lucruri. Cel ce dă un răspuns trebuie să vorbească despre toate punctele cuprinse în scrisoare."[74]

Greşeala Teodorei în această chestiune rezidă în faptul că nu a înţeles că termenii *physis* (natură, fire) şi *prosopon* (persoană), între care mai târziu s-a făcut distincţie, nu erau generalizaţi în perioada Sinodului de la Niceea. Misail coresponda frecvent cu Sever, care aici face referire la discuţiile sale cu Teodora, şi deşi nu o spune în mod explicit, este evident că Sever se aştepta ca Misail să-i transmită conţinutul destul de tăios al scrisorii sale Teodorei, căreia el îi

trimisese materiale de citit. Și alte tratate îi erau destinate ei în mod special de către conducătorii partidei monofizite. Teodosie al Alexandriei, patriarh care fusese depus în anul 537, ca fiind monofizit, i-a dedicat Teodorei *Tomul împotriva lui Themistios*, probabil în anul 538. Această lucrare combătea opinia lui Themistios (un monofizit moderat, adept al lui Sever) potrivit căruia Hristos, din pricina umanității Sale, era ignorant ca un om și nu atotștiutor ca un Dumnezeu. Themistios și adepții săi erau numiți *Agnoetai*, de aceea discuția este cunoscută drept *controversa agnoetică*[75]. Un tratat similar i-a fost adresat Teodorei de un autor mai radical, Constantin al Laodiceei, care fusese și el depus, în anul 519, din cauza convingerilor sale monofizite. Atât Teodosie, cât și Constantin s-au stabilit la Constantinopol după depunere, sub protecția Teodorei. Faptul că putea fi atrasă de teologii monofiziți de frunte într-o dezbatere internă privind cunoașterea deținută de Hristos demonstrează că era considerată capabilă de a se interesa în mod competent de astfel de controverse.

În perioada dintre 531 și 536, relațiile dintre ortodocși și monofiziți s-au detensionat și astfel Teodora i-a putut susține nestingherită pe monofiziți. În 531, Iustinian și-a schimbat abordarea față de monofiziți, nu însă și față de alte grupări eretice.[76] Acest lucru poate fi explicat prin influența Teodorei, dar este mai probabil că a avut o motivație politică, deoarece dorea să asigure pacea în Răsărit înainte de a-și începe campaniile de recucerire în Apus. Episcopilor și monahilor monofiziți care fuseseră exilați li s-a permis să se întoarcă în episcopiile și mănăstirile lor, și mulți au venit la Constantinopol. Palatul Hormisdas, aflat lângă Marele Palat și pe care Iustinian îl ridicase inițial spre a fi propria sa reședință, în anii 518–519, și care mai târziu fusese anexat reședinței imperiale propriu-zise,[77] a fost transformat în mănăstire monofizită; în epoca sa cea mai bună ajunsese să adăpostească în jur de 500 de clerici și de monahi aflați sub protecția împărătesei, între care s-a numărat un timp și Ioan al Efesului, probabil începând cu anul 542.[78] Deși în acest palat exista deja o biserică închinată Sfinților Petru și Pavel, înainte de anul 536 s-a mai construit una a sfinților sirieni Serghie și Vah, drept

așezământ monahal monofizit. Marea inscripție de pe antablatură o cinstea în mod explicit pe Teodora, cu rugăciunea ca Sfântul Serghie „în toate să ocrotească domnia neobositei suverane și să sporească puterea de Dumnezeu încoronatei Teodora, al cărei cuget este împodobit cu evlavie și a cărei trudă necurmată nu precupețește nicio străduință de a-i hrăni pe cei sărmani"[79], o afirmare limpede a interesului ei pentru comunitate.

Așadar, începutul deceniului 530 a fost o perioadă în care politicile religioase ostentativ contradictorii desfășurate de Teodora și de Iustinian s-au apropiat cel mai mult. În anul 533, Iustinian a decretat, cu aprobarea papei, că doctrina theopashită („că Unul din Treime a pătimit în trup") era ortodoxă.[80] Acesta a fost incontestabil un pas către monofizitism. În acest climat, este posibil ca influența Teodorei să nu mai fi fost necesară pentru a-l încuraja pe Iustinian să-l ridice la rangul de patriarh pe Antim, episcop al Trebizondei, în anul 535, dar acest lucru a fost totuși o victorie a cauzei Teodorei. Antim era un simpatizant al monofiziților care inițiase o politică fățișă de dialog cu liderii monofiziți.[81] În cursul dezbaterilor privitoare la unirea Bisericii, Teodora a reușit, în 534/535, să obțină de la Iustinian aducerea lui Sever al Antiohiei din Alexandria la Constantinopol.[82] Ea l-a găzduit în palatul său (nu se menționează dacă era vorba de palatul imperial sau de palatul Hormisdas) timp de peste un an. Acest lucru ar fi putut avea consecințe uriașe, căci pe timpul ședерii sale Sever a reușit să-l convingă pe patriarh de corectitudinea vederilor monofizite, iar Antim a trecut de partea acestei facțiuni. El a fost, însă, depus de către papa Agapet I în cursul vizitei acestuia la Constantinopol de la începutul anului 536 – o lovitură pentru Teodora[83] și o decizie pe care Iustinian, a cărui politică față de monofiziți se înăsprea, nu a putut-o contesta, datorită nevoii sale de a-și apropia provinciile din Apus, unde ducea campanii tot mai importante. Teodora a reușit să obțină numirea lui Teodosie, un monofizit și susținător al lui Sever al Antiohiei, ca patriarh al Alexandriei în luna februarie a aceluiași an, 535, deși Teodosie a trebuit să fie instalat cu forța, împotriva voinței unei mari părți a populației, care avea vederi monofizite radicale.

Liberatus, arhidiacon din Cartagina, povestește că unul dintre *cubicularii* Teodorei, Kalotychios, se afla întâmplător la Alexandria la moartea patriarhului Timotei, și el (Kalotychios) a fost cel care a organizat consacrarea lui Teodosie.[84] Însă Teodosie a fost în curând alungat din oraș de către Gaianos, un candidat rival: Gaianos, ca mulți dintre cetățenii Alexandriei, era aftartodochet și credea în nestricăciunea trupului lui Hristos, conform învățăturilor lui Iulian de Halicarnas. „Istoria Patriarhilor Bisericii Copte a Alexandriei" menționează că Teodora i-a comunicat acest lucru lui Iustinian, care „dorind să îi facă pe plac prințesei și să-i încânte inima i-a dat puterea de a proceda în această chestiune, cu autoritatea lui, oricum dorea"[85]. După cum relatează Mihail Sirianul, a fost trimis un general (persarmeanul Narses), împreună cu un detașament de 6 000 de soldați, pentru a-l menține pe Teodosie pe scaunul episcopal, împotriva rivalului său; 3 000 de persoane au fost ucise în acest conflict. Cu ajutorul trupelor imperiale și cu sprijinul lui Sever al Antiohiei, Teodosie și-a păstrat scaunul timp de șaptesprezece luni de lupte stradale neîncetate. El nu a reușit însă să ajungă la un *modus vivendi* cu monofiziții radicali din Capitală și, în anul 536, a plecat la Constantinopol și nu s-a mai întors[86].

Pe 6 august 536, un edict imperial i-a izgonit pe Antim, pe Sever și pe adepții lor din Capitală și din toate marile orașe ale imperiului și a ordonat arderea tuturor scrierilor lui Sever.[87] Se pare însă că edictul nu a fost aplicat sistematic, iar palatul Hormisdas a rămas un centru înfloritor al opoziției monofizite, sub protecția Teodorei. Sever a părăsit Capitala și a murit în Egipt, exilat din scaunul său, în luna februarie a anului 538. O scrisoare pe care a adresat-o întregului cler răsăritean este citată în *Cronica* lui Zaharia al Mytilenei, care vorbește despre expulzarea sa: „Cât despre răutatea acestor oameni, ea nu se mai satură de sânge; îmi era destul protecția dată de iubitoarea de Hristos regină și de Dumnezeu, care pentru rugăciunile voastre o îndruma să facă ceea ce este bine în ochii Lui. [...]"[88] Și Teodosie, aflat acum la Constantinopol, avea să fie depus de către Iustinian, probabil spre sfârșitul anului 537, pentru că nu fusese de acord cu definiția dată de papa Agapet ortodoxiei.

După ce a fost închis în fortăreaţa Derkos din Tracia, împreună cu alţi trei sute de preoţi monofiziţi, el a fost la scurt timp adus din nou în Capitală prin intervenţia Teodorei şi găzduit în palatul Hormisdas cu susţinătorii lui, devenind după moartea lui Sever liderul necontestat al Bisericii monofizite. Sever însuşi a refuzat să-i trimită lui Teodosie vreun „dar" după depunerea sa din Constantinopol, „văzând că el o are de partea sa pe mărita regină, care îi va da, dacă el va dori, chiar mai mult decât are el nevoie"[89]. În definitiv, şi Sever se bucurase de ospitalitatea Teodorei în Capitală. Teodosie a trăit până în anul 566; chiar după moartea Teodorei, survenită în anul 548, el şi obştea sa au fost protejaţi în continuare de Iustinian în amintirea ei, până în anul 565, în care Ioan îşi scrie cronica, deşi nu au rămas în palatul Hormisdas.[90] În lucrarea sa, *Vieţile sfinţilor răsăriteni*, Ioan al Efesului afirmă chiar că Teodora l-ar fi ascuns pe fostul patriarh Antim în palatul ei, unde acesta ar fi rămas în taină timp de doisprezece ani, până la moartea împărătesei, neştiut de nimeni în afara ei şi a doi şambelani: Antim a fost probabil un caz special, căci alţi fruntaşi monofiziţi au rămas în Constantinopol fără să se ascundă. Aici, relatarea lui Ioan este cumva suspectă, căci el afirmă că Antim ar fi abdicat după ce a fost patriarh un număr de ani; acest lucru este total diferit de relatarea sa de mai târziu, din *Istoria bisericească*. El insistă mult asupra mâniei lui Iustinian împotriva lui Antim, ca patriarh nesupus, spunând că de aceea Teodora l-ar fi ascuns într-o încăpere a palatului ei, pe când Iustinian şi toţi ceilalţi, cu excepţia Teodorei şi a doi şambelani, credeau că ea îl trimisese din oraş.[91]

Palatul Hormisdas era un complex de clădiri adaptate vieţuirii monahale: Teodora ordonase să se construiască chilii pentru cei mai vârstnici şi mai respectaţi dintre locatari, iar culoarele au fost împărţite în chilii şi cămăruţe cu ajutorul unor scânduri, perdele şi covoare. În palat vieţuiau stâlpnici şi asceţi veniţi din pustie, anahoreţi care fuseseră chemaţi din izolarea lor, iar o încăpere de mari dimensiuni constituia o adevărată mănăstire, având un arhimandrit, un intendent, slujitori şi propriile sale reguli. Se spunea că Teodora însăşi îi vizita în mod regulat:

„Obştea sfinţilor bărbaţi care fuseseră adunaţi laolaltă în oraşul imperial de către credincioasa împărătească, în timpul persecuţiei, din mijlocul multor neamuri şi al multor locuri [...] era într-adevăr alcătuită din nu mai puţin de cinci sute de bărbaţi venerabili [...] Iar credincioasa împărătească îi cerceta regulat, o dată la fiecare două sau trei zile, ca să ia binecuvântare de la ei, minunându-se de obştea şi de obiceiurile lor, admirându-le vârsta venerabilă, trecând printre ei şi făcându-le ascultare, primind mereu binecuvântare de la fiecare dintre ei şi plătind cheltuielile necesare pentru toate lucrurile, cu multă generozitate; iar împăratul de asemenea [...] se minuna de obştea lor şi el însuşi îi îndrăgea pe mulţi şi se încredea în ei, iar ei îl primeau şi îi dădeau binecuvântarea lor mereu."[92]

Comunitatea cuprindea monofiziţi din „Siria şi Armenia, Cappadocia şi Cilicia, Isauria şi Lycaonia, şi Asia şi Alexandria şi Bizanţ", astfel încât la slujbe se adunau atât de mulţi credincioşi, între care femei şi copii, că odată podeaua uneia dintre marile săli a cedat, fără ca totuşi să fie vreun rănit. Sub protecţia Teodorei se aflau şi alte aşezăminte similare pentru călugăriţe monofizite, iar Ioan notează că unele dintre ele numărau peste trei sute de vieţuitoare[94]. De asemenea, existau şi alte instituţii sub tutela ei. Atunci când Ioan de Hephaistu, din Egipt, a venit la Constantinopol, la sfârşitul deceniului 530, Teodora

„l-a primit cu mare bucurie şi a dat ordin să i se pună la dispoziţie apartamente spaţioase în marele conac numit Anthemiu, precum şi o diurnă pentru el şi pentru sclavul pe care i-l trimisese. De atunci, sfântul bărbat şi-a arătat osârdia şi bunăvoinţa; şi nenumăraţi oameni necăjiţi, care de multă vreme erau bătuţi şi oprimaţi şi nimeni nu-i uşura, s-au alipit de el [...]"[95]

Curând, Ioan a plecat din Constantinopol pentru a-şi continua activitatea misionară în Asia Mică şi în bazinul Mării Egee.

După anul 536, Hormisdas a rămas unul dintre principalele centre ale monofizitismului clandestin, unde erau hirotoniţi

episcopii şi de unde era susţinută răspândirea monofizitismului printre arabi, nubieni şi sirieni. În anul 541, emirul ghassanid Harith s-a adresat direct Teodorei, cerându-i episcopi „ortodocşi" (adică monofiziţi) pentru tribul său.[96] Şi „întrucât credincioasa împărătească dorea să susţină orice îi putea ajuta pe oponenţii Sinodului de la Calcedon", în anul 542, Teodosie a hirotonit doi monahi ca episcopi, pentru a activa în regiunile Siriei şi Arabiei. Iacob Baradeu (Bar'adai, un sirian) a fost numit mitropolit al Edesei, iar Teodor, mitropolit de Bostra, capitala provinciei Arabia.[97] Iacob Baradeu a devenit liderul clandestin al facţiunii monofiziţilor din Siria şi, ca urmare a activităţii lui, Biserica monofizită siriană era cunoscută cu numele de Biserica iacobită; deşi ar trebui probabil să presupunem o oarecare exagerare, explicabilă, a afirmaţiei de mai jos, relatarea sa afirmă că până în momentul morţii sale, din anul 578, el hirotonise douăzeci şi şapte de mitropoliţi şi episcopi şi în jur de 100 000 de preoţi.[98]

O altă regiune unde se făcea prozelitism sub protecţia Teodorei era Nubia, unde perechea imperială trimitea pe rând misionari şi unde se pare că, datorită Teodorei, predomina misionarismul monofizit. Ideea de a converti tribul nubian Nobatai a aparţinut la început unui monah în vârstă, numit Iulian (c. 541), care făcea parte din anturajul lui Teodosie din Constantinopol. Fiind informat, Iustinian a găsit că ideea era bună, dar misiunea trebuia să fie ortodoxă. Ni se spune că atunci Teodora i-a scris *dux*-ului provinciei Tebaida din sudul Egiptului, informându-l că atât ea, cât şi împăratul intenţionau să trimită o misiune către tribul Nobatai, şi că emisarul ei, venerabilul Iulian, urma să fie conducătorul ambasadorilor. El trebuia deci să-l ajute prin orice mijloace pe Iulian, pentru a se asigura că misiunea ei ajungea prima, sau în caz contrar avea să-şi piardă capul. Ducele i-a primit instrucţiunile, iar Iulian a reuşit să-l convertească pe Silko, regele tribului Nobatai, precum şi o serie de nobili şi de oameni de rând, care au devenit monofiziţi fervenţi şi au considerat misiunea împăratului, atunci când a sosit, de-a dreptul eretică.[99] Pare un lucru ridicol ca împăratul şi împărăteasa să trimită misiuni rivale, dar este desigur posibil ca şi aceasta

să țină de strategia lor de a lucra în paralel în chestiuni religioase. Poate că Iustinian a socotit că gestul de a trimite o misiune ortodoxă era necesar pentru menținerea prestigiului imperial, dar nu se aștepta de fapt să aibă succes în convertirea tribului la calcedonianism, în condițiile în care vecinii lor cei mai apropiați erau monofiziți înfocați: același raționament poate explica faptul că el a permis ca Ghassanizii să fie convertiți de clericii monofiziți.[100]

Ioan al Efesului însuși, deși era monofizit, a fost trimis de Iustinian, la anul 542, într-o misiune, spre a converti păgânii care mai rămăseseră în Asia Mică. Ioan ne spune că în cele patru provincii – Asia, Caria, Frigia și Lydia – au fost botezați 80 000 de locuitori, s-au construit 98 de biserici noi și douăsprezece mănăstiri, iar șapte sinagogi au fost transformate în biserici.[101] Și de această dată, cifrele respective nu trebuie neapărat luate ca atare. Totuși este clar că Teodora se găsea în centrul unei rețele complexe și că era direct răspunzătoare pentru răspândirea monofizitismului, ca o credință plină de dinamism ce avea să reziste în provinciile răsăritene, ca biserică separată.

Teodora avea multă influență în chestiuni religioase, și în mare măsură Biserica monofizită a rezistat și chiar a înflorit în provinciile de răsărit, datorită ei. Ioan al Efesului, fiind unul dintre conducătorii partidei monofizite în perioada respectivă, era în mod natural interesat să o prezinte pe împărăteasă ca pe o susținătoare fervență a monofizitismului și ar trebui probabil să evităm să luăm această descriere într-un sens prea literal. Se pare totuși că ea a sponsorizat câteva acțiuni misionare, toate încununate de succes, și că l-a încurajat pe Iustinian să trimită alți misionari, ca de pildă pe Ioan al Efesului în Asia Mică. Atitudinea lui Iustinian față de monofiziți a continuat să oscileze pe parcursul întregii sale domnii și se pare că el îi respecta pe unii dintre liderii acestora. În timpul episodului celor Trei Capitole din anii 540, de exemplu, el era dispus să riște un conflict cu Apusul, pentru a concilia provinciile răsăritene. Spre sfârșitul vieții, într-o încercare de a-și aduce supușii la unitate religioasă, el a emis un edict prin care urmărea să impună aftartodochetismul – o formă de

monofizitism radical, care susţinea că trupul lui Hristos era incoruptibil – şi este sigur că îi respecta pe anumiţi membri ai mişcării monofizite.[102] Activitatea Teodorei de susţinere a monofizitismului nu era întotdeauna în contradicţie cu cea a lui Iustinian, iar el probabil i-a îngăduit tacit să se implice în consacrarea celor doi patriarhi şi în acţiunile prozelitiste din regiuni întinse ale Asiei Mici, Siriei, Nubiei şi Arabiei.

TEODORA ŞI PUTEREA

Amestecul Teodorei în chestiunile religioase a avut loc în special pe căi neoficiale, deşi acţiunile sale erau întreprinse cu ştirea lui Iustinian. În ce măsură o interesau şi alte aspecte ale politicii imperiale, de exemplu planurile grandioase ale lui Iustinian de a recuceri Apusul, este mai puţin clar. Scopurile urmărite de Iustinian erau cele ale unui conservator: el dorea nu numai să obţină unitatea Bisericii, ci şi să restaureze imperiul, să reformeze guvernul, să asigure frontiera de răsărit şi să lase în urma sa monumente, rezultate ale unui program de construcţie intensiv şi fără precedent. Se pare că pentru atingerea acestor obiective avea sprijinul puternicei sale co-regente. *Istoria secretă* a lui Procopius nu poate fi considerată drept o dovadă incontestabilă a asocierii lor la domnie, însă el se plânge în mod repetat de această situaţie de colegialitate: „niciunul dintre ei nu a făcut vreodată ceva fără celălalt, până la sfârşitul vieţii lor împreună“[103]. Teodora este prezentată ca fiind partenerul dominant (atunci când Iustinian nu se lasă convins de argumentele ei, ea reuşeşte să-l ademenească, sugerându-i posibilitatea unui profit)[104], iar Procopius consideră că Teodora trebuie să-i fi câştigat dragostea lui Iustinian prin vrăjitorie: mai mult, amândoi ar fi demoni întrupaţi pentru a distruge lumea[105]. Există şi alte documente care confirmă puternica influenţă a Teodorei: chiar *Războaiele* arată că Iustinian o iubea foarte mult şi se spune despre Ioan Capadocianul că, atunci când a calomniat-o în faţa împăratului, „nu s-a ruşinat nici de rangul ei înalt, nici nu a roşit din cauza

iubirii extraordinare pe care i-o purta împăratul". În scrierile pe care le-a publicat, Procopius notează frecvent că Teodora acționa în consens cu Iustinian, lăsând impresia unei cooperări între cei doi[106]; Ioan Lidianul o descrie ca asociată la cârma imperiului[107].

Între exagerările cuprinse în *Istoria secretă*, se afirmă că Teodora sprijinea cariera favoriților săi. Ea participa cu regularitate la ședințele *consistorium*-ului (senatul și consilierii împăratului) și își exprima opinia în chestiunile dezbătute. Dacă Iustinian încredința cuiva o problemă fără a o consulta pe ea mai întâi, acela o sfârșea rău. Teodora se simțea îndreptățită să controleze toate domeniile afacerilor de stat, să ocupe poziții înalte atât în stat, cât și în Biserică și să decidă componența instanțelor de judecată.[108] Când acționa din umbră, avea în oraș o întreagă armată de spioni, care o țineau la curent cu evenimentele și chiar cu discuțiile purtate în reședințele particulare; ea putea pedepsi generali sau numi alții noi; și ne este înfățișată urmărindu-și și torturându-și dușmanii, aruncându-i în temnițele ei personale, aflate în beciurile palatului. Acuzațiile lui Procopius ne arată că împărăteasa intervenea mult în afacerile de stat. Este posibil să fi exagerat măsura în care ea abuza de putere, dar nu ne putem îndoi de faptul că se bucura într-adevăr de mare autoritate.[109]

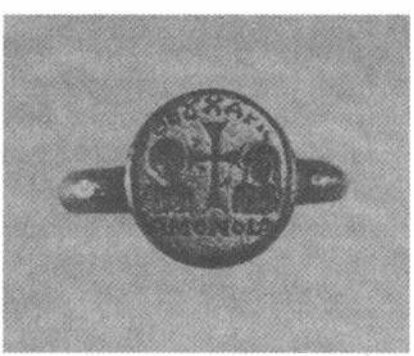

Planșa 2 Inel de cununie din aur, datând din secolul al VI-lea, cu busturile perechii imperiale reprezentate frontal, de o parte și de alta a unei cruci de dimensiuni monumentale (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

Relatarea pe care ne-o oferă *Istoria secretă* este în cel puţin un caz confirmată de alte surse, de exemplu referitor la un notar, numit Priscus. Acesta, după cum afirmă *Istoria secretă*, acumulase o avere uriaşă prin mijloace necinstite. Pe motiv că o tratase dispreţuitor, Teodora l-a denunţat lui Iustinian. Neobţinând niciun rezultat (să observăm că Iustinian nu se conformează întotdeauna imediat dorinţelor ei, nici chiar în *Istoria secretă)*, Teodora ordonă ca Priscus să fie îmbarcat pe un vas şi trimis spre o destinaţie necunoscută; apoi este hirotonit cu forţa. Împăratul nu încearcă în niciun fel să afle ce i s-a întâmplat, ci pur şi simplu îi confiscă averea.[110] Versiunea oficială a evenimentelor ne este prezentată de Malalas, în anul 529; acesta ne spune că Priscus, „ex-consul şi fost secretar imperial, şi-a atras mânia împăratului. Proprietăţile i-au fost confiscate, iar el a fost făcut diacon şi trimis la Cyzic"[111]. Aici se vede clar cum funcţionează tehnica lui Procopius de distorsionare a adevărului: Priscus, „cu totul ticălos şi arogant ca orice paflagonian" (aici se face aluzie la Cleon, politicianul atacat de Aristofan), şi care era probabil un coleg mai vârstnic pe care Procopius sau cititorii săi se bucurau să nu-l mai vadă, era de fapt un fost consul. Mai mult, textul lui Malalas, care s-a păstrat în documentele *de insidiis* ale lui Constantin Porfirogenetul, ne spune că el era de fapt *comes excubitorum* (comandant al excubitorilor – garda de corp a împăratului, o funcţie de mare prestigiu) şi că a fost exilat „pentru că o insultase şi o calomniase împărăteasa Teodora", iar Teofan adaugă că a fost exilat din ordinul împăratului şi apoi hirotonit diacon.[112] În orice caz, rezultatul a fost că averea i-a fost confiscată, însă tabloul zugrăvit de Procopius, înfăţişând armata şi temniţele personale ale împărătesei, precum şi activităţile ei de tip terorist, pare a fi mai oficial şi infinit mai eficient. Este clar că totuşi calomnierea împărătesei a fost sever pedepsită prin mijloace oficiale, fără îndoială spre necazul celor care o priveau cu ochi critici şi care erau deranjaţi de influenţa pe care o avea asupra împăratului.[113]

Atacul lansat împotriva Teodorei în *Istoria secretă*, pentru felul în care ea l-a pedepsit pe generalul Bouzes, acuzat de trădare

împreună cu Belizarie, pe când Iustinian era bolnav în timpul epidemiei de ciumă din anul 542, este tot atât de subiectiv. Aparent, generalii în cauză declaraseră că, dacă împăratul avea să moară, ei nu vor accepta să fie numit niciun succesor la tron în absența lor, iar Teodora interpretase această afirmație drept o critică la adresa ei – ceea ce și era. Ni se spune că Teodora l-ar fi invitat pe Bouzes în apartamentele femeilor și l-ar fi aruncat în pivnițele labirintice aflate sub palat, eliberându-l abia după aproape doi ani și jumătate.[114] Acest episod nu este confirmat de alte surse, însă este probabil faptul că Teodora reacționase la ceea ce ea considera într-adevăr o trădare: în definitiv, în cazul succesoarei sale, Sofia, s-a considerat acceptabil ca ea să desemneze doi împărați.

Cea mai cunoscută faptă a Teodorei este relatată de Procopie în lucrarea sa *Războaiele*, atunci când, în timpul răscoalei Nika din anul 532, când tronul era periclitat, ea l-a îndemnat pe Iustinian să nu fugă din oraș, ci să înfrunte facțiunile răzvrătiților. Iustinian încercase să potolească facțiunile, singurul mijloc de expresie a nemulțumirii populare față de sistemul de administrație și de impozitare pe cale să fie introdus. Nu a reușit, și în ianuarie 532 au urmat mici revolte și câteva asasinate; după ce s-a hotărât spânzurarea a doi dintre cei șapte capi ai răscoalei, iar Iustinian a refuzat să-i grațieze, facțiunile au hotărât să-i salveze, lăsând la o parte neînțelegerile dintre ele și adoptând strigătul *Nika* (victorie). Cum guvernul nu ceda în fața cererilor ei, mulțimea a luat cu asalt închisoarea, i-a dat foc și a incendiat orașul, cerând demiterea lui Ioan Capadocianul (prefectul pretoriului), a lui Trebonian, legislatorul lui Iustinian, și a prefectului orașului, Eudaimon. Iustinian i-a îndepărtat pe acești funcționari prea târziu pentru a mai liniști demele, iar pe 18 ianuarie răsculații l-au obligat pe Hipatie, nepotul lui Anastasie, să accepte tronul. Este interesant faptul că Hipatie era preferat și de o mare parte a clasei senatorilor. A fost pregătită o flotă pentru fuga împăratului din oraș, iar tezaurul imperial a fost îmbarcat; însă Teodora a intervenit, după cum afirmă Procopius, cu o cuvântare mobilizatoare, care a salvat situația:

„Socotesc că fuga aceasta, chiar dacă ne pune la adăpost, este un lucru cu totul greșit în aceste împrejurări. Căci după cum cel ce se naște este cu neputință să nu moară, tot astfel este de intolerabil ca cel ce a fost împărat să ajungă fugar. Fie să nu pierd niciodată mantia de purpură și fie să nu apuc ziua în care cei ce mă întâlnesc să nu mi se adreseze numindu-mă stăpână *(despina)*. Dacă vrei acum să fugi ca să te salvezi, împărate, nu este greu deloc. Avem mulți bani, iar marea și vasele ne sunt aproape. Dar gândește-te că odată ajuns la adăpost, s-ar putea să-ți dorești din tot sufletul să schimbi siguranța aceasta pe moarte. Există un proverb vechi care spune că purpura imperială este un frumos giulgiu de înmormântare."[115]

Mai exact, situația a fost salvată prin mijloace foarte pragmatice: pe când mulțimea se adunase pe hipodrom, aclamându-l pe Hipatie și insultându-i pe Iustinian și pe Teodora, după cum relatează *Chronicon Paschale*[116], generalii Belizarie și Mundus (comandantul trupelor din regiunea Dunării) au intrat în hipodrom din două părți opuse și le-au ordonat soldaților să atace populația. Au fost măcelăriți 30 000 de oameni, sau chiar mai mulți.[117] Hipatie și fratele său au fost executați, deși nu erau vinovați de trădare, și optsprezece aristocrați dintre cei care conduseseră conspirația au fost exilați, iar proprietățile le-au fost confiscate.

Avem serioase îndoieli că Teodora a ținut discursul așa cum l-a relatat Procopius, deși sentimentele pe care le exprimă, cele ale unei femei hotărâte să nu renunțe la rangul imperial cu niciun preț, pot fi într-adevăr ale ei. Cameron notează că acest discurs este o capodoperă de retorică și o ilustrare a temei femeii hotărâte, și nu se referă neapărat numai la situația respectivă.[118] Este posibil că Procopius face aici o critică ironică a guvernării lui Iustinian (pe care o consideră similară cu tirania lui Dionisie al Siracuzei)[119], și în același timp să aprofundeze critica regimului, arătând cum Teodora își asumă un rol nepotrivit, masculin, pe care s-ar fi cuvenit să-l joace Iustinian. Pe de altă parte, putem oricum trage concluzia că, deși Teodora poate nu a ținut discursul așa cum ne este redat, se considera că acesta îi putea fi totuși atribuit, ceea ce reflectă

caracterul ei hotărât și modul deschis în care își exprima părerile în relația cu Iustinian.

Un alt episod din *Războaie*, scriere oficială în care Procopius o descrie pe Teodora ca acționând independent de Iustinian, urmează imediat după relatarea răscoalei Nika, o alăturare ce nu poate fi întâmplătoare. Ioan Capadocianul, principalul consilier financiar al lui Iustinian în momentul răscoalei Nika, era prefect al pretoriului din anul 530 sau de la începutul anului 531. Era unul dintre miniștrii de încredere ai lui Iustinian, aleși de el personal, căci împăratul avea mare nevoie de bani; războaiele de la frontiera cu Persia erau costisitoare și se preconizau și altele. Ioan era de origine umilă, avar, lipsit de scrupule și libertin, dar pe de altă parte era un funcționar abil, iar portretul pe care i-l fac capadocianului Procopius, precum și lui Ioan Lydus, este unul complet dezagreabil,[120] deși i se recunoaște priceperea în chestiuni financiare.[121] Ura față de politica sa fiscală a fost una dintre cauzele răscoalei Nika, din anul 532,[122] dar el îi era atât de indispensabil lui Iustinian, încât succesorul lui, Focas, a fost îndepărtat, în luna octombrie Ioan fiind deja reinstalat în funcție.[123] Într-adevăr, era atât de apropiat de Iustinian, încât își putea permite să vorbească deschis: Procopius ne spune că era singurul care se putea opune cu tărie proiectelor de recucerire ale lui Iustinian. Acesta poate fi unul din domeniile în care sfaturile pe care i le dădea lui Iustinian erau diferite de ale Teodorei, ceea ce probabil i-a atras antipatia acesteia: nu numai că nu o măgulea, ci chiar o contrazicea fățiș și o critica în fața lui Iustinian, în ciuda rangului ei și a iubirii pe care i-o purta împăratul.[124]

Teodora era hotărâtă să-l distrugă pe capadocian. Ioan fusese extrem de neinspirat încercând să se interpună între Iustinian și Teodora, iar ea la rândul său realizase probabil cât de mult putea dăuna impopularitatea capadocianului domniei lui Iustinian. De asemenea, se poate ca Teodora să fi invidiat autoritatea și influența avute de Ioan asupra împăratului, ce erau, într-adevăr, puternice, și poate chiar îl privea ca pe o amenințare la adresa tronului. De fapt, ea l-a putut învinge, în cele din urmă, profitând tocmai de ambiția și de trădarea lui, dar faptul că nu a reușit acest

lucru decât după unsprezece ani demonstrează cât de util îi era Ioan Capadocianul lui Iustinian, ca și relația reală dintre cei doi soți: Iustinian asculta sfatul Teodorei, cu condiția să nu existe un motiv puternic pentru a proceda altfel.

Deoarece Iustinian refuza să-l înlăture pe capadocian din funcție, Teodora a decis să ordone uciderea acestuia, însă nu a reușit din cauza prețuirii de care se bucura din partea împăratului. Și totuși, Ioan era absolut terorizat de această posibilitate: noapte de noapte, se aștepta să fie asasinat de garda imperială și „mereu scotea capul din cameră și privea la ușa de intrare și nu avea somn, deși se înconjurase de multe mii de sulițași și de gărzi, un privilegiu care nu mai fusese acordat niciunui prefect până atunci“[125]. Teodora ne este prezentată aici ca fiind deranjată de neregulile comise de Ioan (deși maniera de a le îndrepta pe care o alege – asasinarea lui – este prea drastică); Ioan Lydus o descrie și el ca fiind nu doar plină de înțelegere față de cei nedreptățiți, ci și vigilentă în această privință, „nemaiputând să treacă cu vederea faptul că statul era ruinat“. După cum relatează Lydus, Teodora l-ar fi avertizat chiar pe Iustinian că supușii săi urmau să fie ruinați de incorectitudinea lui Ioan, iar imperiul se afla pe marginea prăpastiei.[126]

După ce l-a suportat pe Ioan timp de unsprezece ani, în mai 541, cu ajutorul Antoninei, Teodora a convins-o printr-un șiretlic pe fiica lui Ioan, Eufemia, să-l atragă pe acesta într-o conspirație pentru a ocupa tronul. Deși capadocianul fusese prevenit de împărat cu privire la riscul unei astfel de fapte, discuția avută de Ioan cu Antonina, în palatul lui Belizarie de la Rufianai, din afara Constantinopolului, a fost auzită de Narses și de comandantul gărzilor palatului, aflați acolo tocmai în acest scop.[127] Procopius consideră că, dacă Ioan ar fi mers direct la Iustinian, el ar fi fost iertat chiar și de această dată; el însă s-a refugiat în biserică, a căzut în dizgrație, și a fost exilat într-o suburbie a orașului Cyzic, unde a fost hirotonit; o mare parte a averii sale a fost confiscată, dar Iustinian i-a înapoiat-o, astfel încât Ioan a putut trăi în lux chiar și aflându-se în exil. Însă nenorocul îl urmărea. Atunci când un grup de senatori a fost trimis pentru a investiga asasinarea lui Eusebiu,

episcop de Cyzic, Ioan, care fusese dușmanul acestuia, a fost acuzat de complicitate la crimă, biciuit și exilat din nou la Antinoos, în Egipt.[128] Teodora, după cum afirmă *Istoria secretă*, a căutat atunci să obțină dovezi ale complicității lui Ioan la asasinarea lui Eusebiu, încercând să obțină o mărturie falsă din partea a doi membri ai demei Verzilor din Cyzic, care se presupunea că fuseseră implicați. Acești tineri au fost torturați pentru a li se smulge o mărturisire; cum acest lucru nu s-a reușit, fiecăruia i-a fost tăiată mâna dreaptă. Malalas confirmă că ei fuseseră implicați în asasinarea lui Eusebiu, că au fost judecați în cadrul unui proces public și că li s-au tăiat mâinile.[129] Ioan a fost rechemat abia după moartea Teodorei, se pare că în același an, și a murit în Capitală, oficial fiind încă diacon.[130] În general, relatările cuprinse în *Istoria secretă* o descriu pe Teodora ca pe un monstru răzbunător; ele însă nu trebuie luate în sens literal.[131] Este cu mult mai important faptul că, în *Războaiele*, istoria publicată oficial, ni se arată cum Teodora și Antonina conspiră împotriva ministrului de finanțe, de către un autor care în mod evident avea informații din interior cu privire la evenimentele și personajele descrise. Episodul respectiv arată că Iustinian și Teodora au avut opinii diferite în legătură cu Ioan timp de câțiva ani; mai mult, Teodora considera asasinatul drept o soluție a problemei, iar prefectul pretoriului era la rândul său pe deplin conștient de faptul că este amenințat de împărăteasă. Faptul că Teodora lucrase, în acest caz, pe căi neoficiale, acest lucru nu a îmbunătățit cu nimic situația adversarilor ei. Succesorul capadocianului, Barsymes, se pricepea la fel de bine ca și Ioan să obțină bani pentru măsurile luate de Iustinian, însă nu avea și trăsăturile negative de caracter ale acestuia, și, după cum afirmă *Istoria secretă*, era unul dintre favoriții Teodorei, fiind desemnat de ea.[132]

O altă intrigă în care *Istoria secretă* susține că a fost amestecată Teodora, a fost uciderea Amalasuntei – regina ostrogoților – care începuse negocieri cu bizantinii în timp ce fiul ei, Atalaric, era pe moarte, la anul 534.[133] Iustinian l-a trimis pe Petru al Tesalonicului să discute cu ea problema controlului bizantin direct asupra regiunilor ostrogote ale Italiei. Însă Amalasunta, care deținuse funcția

de regentă începând cu anul 526, a decis să nu vină la Constantinopol, ci să păstreze puterea pentru sine; cum după obiceiul goților, tronul regal nu putea aparține unei femei, ea s-a căsătorit cu vărul său, Teodahad, după moartea fiului ei. Teodahad a aruncat-o în închisoare și, la scurt timp după sosirea lui Petru, a fost asasinată în baie, probabil în aprilie 535.[134] Amalasunta era o femeie frumoasă și cultivată, după cum arată *Istoria secretă*. Teodora ar fi plănuit uciderea Amalasuntei, percepând-o ca pe o potențială rivală, care ar fi putut câștiga favorurile lui Iustinian dacă ar fi venit la Constantinopol. L-a însărcinat deci pe Petru să execute acest asasinat, care ajungând acolo l-a convins pe Teodahad (pe care aici Procopius îl numește Teodat).[135] Aceasta a fost, spune el, una dintre cauzele directe ale intervenției armate a bizantinilor în Italia și, fără îndoială, Iustinian s-a bucurat de ocazie, căci acțiunile sale întreprinse în Africa fuseseră victorioase, iar Belizarie și armata sa erau gata de noi campanii. Relatarea lui Procopius nu este complet neplauzibilă,[136] și într-adevăr se pare că Teodora purtase anumite discuții cu Teodahad, care spera să dobândească un titlu, proprietăți și prietenia lui Iustinian la Constantinopol.[137]

Două scrisori, cuprinse în lucrarea *Variae* a lui Cassiodor, îi sunt adresate Teodorei: una din partea lui Teodahad și cealaltă de la soția acestuia Gudeliva, ambele datând din primăvara anului 535. Sunt numai două dintre cele cinci scrisori adresate Teodorei de suveranii ostrogoți și de soțiile lor, între anii 530 și 540.[138] Chiar dacă scrisoarea lui Teodahad nu aduce vorba despre asasinarea Amalasuntei, este însă un document adresat împărătesei din partea conducătorului goților, în care acesta îi mulțumește pentru scrisori și pentru mesajul verbal, prin care ceruse ca ea să fie informată mai întâi de orice cerere care urma să îi fie transmisă împăratului, și își exprimă speranța că a răspuns aluziei ei delicate într-un mod satisfăcător pentru ambele părți:

„Am primit scrisorile preacucerniciei voastre cu recunoștința pe care o datorăm întotdeauna când primim lucruri îndelung dorite, cu o bucurie plină de respect, și de asemenea mesajul vostru

verbal, mai preţios decât orice dar. Am toată nădejdea de la un suflet atât de mărit, căci, prin cuvinte atât de binevoitoare, am primit tot ceea ce puteam spera. Căci mă îndemnaţi ca mai întâi să supun atenţiei voastre tot ce voi hotărî să cer de la biruitorul prinţ, soţul luminăţiei voastre [...] De aceea, la sfatul luminăţiei voastre, am poruncit ca atât prea fericitul Papă [probabil Agapet] şi prea nobilul Senat să răspundă fără întârziere cererii pe care aţi găsit de cuviinţă să le-o adresaţi; astfel, măria voastră nu va pierde nimic din respectul datorat, din cauza vreunei întârzieri; ci dimpotrivă, promptitudinea răspunsului va mări bunăvoinţa voastră faţă de noi, pentru care ne rugăm. Căci, şi în cazul acelei persoane, despre care a ajuns la mine o delicată aluzie, aflaţi că am poruncit ceea ce am convingerea că va corespunde intenţiilor voastre. Căci dorinţa mea este să porunciţi în regatul meu întocmai aşa cum porunciţi în imperiu, prin mijlocirea influenţei voastre [...]"[139]

Această scrisoare este însoţită de încă una, adresată Teodorei de către soţia lui Teodahad, Gudeliva, care face o aluzie la fel de enigmatică la unele intrigi subterane: „Căci, deşi nu trebuie să existe neînţelegeri între teritoriile romane, totuşi a apărut o astfel de chestiune încât justiţia voastră îmi este încă şi mai preţioasă"[140]. S-a presupus că şi aceasta poate fi o referire la asasinarea Amalasuntei. Ideea că gelozia a fost motivul pentru care Teodora ar fi cerut asasinarea Amalasuntei este absurdă. Putem doar bănui alte posibile motive pentru care ar fi ţesut astfel de intrigi, deşi faptul că Iustinian căuta un pretext de război ar fi putut determina perechea imperială să-l îndemne pe Teodahad la acţiuni care ar fi putut avea acest rezultat[141], şi în acest caz este posibil ca Teodora să fi transmis mesaje neoficiale din partea cuplului imperial, privitoare la moartea Amalasuntei.

Preocupările religioase ale Teodorei au constituit un motiv în plus ca ea să intervină în politica din Apus şi este posibil să fi influenţat într-o măsură importantă modul în care Iustinian i-a tratat atât pe Papa Silveriu (536/537)[142], cât şi pe succesorul acestuia, Vigiliu (537–555), pe care Teodora insista să-i îndepărteze. Papa

Agapet, cel care îl depusese din treaptă pe Antim, patriarhul monofizit, în anul 536, a fost înlocuit după moartea sa (survenită la Constantinopol) de Silveriu, desemnat de conducătorul ostrogoților, Teodahad. Surse occidentale afirmă că Teodora sperase să-și impună propriul candidat și încercase să ajungă la o înțelegere pentru a-l instala pe Vigiliu ca succesor al lui Agapet: Vigiliu, diacon din Roma, călătorise la Constantinopol ca însoțitor al lui Agapet, și ajuns aici pare a fi căzut de acord cu Teodora, angajându-se să reducă opoziția apusenilor față de monofizitism. Deoarece Silveriu era deja instalat pe tronul pontifical, Teodora a decis să-l depună și s-a servit în acest scop de vechea ei prietenă Antonina, aflată la acel moment în Italia, împreună cu soțul său, Belizarie, care ocupase Roma la sfârșitul anului 536. Antonina a reușit să lase impresia că Silveriu era un trădător vândut goților.[143] În *Liber Pontificalis (Cartea pontifilor)* se arată că Iustinian a fost cel care avusese inițiativa de a-l reinstala pe Antim ca patriarh; este interesant însă faptul că Silveriu îi răspunde direct împărătesei:

> „Împăratul, după ce a discutat chestiunea cu diaconul Vigiliu, i-a trimis o scrisoare papei Silveriu la Roma, cerându-i și poruncindu-i: «Nu șovăi să vii și să ne vizitezi și ai grijă să-l repui pe Antim în funcție.» [...] Fericitul Silveriu i-a răspuns în scris împărătesei: «Împărătească doamnă, să repun în scaun un eretic care a fost condamnat pentru răutățile lui, este un lucru pe care nu l-aș putea face niciodată.» Atunci împărăteasa s-a înfuriat și a trimis ordine prin diaconul Vigiliu patricianului Belizarie: «Caută un pretext să te ocupi de papa Silveriu și depune-l din cinul de episcop, sau ai grijă să ni-l trimiți nouă îndată. Iată, îl ai cu tine pe arhidiaconul Vigiliu, iubitul nostru apocrisiarh, care ne-a dat cuvântul său că îl va reîntroniza pe patriarhul Antim».“[144]

Silveriu a fost exilat de către Belizarie[145] și înlocuit cu Vigiliu care a devenit papă în martie 537. El nu și-a îndeplinit însă promisiunea făcută Teodorei, ci i-a scris că, în ciuda înțelegerii lor, el nu putea readuce un eretic pe scaunul patriarhal.[146] Nu numai că el nu

a căutat să obţină unirea cu monofiziţii, dar nu era dispus nici să condamne edictul emis de Iustinian cândva între anii 543 şi 545, şi cunoscut sub numele de *Cele Trei Capitole*, care căuta să obţină asentimentul monofiziţilor prin anatematizarea a trei teologi nestorieni: Teodoret al Cirului, Ibas al Edesei şi Teodor de Mopsuestia, toţi morţi cu mult timp în urmă. Deoarece a refuzat să se conformeze dorinţei împărătesei în această privinţă, Vigiliu a fost adus cu forţa la Constantinopol, unde a sosit în ianuarie 547. El şi patriarhul Mina s-au excomunicat curând unul pe celălalt, dar, după cum afirmă Teofan, una dintre ultimele acţiuni oficiale întreprinse de Teodora a fost să-i reconcilieze, în data de 29 iunie 547, după ce Vigiliu semnase o condamnare a Celor Trei Capitole.[147] Vigiliu a păstrat o atitudine şovăielnică şi nu a participat la cel de-al doilea Sinod de la Constantinopol din mai 553, care a impus unitatea Bisericii pentru o scurtă perioadă. În cele din urmă, în anul 554, el a anatematizat Cele Trei Capitole, şi a murit curând după aceea.

FAMILIA TEODOREI

Un alt domeniu în care Teodora şi-a demonstrat abilitatea extraordinară a fost, după cum era de aşteptat, acordarea unor ranguri înalte membrilor familiei sale. A luat măsuri în acest sens imediat după ce a urcat pe tron; în anul 528, sora ei mai mare, Komito, a fost căsătorită cu mare pompă cu Sittas (sau Tzitas), în palatul lui Antioh, aflat în vecinătatea hipodromului din Constantinopol. Sittas, care era probabil armean, a fost numit *magister militum per Armeniam* (comandant şef al armatei din Armenia).[148] Antonina, vechea prietenă a Teodorei, a fost şi ea căsătorită cu Belizarie, un mare general care poseda o avere considerabilă, şi care de atunci înainte avea să se bucure de sprijinul Teodorei.[149]

Şi fiica nelegitimă a Teodorei a contractat o căsătorie avantajoasă, intrând în bogata familie a împăratului Anastasie. O alianţă tot atât de importantă a fost aranjată pentru unul dintre nepoţii Teodorei, numit de asemenea Anastasie, care s-a căsătorit cu

Ioannina, fiica lui Belizarie. Acest lucru s-a petrecut împotriva dorinței Antoninei, după cum afirmă Procopius, care notează că Teodora a reușit să obțină căsătoria lor numai convingându-l pe Anastasie să o seducă pe Ioannina (o foarte bogată moștenitoare) în timp ce părinții acesteia se aflau în Italia.[150] Teodora avea încă un nepot monah, numit Atanasie, care era unul dintre animatorii mișcării triteiste, o grupare desprinsă din cea a monofiziților în anii 550. Atanasie, care era, după cât se pare, extrem de înstărit, moștenind probabil averea tatălui său,[151] și care îl cunoștea personal pe Ioan al Efesului, era unul dintre candidații la scaunul patriarhal al Alexandriei și în cele din urmă și-a înființat propria sectă, a atanasienilor[152]. Ioan al Efesului menționează un al treilea nepot, numit Ioan, care a fost ambasador, apoi consul și probabil patrician.[153] Și el a intrat prin căsătorie într-o familie înstărită cu convingeri monofizite; Ioan spune că soția și soacra sa, Georgia și Antipatra, erau bogate și de rang înalt, din familie de consul și de patrician.[154] Un alt demnitar înrudit cu Teodora, pe nume Gheorghe, era curatorul palatului Marina.[155] Teodora nu și-a ridicat doar nepoții în rangurile cele mai înalte ale societății bizantine, ci a făcut același lucru și pentru Sofia, fiica surorii sale și singura dintre celelalte rude ale sale pe care o menționează cronicile. Sofia a fost chiar cea mai norocoasă dintre toți: ea a fost căsătorită cu Iustin, fiul surorii lui Iustinian, Vigilantia, și în cele din urmă avea să fie succesoarea Teodorei însăși. Sofia, asemenea lui Ioan și Atanasie, era monofizită, și împreună cu familia Teodorei, în ciuda stării lor umile și a originii îndoielnice, trebuie să fi alcătuit un grup aparte în înalta societate din Capitală.[156]

Succesiunea la tron era, evident, o problemă foarte spinoasă. Teodora și Iustinian nu aveau copii, ceea ce desigur o întrista mult pe Teodora, la începutul anilor 530, după cum arată *Viața Sfântului Sava*. Existau numeroși membri ai familiei care erau eligibili pentru onorurile imperiale, însă Iustinian nu a numit explicit pe niciunul dintre aceștia ca succesor. Teodora îi antipatiza pe Gherman, vărul lui Iustinian, și pe familia acestuia, pe care îi considera rivalii săi, deoarece Gherman nu era numai un foarte bun general, ci, fiind la rându-i nepotul lui Iustin, avea același drept de a fi împărat ca și

Iustinian: după cum afirmă *Istoria secretă*, Teodora nu permitea nimănui să se alieze prin căsătorie în familia acestuia.[157] Abia după moartea Teodorei, survenită în anul 548, el a devenit favorit în cursa pentru succesiune, însă a murit în anul 550. Ironia sorții a făcut ca, deși Teodora nu a avut niciun amestec în cursul evenimentelor, acea parte a familiei pe care ea o favorizase să iasă învingătoare – nu fiii lui Gherman, ci Iustin, nepotul lui Iustinian pe care Teodora îl căsătorise cu propria sa nepoată, Sofia.

MOARTEA TEODOREI ȘI PERIOADA CARE I-A URMAT

La moartea lui Iustinian, survenită pe 14 noiembrie 565, la o vârstă foarte înaintată (în jur de optzeci și trei de ani), nepotul său se afla instalat în Capitală, având sprijinul aristocrației. După cum se pare, conform unui plan bine conceput și bine orchestrat, Iustin al II-lea și Sofia au îmbrăcat mantia imperială, iar trupul lui Iustinian a fost depus la biserica Sfinților Apostoli, ctitorie a lui Constantin, pe care el o reconstruise și unde se afla un mormânt separat, în partea de nord a bisericii, pregătit pentru el și pentru Teodora[158]. Teodora murise cu șaptesprezece ani înaintea lui Iustinian. Se crede în general că a murit de cancer, și este posibil ca relatarea lui Procopius privind modul ei luxos de viață și preferința ei pentru băi prelungite să fie o dovadă a încercărilor de a ameliora simptomele bolii.[159] Deși nu avea un moștenitor necontestat, Iustinian nu s-a recăsătorit și, dacă se constată anumite schimbări de politică după moartea Teodorei, cum ar fi rechemarea lui Belizarie din Italia, șovăiala tipică a lui Iustinian devine și ea mai evidentă după moartea ei.[160] Când i-a învins pe huni, în anul 559, la peste zece ani după moartea ei, Iustinian a făcut un ocol cu procesiunea triumfală, pentru a se opri la biserica Sfinților Apostoli și a aprinde lumânări la mormântul Teodorei[161]. Ea a jucat probabil un rol important în înfăptuirea măsurilor dictate de împărat pe când era în viață, precum și în politica lor comună

de câştigare a unui sprijin cât mai larg al maselor prin apelul la diferite pături ale societăţii.

Desigur, Teodora acţiona şi în mod indirect, prin intrigi, ca în cazul lui Ioan Capadocianul. Ca orice soţie a unui şef de stat, oficial ea nu avea putere proprie, iar influenţa de care se bucura depindea de dispoziţia lui Iustinian de a-i accepta sfatul, lucru pe care uneori acesta a refuzat să-l facă. Faptul că Teodora a avut nevoie de peste un deceniu pentru a-l îndepărta pe capadocian din funcţia sa administrativă demonstrează că sfera ei de acţiune avea anumite limite. Însă puterea oficială şi cea neoficială nu sunt acelaşi lucru: dacă Teodora a lucrat pe căi ascunse, aceasta nu înseamnă că nu reprezenta o forţă redutabilă, iar cei care erau ţinta ostilităţii sale se puteau consola prea puţin cu gândul că erau urmăriţi neoficial. Totuşi, adevărul este că relatarea lui Procopius cu privire la intrigile şi urzelile ei este destul de suspectă. Vinovaţii pentru păcatele lor împotriva Teodorei, asemenea lui Priscus, erau pedepsiţi pe căi oficiale – o perspectivă poate mai înspăimântătoare –, iar capadocianul nu a fost asasinat, indiferent care ar fi fost dorinţa Teodorei în acest sens, ci a fost astfel manipulat încât să-şi compromită făţiş situaţia. De fapt, este posibil ca Teodora să nu-şi fi atins scopurile pe căi atât de ascunse pe cât încearcă să ne facă să credem *Istoria secretă*, dar cu siguranţă eficienţa ei era cea descrisă. În fond, Procopius nu ar fi scris *Istoria secretă* dacă nu ar fi existat o facţiune ostilă împărătesei, care nu vedea cu ochi buni autoritatea de care ea se bucura în stat, şi unul dintre aspectele cele mai deranjante era probabil influenţa pe care o avea asupra împăratului. Sprijinul pe care îl acorda monofizitismului poate fi considerat, fără a greşi, semioficial: dacă Iustinian nu era întotdeauna la curent cu acţiunile ei, este clar că acestea nici nu erau pe deplin opuse propriilor lui intenţii, oricât de mult ar fi părut a contrazice politica oficială. Rolul jucat de ea în depunerea unui papă şi înlăturarea unui ministru de finanţe, ca şi la înscăunarea a doi patriarhi, precum şi în alte chestiuni de mai mică importanţă, confirmă afirmaţia lui Procopius privind împărţirea autorităţii între ea şi împărat şi măsura influenţei ei asupra politicii şi evenimentelor din timpul domniei lui Iustinian.

2.
SOFIA
(565 – c. 601)

Iustin al II-lea și Sofia i-au urmat la tron lui Iustinian, la data de 14 noiembrie 565; Iustin era fiul surorii lui Iustinian, Vigilantia, deși nu era unicul pretendent la tron. Chiar din momentul încoronării, Sofia ne apare ca o consoartă remarcabilă, căreia documentele ce înregistrează atât evenimentul respectiv, cât și acțiunile ulterioare ale cuplului imperial îi acordă o mare importanță. Din păcate, reputația celor doi a avut de suferit din cauza unor relatări defavorabile ale cronicarilor contemporani, care aveau opinii părtinitoare cu privire la domnia lor. Documentele care se referă la Sofia și Iustin tind să fie prea puțin obiective la adresa acestei perechi imperiale: îndeosebi Ioan al Efesului, prieten cu protejatul Sofiei, Tiberiu, care mai târziu avea să devină împăratul Tiberiu Constantin[1], îi prezintă într-o lumină foarte defavorabilă, din cauză că au persecutat grupările monofizite, ceea ce a făcut ca și el personal să fie aruncat în închisoare; iar după Evagrie, principala caracteristică a domniei lor a fost avariția lui Iustin și măsurile financiare aspre luate de el;[2] de altfel politica financiară o preocupa foarte mult și pe Sofia.

Ioan al Efesului ne spune că Sofia era fiica surorii Teodorei, iar afirmația făcută de Sofia însăși cu privire la soțul ei afectat de

o boală psihică: „Imperiul el l-a primit prin mine, și s-a întors la mine; cât despre el, și-a primit pedeapsa și a căzut în această nenorocire din cauza mea, pentru că nu m-a prețuit destul și m-a supărat“[3], sugerează o strânsă înrudire cu fosta împărătească Teodora. O arată, de asemenea, ca fiind dominată de iubirea de stăpânire și de convingerea că puterea imperială i se cuvenea de drept. A adoptat chiar titlul oficial de Aelia Sofia, atribuindu-și titulatura (Aelia) împărăteselor din dinastia Teodosiană și a succesoarelor acestora, formulă de adresare la care Eufemia și Teodora renunțaseră. Într-adevăr, după cum arată Averil Cameron, Sofia „apare ca o personalitate tot atât de puternică, iar sub multe aspecte chiar mai interesantă decât mătușa ei“[4]. Sofia a avut o mare influență asupra modului de guvernare; mai mult decât atât, această autoritate i-a fost recunoscută public, ceea ce Teodora nu a obținut niciodată, ba chiar nici nu a aspirat să obțină.[5] Sofia este unul dintre cele mai elocvente exemple ale căsătoriilor dinastice orchestrate de Teodora în avantajul propriei familii. Ea era probabil fiica surorii mai mari a Teodorei, numită Komito, și a generalului Sittas, rezultată dintr-o căsătorie pe care Iustinian (deci putem presupune că de fapt Teodora) o aranjase după urcarea pe tron.[6] Cum Sofia avea deja o fiică căsătorită, numită Arabia, în momentul ascensiunii la tron, putem deduce că ea însăși se născuse nu mai târziu de anul 535 și că s-a căsătorit și a născut-o pe Arabia înainte de anul 550. Arabia era căsătorită cu Badouarios, urmașul lui Iustin în funcția de *curopalates*.[7] Teofan menționează că un fiu, Justus, murise înainte de urcarea pe tron a celor doi.[8] De fapt, este foarte probabil ca Teodora să fi aranjat căsătoria Sofiei cu Iustin, după cum aranjase, în același timp, și alianța dintre nepotul ei Anastasie și Ioannina, în ambele situații cu scopul obținerii de ranguri înalte pentru familie. În cazul de față, căsătoria trebuie să fi avut loc înainte de anul 548, ceea ce indică faptul că Sofia s-a născut către 530, curând după căsătoria lui Komito cu Sittas. Ca rudă apropiată a Teodorei, este imposibil ca Sofia să nu fi cunoscut care erau în realitate relațiile de putere la Curtea lui Iustinian, atât în timpul vieții mătușii sale,

cât și după moartea acesteia, ea fiind soția unui *curopalates*, însărcinat cu administrarea palatului imperial. Poate că Teodora însăși o pregătise pentru un rang înalt și se pare că plănuise ca Sofia să devină împărătească, ca succesoare a sa.

„VIVAX SAPIENTIA"

Sofia a jucat un rol esențial în urcarea lui Iustin pe tron, după cât se pare contribuind din culise la orchestrarea evenimentelor. Iustinian nu numise niciun urmaș, iar Iustin, care avea o poziție mai avantajoasă decât vărul său, celălalt pretendent principal, deoarece se afla în Capitală grație funcției sale de *curopalates*, se baza pe grupul senatorilor pentru a-și asigura proclamarea; el fusese aclamat în secret de către Senat la palat, în ziua de 14 noiembrie 565, înainte de a fi proclamat împărat de către armată, popor și deme.[9] În timpul ceremoniei de încoronare, Sofia a rămas cu înțelepciune în umbră, însă aclamațiile poporului se adresau amândurora, ca soț și soție, cei „doi luminători ai lumii", după cum relatează Corippus[10], iar documentele arată clar că Sofia devenise partenerul dominant, imediat după urcarea pe tron, dacă nu și mai înainte. Elogiul în versuri compus de Corippus pentru încoronarea lui Iustin, dedicat chestorului Anastasie, din care primele trei cărți au fost scrise probabil în anul 566, iar cea de-a patra în 567, o cinstește în mod deosebit. Atât Vigilantia, mama lui Iustin, cât și Sofia sunt numite „zeițe", *divae*, la începutul poemului, și iau locul Muzelor ca surse de inspirație, iar Sofia este invocată ca regină a tuturor și ca protectoare a lumii („summa regens Sapientia protegis orbem"): este semnificativ faptul că această invocație apare mai întâi, înaintea celei adresate Maicii Domnului pentru a-i acorda poetului ajutorul divin.[11] În limba greacă, Sofia înseamnă „înțelepciune" și de aceea Corippus îi traduce frecvent numele prin „Sapientia", echivalentul latin. El o invocă din nou în cartea a treia a poemului, ca „împărătească divină și prielnică, nume sfânt și venerat, bine nemuritor, Înțelepciunea (Sapientia) limbii noastre"; ei îi dedică

poetul lucrarea sa și îi cere ajutorul pentru a o scrie. Acest lucru implică faptul că împărăteasa este protectoarea și stăpâna lui și că el îi îndeplinește dorința compunând acest poem. Și se pare că împreună cu Vigilantia, ea a orchestrat evenimentele din culise.[12] În discursul ținut de Iustin la palat, cu ocazia încoronării, ea este inseparabil asociată cu el: „această sfântă stăpână Înțelepciune devine împărătească consoartă, spre a domni împreună cu mine cu cinste asupra lumii care mi se încredințează, șezând pe același scaun", iar Corippus, în poemul său, îi atribuie o mișcătoare rugăciune către Sfânta Fecioară[13] și îi aduce un elogiu exagerat, afirmând că biserica Sfânta Sofia ar fi fost numită astfel în mod profetic, în cinstea ei, de către Iustinian: fie acesta prevăzuse viitorul, fie Dumnezeu îl îndemnase să închine biserica „pioaselor auspicii ale unui viitor fericit". Această prezumție nu dă nicio importanță, desigur, faptului că biserica se numise Sfânta Sofia încă de la ctitorirea ei, cu două secole mai înainte. Corippus nu afirmă doar că puterea i s-a dat cuplului imperial (și nu numai lui Iustin), ci amintește și de înrudirea Sofiei cu Teodora, subliniind faptul că Teodora se afla pe tron în perioada când biserica fusese reconstruită.[14] Cu alte cuvinte, Sofia avea dreptul dinastic la tron.

Sofia a fost cea care a supravegheat funeraliile lui Iustinian, organizând aducerea de ofrande pentru înmormântarea „tatălui" ei și având grijă ca procesiunea funebră să defileze într-un șir compact, iar expresia „vivax Sapientia", Sofia cea energică, este utilizată de Corippus când acesta descrie stofa care acoperea sicriul, brodată pentru Iustinian de Sofia, cu fir de aur și pietre prețioase, decorată cu scene triumfale din timpul domniei lui.[15] Această caracterizare se poate aplica în general întregii ei activități prilejuite de ascensiunea la tron și de încoronarea lui Iustin. După cum putem fi siguri că stabilise modelul pentru giulgiul lui Iustinian și îl comandase cu mult timp înainte, tot astfel Sofia trebuie să fi făcut pregătiri pentru eventualitatea morții lui și în alte privințe. În anul 566, Corippus considera, desigur, că merita să o măgulească și să îi câștige bunăvoința.

Fără îndoială, pe măsură ce domnia lui Iustinian se apropia în mod evident de sfârşit, se făcuseră manevre pentru câştigarea puterii, atât din partea candidaţilor la tronul imperiului, cât şi din partea celor interesaţi să obţină onoruri senatoriale sau ecleziastice. Doi prelaţi importanţi, patriarhul din acea perioadă, Ioan de Sirimis (cunoscut şi sub numele de Ioan Scolasticul), şi fostul patriarh Eutihie, care fusese exilat de Iustinian în anul 565, susţineau că prevăzuseră încoronarea lui Iustin. În ambele cazuri, se afirma că Iustin fusese informat de prezicerile lor, înainte ca evenimentul să se producă[16]. Principalul lui contracandidat la tron era vărul său cu acelaşi nume, fiul vărului lui Iustinian, Gherman, care era un general vestit şi în acel moment se angajase în campaniile împotriva avarilor. Evagrie ne spune că acest Iustin a fost mai întâi bine primit la Constantinopol, conform unui acord încheiat anterior între cei doi veri, însă garda sa de corp a fost apoi desfiinţată, iar el a fost trimis în grabă la Alexandria şi asasinat. Sofia avea cu siguranţă un amestec atât în plănuirea acestei fapte, cât în organizarea serbărilor care au urmat: cronicarul spaniol Ioan de Biclaro, care se afla la Constantinopol pe atunci, o face răspunzătoare pentru aceasta pe împărăteasă, iar Evagrie afirmă că ea şi Iustin şi-ar fi dat pe faţă ura arzătoare, cerând să le fie adus capul mortului şi lovindu-l cu picioarele.[17] Îndepărtând singurul rival real la tron, Sofia se asigurase că transferul de putere avea să se desfăşoare fără alte probleme. Aceeaşi hotărâre în fapte este demonstrată şi de măsurile luate împotriva unei conspiraţii a senatorilor de frunte, Aitherios şi Addaios, din anul 566, care a fost dejucată; cei doi conducători ai complotului au fost decapitaţi în ziua de 3 octombrie, pe motiv că ar fi încercat să-l otrăvească pe Iustin.[18]

POLITICA ECONOMICĂ

La începutul domniei sale, cu un prim gest menit să atragă simpatia populară, Iustin a achitat datoriile şi a anulat obligaţiile la plata impozitelor, ba mai mult, a înapoiat împrumuturile pe

care Iustinian le pretinsese celor înstăriți,[19] căutând astfel să obțină sprijinul tuturor păturilor sociale. Prin reînființarea consulatului și prin generozitatea manifestată în Capitală, intenționa de asemenea să câștige simpatie. Sofia s-a implicat profund în aceste măsuri de ordin financiar, demonstrând atât acum, cât și mai târziu un asemenea interes pentru politica economică a lui Iustin, dar și pentru rezervele trezoreriei, încât pare a considera că aceste lucruri o privesc personal.[20] Iustin însuși susținea că moștenise imperiul în stare de criză financiară, dar această afirmație nu trebuie luată prea în serios.[21] Cu toate acestea, pretențiile impuse de Iustinian bancherilor bogați par a fi dus la o conspirație a bancherilor în 562/563, și despre acești finanțiști spune Corippus că l-au implorat pe Iustin, la urcarea pe tron, să aibă milă de ei și înțelegere față de greutățile lor. Conspirația condusă de Aitherios și de Addaios, din anul 566, poate avea legătură și cu nemulțumirea celor mai de seamă oameni de finanțe, căci Aitherios fusese implicat și mai înainte într-o conspirație.[22] Este limpede că nu era vorba de o categorie socială pe care Iustin și Sofia să fie dispuși să o întoarcă împotriva lor, așadar Iustin și-a deschis trezoreria proprie și a înapoiat împrumuturile contractate de Iustinian.[23]

Relatarea lui Teofan este destul de neclară, dar și el o consideră pe Sofia personajul principal al acestui episod, cu afirmația că ea a fost cea care i-a convocat pe bancheri și pe zarafi și a poruncit să i se prezinte înregistrările contabile, contractele și chitanțele. După ce a primit aceste chitanțe, le-a predat creditorilor și le-a achitat sumele datorate, lucru pentru care a fost mult lăudată de întregul oraș.[24] Grija Sofiei de a menține rezervele monetare și de a evita orice cheltuieli în afara celor de importanță vitală, motiv pentru care avea să-l mustre mai târziu pe Tiberiu, atât ca cezar, cât și ca împărat, se vede și în decizia lui Iustin, aceea luată cu prilejul urcării pe tron, de a înceta să le mai plătească subsidii avarilor. Acest fapt avea să aducă în curând urmări dezastruoase pentru imperiu, când Tiberiu a fost înfrânt de avari, în anii 570 și 574; după aceea, imperiul a reluat politica subsidiilor. Deși

Corippus prezintă respingerea delegației avare de către Iustin, la anul 565, în termeni ideologici, anume că mândria imperială nu se putea înjosi prin mituirea barbarilor, este clar că motivul acestui gest a fost în primul rând unul de ordin financiar.[25] Mai mult, Iustin nu considera necesar să continue plata unor subsidii în vederea menținerii păcii de cincizeci de ani cu Persia. S-a socotit că această politică financiară era motivată de avariție,[26] deși este evident că Iustin și Sofia considerau necesar să refacă trezoreria secătuită a lui Iustinian.

La urcarea pe tron, în anul 565, Iustin reînființase consulatul (care nu mai exista din anul 541) și s-a folosit de ocazie pentru a face donații generoase către populație și daruri clasei senatorilor, pentru a-și asigura sprijinul acestora.[27] Probabil că acest lucru a lăsat impresia greșită că Iustin și Sofia adunau mari averi, pentru a le cheltui în folosul propriu – iar Iustin a primit pentru a doua oară, deși cu mai multă discreție, oficiul de consul, în anul 568. Programul său intensiv de ridicare a unor clădiri și statui în oraș a presupus, de asemenea, cheltuieli evidente; așadar, este clar că existau fonduri de cheltuit atunci când perechea imperială considera necesar. Este posibil ca acest lucru să fi contribuit la impresia de avariție, dublată de risipă ostentativă, care le-a adus lipsa de popularitate, agravată ulterior de faptul că Iustin a impus taxe vamale pe vin. Mai mult, beneficiarii din Constantinopol ai subvenției pentru pâine trebuiau să plătească patru *solidi* pentru acest privilegiu.[28] În orice caz, politica fiscală a lui Iustin nu pare a fi una de extorcare, în ciuda acumulării de mari rezerve în trezorerie.

PREACUVIOASA AUGUSTA[29]

Un episod foarte relevant, petrecut înaintea urcării lor pe tron, demonstrează influența exercitată de Sofia asupra lui Iustin. Este vorba de faptul că ea a adoptat făți calcedonianismul, adică ortodoxia, în anii 560. Putem lega de acest lucru și faptul că Iustin s-a declarat ortodox, cu ocazia încoronării, precum și acțiunile

întreprinse de el pentru unitatea Bisericii, la începutul domniei sale. După relatarea lui Ioan al Efesului, atât Iustin, cât și Sofia arătaseră o înclinare spre monofizitism, ca și alți membri ai familiei Teodorei. Într-adevăr, el o prezintă pe Sofia ca pe o susținătoare deschisă a credinței monofizite până în anii 560 și arată că era de notorietate publică faptul că un preot monofizit, pe nume Andrei, obișnuia să o împărtășească pe ea, dar și întreaga ei casă, pe când Iustin primea împărtășania monofizită mai puțin fățiș.[30] Cu toate că aplecarea ei către monofizitism era mai notorie decât în cazul lui Iustin, se spunea că trecerea la ortodoxie a cuplului imperial s-ar fi datorat faptului că Sofia înțelesese că apartenența la monofizitism îl putea costa tronul pe Iustin, după ce Teodor, episcopul Cezareei, o avertizase că Iustinian nu dorea să lase puterea în mâinile unui succesor care să nu fie calcedonian convins.[31] În orice caz, convertirea ei la ortodoxie s-a produs cu numai trei ani înainte de a deveni împărăteasă, pe când Iustinian nu era pregătit încă să numească un moștenitor al tronului.

Deși este adevărat că toate părțile interesate încercau să obțină sprijinul împăratului pentru opțiunea lor religioasă, și deci afirmația că Iustin și Sofia nutreau simpatii monofizite trebuie privită cu o anumită rezervă,[32] Ioan reprezintă o sursă remarcabil de bine informată cu privire la această chestiune. El era unul dintre conducătorii facțiunii monofizite și chiar a fost întemnițat la Constantinopol, în perioada persecuției monofiziților, și de asemenea era prieten cu Tiberiu, succesorul lui Iustin. Mai mult decât atât, avea legături mai strânse decât oricine cu membrii monofiziți ai familiei imperiale, iar faptul că probabil primea informații din partea acestora poate explica indulgența lui față de apostazia cuplului imperial: este clar că după urcarea pe tron cei doi au rămas în termeni buni cu cel puțin un membru al familiei Teodorei, bogatul monah Atanasie, care chiar i-a numit principalii săi moștenitori.[33] Este poate surprinzător că apostazia Sofiei față de monofizitism nu a atras mai multe reproșuri din partea lui Ioan. Și este tot atât de surprinzător și faptul că, dat fiind trecutul ei, Sofia s-a implicat personal în puternicele persecuții împotriva

credincioşilor monofiziţi. Dar este foarte puţin probabil ca relatarea lui Ioan să fie în întregime o născocire. La început, convertirea Sofiei la ortodoxie putea fi o chestiune de convenienţă; trebuie remarcat că, în elogiul pe care i-l aduce lui Iustin, Corippus include o rugăciune către Sfânta Fecioară, rostită de Sofia, rugăciune ce subliniază firea dumnezeiască a lui Hristos,[34] şi care ar fi putut fi atribuită unei persoane cu înclinaţii monofizite, dar care dorea să pară indiscutabil ortodoxă.

Oricum, e clar că în primii ani de domnie perechea imperială avea un mare interes pentru unitatea Bisericii, păstrând o atitudine moderată faţă de chestiunile religioase controversate, în încercarea de a impune buna înţelegere. Pe de altă parte, nu încape îndoială că Iustin dorea să-şi demonstreze poziţia categoric ortodoxă, poate din cauza notorietăţii legăturilor anterioare ale cuplului imperial cu monofiziţii. Chiar dacă acestea nu ar fi existat, înrudirea cu Teodora, precum şi activitatea altor membri ai familiei Teodorei, ca de pildă nepotul acesteia, Atanasie, le-ar fi pus sub semnul întrebării apartenenţa religioasă. De aceea, curând după încoronare, Iustin a emis un edict prin care impunea rostirea Crezului constantinopolitan în toate bisericile. Patriarhul Ioan Scolasticul, care ocupase această funcţie şi sub înaintaşul lui Iustin, precum şi chestorul Anastasie (căruia îi este dedicat poemul lui Corippus)[35] erau ortodocşi militanţi. Poemul lui Corippus proclamă aderenţa lui Iustin la calcedonianism, cu o digresiune despre Crez, ciudat intercalată în cartea a patra; de asemenea, dăruind o părticică din adevărata Cruce mănăstirii de maici Sfânta Radegund de la Poitiers, în anul 568, Iustin demonstra acest lucru şi Occidentului. Probabil tot de atunci datează „Crucea de la Vatican" cu portretele lor, pe care Sofia şi Iustin au dăruit-o Romei. E semnificativ că Evagrie şi Teofan nu se îndoiesc nicidecum de ortodoxia lui Iustin şi, dată fiind opinia lui Evagrie cu privire la modul de viaţă al lui Iustin, putem fi siguri că, dacă ar fi existat critici, în această privinţă, el le-ar fi menţionat. Ba chiar îl laudă pe Iustin – lucru rar – pentru primul său edict împotriva monofizitismului, iar Teofan îl socoteşte pe deplin ortodox.[36]

Cu siguranță, era dificil să se mențină echilibrul, astfel încât toate partidele să fie mulțumite. În cronica sa, Mihail Sirianul arată că Iustin îi acorda protejatului Teodorei, fostul patriarh Teodosie, toate onorurile și îi promitea să-l reînscăuneze în Alexandria, iar la moartea lui Teodosie, survenită în iunie 566, predica la înmormântare a fost rostită de către monahul Atanasie, nepotul Teodorei, care era triteist și anticalcedonian convins și care s-a folosit de această ocazie pentru a anatematiza Sinodul de la Calcedon.[37] Dacă relatarea lui Mihail poate cuprinde și ea exagerări în favoarea monofizitismului, este clar că împăratul și împărăteasa permiteau o anumită libertate a cuvântului, pentru a rămâne în bune relații cu ambele părți, și că erau dispuși să facă eforturi spre a obține unirea Bisericii. În orice caz, se pare că urmăreau să se asigure că ortodoxia vederilor lor era indiscutabilă. O dovadă în plus, dacă mai este nevoie, că perechea imperială nu susținuse cu orice preț monofizitismul, nici chiar înainte de urcarea pe tron, este faptul că Iustin îi fusese devotat stilitului ortodox, Sfântul Simeon cel Tânăr, așa cum o dovedește corespondența sa[38]. Simeon prezisese ascensiunea lui Iustin și o vindecase pe fiica acestuia, care era posedată de diavol (probabil este vorba de Arabia, căci documentele nu menționează nicio altă fiică). Iustin ceruse ca fata să-i fie trimisă sfântului, însă acesta răspunsese printr-o scrisoare că se va vindeca. Iar atunci când s-a îmbolnăvit Iustin însuși, patriarhul scrisese, cerând ajutorul sfântului, deși în acest caz sfatul său a fost ignorat de Sofia.[39]

Până în anul 571, Iustin și Sofia par a fi urmărit în principal refacerea unității Bisericii, iar pentru acest scop au căutat un compromis cu monofiziții. Într-adevăr, una dintre prioritățile lor a fost să reconcilieze între ele grupările schismatice monofizite. La urcarea pe tron, Iustin l-a trimis pe monahul Foteinos, numit în alte cronici Fotie (fiul vitreg al lui Belizarie), să împace Bisericile din Egipt și Alexandria, unde grupările monofizite erau în conflict, deși misiunea nu a reușit din cauza agresivității lui Foteinos.[40] În cea de-a doua jumătate a anului 566, Iustin a convocat în capitală o serie de consfătuiri cu diferiți conducători monofiziți și

calcedonieni, pentru a-i ajuta să-şi rezolve diferendele. Discuţiile au fost prezidate de patriarhul Ioan Scolasticul, o alegere care se impunea din anumite motive, dar care nu anunţa nimic bun cu privire la rezolvarea diferendelor din sânul Bisericii. Apoi a fost convocat un sinod, alcătuit din reprezentanţi de frunte ai calcedonienilor şi monofiziţilor, în încercarea de a se ajunge la un *modus vivendi* pentru unitatea Bisericii, dar, după întruniri repetate, timp de un an, nu s-a ajuns la nicio poziţie de compromis. Iustin a aranjat atunci o consfătuire cu monofiziţii, între care şi cu Iacob Baradeu, fondatorul Bisericii „Iacobite"; întrunirile s-au ţinut mai întâi la Callinicum, la graniţa cu Persia, şi mai târziu la Dara, dar în ciuda marilor concesii din partea calcedonienilor, călugării cu vederi extremiste s-au revoltat şi au făcut ca edictul lui Iustin să fie respins.[41]

Câţiva ani mai târziu, după ce mai multe încercări de împăcare cu monofiziţii eşuaseră, Iustin a proclamat un alt edict, probabil în 571/572; deşi relativ moderat, acesta era formulat totuşi în termeni mai categorici decât cel propus la Dara.[42] Fruntaşii monofiziţi din Capitală, convinşi că fuseseră puşi într-o lumină falsă, ca răspunzători pentru schismă, au acceptat să se supună unirii şi să primească împărtăşania ortodoxă, cu înţelegerea că împăratul va anatematiza apoi Sinodul de la Calcedon. Cum acest lucru nu s-a întâmplat, monofiziţii au socotit că fuseseră cu bună ştiinţă induşi în eroare şi apoi înşelaţi şi şi-au sporit împotrivirea faţă de unirea Bisericii.[43] Iustin şi Sofia şi-au pierdut răbdarea şi au fost nevoiţi să-şi schimbe strategia faţă de monofizitism, după ce se implicaseră personal în încercarea de a restabili unitatea religioasă în cuprinsul imperiului, încercare ce eşuase de atâtea ori.[44] Au urmat puternice persecuţii împotriva monahilor şi preoţilor recalcitranţi, pentru care Ioan al Efesului îl găseşte răspunzător mai ales pe patriarh: bisericile au fost închise, preoţii şi episcopii arestaţi, au avut loc „întemniţări chinuitoare, şi lanţuri grele, şi torturi, şi biciul, şi exilul şi alte asemenea, în toate ţinuturile şi în toate oraşele şi satele imperiului"; monahii monofiziţi au fost obligaţi să primească împărtăşania ortodoxă, inclusiv călugăriţele

pe care Teodora le instalase în mănăstirile de maici din Constantinopol.[45] Patriarhului i se atribuie rolul principal în această constrângere impusă clerului monofizit și este posibil să fi influențat într-adevăr cuplul imperial, deși Iustin încă primea cu cordialitate pe unii dintre fruntașii monofiziți, chiar și în timpul persecuțiilor.[46] Aflăm că, în anii 570, Iustin și Sofia vizitau personal mănăstirile monofizite unde Ioan săvârșea Liturghia și ofereau daruri, încercând să-i convingă pe monahi să se supună:

> „În ziua următoare [după vizita patriarhului], împăratul a vizitat mănăstirile în persoană; iar în ziua următoare împărăteasa a făcut același lucru, fiecare dintre ei aducând daruri și repunând în drepturi pe aceia dintre călugări care fie că se supuseseră, fie erau gata să se supună. Dar cei care se împotriveau au fost exilați sau trimiși la închisoare sau predați fără milă gărzii pretoriene spre a fi torturați [...]"[47]

Ioan al Efesului era unul dintre acei conducători ai episcopilor monofiziți care, după cum ne povestește, au fost închiși în palatul imperial și apoi în penitenciar. El ne descrie amănunțit suferințele prin care a trecut din cauza gutei, a izolării în care era întemnițat și a dăunătorilor ce se aflau peste tot (muște, țânțari, păduchi, purici și gândaci, ultima picătură fiind șoarecii, care se încuibaseră chiar sub perna lui).[48] După mai mult de un an de asemenea chinuri, a fost în sfârșit eliberat de cezarul Tiberiu. Chiar și unii membri ai familiei Sofiei au fost ținta persecuțiilor, între aceste rude aflându-se Georgia și Antipatra, soția și soacra lui Ioan, nepotul Teodorei. Numele lui Ioan a fost de asemenea șters din dipticele consulare.[49] Orice motive ar fi avut Iustin și Sofia, acțiunile lor au mers mai departe decât era necesar pentru a-și face cunoscută imaginea de susținători ai Ortodoxiei și trebuie considerați parțial răspunzători de mărirea prăpastiei dintre monofiziți și ortodocși, chiar dacă nu acesta a fost factorul hotărâtor în căderea provinciilor răsăritene sub dominația arabă, în secolul al VII-lea.[50]

IUSTIN ŞI SOFIA: IMAGINEA PUBLICĂ

Sofia nu era nicidecum retrasă în umbra soţului ei. Încă din primele zile ale domniei lui Iustin, faptul că erau o pereche de nedespărţit a fost prezentat public supuşilor şi altor persoane, printr-un program foarte ostentativ de construcţii şi prin ridicarea unor statui oficiale în oraş. Asocierea lor – faptul că era vorba de o domnie comună, a doi parteneri cu autoritate egală – a fost subliniată nu numai prin epigrame dedicate domniei lor, ce descriau cuplul imperial, şi prin cuvintele oficialităţilor care se referă la cei doi împreună,[51] ci şi prin activitatea lor edilitară. Desigur, Iustin o încoronase augusta,[52] şi chiar nomenclatura construcţiilor ridicate de împărat demonstrează influenţa covârşitoare a Sofiei, căci Iustin a reconstruit Portul lui Iulian şi i-a dat numele ei (Sofia) şi, de asemenea, a numit două noi palate după soţia sa: Sofiai, în apropierea Portului lui Iulian, ridicat înaintea urcării lor pe tron, şi Sofianai, peste Bosfor, construit probabil la scurt timp după aceea.[53]

Teofan susţine şi că Iustin a restaurat baia publică Tauros, numind-o Sofianai, după Sofia.[54] Confuzia rezultată printre cercetători nu îşi găseşte egal decât în mirarea faţă de aparenta lipsă de imaginaţie a lui Iustin şi de profunda sa dorinţă de a o măguli pe Sofia.

Între alte palate s-a numărat şi Deuteron, aflat în partea de nord-vest a oraşului, înconjurat de grădini întinse şi de terenuri de agrement, ceea ce a impus demolarea unui număr de case din împrejurimi, precum şi palatul de pe insula Prinkipo. Este de remarcat că se găseau bani pentru proiectele menite să sporească aura de splendoare imperială care-i înconjura pe cei doi.[55] Statuile ridicate în oraş demonstrau frontul comun, unit, pe care îl prezenta perechea lor: Ioan al Efesului menţionează două statui de bronz înfăţişându-i pe Iustin şi pe Sofia,[56] iar şambelanul Narses a înălţat în portul Sofia un grup de statui înălţate pe piloni, reprezentându-i pe Iustin, pe Sofia, pe fiica lor Arabia şi pe mama lui Iustin, Vigilantia (sau, potrivit unei alte versiuni, pe Narses

însuși). Mai exista un grup statuar cu Sofia, Arabia și Elena, nepoata Sofiei, pe Milion, în centrul orașului.[57]

Între operele filantropice ale perechii imperiale se numărau o leprozerie, un orfelinat, reparațiile aduse marelui apeduct al lui Valens și construirea a numeroase biserici,[58] în timp ce multe alte biserici din Capitală au fost renovate sau au primit în dar sfinte moaște, îndeosebi Sfânta Sofia, biserica Sfinților Apostoli și cele două mari biserici închinate Sfintei Fecioare, căci Sofia și Iustin erau amândoi la fel de devotați cultului Maicii Domnului. Acest proiect de a afișa strălucirea imperială în oraș era reflectat de palat însuși, cu noua sală a tronului, denumită Chrysotriklinos sau „camera de aur", de acum înainte una dintre principalele scene ale desfășurării ceremonialului imperial, și s-a afirmat că domnia lui Iustin a contribuit probabil la amploarea și complexitatea ceremonialului din această perioadă.[59] Prin importanța pe care o acorda acestui aspect, Sofia îi semăna evident mătușii sale.

Autoritatea egală a celor doi soți este demonstrată și de modul în care se foloseau de darurile diplomatice. Atunci când au oferit o părticică a Sfintei Cruci mănăstirii Sfintei Radegund din Galia, probabil în anul 568, Venantius Fortunatus a compus cu această ocazie două imnuri și un poem, în care Iustin era numit noul Constantin, iar Sofia – noua Elena, și care arată clar (r. 57) că rugămintea de a dărui relicva fusese satisfăcută din inițiativa Sofiei.[60] Crucea de la Vatican, care de asemenea conține o părticică a adevăratei Cruci a Domnului, poartă pe brațe portretele ambilor soți, cu un medalion înfățișând Mielul lui Dumnezeu la mijloc; a fost trimisă la Roma în numele amândurora.[61] Dacă aceste daruri diplomatice aveau și o semnificație politică, și nu numai religioasă, în același timp ele îndeplineau încă un rol, chiar dacă unul secundar: acela de a afirma rolul jucat de Sofia în guvernare, alături de Iustin. Poemul lui Venantius este semnificativ prin accentul pus pe rolul îndeplinit de Sofia, iar figura ei domină cea de-a doua jumătate a compoziției; fără îndoială, solii trimiși cu cererea lui Radegund la Constantinopol, în anul 568, i-au relatat acesteia la întoarcere realitățile privind relațiile de putere din

capitala imperiului şi i-au arătat cât era de important să-i acorde împărătesei consideraţia cuvenită. În orice caz, poemul este remarcabil, pentru că o zugrăveşte pe Sofia într-un mod pe care ea însăşi l-ar fi apreciat (rr. 71–72, 91–94):

> „Slavă Ţie, Făcătorul şi Răscumpărătorul lumii, fiindcă nobila Sofia deţine rangul de augustă [...] Fii pururea binecuvântată ca soţie a împăratului Iustin, Sofia, încununată cu sfântul rang de patriciană. Cârmuind regatul lui Romulus, acordă senatului drepturile sale, şi fie ca cinul cavaleresc să te venereze ca pe o stăpână."

Dacă Venantius a văzut o copie a poemului lui Corippus, adus de trimişii lui Radegund, a putut avea ocazia să-i adopte nu numai convingerile trinitare,[62] ci şi atitudinea conciliantă faţă de Sofia.

SOFIA ŞI GUVERNAREA

Nu se ştie precis dacă Sofia a fost implicată şi în alte modificări ale politicii urmate de Iustinian, cu excepţia celor de ordin financiar, şi mai ales în dezastruoasa reluare a ostilităţilor cu Persia. Evagrie îl critică pe Iustin pentru neglijarea chestiunii militare şi pentru starea forţelor armate bizantine, dar şi pentru că redeschiderea conflictului cu Persia s-a datorat dorinţei de a sista plata tributului, decizie în care este sigur că Sofia a avut un amestec.[63] Exista şi un vechi conflict între Sofia şi generalul Narses: la sfârşitul secolului al VIII-lea, istoricul Pavel Diaconul ne spune că îşi aruncaseră insulte unul altuia, pentru că Narses fusese revocat din demnitatea pe care o deţinea în Italia. Cei cărora marea îmbogăţire a lui Narses le stârnise invidia s-au plâns de stăpânirea lui despotică şi au răspândit zvonul că purtarea sa ar putea cauza trădarea imperiului, făcându-i pe romani să treacă de partea goţilor. Ca răspuns, Iustin l-a trimis pe prefectul Longinus pentru a-l înlocui pe eunuc, care se temea totuşi mai mult de reacţia Sofiei, aceasta înspăimântându-l atât de mult, încât nu îndrăznea să se

întoarcă la Constantinopol. Este clar că Sofia nu se temea să îl atace pe Narses, veteran al multor campanii, ajuns acum la vârsta de nouăzeci de ani, și poate că o ispitea imensa avere pe care acesta o acumulase în provincie. Între altele, se spunea că îi transmisese mesajul că i-ar oferi sarcina de a împărți normele zilnice de lucru țesătoarelor din *gynaikonitis,* o sarcină mai potrivită pentru un eunuc.[64] Pavel pune în legătură demiterea lui Narses cu incursiunile longobarzilor și afirmă că el s-ar fi retras la Neapole și i-ar fi îndemnat să invadeze Italia. Este puțin probabil ca invazia lor să se fi datorat acestei chemări, dar, cum el comandase cu succes trupele din Italia, este clar că rechemarea sa la vatră de către Iustin și Sofia, în anul 568, a contribuit la îndepărtarea oricăror obstacole din calea înaintării longobarzilor.[65]

În situația în care Narses fusese rechemat din Italia, iar longobarzii ocupau treptat provincia, și cu amenințarea avarilor în nord, reînceperea conflictului cu Persia a fost o decizie neinspirată, ca să nu spunem mai mult.[66] Tributul trebuia trimis din nou Persiei în anul 572, însă Iustin a refuzat să plătească, iar pretextul pentru a începe războiul a fost oferit de presupusele persecuții ale creștinilor armeni din partea persanilor. Ostilitățile au început în vara anului 572, cu un atac asupra orașului persan Nisibis, care însă a eșuat; persanii au devastat apoi Siria și au asediat Dara, cea mai mare dintre fortărețele bizantine din Mesopotamia, care a fost cucerită în noiembrie 573.[67] Războiul acesta a fost un dezastru pentru imperiu și a reprezentat una dintre cauzele directe ale demenței lui Iustin. Starea minții lui fusese precară de câtva timp: în octombrie 572, ordonase ca ginerele său, Badouarios, să fie alungat din sală în timpul unei ședințe de consiliu (*silentium*) de către *cubicularii,* cărora le poruncise să-l bată cu pumnii. Se pare însă că Sofia mai avea influență asupra lui, chiar și în această stare. Când ea l-a mustrat, el a ieșit imediat după Badouarios și i-a cerut scuze („te-am nedreptățit [...] din lucrarea diavolului s-a întâmplat asta") și l-a invitat la cină.[68] După ce a căzut în neputință totală, încercările lui de a se arunca pe fereastră au fost zădărnicite de Sofia, care a pus dulgherii să monteze zăbrele în aripa palatului în care locuia împăratul, dar

nu îl putea totuşi împiedica să-şi muşte îngrijitorii (se zvonea prin cetate că îi mâncase pe doi dintre ei) decât ameninţându-l că va fi pedepsit de un monstru, iar atunci Iustin se ascundea sub pat. Cel mai mult îl distra să fie tras pe un tron mobil şi să audă muzica de orgă cântată neîncetat, zi şi noapte, lângă camera sa; dar chiar şi aşa, patriarhul, venit la un moment dat în audienţă, a fost întâmpinat cu o puternică lovitură în cap, care l-a ameţit.[69]

Cum Iustin îşi pierduse complet minţile, era normal ca Sofiei să i se ceară sfatul cu privire la guvernarea imperiului pe mai departe. Aceasta ar fi fost situaţia în orice caz (în anul 491, împărătesei Ariadne i se ceruse să numească un nou împărat, la moartea soţului ei), iar Sofia se dovedise în mod evident a fi o personalitate remarcabilă în cursul domniei soţului ei de până atunci. Importanţa ei este demonstrată de faptul că apare alături de Iustin pe monedele de bronz emise de acesta, ambii fiind reprezentaţi aşezaţi pe tron şi purtând ţinuta imperială, încă din primul an al domniei lui Iustin (*planşa 3*). Încă de la primele emisiuni monetare, Sofia este reprezentată cu un sceptru în mână, ca şi Iustin, şi amândoi apar înconjuraţi de un nimb, iar pe monedele bătute la Cartagina numele ei apare alături de numele lui Iustin.[70] Ea este menţionată împreună cu el şi în calitate de autori ai decretelor care s-au păstrat.[71] Şi alte împărătese fuseseră reprezentate pe monede de aur – anume Elena, Fausta, Pulcheria şi Licinia Eudoxia – dar Sofia era prima împărătească a cărei imagine apărea pe monedele bizantine de circulaţie

Planşa 3. Un *follis* (monedă de bronz) emis de Iustin al II-lea; aversul îi înfăţişează pe Iustin şi pe Sofia pe tron. Monedă bătută la Cyzic în 567/568 (Whittemore Collection, Harvard University)

curentă, fiind reprezentată alături de împărat, pentru a sublinia egalitatea lor. Statutul ei era evidențiat clar și în mod public, iar autoritatea ei trebuie să fi fost fără rival din momentul în care Iustin a devenit tot mai bolnav.

Când starea psihică a lui Iustin s-a înrăutățit atât de mult încât nu mai putea apărea în public ca împărat, Sofia nu s-a dat bătută fără luptă. Înainte de a numi un asociat la domnie, ea s-a străduit să-l vindece și a chemat un medic și „vraci" evreu, Timotei, încălcând sfatul patriarhului, care îl consultase pe stilitul Simeon cel Tânăr, încercând să obțină vindecarea lui Iustin prin mijlocirea sfântului. Acesta a răspuns că Iustin avea să se tămăduiască dacă nu se aplicau niciun fel de leacuri care să fie contrare voii lui Dumnezeu. Dar Sofia a insistat să-l consulte pe Timotei, în ciuda avertismentelor categorice ale patriarhului, pronunțate atunci când sfântul a aflat ce se întâmpla printr-o viziune și îi i-a trimis o scrisoare de protest patriarhului. Perechea imperială nu a ținut seama însă de amenințările cu pedeapsa dumnezeiască, ci a continuat să ceară sfatul vraciului, care a împins lucrurile chiar mai departe, prezentându-i împăratului o femeie care folosea trucuri de ventriloc.[72] Cum tratamentul nu a dat rezultate, a trebuit adoptată o altă soluție: conducerea trebuia să se afle oficial în mâna unui bărbat, iar Sofiei îi revenea alegerea candidatului.

Deși existau membri ai familiei care ar fi putut fi aleși, între care și Marcian, nepotul lui Iustinian, Iustinian (fiul lui Gherman), vărul îndepărtat al lui Iustin, și Badouarios, soțul Arabiei, ea l-a ales pe Tiberiu, comitele excubitorilor, pe care Iustin, într-un moment de luciditate,[73] îl adoptase ca prim fiu și moștenitor, cu titlul de Cezar, pe data de 7 decembrie 574, sub numele de Tiberiu Constantin, acordându-i apoi, în 578, titlul de august asociat la domnie. Tiberiu fusese numit comandant al excubitorilor, la scurt timp înainte de urcarea pe tron a lui Iustin, iar în această calitate contribuise la realizarea transferului puterii.[74] Alegerea fusese în mod clar a Sofiei, iar Ioan al Efesului relatează că senatul s-a sfătuit cu ea în această chestiune[75]. Înainte de respectiva numire, talentul diplomatic al Sofiei fusese demonstrat atunci când îi ceruse lui Chosroes

(regele Persiei) să nu declare război unei femei lipsite de apărare, al cărei soț era bolnav, ceea ce îi permisese să obțină un armistițiu cu Persia (cu excepția Armeniei), mai întâi pe timp de un an și apoi pe timp de trei ani.[76] Faptul că ea l-a ales pe Zaharia, unul dintre *archiatri sacri palatii* (corpul medicilor palatului), drept conducător *de facto* al ambelor ambasade s-a datorat poate legăturilor personale pe care le putuse stabili cu el la Curte; pe de altă parte, Iustin îl însărcinase în trecut pe Zaharia să negocieze cu episcopii monofiziți.[77] Ea a discutat personal și cu Iacob, mesagerul trimis de către Chosroes după negocierea armistițiului de un an, încheiat în februarie sau martie 574.[78]

Se pare că Sofia spera nu doar să-l poată influența pe Tiberiu în chestiuni de politică imperială, ci lua în calcul și posibilitatea de a se căsători cu el după moartea soțului ei. După cum afirmă Teofan, circula zvonul că, încă din timpul vieții lui Iustin, Tiberiu devenise amantul ei,[79] însă acestea reflectau cu siguranță bârfele vehiculate după eveniment. Este totuși evident că, în ciuda faptului că Tiberiu fusese nominalizat chiar de ea, Sofia urmărea să-și consolideze propria poziție. Înainte de a-l numi, Sofia i-a cerut un angajament, întărit prin jurăminte solemne, conform căruia, în cazul morții lui Iustin, Tiberiu avea să îi acorde cinstea cuvenită unei împărătese și să nu îi facă niciun rău.[80]

Chiar după numirea lui Tiberiu în demnitatea de cezar, Sofia intenționa să dețină controlul în continuare. Ea îl trata, de fapt, ca pe un asociat mai tânăr. Desigur, interesul ei față de problemele de finanțe nu a încetat odată cu numirea lui și Sofia a considerat necesar să-l mustre pentru largheța manifestată în împărțirea darurilor: a fost atât de nemulțumită de cheltuielile lui, încât în cele din urmă i-a luat cheile trezoreriei și a stabilit o sumă fixă, pe care i-a pus-o la dispoziție.[81] Tiberiu a găsit vistieria plină, ceea ce demonstrează eficiența politicii financiare desfășurate de Iustin și Sofia și explică lipsa lor de popularitate.[82] Chiar după moartea lui Iustin, când Tiberiu era împărat cu titlu deplin, ea se simțea încă îndreptățită să-l mustre pentru nepăsarea în privința cheltuielilor: „Tot ceea ce am adunat și am strâns cu mare sârguință tu risipești

în toate părțile, cum împrăștie vântul", i-ar fi spus ea, după ce Tiberiu împărțise ca daruri nu mai puțin de 7 200 livre de aur, în afară de argint, veșminte de mătase și alte lucruri.[83] Grigorie de Tours scrie că Sofia a fost nevoită de mai multe ori să îl critice aspru pe Tiberiu, învinuindu-l că adusese statul la sărăcie și că ceea ce adunase ea în mulți ani el risipea într-o clipă.[84] În aceste chestiuni, ea vorbește la singular și își asumă răspunderea personală pentru trezoreria imperiului. Remarcabil este nu doar acest raport dintre împărăteasa văduvă și împăratul aflat pe tron, ci și faptul că un astfel de discurs egocentric, venit din partea unei femei aparținând familiei aflate la putere, este consemnat în cronici.

RIVALELE

Din punctul de vedere al Sofiei, alegerea lui Tiberiu avea anumite dezavantaje, în afară de extravaganța acestuia, căci ea nu era pregătită să își împartă rangul sau statutul cu o altă femeie, iar Tiberiu era căsătorit. Ino, noua soție a Cezarului, era de vârstă mijlocie, pentru că mai fusese căsătorită, iar Tiberiu fusese logodit cu fiica ei. La moartea acestei fiice, Tiberiu se căsătorise în schimb cu mama ei și după aceea cei doi avură trei copii.[85] Sofia încerca să o ignore pe Ino și a reușit să o împiedice să intre în palat pe tot timpul celor patru ani în care Tiberiu a fost Cezar, refuzând chiar cererile lui Iustin, din momentele acestuia de luciditate, de a i se permite lui Tiberiu să-și aibă soția alături. Ioan al Efesului scrie că ea ar fi răspuns astfel cererii lui Iustin:

> „«Nebunule, vrei să fiu și eu la fel de nătângă ca tine? Tu, care ți-ai învestit sclavul cu însemnele suveranității!» și apoi s-a jurat spunând: «Eu, cât timp voi trăi, niciodată nu-mi voi da regatul și coroana alteia, și nici nu va intra nimeni alta aici cât voi trăi eu».“[86]

Ca împărăteasă, Sofia nu era dispusă să-și împartă rangul cu nimeni, nici chiar cu soția unui Cezar: Iustin acceptase un

succesor în persoana lui Tiberiu, ea însă nu era gata să o admită pe Ino. În acest context trebuie înțeles modul în care privea nebunia lui Iustin drept pedeapsă pentru faptul că acesta o neglijase, precum și credința că devenise împărat prin intermediul ei, iar acum conducerea imperiului se întorsese sub controlul său.[87] Ioan scrie că se spunea despre ea că vorbește cu răutate, dar aici comentează mai curând atitudinea ei față de Iustin cel suferind și persecuțiile ei împotriva monofiziților, pe care le consideră nedrepte, decât felul în care ea se socotea o personificare a puterii.

Timp de patru ani, așadar, Ino, soția lui Tiberiu, și cele două fiice ale lor, Charito și Constantina,[88] au locuit în apropiere, la palatul Hormisdas, iar el era nevoit să le viziteze numai noaptea. Sofia a mers chiar până acolo, încât a refuzat să le permită nobilelor doamne ale Curții să își prezinte omagiile lui Ino, ca soție a Cezarului. Ino trăia în continuă teroare, după cum afirmă Ioan, simțindu-și viața în primejdie, și nimeni nu s-a încumetat să o viziteze la palat cât timp a locuit acolo. Considerând că lucrurile nu mai puteau continua astfel, și temându-se desigur pentru viața ei, Ino plecă din Constantinopol la Daphnudon, iar Tiberiu a fost nevoit să meargă dintr-un loc în celălalt pentru a o vedea, atunci când ea s-a îmbolnăvit.[89]

Și totuși, în ciuda convingerii că imperiul îi aparținea de drept, este clar că Sofia simțea nesiguranța poziției sale, care ar fi fost consolidată prin căsătoria cu împăratul aflat pe tron. Teofan afirmă că Sofia nici măcar nu știuse că Tiberiu era căsătorit, până ce Ino a sosit la Constantinopol și a fost aclamată, ci spera să se căsătorească cu Tiberiu și să rămână împărătească consoartă,[90] însă, fără îndoială, Sofia știa de existența lui Ino. Spera totuși să-l convingă pe Tiberiu să-și alunge soția și să se căsătorească cu ea. Lui Tiberiu i s-au făcut deci propuneri, la moartea lui Iustin, survenită în octombrie 578, „atât printr-o altă persoană [probabil un trimis al Sofiei însăși], cât și prin patriarh"[91], pentru a divorța de Ino și a se căsători cu Sofia sau cu fiica acesteia, Arabia, care rămăsese văduvă;[92] Tiberiu a refuzat, deși aceste propuneri i-au fost prezentate probabil sub forma unei porunci imperiale. Faptul că

patriarhul Eutihie (care fusese reinstalat după moartea lui Ioan Scolasticul) a fost unul dintre emisari este deosebit de surprinzător, dată fiind căsătoria existentă a lui Tiberiu, precum și faptul că, în trecut, Eutihie fusese gata să i se opună lui Iustinian. Deoarece avea o căsnicie fericită cu Ino, Tiberiu a invitat-o la rândul său pe Sofia să se considere mama sa, i-a permis să rămână în palat (oricum, Sofia nu avea deloc intenția de a se muta) și a tratat-o cu respect, cu toate că, după cum comentează Ioan, Sofia nu a apreciat acest lucru.[93]

Întrucât Tiberiu nu a acceptat să se căsătorească cu ea, Sofia a fost nevoită să cedeze cu eleganță, căci cu greu ar fi putut refuza cererea lui Tiberiu de a trimite după Ino, noua împărăteasă. Ino se îndoia însă în mod evident de bunăvoința împărătesei. A evitat escorta oficială, alcătuită din comandantul gărzii pretoriene, însoțit de un mare număr de senatori și de o numeroasă suită, ce îi fusese trimisă în întâmpinare, și a plecat la miezul nopții, strecurându-se în Constantinopol numai cu copiii ei și cu un luntraș. La sosire, probabil conform unui aranjament dintre Tiberiu și Ino, pentru a dejuca orice plan al Sofiei, soția împăratului a fost întâmpinată de către senat și patriarh la palat și învestită imediat cu însemnele puterii imperiale, după care a fost salutată de către deme în hipodrom, primind numele imperial de Anastasia.[94]

„RĂUTATE AMARNICĂ ȘI VIOLENȚĂ CRUNTĂ"

Cum Tiberiu fusese deja încoronat înainte de moartea lui Iustin[95], el a urmat automat la tron, fără nicio problemă. Cu ocazia încoronării lui Tiberiu, pe 26 septembrie 578, nouă zile înainte de moartea lui Iustin, Teofan scrie că Iustin l-a îndemnat pe Tiberiu să o cinstească pe „mama ta care ți-a fost împărătească. Știi bine că ai fost mai întâi sclavul ei, dar acum îi ești fiu". Se pare că Teofan a schimbat intenționat data discursului ținut de Iustin la numirea lui Tiberiu în demnitatea de Cezar, din anul 574, mutându-l în acest moment pentru a sublinia importanța evenimentului, dar își

urmează de altfel îndeaproape sursa, pe Teofilact din Simocata, istoricul din secolul al VII-lea: Tiberiu fusese adoptat de Iustin și făgăduise să-și cinstească „mama".[96] Dacă Tiberiu, devenind împărat, era dispus să-și onoreze promisiunea, văduva Sofia era mai puțin hotărâtă să accepte schimbarea survenită în relația dintre ei. După cum relatează Grigorie de Tours, Sofia a fost implicată într-un complot împotriva lui Tiberiu și în favoarea lui Iustinian, vărul îndepărtat al lui Iustin, evident dorind să impună un nou împărat, care ar fi putut fi mai receptiv la dorințele ei. Nu a luat parte la un prim complot, urzit cu ocazia urcării pe tron a lui Tiberiu, dar s-a implicat într-o conspirație ulterioară, pe care se pare că a inițiat-o. Când Tiberiu, care era plecat din oraș, a prins de veste, s-a întors în grabă și a arestat-o pe Sofia, confiscându-i toate proprietățile și lăsându-i numai o mică rentă. Faptul că i-a îndepărtat slujitorii, înlocuindu-i cu alții, care îi erau credincioși lui, demonstrează că se temea de alte mașinațiuni din partea Sofiei. Aceasta pare a fi fost principala autoare a complotului, deoarece după ce l-a respins la început pe Iustinian, Tiberiu i-a acordat mai târziu acestuia favoarea sa, plănuind să încheie căsătorii între familiile lor.[97]

Ioan al Efesului confirmă implicarea ei în conspirație:

> „Împărăteasa Sofia, după moartea împăratului Iustin, a pus la cale nenumărate comploturi împotriva împăratului Tiberiu [...] cu amarnică răutate și cu violență cruntă, neputând răbda să-i vadă pe el și pe soția lui locuind în palat, și învestiți cu puterea imperială, iar pe ea însăși, încă din timpul vieții, lipsită de domnie, atunci când nu se comportase nici cu dreptate și nici cu frică de Dumnezeu."[98]

El socotește nenorocirile Sofiei drept pedeapsă pentru persecutarea monofiziților, precum și a bolii lui Iustin. După cum consemnează Ioan, i s-au confiscat proprietățile, dar a continuat să locuiască la palat, chiar și după descoperirea comploturilor. Tiberiu aflase, de asemenea, și că ea mutase din palat în propriile apartamente obiecte care valorau câteva sute de livre de aur,

precum şi alte podoabe ce aparţineau coroanei: Ioan nu poate indica valoarea exactă, dar precizează că se considera a fi foarte mare. Din nou, Tiberiu a invitat-o să se considere mama sa, iar ea a rămas în palat, însă „era înveninată, şi nemulţumită, şi scoasă din fire, şi plină de jale şi de supărare pentru starea în care ajunsese, gândindu-se că a fost umilită, şi coborâtă în rang, şi părăsită de toţi, şi încă din viaţă era ca şi moartă".[99] Pare a fi aproape o repetare a cuvintelor ei. Oferta de a se considera mama lui trebuie să o fi ofensat de două ori: nu numai că Sofia dorise să se căsătorească cu Tiberiu, dar, ca „mamă", statutul ei era doar cel de împărăteasă consoartă rămasă văduvă, pe când Sofia dorea să aibă puterea de a acţiona ca împărăteasă aflată efectiv la putere. Cu atât mai supărător trebuia să fie pentru Sofia faptul că rivala sa, Ino, acum numită Anastasia, apărea alături de Tiberiu pe monede încă din anul 578/9, fiind reprezentată pe tron, cu sceptru şi cu nimb, împreună cu el, aşa cum fusese reprezentată mai întâi Sofia însăşi (*planşa 4*).[100]

Dar Sofia nu mai putea decât să fie recalcitrantă în privinţa unor chestiuni de mică importanţă, precum condiţiile sale de locuit. Ioan arată clar, în altă parte a cronicii sale, că, indiferent de dorinţa lui Tiberiu, Sofia refuza să se mute sau să-i permită să locuiască cu ea,[101] iar Tiberiu a fost nevoit să reconstruiască o parte a palatului pentru a se instala acolo împreună cu familia sa. Ca şi Cezar, în timpul domniei lui Iustin, îi fuseseră acordate nişte apartamente necorespunzătoare, într-una dintre aripile palatului, iar când Sofia nu a dat niciun semn că ar fi dispusă să-şi schimbe

Planşa 4. Monedă de jumătate de *follis,* emisă de Tiberiu; pe avers sunt reprezentaţi Tiberiu şi Anastasia (Ino) cu nimb şi aşezaţi pe tron. Monedă bătută la Tesalonic în anul 579 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

reşedinţa, după moartea lui Iustin, Tiberiu a reconstruit întreaga parte de nord a palatului, căci nu dorea să i se opună sau să o supere pe Sofia. Pentru a face acest lucru, a trebuit să sacrifice o grădină frumoasă şi multe construcţii deja existente; noua sa clădire magnifică cuprindea „o baie elegantă şi grajduri spaţioase pentru cai, şi alte încăperi de care era nevoie". Se pare că ea a rămas în palatul imperial, iar dorinţele i-au fost respectate, deşi Ioan menţionează o neînţelegere, căci nu au putut stabili care dintre ei trebuia să încheie uriaşa coloană pe care Iustin începuse să o ridice în băile lui Zeuxip: în cele din urmă, Tiberiu a demolat-o şi a folosit blocurile de piatră pentru extinderea propriei clădiri.[102]

Teofan menţionează că, în anul 579/580, Sofia s-a mutat în palatul Sofiai, afirmând că acesta fusese ridicat de Tiberiu în cinstea ei; conform acestei relatări, ea nu căzuse în dizgraţie, căci el i-a acordat *cubicularii* care să o servească, a poruncit să fie respectată, onorată ca mamă, şi i-a construit o baie şi toate anexele necesare. Aici Teofan a datat greşit construirea palatului Sofiai, care a fost ridicat de Iustin. În rest, relatarea sa poate fi corectă, în sensul că Tiberiu reuşise în sfârşit să o îndepărteze pe Sofia din palatul imperial, cu toate că Ioan sugerează contrariul; în orice caz, ea a continuat să fie tratată în toate privinţele ca augusta şi, dacă s-a mutat într-adevăr la palatul Sofiai în timpul domniei lui Tiberiu, a făcut acest lucru probabil din proprie iniţiativă.[103]

Deşi Sofia nu mai lua parte la guvernare, ea continua să aibă destulă influenţă. Pe când Tiberiu se afla pe moarte, în august 582, se pare din cauză că mâncase dude alterate, ea era încă socotită drept reprezentantă a autorităţii imperiale şi, în consecinţă, i s-a cerut sfatul în privinţa succesiunii la tron.[104] L-a recomandat pe Mauriciu, un general de succes, care repurtase multe victorii, şi care – fapt poate semnificativ – era necăsătorit. Grigorie precizează că Sofia urmărea să se căsătorească cu el (în definitiv, nu avea cu mult peste cincizeci de ani), dar de data aceasta Tiberiu a reuşit să-i zădărnicească planurile Sofiei, iar Mauriciu s-a căsătorit cu fiica lui Tiberiu, Constantina.[105] Orice ar fi gândit Sofia despre această alianţă, se pare că a rămas în termeni mai buni cu Constantina

decât cu Ino, care a murit în anul 594 și a fost înmormântată alături de Tiberiu.[106] Spre sfârșitul domniei lui Mauriciu, pe 26 martie 601, o vedem pe Sofia împreună cu Constantina, oferindu-i în dar de Sfintele Paști o *stemma*, sau cunună, lui Mauriciu. Din câte se știe, Mauriciu a atârnat cununa deasupra altarului, în biserica Sfânta Sofia, „cu un lanț triplu de aur și pietre prețioase", jignindu-le grav pe amândouă: „Augustele au fost profund îndurerate aflând acest lucru, iar augusta Constantina a petrecut Sfintele Paști fiind certată cu împăratul".[107] Este ultima informație pe care o avem despre Sofia și este posibil ca ea, ca și Constantina, să fi căzut victimă a regimului lui Focas, după lovitura de stat a acestuia și uciderea lui Mauriciu din anul 602.

Timp de treisprezece ani, Sofia a fost asociată la putere cu un împărat pe care îl putea domina cu ușurință. Fără îndoială, a controlat în mare măsură politica financiară a lui Iustin, care a izbutit atât de bine să adune averi în trezoreria secătuită a imperiului, fără a recurge la măsuri excesive, deși lucrul acesta i-a adus nepopularitate cuplului imperial. Decizia lor de a înceta plata tributului, care avea să constituie cauza directă a reînceperii incursiunilor avarilor și a războiului cu Persia, ce s-a prelungit timp de decenii, demonstrează interesul ambilor soți pentru finanțele imperiului și a lăsat, privind în retrospectivă, impresia unor grave erori de guvernare. Cea mai puternică trăsătură de caracter a Sofiei a fost iubirea ei de putere, care pentru ea era echivalentă cu rangul imperial și pe care nu a fost dispusă să o împartă nici chiar cu soția succesorului soțului său, ales chiar de ea. Același motiv a împins-o probabil să adopte calcedonianismul: odată ce a realizat că opiniile ei puteau reprezenta un obstacol în calea urcării pe tron, s-a lepădat de ele și în schimb a încercat să determine unirea Bisericii, asumându-și rolul de susținătoare a ortodoxiei. Cum imaginea era atât de importantă pentru ea, prezența ei alături de Iustin și asocierea lor la guvernare au fost desigur proclamate în întregul oraș, întrucât era protectoarea poeților și artiștilor, după cum programul edilitar desfășurat de Iustin lăsa să se înțeleagă clar sub egida cui se desfășura.

Prin comparație cu mătușa ei, este clar că Sofia poseda mai multă autoritate efectivă decât Teodora și că o exercita mai fățiș, dar, pe de altă parte, a avut nenorocirea de a-i supraviețui soțului ei, de statutul căruia depindea în fapt propria ei situație. Că se considera deținătoarea autorității soțului ei și că a deplâns amarnic pierderea puterii se înțelege limpede din istorisirea lui Ioan al Efesului. Contemporanii ei observă că Sofia îi alegea pe succesorii lui Iustin având în vedere posibilitatea unei căsătorii, dar nimic nu sugerează că s-ar fi lăsat mânată de sentimente; principalul ei scop era să-și păstreze statutul de împărătească consoartă, care socotea că îi dă dreptul de a se bucura de prerogativele imperiale, așa cum procedase Teodora cu Iustinian. Iar faptul că a trecut peste membrii apropiați ai familiei, ca și peste alți curteni mai maleabili, alegând drept posibili parteneri pentru căsătorie mai întâi pe Tiberiu și apoi pe Mauriciu, pe care i-a desemnat ca împărați, demonstrează o judecată excelentă și o înțelegere a necesităților de ordin militar ale imperiului de la sfârșitul secolului al VI-lea, ce se datorează în mare măsură educației sau cel puțin exemplului dat de mătușa sa, Teodora.

Partea a II-a

REGENTE ŞI REGICIDE

3.
MARTINA
(?615/616 – 641)

În anul 610, Heraclius, exarhul Cartaginei, a trimis o flotă sub comanda fiului său, numit de asemenea Heraclius, împotriva tiranului Focas, care îl ucisese pe Mauriciu și fusese instalat la putere printr-o rebeliune a armatei, dar care, din cauza proastei sale guvernări, pierduse sprijinul tuturor, cu excepția facțiunii Albaștrilor. La sosire, Heraclius a fost aclamat ca împărat, iar Focas a fost executat.[1] Logodnica lui Heraclius, Fabia sau Evdochia, se afla deja în oraș și, după cum povestește Teofan, cei doi s-au căsătorit peste două zile, chiar în ziua încoronării lui Heraclius, 5 octombrie 610. Domnia lui Heraclius avea să fie un amestec de succese triumfale și de înfrângeri dezastruoase pentru imperiu. Primii ani au fost marcați de expediții, prin care încerca să contracareze marile victorii militare ale persanilor. După moartea lui Iustin al II-lea, survenită în anul 578, Tiberiu și Mauriciu inițiaseră războiul persan, care reizbucnise din cauza politicii lui Iustin de a refuza să plătească tributul obișnuit, iar Mauriciu obținuse o victorie cel puțin temporară. Totuși, puterea Persiei a crescut din nou printr-o ofensivă în forță, ce a dus la capturarea orașelor Damasc și Tars, în 613, apoi a Ierusalimului și a Adevăratei Cruci, în 614. În anul 615, armata persană a ajuns la Bosfor, iar în anul 619

a atacat Egiptul. Din 622 până în 628, Heraclius avea să fie absorbit de campaniile împotriva Persiei, încununate în cele din urmă de un mare succes, recâştigând Armenia, Mesopotamia Romană, Siria, Palestina şi Egiptul. Din păcate, printr-una dintre ironiile istoriei, aceste teritorii aveau să treacă definitiv sub stăpânirea arabilor, începând cu anul 633.[2] Mai mult, teritoriile rămase în imperiu au continuat să fie sfâşiate de disensiuni religioase. Încercând să pună capăt schismei dintre ortodocşi şi monofiziţi, ce dezbina imperiul, Heraclius propuse soluţia monotelită: ideea că Hristos avea două firi, dar o singură voinţă (*thelema*).[3] Cu ajutorul patriarhului Serghie, teza aceasta a fost promulgată prin „Declaraţia (*ekthesis*) de credinţă ortodoxă", publicată probabil la sfârşitul anului 638 şi afişată de către Serghie în naosul catedralei Sfânta Sofia. Într-o zadarnică încercare de a face să înceteze controversele din sânul Bisericii, acest *ekthesis* interzicea să se discute fie despre voinţa lui Hristos, fie despre firea Lui – unică sau duală.[4] Monotelismul nu a izbutit însă să unifice Biserica: atât calcedonienii, cât şi Apusul au reacţionat puternic împotriva acestui edict, hotărâre care nu a reuşit să convertească nici măcar un singur monofizit.

UNCHIUL ŞI NEPOATA

Heraclius şi Evdochia aveau împreună doi copii: Epifania, născută în anul 611 şi încoronată augusta sub numele de Evdochia la vârsta de un an, şi tânărul Heraclius Constantin, născut în mai 612 şi încoronat la începutul anului 613.[5] Împărăteasa Evdochia a murit de epilepsie în august 612. Popularitatea ei (sau respectul acordat în general împărăteselor) era atât de mare, încât o slujnică ce scuipase din greşeală pe fereastră asupra corpului acesteia, în momentul în care procesiunea funerară trecea prin oraş, a fost rapid judecată şi arsă de vie de către populaţie.[6] Domnia lui Heraclius a fost ulterior complicată de a doua sa căsătorie, cu nepoata lui, Martina, şi de ostilitatea stârnită de acest lucru[7].

Martina, care a fost încoronată augusta cu prilejul căsătoriei, era fiica surorii lui Heraclius, Maria, din prima căsnicie a acesteia, cu un anume Martinos. Cu mult mai tânără decât soţul ei, a avut o mare influenţă asupra lui Heraclius. Teofan plasează această căsătorie la scurt timp după moartea Evdochiei,[8] deci ar fi putut avea loc în 613 sau 614, deşi Nichifor nu o menţionează decât după atacul neaşteptat al avarilor, din anul 623.[9] Totuşi, căsătoria trebuie să se fi încheiat înainte de 615/616, dacă Martina este femeia reprezentată pe monedele de aramă alături de Heraclius şi de fiul ei vitreg, Heraclius Constantin, datând din al şaselea an al domniei; reprezentarea ei pe monede în acest moment poate fi o dovadă că se căsătorise de curând. Faptul că pe o monedă aflată în colecţia Dumbarton Oaks figura ei pare a fi ştearsă intenţionat, de către un cetăţean care dezaproba morala sau implicarea ei în politică, sugerează că împărăteasa reprezentată pe monedă este Martina, şi nu Epifania-Evdochia, fiica cea mare a lui Heraclius.[10] Ea poartă coroană împodobită cu ornamente piramidale şi cu lungi *pendilia*, iar poziţionarea în partea stângă a monedei arată că urma în rang imediat după fiul ei vitreg. Pretenţiile dinastice ale Martinei sunt demonstrate de apariţia ei pe aceste monede (*planşa 5*), iar reprezentarea ei era fără îndoială un omagiu adus personalităţii sale şi încrederii pe care i-o acorda soţul ei, aşa cum se întâmplase şi cu Sofia, în cazul lui Iustin al II-lea.[11]

Planşa 5. *Follis* emis de Heraclius, reprezentându-i pe Heraclius (centru), Martina (stânga) şi Heraclius Constantin (dreapta), monedă bătută la Nicomidia în 626/627 Toate trei figurile sunt intersanjabile şi poartă coroane simple cu cruce (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

Patriarhul Serghie considera căsătoria dintre Heraclius și Martina incestuoasă și ilegală, cum și era de fapt, dar în cele din urmă și-a dat consimțământul și a săvârșit el însuși ceremonia, iar Heraclius a proclamat-o augusta.[12] Populația a dezaprobat puternic acest fapt: cuplul a fost întâmpinat cu insulte chiar de către dema Verzilor, favorabilă lui Heraclius, atunci când a apărut pe hipodrom.[13] Chiar și membrii propriilor familii considerau această căsătorie inacceptabilă: Teodor, fratele lui Heraclius, și-a atras mânia acestuia în timpul invaziei arabe din Palestina, la anul 633, deoarece îl critica mereu pe împărat pentru relația cu Martina, spunând: „păcatul lui înaintea sa este pururea", o insultă ce se referea atât la căsătoria incestuoasă a Martinei, cât și la obiceiul ei neconvențional de a călători împreună cu Heraclius și cu armata.[14] Dintre cei zece copii pe care i-au avut, cel puțin doi aveau infirmități, ceea ce a fost socotit drept pedeapsă pentru căsătoria lor nelegitimă: Fabiu, cel mare, avea gâtul paralizat, iar cel de-al doilea, Teodosie, era surdomut, ceea ce îl descalifica în privința succesiunii, împiedicându-l să urmeze la tron.[15] Martina îl însoțea pe Heraclius în toate campaniile, chiar și atunci când era însărcinată: Heraclius al II-lea (numit de istoricii de mai târziu Heraklonas), probabil cel de-al patrulea copil al acestui cuplu remarcabil de prolific, s-a născut în Lazika, la anul 626, pe când Heraclius se afla în campanie împotriva perșilor.[16] Nu mai puțin de patru dintre copiii lor (doi fii și două fiice), cu toții născuți probabil în timpul unor campanii, au murit între anii 624 și 628, pe când Heraclius și Martina se aflau în Persia.[17]

ULTIMII ANI DIN VIAȚA LUI HERACLIUS

Martina era extrem de nepopulară în Capitală, nu numai din cauza naturii incestuoase a relației cu Heraclius, ci și datorită presiunilor pe care le făcea asupra lui pentru a asigura succesiunea, sau cel puțin o parte a acesteia, pentru fiii ei, deși fiul ei vitreg, Heraclius Constantin, era asociat la domnie încă din anul 613.

Ca să fim drepți cu Martina, trebuie să menționăm că testamentul lui Mauriciu, redactat pe când era bolnav, în anul 597, prevedea ca imperiul să fie împărțit între fiii săi, în special cei doi fii mai mari.[18] Heraclius Constantin, spre deosebire de ea, era iubit de cetățeni, care se temeau că și-ar pierde șansa de a urca pe tron și ar putea fi alungat de Heraclius, cel mai mare dintre fiii Martinei, care supraviețuise și care era eligibil pentru succesiune, fiind cunoscut în general cu diminutivul Heraklonas. Heraklonas, născut în anul 626, a fost proclamat Cezar în anul 632 de către fratele său vitreg, Heraclius Constantin, în timpul consulatului acestuia, semn că Heraklonas era următorul în ordinea succesiunii la tron; acest act a fost probabil nepopular, după cum demonstrează faptul că i s-a cerut să-l îndeplinească tocmai lui Heraclius Constantin, favoritul cetățenilor.[19] Mai mult, absența îndelungată a Martinei din Capitală, în deceniul 620,nu a ajutat-o cu nimic să-și sporească popularitatea în oraș. Este semnificativ faptul că imaginea ei a fost eliminată de pe monede, în anul 629, și astfel este evident că ea nu a fost asociată în mentalitatea generală cu victoria triumfală asupra Imperiului Persan, din anul 628, sau cu redobândirea Adevăratei Cruci;[20] reprezentarea ei nu a reapărut pe monede nici în anul 641, când fiul său a urcat pe tron.

Poate ca urmare a felului în care erau privite manevrele Martinei în folosul copiilor ei, a luat naștere o conspirație, înainte de moartea lui Heraclius, petrecută la sfârșitul anului 637, într-un moment în care cucerirea de către arabi a Siriei și Palestinei pusese capăt euforiei de la sfârșitul anilor 620, afectându-l mult pe Heraclius. Între complotiști se numărau fiul nelegitim al lui Heraclius, Atalaric, și nepotul său, Teodor; tuturor conspiratorilor li s-au tăiat nasul și mâinile, lui Teodor i s-a amputat de asemenea un picior și cu toții au fost exilați la Prinkipo.[21] Heraclius a reușit să-și învingă teama patologică de apă suficient pentru a se întoarce în acest moment de la palatul din Hieria la Constantinopol: de mai multe luni își trimisese fiii să participe la îndatoriri oficiale și la jocuri în Capitală, în locul său. Pentru a ajunge în Capitală, a ordonat să se alcătuiască un pod peste Bosfor, format din

corăbii şi cu parapete din ramuri de copac, astfel încât el nici să nu vadă măcar marea. Este posibil ca Martina să-l fi convins să se întoarcă, deoarece unul dintre rezultate a fost că Heraklonas (oficial Heraclius al II-lea) a fost încoronat împărat în iulie 638, iar fratele său, David, a fost numit cezar; Heraclius le-a dat şi fiicelor sale, Augustina şi Martina, titlul de auguste, probabil în anul următor.[22] Se pare că era necesar ca problema succesiunii să fie rezolvată, deoarece de pe atunci Heraclius Constantin era probabil grav bolnav, iar cel mai mare dintre cei doi fii ai lui Constantin, un alt Heraclius (mai târziu Constans al II-lea), avea abia vârsta de şapte ani.

MARTINA: „MAMĂ ŞI ÎMPĂRĂTEASĂ"

Conflictul dintre Heraclius Constantin şi Martina s-a intensificat spre sfârşitul anilor 630, iar Heraclius a prevăzut în mod evident că urmau probleme după moartea sa. În definitiv, nu îi putea fi uşor lui Constantin să colaboreze cu o mamă vitregă care era şi verişoara sa primară, chiar dacă aceasta era cu câţiva ani mai în vârstă. În anul 641, când Heraclius a înţeles clar că avea să moară în curând, a redactat un testament prin care fiii săi Constantin şi Heraklonas (Constantin al III-lea şi Heraclius al II-lea) urma să devină împăraţi cu rang egal şi li se cerea să o cinstească pe soţia sa Martina ca pe o „mamă şi împărătească".[23] Aceasta însemna nu numai că Heraklonas primea drepturi egale cu cele ale fratelui său, ci şi că Martina urma să aibă influenţă directă în chestiuni de guvernare, deşi Constantin, ajuns la vârsta de douăzeci şi opt de ani şi având el însuşi doi fii (Heraclius şi Teodosie), era în mod evident pe deplin capabil să conducă imperiul.

Probabil că decizia de a lăsa imperiul moştenire ambilor fii nu s-a datorat numai presiunilor Martinei; Constantin era grav bolnav,şi avea să domnească de fapt numai timp de trei luni. Încredinţarea imperiului ambilor fii asigura succesiunea, în cazul morţii lui Constantin, şi, de asemenea, îi dădea satisfacţie Martinei, care era desigur desemnată ca regentă, în eventualitatea că fiul ei avea

să rămână singurul moştenitor, cât timp era încă minor. Trebuie să subliniem că succesiunea în Bizanţ nu era ereditară: deşi era de aşteptat ca fiul cel mai mare al unui împărat să urmeze la tron, legea cerea ca împăratul să fie ales de senat şi aprobat de către armată şi popor.[24] Heraclius avea dreptul de a nominaliza doi dintre fiii săi drept asociaţi la domnie, chiar dacă acest lucru presupunea să-i înlăture pe copiii fiului celui mai mare. Situaţia era complicată de boala terminală de care suferea acest prim fiu: probabil Heraclius lăsa să se înţeleagă că, în cazul morţii lui Constantin, dorea ca tronul să îi revină celui de-al doilea fiu, şi nu nepoţilor săi. Prin aceasta, ţinea cont nu atât de dorinţa Martinei, cât de vârsta acestor copii, căci la moartea lui Constantin imperiul a rămas în mâinile unui moştenitor în vârstă de cincisprezece ani (Heraklonas, care ajungea la majorat peste câteva luni), şi nu fiului lui Constantin, numit Heraclius, un băiat de zece ani. Iar tronul nu era neapărat o moştenire fericită: la moartea lui Heraclius, imperiul pierduse Siria şi Palestina, iar arabii devastau Egiptul; tulburările religioase şi disputele pe tema monotelismului erau permanente; Capitala era răvăşită de tulburări, stârnite de susţinătorii celor doi împăraţi, cât şi de ura generală împotriva Martinei. Guvernul se afla şi într-o situaţie financiară disperată: Constantin a poruncit chiar să fie deschis mormântul tatălui său, pentru a lua coroana, făurită din 70 de livre de aur, cu care acesta fusese înmormântat[25]. În aceste condiţii, împăratul o onora pe Martina, presupunând că ea putea face faţă situaţiei.

Heraclius a murit pe 11 februarie 641 de hidropizie.[26] După priveghiul de trei zile şi înmormântarea lui, în biserica Sfinţilor Apostoli, testamentul a fost făcut public de Martina însăşi. Ea i-a chemat pe patriarhul Pirus, precum şi senatul şi alţi demnitari, convocând o adunare a poporului pe hipodrom, pentru a le prezenta testamentul lui Heraclius şi prevederile legate de ea şi de fiii lor. A cerut întâietate în imperiu (cu alte cuvinte, dorea să îşi aroge autoritatea) şi este limpede că se aştepta să poată prelua problemele de guvernare, deşi fiul ei vitreg era asociat la domnie încă din anul 613 şi se afla la o vârstă la care era mai mult decât capabil să judece

singur. Au existat și proteste. Unele voci din mulțime și-au arătat foarte limpede părerea:

> „Te bucuri de cinstirea datorată unei mame de împărați, dar ei au cinstirea cuvenită împăraților și stăpânitorilor [...] Nici nu poți tu, doamnă, să-i primești pe barbari și pe alți emisari străini care vin la palat și să tratezi cu ei. Să ne ferească Dumnezeu ca în Statul Roman să se întâmple așa ceva!"[27]

Acest refuz de a-i permite să participe la guvernare a fost o palmă peste fața Martinei, iar relatarea lui Nichifor a fost probabil formulată astfel, făcând trimitere la regimul împărătesei Irina.[28] Poporul l-a omagiat în special pe Constantin, mai mult decât pe Heraklonas, pentru că el era mai în vârstă și domnise alături de Heraclius cea mai mare parte a vieții sale. Ni se spune că Martina s-a retras apoi în palatul său. În mod normal, ar fi trebuit să locuiască în palatul imperial: probabil Nichifor vrea să spună că s-a retras la o altă reședință, deși acest lucru nu este credibil. În orice caz, este clar că era profund nemulțumită de întorsătura pe care o luaseră lucrurile.

MARTINA ȘI HERACLIUS CONSTANTIN

Rivalitatea dintre Constantin și mama sa vitregă, Martina, s-a accentuat, iar facțiunile care îi susțineau pe fiecare se aflau în conflict deschis. Despre Constantin se spune că l-ar fi constrâns pe patriarhul Pirus să-i predea banii pe care Heraclius îi încredințase acestuia pentru Martina, în eventualitatea alungării ei din palat de către fiul vitreg. Constantin considera probabil situația financiară a imperiului suficient de gravă pentru a justifica această confiscare, deși Martina a interpretat-o drept un act de ostilitate îndreptat împotriva ei personal. Constantin era bolnav cronic; în plus, Filagrius, trezorierul imperiului, se temea de un atentat din partea lui Heraklonas și a Martinei și l-a sfătuit pe Constantin

să scrie armatei că se află pe moarte, cerându-i să-i protejeze copiii și drepturile acestora. Constantin trimise deci armatei suma importantă de 2 016 000 *solidi* prin Valentin, un aghiotant al lui Filagrius, pentru a convinge soldații să se ridice împotriva Martinei și a fiilor ei, după moartea lui, asigurând astfel succesiunea în favoarea fiilor lui. Banii au fost distribuiți, fiecărui soldat revenindu-i probabil câte cinci *solidi*, ceea ce aproape a epuizat rezervele de numerar ale trezoreriei – în sine, un act de agresiune împotriva Martinei, asociată cu el la domnie.[29] După cum consemnează Nichifor, Constantin a domnit timp de numai 103 zile și apoi a murit, probabil în data de 24 mai 641:[30] vărsa sânge și suferea probabil de tuberculoză.[31] Nichifor nu o acuză pe Martina că l-ar fi otrăvit (deși menționează temerile lui Philagrios privind această eventualitate), dar respectiva învinuire a fost mai târziu propagată oficial de către fiul lui Constantin, Heraclius (care a domnit sub numele de Constans al II-lea) și este consemnată de toți cronicarii, adeseori patriarhul Pirus fiind numit complicele ei. Teofan, de exemplu, ne spune: „După ce Heraclius a murit, iar fiul său, Constantin, a devenit împărat, Pirus împreună cu Martina l-au ucis, otrăvindu-l."[32] Nu este clar de ce s-a crezut că Pirus ar fi cooperat cu Martina pentru a-l asasina pe împărat, poate doar pentru că el nu îl considera pe Constantin suficient de atașat credinței monotelite: Pirus, numit în funcție de Heraclius la moartea patriarhului Serghie din anul 638, era, ca și Martina, un monotelit convins.[33]

DOMNIA LUI HERAKLONAS: REGENȚA MARTINEI

Heraklonas, în vârstă de cincisprezece ani, a urmat automat la tron, fiind proclamat împărat, și a împărțit atribuțiile domniei cu Martina,[34] care, în calitate de regentă, era conducătoarea *de facto* a imperiului. Ioan de Nikiu notează că întregul cler se opunea noului regim, declarând: „Nu se cuvine ca acela zămislit din

sămânță păcătoasă să șadă pe tronul imperial; ci fiii lui Constantin, care a fost născut de Evdochia, trebuie să cârmuiască imperiul."[35] Nichifor relatează că Heraklonas afierosi atunci lui Dumnezeu coroana pe care fratele său o scosese din mormântul tatălui, un act de pietate filială, menit să-l pună într-o lumină proastă pe acest frate vitreg. Au fost mobilizate toate resursele posibile: fiecare soldat primi o donație de trei *nomismata*, în încercarea de a potoli ostilitatea armatei[36]. S-au luat și măsuri împotriva susținătorilor lui Constantin. Filagrius a fost tuns și exilat, iar mulți dintre prietenii săi au fost biciuiți. Lucrul acesta a provocat un nou val de nepopularitate în Capitală; Ioan de Nikiu amintește că au apărut mari disensiuni, deoarece Filagrius era foarte iubit. Se pare, de asemenea, că politica ecleziastică monotelită a fost reluată în forță: Constantin era, după cum se pare, cel mult moderat în privința monotelismului, însă Martina era o adeptă entuziastă a acestuia. Probabil că ea l-a rechemat pe Gheorghe, eparhul Cartaginei, deoarece acesta a afirmat că ordinul de a elibera monahii monoteliți, pe care ea i l-ar fi trimis, nu era autentic.[37] Ca regentă pentru Heraklonas, probabil că tot Martina a decis rechemarea din exil a lui Cyrus, episcopul monotelit al Alexandriei, și l-a trimis din nou în Egipt. Cyrus, ca mulți dintre predecesorii săi, deținea jurisdicția laică și ecleziastică și avea instrucțiuni să restabilească bunele relații cu arabii și să reorganizeze întregul aparat administrativ. Cyrus a sosit în septembrie și Ioan de Nikiu ne informează cu privire la termenii în care s-a stabilit capitularea Egiptului; tratatul a fost semnat în noiembrie 641.[38]

Martina era antipatizată de deme, senat, armată, cler și populație în general. Valentin (Arsakidos), aghiotantul lui Philagrios, care fusese numit comandant-șef al armatei din Răsărit de către Constantin, a ridicat soldații împotriva Martinei și a copiilor ei.[39] Urmând instrucțiunile lui Constantin, el a împărțit banii care îi fuseseră trimiși de Philagrios și a convins trupele din toate provinciile să acționeze împotriva Martinei și a fiilor săi, ignorând ordinele date de ea. El a trimis un mesager și armatei din Rodos, „cerând corpului expediționar trimis spre Egipt să se unească cu

el şi să pornească în marş către Constantinopol".[40] A înaintat până la Calcedon, unde s-a oprit, probabil pentru a acţiona în interesul fiilor lui Constantin. Martina şi Heraklonas au chemat însă armata din Tracia în Capitală, asigurându-şi controlul asupra oraşului. Heraklonas a garantat siguranţa fiului lui Constantin Heraclius, jurând în mod public pe Adevărata Cruce, în biserica Sfânta Sofia, în faţa patriarhului Pirus, că cei doi fii ai lui Constantin nu vor fi vătămaţi. Apoi a contraatacat, afirmând că pe Valentin nu îl interesa binele lor, ci urmărea să câştige tronul pentru el însuşi. Heraklonas l-a luat chiar pe tânărul Heraclius cu el la Calcedon, unde s-a adresat armatei, după cum relatează Ioan de Nikiu, făgăduind să îl adopte pe acest nepot al său şi să-l facă asociat la domnie şi de asemenea să-l cheme pe Philagrios înapoi din exil. Valentin nu a acceptat să se retragă nici chiar cu aceste promisiuni, dar se pare că populaţia l-a susţinut pe Heraklonas la întoarcere. În septembrie 641 (perioada recoltei), armata a jefuit viile de pe malul asiatic al Bosforului, ceea ce a determinat poporul să ceară ca tânărul Heraclius, fiul lui Constantin, care avea acum vârsta de zece ani, să fie încoronat spre a detensiona situaţia. Pirus a susţinut că rebeliunea urmărea să-l aducă pe Valentin pe tron, dar, când mulţimea a insistat ca problema să fie rezolvată de către împărat, Heraklonas şi-a dus nepotul la biserica Sfânta Sofia şi l-a invitat pe Pirus să-l încoroneze. Cetăţenii însă au insistat ca Heraklonas să îndeplinească ceremonia el însuşi, conform obiceiului, şi tânărul a primit coroana bunicului său, Heraclius, iar mulţimea i-a schimbat numele în Constantin.[42] Alegerea numelui tatălui său a întărit semnificativ adeziunea populaţiei faţă de această ramură a familiei imperiale. Totuşi, încoronarea aceasta nu a potolit antipatia profundă a poporului faţă de Martina şi fiii ei, iar tulburările au continuat în oraş. În seara aceleiaşi zile, mulţimea, cuprinzând şi „evrei şi alţi necredincioşi", a pătruns în biserica Sfânta Sofia, încercând să-l atace pe Pirus, deja nepopular din cauza sprijinului acordat Martinei; negăsindu-l, au profanat altarul şi au purtat cheile bisericii prin oraş, în vârful unei prăjini. Pirus a demisionat chiar în ziua următoare (29 septembrie 641),

după cum afirmă Nichifor. Alte cronici arată că a fost depus din treaptă în urma unei noi rebeliuni a armatei, care l-a detronat și pe Heraklonas, deși cele două evenimente trebuie să fi avut loc în momente diferite, întrucât se știe că Martina și Heraklonas l-au numit patriarh pe Pavel, *oikonomos* al catedralei Sfânta Sofia, la 1 octombrie, înainte de a fi ei înșiși înlăturați de la putere.[43] Este evident că Pirus s-a retras de bunăvoie, simțind că nu mai era prudent să rămână la Constantinopol, cu atât mai mult cu cât întregul cler era împotriva Martinei și a regimului ei. A decis deci să meargă la Cartagina. Este posibil să nu fi renunțat la rangul de patriarh, ci doar să fi părăsit Capitala: Nichifor notează că ar fi spus, în timp ce își dezbrăca mantia (*pallium*), lăsând-o pe altar: „Nu renunț la preoție, dar mă lepăd de un popor nesupus!"[44]

Încoronarea lui Heraclius Constantin (mai târziu Constans al II-lea) nu i-a convins pe Valentin și pe susținătorii lui să părăsească orașul Calcedon, pe care continuau să-l jefuiască. Heraklonas și Martina au încheiat deci o înțelegere cu el, numindu-l *comes excubitorum*, și făgăduind că nu va fi tras la răspundere pentru banii primiți de la Constantin. Mai mult, soldații din trupele lui aveau să fie răsplătiți cu aur. În schimb, fiul mai mic al Martinei, David, care avea aceeași vârstă cu Heraclius Constantin, a fost încoronat drept al treilea împărat asociat la domnie, primind numele de Tiberiu.[45] Se pare că Valentin ar fi încercat acum să se autoproclame împărat, dar populația Constantinopolului s-a ridicat împotriva sa, determinându-l să renunțe la aceste planuri: era clar că nu se bucura de susținerea cetățenilor. Ioan de Nikiu ne spune și că a fost numit comandant-șef al armatei și că fiica lui, Fausta, s-a căsătorit cu Constans, fără îndoială pentru a-i cumpăra loialitatea.[46] Valentin s-a întors apoi la datorie.

DETRONAREA

La scurt timp după aceste evenimente a avut loc o revoltă în Capitală împotriva lui Heraklonas și a Martinei. Senatul pare a

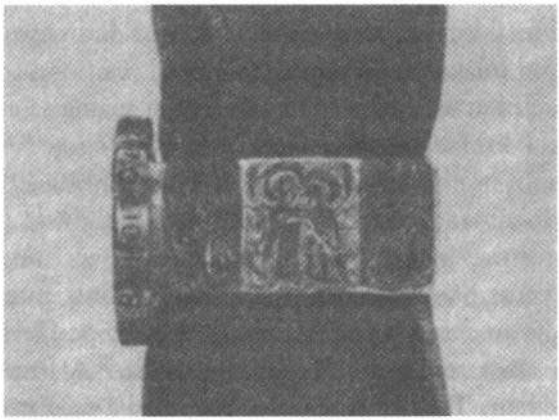

Planșa 6. De obicei, în cadrul ceremoniei cununiei se făcea schimb de inele. Această superbă verighetă octogonală din aur, datând din secolul al VII-lea, poartă pe montură imaginea lui Hristos și a Fecioarei încununând cuplul, iar pe fațete sunt scene din ciclul hristologic palestinian. Pe inel este gravat versetul din *Ioan*, 14, 27: „Pacea Mea las vouă, pacea Mea dau vouă." (*Dum*barton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

fi jucat un rol important în aceste evenimente, dar revolta poate să fi pornit de la noi conflicte cu armata. Relatarea cronicarului Ioan de Nikiu nu poate fi acceptată fără rezerve, dar el ne spune că ura reciprocă a celor doi împărați (probabil se referă la facțiunile respective) a continuat să crească și că satana a semănat neînțelegeri între Heraklonas și armată, care se considera în continuare apărătoarea drepturilor fiilor lui Constantin. Trupele staționate în Cappadocia, care trebuie să fi fost nemulțumite de acordul încheiat între Heraklonas și Constans, au comis atrocități, invocând o scrisoare, ce ar fi fost trimisă de către Martina și Pirus lui David „Matarguem" (probabil un *logothete*), îndemnându-l să pornească „un război puternic și să o ia pe Martina de soție și să-i ucidă pe fiii lui Constantin". Scrisoarea aceasta, care putea fi un fals, a fost totuși catalizatorul unor noi tulburări, iar Ioan ne spune care a fost reacția stârnită: toți soldații și populația Capitalei s-au răsculat, o mare mulțime a capturat palatul, iar Martina și cei trei

fii ai ei – Heraklonas, David și Marinos – au fost „scoși afară cu insolență" și înlăturați de la putere.[47]

După cum arată Teofan, Heraklonas și mama sa au domnit timp de șase luni; dacă această informație este corectă, înseamnă că rebeliunea împotriva lor a avut loc în noiembrie 641. În lipsa oricăror documente privitoare la sfârșitul anului 641 (textul lui Nikephoros prezintă o lacună de douăzeci și șapte de ani), pare probabil că următoarele răzmeriță din oraș, instigate de dema Albaștrilor, au determinat senatul să-l depună pe Heraklonas și să ordone arestarea restului familiei acestuia.[48] A fost o măsură fără precedent. Teofan notează că senatul l-a respins pe Heraklonas, împreună cu mama sa Martina și cu Valentin (în mod evident, considerat acum a fi unul dintre susținătorii regimului), și a ordonat să li se cresteze nasul lui Heraklonas și limba Martinei, apoi cei doi să fie exilați. Ioan de Nikiu adaugă că Martina și fiii săi, Heraklonas, David și Marinos, au fost escortați din palat cu brutalitate, li s-au tăiat nasurile și au fost exilați la Rhodos; mai mult, cel mai tânăr dintre fiii Martinei a fost castrat.[49] Mutilarea lui Heraklonas avea scopul de a-l împiedica să revină pe tron; cea a Martinei a fost probabil inspirată de un oprobriu de ordin mai personal și reprezenta poate un comentariu explicit la amestecul ei fățiș în chestiunile publice. Ura poporului, a clerului și a armatei împotriva ei jucase desigur un rol important, contribuind la detronarea fiului ei și la sfârșitul domniei lor comune.

Tânărul împărat, fiul lui Constantin și nepotul lui Heraclius, era acum cunoscut cu numele de Constans (un diminutiv pentru Constantin) și a domnit sub numele de Constans al II-lea (641–68). Constans nu a preluat efectiv puterea până în jurul anului 650, iar căderea lui Heraklonas a fost în mod evident orchestrată de către cei care și-au asumat autoritatea în numele ramurei rivale a familiei lui Heraclius. În discursul ținut senatului cu ocazia dobândirii puterii, Constans le-a mulțumit senatorilor pentru contribuția la detronarea unchiului său, de fapt atribuindu-le întreaga răspundere pentru depunerea acestuia și expulzarea Martinei. Discursul, cum îl reproduce Teofan, o condamnă și pe Martina,

făcând-o responsabilă pentru moartea lui Constantin, şi justifică detronarea lui Heraklonas pe temeiul naşterii sale nelegitime:

> „Tatăl meu, Constantin, care m-a zămislit, a domnit o perioadă îndelungată în timpul vieţii tatălui său [...], dar, după moartea acestuia, numai pentru foarte scurtă vreme; căci invidia mamei lui vitrege, Martina, i-a curmat şi nădejdile îndreptăţite, şi viaţa, şi aceasta pentru Heraklonas, odrasla ei nelegitimă de la Heraclius. Sfânta voastră hotărâre a lipsit-o pe drept de demnitatea imperială, odată cu fiul ei, ca nu cumva Imperiul Roman să fie cârmuit în mod nelegitim."[50]

Această responsabilitate atribuită senatului putea fi şi fictivă, motivată de calcul: era menită să asigure senatul că tot ce se întâmplase avusese concursul membrilor săi. Ne-am putea întreba cine a scris discursul lui Constans. Un personaj important, care trebuie să fi jucat un rol esenţial, mai întâi în evenimentele ce au dus la exilul lui Heraklonas şi al Martinei, apoi ca regentă, după venirea la putere a fiului ei, a fost Gregoria, mama lui Constans şi fiica vărului lui Heraclius, pe nume Niceta.[51] Gregoria era deci nu doar văduva lui Heraclius Constantin, ci şi membră a dinastiei Heraclizilor.[52] Este semnificativ faptul că şi căsătoria dintre Gregoria şi Constantin, încheiată cândva înainte de anul 630,[53] era considerată incestuoasă de către Biserica Ortodoxă, deoarece erau veri de gradul al doilea. Endogamia putea fi o tradiţie de familie, moştenită din locul lor de origine, Edesa:[54] o explicaţie mai puţin indulgentă ar putea fi că motivul pentru care fuseseră căsătoriţi era ca Heraclius şi Martina să nu constituie singurul cuplu imperial privit drept unire „incestuoasă". Sursele noastre de informaţie nu ne vorbesc despre faptele Gregoriei, dar ar fi nerealist să presupunem că ea nu s-a implicat în conflictul dinastic pentru moştenirea imperiului, izbucnit la moartea lui Heraclius sau că s-a ţinut deoparte de ostilităţile ce au luat naştere, mai întâi între soţul ei şi mama lui vitregă, apoi între fiul ei şi unchiul acestuia. Gregoria, deşi era cu siguranţă cu câţiva ani mai tânără decât

Martina, se afla exact în aceeași relație cu aceasta, ca și cu soțul ei Constantin: Gregoria era vară de gradul al doilea cu amândoi – și a fost cu siguranță un personaj important în facțiunea ce susținea drepturile fiului ei, Constans, împotriva a ceea ce era îndeobște considerat a ține de interesele Martinei.

Ambiția Martinei pentru familia sa inspirase resentimente implacabile în rândul cetățenilor din Constantinopol, care erau revoltați de căsătoria cu unchiul ei și, lucru de înțeles, aruncau asupra ei vina pentru o astfel de faptă. Pe de altă parte, poate că această ambiție a fost prezentată exagerat. Este cert că nepopularitatea sa era atât de mare, încât se simțea mai în siguranță când părăsea Capitala, pentru a-l însoți pe Heraclius în campanii; faptul acesta însă a avut consecințe nefericite, căci, dacă ar fi fost prezentă în oraș în timpul unora dintre vicisitudinile deceniului 620, și mai ales în timpul asediului avarilor din anul 626, populația s-ar fi putut solidariza și identifica cu ea. Mai mult, situația financiară precară a imperiului pare să o fi împiedicat să întreprindă actele de caritate prin care împărătesele câștigau dragostea supușilor lor. Este clar însă că nutrea ambiții dinastice: la moartea soțului, sperase să preia guvernarea, iar faptul că dorea ca fiii ei să conducă imperiul este dovedit de manevrele făcute în folosul acestora și chiar de numele pe care le purtau: din ce alt motiv și-ar fi numit unul dintre fii Heraclius, dându-i tocmai numele fratelui său vitreg, dacă nu pentru a sublinia faptul că avea același rang și statut imperial? Dar păcatele ei au fost exagerate: este clar că Heraclius însuși se aștepta ca ea să preia controlul după moartea sa și, în mare parte, implicarea ei în politică în numele fiilor săi era motivată de convingerea că fiul vitreg mai avea puțin de trăit după ce devenise împărat, fapt ce îi fusese ascuns poporului, pe cât posibil. Vina pentru conflictul dintre Constantin și Martina nu îi poate fi atribuită exclusiv ei și este sigur că nu și-a otrăvit fiul vitreg. Propagarea ereziei monotelite nu a fost decât o continuare a politicii soțului ei, care urmărea să unească imperiul sub o singură Biserică. Nici modul în care l-a tratat pe Filagrius nu a fost complet nejustificat: în definitiv, acesta îi dezvăluise lui

Constantin faptul că Pirus avea în păstrare banii pe care Heraclius îi lăsase Martinei și pe care fiul ei vitreg i-a confiscat imediat, orchestrând plata armatei, tocmai pentru a se opune lui Heraklonas și Martinei, ceea ce, în orice caz, poate fi considerat subminare a aranjamentelor făcute de Heraclius, dacă nu chiar trădare curată: în fond, Heraclius ceruse prin testament să fie cinstită ca o „mamă și împărătească".

Martina a rămas în istorie cu reputația unei intrigante ambițioase, care l-a otrăvit pe împăratul legitim pentru câștigul ei personal. Acest lucru este aproape în întregime nejustificat, iar ea a devenit unul dintre țapii ispășitori făcuți răspunzători pentru pierderea Siriei, Palestinei și a Egiptului în favoarea arabilor: s-a considerat că din cauza căsătoriei incestuoase a lui Heraclius și a credinței lui în erezia monotelită, Dumnezeu și-a întors inevitabil fața de la imperiu, iar victoriile arabilor au fost socotite dovezi ale nemulțumirii divine.[55] Destinul dinastiei a continuat la fel de violent: Constans l-a ucis pe fratele său Teodosie, pentru a asigura succesiunea celor trei fii ai săi, așadar istoria s-a repetat în sânul familiei. În cele din urmă, pe când Constans urma să plece spre Apus – o decizie pe care cetățenii Constantinopolului nu o priveau cu ochi buni – a fost ucis în baie de către un șambelan, în septembrie 668.[56] Nepopularitatea Martinei a afectat reputația împărăteselor regente, precum și a femeilor din familia imperială în general, pentru mulți ani de atunci înainte. A durat mult timp până ce femeile au reapărut pe monedele bizantine, și multe împărătese de mai târziu, între care s-a numărat probabil și Gregoria, au învățat din experiența Martinei că puterea poate fi exercitată tot atât de eficient fără asumarea fățișă a întâietății politice.

4.
IRINA
(769 – 802)

Împărăteasa Irina s-a născut la Atena, probabil între anii 750 și 755.[1] În anul 768, împăratul „Isaurian" Constantin al V-lea Copronimul (numit astfel din cauza legendei potrivit căreia, prunc fiind, defecase în cristelniță la botez), care, din cauza politicii sale iconoclaste, a rămas în istoria bizantină ca un monstru de depravare și de răutate, căuta o soție pentru fiul său cel mai mare, Leon al IV-lea. Istoricii nu explică de ce a fost aleasă Irina și, date fiind vederile ei iconofile, s-ar părea că opțiunile ei religioase au fost ignorate cu ocazia selecției candidatelor: orfană, ea făcea parte din familia Sarantapechos (Sarandapechys), care trebuie să fi avut o poziție politică însemnată în Grecia centrală. Irina și-a adus unele rude în posturi importante: o verișoară s-a căsătorit mai târziu cu hanul bulgar Telerig și o altă rudă s-a căsătorit cu viitorul împărat, Staurakios.[2] Unchiul său, Constantin Sarantapechos, era patrician și probabil *strategos* (comandant al unei theme, în cazul său thema Hellas), iar fiul lui, numit Teofilact, avea funcția de *spatharios* și este menționat de cronicari în legătură cu înăbușirea unei revolte a fiilor lui Constantin al V-lea, în anul 799.[3] Faptul că există prea puține informații despre familia ei i-a condus pe cercetători spre ipoteza că Irina ar putea

fi primul caz în care o mireasă pentru familia imperială a fost aleasă printr-o „paradă a mireselor", metodă folosită, se pare, pentru alegerea mireselor moştenitorilor tronului, de la sfârşitul secolului al VIII-lea şi până în prima parte a secolului al X-lea:[4] *Viaţa Sfântului Filaret,* scrisă în anii 821–822, oferă detalii privind procedeul folosit, prin care erau trimişi împuterniciţi în întregul imperiu, pentru a selecta fete care corespundeau criteriilor stricte de frumuseţe impuse unor posibile împărătese. Fetele erau apoi prezentate mirelui, iar acesta, sau mai precis mama sa, făcea alegerea. Nu există dovezi care să confirme ipoteza că acest ciudat obicei ar fi fost introdus în Bizanţ de către Irina, prima soţie a lui Constantin al V-lea, o prinţesă khazară[5], sau că Irina Ateniana ar fi participat la parada mireselor, în afară de faptul că nu există vreun alt motiv evident pentru alegerea ei ca mireasă a împăratului.

Irina a sosit la Constantinopol pe 1 noiembrie 769, fiind escortată de la Hieria de numeroase *dromones* şi *chelandia* (vase de război şi galere), împodobite cu flamuri de mătase, şi a fost întâmpinată de bărbaţii de vază ai oraşului şi de soţiile acestora; logodna ei a avut loc într-una din capelele palatului, cea închinată Maicii Domnului de la Pharos, pe 3 noiembrie, apoi a fost încoronată ca împărăteasă, la 17 decembrie. Aceste evenimente au fost urmate de ceremonia căsătoriei, săvârşită în paraclisul Sfântul Ştefan din palatul Dafne, aflat alături de Marele Palat. Pe 14 ianuarie 771, l-a născut pe Constantin, numit după bunicul său, iar la moartea socrului ei, survenită în august 775, soţul său, Leon al IV-lea, a urmat la tron.[6] Socrul ei, Constantin al V-lea, este prezentat într-o lumină defavorabilă în principalul nostru izvor de informaţii: „mânjit cum era de mult sânge creştinesc, de invocarea diavolilor, cărora le aducea jertfe, de persecutarea sfintelor biserici şi a adevăratei şi curatei credinţe, ba chiar de măcelărirea monahilor şi de profanarea mănăstirilor: în toate relele el a ajuns la culme, i-a egalat pe Diocleţian şi pe tiranii din vechime."[7] Indiferent de motivul pentru care Constantin adoptase politica iconoclastă a lui Leon al III-lea – unul dintre ele

putea fi că îi displăceau autoritatea centrelor monahale şi monahismul ca instituţie – spre sfârşitul vieţii sale, el a tolerat tacit sprijinul acordat mănăstirilor de membri ai propriei familii: după cum notează *Sinaxarul* cu privire la Antuza de Mantineon, cea de-a treia soţie a sa, Evdochia, făcea donaţii generoase mănăstirii Antuzei, unde mersese în timpul unei sarcini dificile. Teofan ne spune că prima soţie a lui Constantin, Irina, era cunoscută pentru evlavia ei (adică pentru iconofilie), iar fiica lui Constantin, Antuza, era şi ea iconofilă şi a intrat în monahism.[8] Atitudinea lui Constantin faţă de venerarea moaştelor şi a Sfintei Fecioare Maria a fost fără îndoială exagerată de sursele noastre; este sigur că sinodul pe care l-a convocat în anul 754 la Hieria nega numai ideea că se cuvine a-i venera pe sfinţi prin intermediul unor reprezentări materiale[9] – şi se pare că o discretă iconofilie era aşteptată sau cel puţin tolerată în mod tacit, în cazul femeilor din familia imperială.

IRINA ŞI LEON AL IV-LEA

Cu prilejul Sfintelor Paşti din anul 776, Leon l-a încoronat împărat pe fiul său, în vârstă de cinci ani, impunând în acelaşi timp armatei, senatului şi poporului să jure că nu vor accepta niciun alt împărat în afara lui Constantin şi a descendenţilor lui. Acest lucru a dat naştere unei conspiraţii a celor cinci fraţi vitregi mai tineri ai lui Leon, raliaţi în jurul cezarului Nichifor, faţă de care Leon fusese tolerant: în mai multe rânduri, Nichifor avea să fie sufletul opoziţiei faţă de regimul împărătesei Irina. În ceea ce priveşte politica sa religioasă, Leon a început prin a numi episcopi aleşi dintre monahi, desfiinţând restricţiile impuse mănăstirilor de către tatăl său: în această privinţă, el pare a fi favorizat mănăstirile iconoclaste, subordonate ierarhiei bisericeşti. În anul 780, la moartea patriarhului Niceta, Leon l-a numit în această funcţie pe Pavel al Ciprului, care părea să aibă simpatii iconofile, deşi a fost nevoit să jure că va susţine

iconoclasmul. În postul Sfintelor Paşti, Leon a reluat persecuţia împotriva iconofililor, pe care Constantin al V-lea o instituise în anii 760. Un număr de curteni de rang înalt au fost arestaţi, biciuiţi, tunşi în monahism şi întemniţaţi; un *cubicularius* şi *parakoimomenos* pe nume Teofan a murit în urma acestor brutalizări.[10] Kedrenos, un cronicar de mai târziu, ne spune că Irina a fost implicată în toate acestea şi că Leon găsise două icoane în posesia ei:

> „În săptămâna de la mijlocul postului Sfintelor Paşti, el [Leon al IV-lea] a găsit sub [literal: „în"] perna soţiei sale Irina două icoane. Văzându-le şi făcând cercetări, descoperi că icoanele fuseseră aduse de *papias* şi de alţi *primicerii*. I-a supus multor torturi şi pedepse. În ceea ce o priveşte pe soţia sa, Irina, o mustră cu asprime şi o umili, zicând: «Asta ai jurat tatălui meu, împăratul, pe înfricoşatele şi preacuratele taine ale credinţei noastre?» Ea afirmă că nu le văzuse [icoanele]. El îi respinse cuvintele cu dispreţ şi încetă relaţiile maritale cu ea."[11]

Povestirea aceasta are prea multe asemănări intenţionate cu cea referitoare la împărăteasa iconofilă Teodora, pentru a putea fi acceptată fără rezerve. Totuşi, este posibil ca Irina să fi încercat să introducă în palat susţinători ai iconofiliei, ceea ce a dus la această represiune, care ni-l arată pe Leon ca iconoclast convins, hotărât să pună ordine în palat. Moartea lui Leon, survenită la 8 septembrie 780, i-a dat Irinei posibilitatea de a-şi urma propria linie politică, în calitate de regentă a fiului ei Constantin, în vârstă de zece ani; ea a profitat de ocazie pentru a schimba direcţia. Se zvonea că Leon murise de friguri, boală contractată după ce purtase coroana împodobită cu pietre preţioase luată din Biserica Mare, unde aceasta fusese depusă de Heraclius sau de Mauriciu: fie că Irina a lansat această poveste în mod deliberat, fie că nu, vedem în ea o încercare de a compromite memoria soţului său, intenţie evidenţiată şi de restituirea triumfală a coroanei, printr-o procesiune imperială, în ziua de Crăciun a anului 780.[12]

Transferul de putere nu a avut loc fără incidente, iar cumnatul ei, Nichifor, a devenit încă o dată capul revoltei: aceasta a fost se pare instigată în luna octombrie, la numai șase săptămâni după moartea lui Leon, de către demnitarii care îl considerau pe Nichifor o alegere preferabilă lui Constantin, cu Irina drept regentă. Între alții, Bardas, fost *strategos* al Armeniei, Grigorie, *logothet* al *dromos*-ului și Constantin, comandantul excubitorilor (garda imperială), au fost arestați și biciuiți, tunși în monahism și exilați. În locul lor au fost numiți susținători loiali ai regimului. Irina a poruncit ca Nichifor și cei patru frați ai acestuia să fie hirotoniți și i-a obligat să săvârșească Liturghia public, în ziua de Crăciun, la catedrala Sfânta Sofia[13] – o pedeapsă promptă, eficientă și totuși plină de indulgență. Cu această ocazie, Irina a înapoiat în mod solemn coroana pe care și-o însușise soțul său și pe care ea o mai împodobise cu perle. Contemporanii și-au amintit probabil, în acest moment, de regența Martinei, ultima femeie aflată la putere, care rezistase mai puțin de un an: fără îndoială, părea foarte posibil ca și pe Irina să o aștepte aceeași soartă. Conspirația putea fi motivată de refuzul de a avea drept împărat un minor sau de faptul că Irina era bănuită de înclinații iconofile; implicarea *strategos*-ului themei Armeniei nu sugerează neapărat ultima ipoteză.[14] Propunerea Irinei ca Antuza, cumnata sa, să i se alăture în calitate de co-regentă, dacă poate fi considerată credibilă, a urmărit probabil să-i concilieze pe susținătorii familiei soțului ei: fapt este că Antuza a refuzat această cinste și a rămas în palat dedicându-se operelor de caritate.[15]

IRINA CA REGENTĂ

Irina a rămas deci regentă, domnind în numele tânărului împărat.[16] Lucrul acesta era acceptabil, dar se pare că Irina și-a asumat de la bun început o autoritate mai mare decât cea de care se bucura o regentă în mod obișnuit: primele monede emise de

ea purtau portretele Irinei şi al fiului ei pe avers şi imagini comemorative ale lui Leon al III-lea, Constantin al V-lea şi Leon al IV-lea pe revers. Este semnificativ faptul că pe aceste monede ea este cea care ţine în mână globul, şi nu Constantin, iar titlul pe care îl poartă este cea de asociată la domnie cu Constantin; mai mult, numele lui Constantin apare pe revers, partea mai puţin importantă a monedei.[17] Poate că Irina simţea că avea o poziţie nesigură, cum şi era de fapt, şi pentru a şi-o consolida a decis, în anul 781, să încheie o alianţă matrimonială între Constantin şi Rotrud (Erythro), fiica lui Carol cel Mare. Nu era un lucru cu totul nou: Pepin al III-lea, tatăl lui Carol cel Mare, o logodise pe fiica sa Gisela cu Leon al IV-lea.[18] Probabil decizia Irinei, o reflectare a politicii lui Constantin al V-lea faţă de franci, a fost influenţată de faptul că susţinerea lui Carol ar fi ajutat Bizanţul să-şi asigure teritoriile din Sicilia şi Italia de Sud. Propunerea reprezenta o mare cinste, căci nicio prinţesă din Apus nu se căsătorise cu vreun membru al familiei imperiale. *Sakellarios* Konstaes şi *primikerios* Mamalos au fost trimişi să încheie înţelegerea, lăsându-l la plecare pe eunucul Elissaios, un notar, ca să „o înveţe pe Erythro limba şi alfabetul grecesc, şi să o instruiască în privinţa uzanţelor Imperiului Roman".[19] La începutul anului următor a fost urzit un nou complot. Elpidios, pe care Irina îl trimisese ca *strategos* al Siciliei în februarie 781, s-a dovedit cu două luni mai târziu a face parte din partida cezarilor. Când sicilienii au refuzat să-l predea, Irina a poruncit ca soţia şi fiii lui să fie biciuiţi, tunşi în monahism şi închişi în *praetorium*.[20] În anul următor, ea trimise o flotă sub comanda patricianului Teodor, un eunuc, împotriva lui Elpidios; când oamenii lui Teodor l-au învins, Elpidios fugi în Africa, unde dezertă la arabi, care l-au primit ca pe un împărat roman.[21] Mihail Sirianul scrie că Elpidios ar fi dezertat deoarece fusese surprins într-o situaţie compromiţătoare împreună cu Irina: povestea este greu de crezut, oricât ar fi de savuroasă.[22]

În anul 781, *sakellarios* Ioan, un eunuc, a fost însărcinat de Irina cu supravegherea tuturor themelor din Asia. Un atac al arabilor la

frontiera de răsărit fu respins de către Mihail Lachanodrakon (generalul lui Constantin al V-lea), deși această victorie a fost contracarată de trădarea lui Tatzatios (Tatzates), *strategos* al themei Boukellarion, care dezertă la arabi, din ură față de eunucul Staurakios, patrician și noul *logothetes tou dromou*, care „pe atunci cârmuia totul și controla întreaga administrație"[23]; Staurakios trebuie să-l fi înlocuit pe conspiratorul Grigorie în funcția de *logothete* și avea să-și păstreze poziția influentă până aproape de sfârșitul domniei împărătesei Irina.

Dezertarea lui Tatzates a zădărnicit manevra bizantinilor de încercuire a lui Harun al-Rashid, fiul califului arab, și a uriașei armate arabe. Spre deosebire de Irina, Staurakios se putea pune în fruntea unei armate, și el a fost cel care, împreună cu *magistros* Petru și cu *domestikos* Antonie, s-a prezentat la negocieri cu arabii atunci când, la propunerea lui Tatzates, Harun a acceptat să poarte tratative de pace. Deoarece nu își luaseră precauții adecvate și nu aveau niciun aranjament privind ostaticii, au fost capturați, Tatzates și trupele sale de bucellarii au dezertat, iar Anatolia rămase complet expusă atacurilor arabilor. Irina a fost nevoită să accepte impunerea unui tribut anual uriaș, de 70 000 sau 90 000 dinari, plătit arabilor în schimbul unui armistițiu de trei ani, să le dăruiască 10 000 de veșminte de mătase și să le pună la dispoziție călăuze, provizii și acces la piețe pe durata retragerii lor.[24] Dacă Tatzates îi putea fi ostil lui Staurakios, faptul că autoritatea eunucului nu îi convenea pare un motiv puțin plauzibil pentru ca acest general experimentat, cu o carieră militară de douăzeci și doi de ani la activ, să dezerteze: istoricul armean Ghevond afirmă că Tatzates a trădat deoarece ar fi căzut în dizgrație la curtea imperială. Dacă Irina l-a coborât în rang pe Tatzates în cadrul politicii ei de a-i îndepărta pe generalii lui Constantin al V-lea din posturile înalte de comandă, aceasta ar fi justificare a acțiunilor lui, și totodată o explicație care nu pune într-o lumină favorabilă guvernarea Irinei.[25]

Faptul că Irina trimitea eunuci pentru a conduce expediții importante a creat probabil ostilitate în cadrul forțelor armate.

Fără îndoială, ea nu dorea să se bazeze prea mult pe conducătorii militari cu vechime – armata, și în special cea din regiunile de răsărit, avea vederi puternic pro-isauriene și, în general, deși nu invariabil, iconoclaste. În anul următor, Staurakios a fost trimis și împotriva slavilor, în nordul Greciei, unde și-a recâștigat prestigiul militar, avansând spre Tesalonic, obligându-i pe slavii din nordul Greciei să plătească tribut imperiului și întorcându-se din campanie cu prăzi de război și cu prizonieri; el a lansat chiar un raid împotriva slavilor din Pelopones. A sărbătorit acest triumf în timpul jocurilor organizate pe hipodrom, în ianuarie 784. În luna mai, Irina, Constantin și o numeroasă suită au întreprins o vizită ceremonială în Tracia, „aducând cu ei harpe și alte instrumente muzicale". Orașul Beroia a fost reconstruit și redenumit *Irenoupolis* („orașul Irinei" sau „orașul păcii"), iar ea a înaintat până la Philippopolis și a decretat reconstruirea portului Anchialos de la Marea Neagră. Toate acestea par a fi făcut parte din planul reușit de întărire a frontierei bulgare și de colonizare a teritoriului recucerit de la slavi. Irina a înființat și o nouă themă, numită „Macedonia".[26]

Odată cu acest succes pe frontul bulgar și cu asigurarea încheierii unei alianțe matrimoniale cu Apusul iconofil, Irina putea acum începe să se ocupe de problemele religioase. Devoțiunea ei față de icoane nu a fost pusă la îndoială, deși a fost poate exagerată, iar ea avea să inițieze construirea unui număr de biserici și să înființeze o mănăstire de maici închinată Maicii Domnului pe insula Prinkipo.[27] În timpul regenței în numele lui Constantin, ea s-a vindecat de o hemoragie cu ajutorul băilor de la Pege („izvorul"), aflate în afara zidurilor orașului Constantinopol, și ca urmare a adus daruri bogate bisericii Sfintei Fecioare aflate acolo – draperii și năframe bogate, o cunună împodobită cu perle și vase liturgice – și a înzestrat biserica cu mozaicuri ce îi reprezentau pe ea și pe fiul ei aducând ofrande pentru a comemora această vindecare.[28]

Teofan afirmă că Irina a început să-și declare politica religioasă spre mijlocul anului 781: „De atunci, cucernica împărătească

a început să vorbească pe față. Cuvântul lui Dumnezeu s-a răspândit și cei ce căutau mântuirea au putut să se lepede de lume și să se retragă la mănăstire fără a întâmpina împotrivire, laudele lui Dumnezeu s-au înălțat către cer, mănăstirile au prosperat și toate cele bune s-au arătat." Această schimbare a fost marcată de descoperirea unei racle lângă zidul anastasian al Traciei, pe care erau gravate cuvintele profetice: „Hristos se va naște din Fecioara Maria și cred în El. O, Soare, mă vei vedea din nou în vremea domniei lui Constantin și a Irinei."[29]

Este clar că regimul nu se dădea în lături de la răspândirea unor astfel de născociri în folosul propagandei iconofile, atunci când avea ocazia. Începând cu anul 780, s-a produs un reviriment al vieții monahale, pe măsură ce membri ai familiilor aristocrate îmbrăcau rasa monahală; Teodor Studitul și Teofan Mărturisitorul înșiși s-au călugărit în această perioadă. Prilejul de a aplica noi măsuri s-a ivit odată cu retragerea din scaun a patriarhului Pavel, care s-a îmbolnăvit în anul 784 și s-a retras la o mănăstire, căindu-se se pare pentru că slujise cauza iconoclastă, dar nedorind să facă personal niciun pas spre restaurarea cultului icoanelor. Se spune că ar fi afirmat următoarele: „Aș vrea să nu fi stat defel în scaunul preoției, pe când biserica lui Dumnezeu era prigonită, așa despărțită cum era de celelalte scaune sobornicești și supusă anathemei!"[30] Irina a chemat mai mulți patricieni și senatori aleși de ea pentru a asculta sfatul lui Pavel de a convoca un sinod ecumenic, ce urma să pună capăt iconoclasmului: *Viața lui Tarasie* relatează de asemenea că Pavel l-ar fi desemnat pe Tarasie drept succesor, deși alegerea unui funcționar în locul unui cleric trebuie să-i fi aparținut Irinei.[31] Teofan vorbește de Pavel în termeni elogioși, numindu-l venerabil, milostiv și vrednic de tot respectul, și afirmă că atât populația, cât și guvernul aveau mare încredere în el. Dacă se putea vorbi în public despre căința lui Pavel pentru politica sa iconoclastă în chestiuni bisericești, acest fapt a consolidat mult poziția iconofililor și din acest moment problema sfintelor icoane „a început să fie discutată pe față și comentată de toți".[32]

CEL DE-AL ŞAPTELEA SINOD ECUMENIC, DIN ANUL 787

Tarasie a fost întronizat patriarh în ziua de Crăciun a anului 784: în viaţa laică, avusese o carieră prodigioasă şi devenise *asekretis* (sau secretar imperial)[33]. Alegerea sa a transmis un mesaj limpede privitor la schimbarea politicii ecleziastice: pe când era încă laic, Tarasie înfiinţase o mănăstire privată, pe proprietatea sa de la Stenon, din vecinătatea Constantinopolului.[34] Irina a convocat o adunare a poporului (senatori, clerici şi cetăţeni) în palatul de la Magnaura, unde Tarasie a fost unanim aclamat, în ciuda propriilor îndoieli legate de această chestiune, deşi se pare că au existat oarecari neînţelegeri cu privire la convocarea sinodului. A fost pregătită întronizarea lui, deşi, după ce a fost hirotonit diacon şi apoi preot, nu a fost consacrat până în ziua de Crăciun, după o perioadă de aproape trei luni în care scaunul patriarhal fusese vacant. Este limpede că Irina nu intenţiona să grăbească lucrurile sau să provoace opoziţia simpatizanţilor iconoclaşti. În august 785, Tarasie a trimis o profesiune de credinţă anti-iconoclastă papei Adrian, iar Irina i-a cerut papei să trimită emisari la sinodul ecumenic: Tarasie a trimis de asemenea veste patriarhiilor Alexandriei şi Antiohiei. Răspunsul papei Adrian a constat într-un protest faţă de alegerea unui laic drept patriarh; el a mai cerut să se intervină energic împotriva iconoclaştilor, oferindu-şi sprijinul şi trimiţându-i pe Petru, *oikonomos* al catedralei Sfântul Petru, şi pe un alt Petru – stareţul mănăstirii Sfântul Sava, ca reprezentanţi ai săi. În anul următor, au fost convocaţi episcopi de pe tot cuprinsul imperiului, în numele împăraţilor Constantin şi Irina. Sinodul s-a întrunit în biserica Sfinţilor Apostoli la 1 august 786, în timp ce Irina şi Constantin priveau de la înălţimea galeriei. Şansele de succes erau îndoielnice, dacă avea să se ajungă la dezbateri libere – majoritatea episcopilor fuseseră numiţi de Constantin al V-lea şi de Leon al IV-lea. Episcopii iconoclaşti întruniţi în oraş chiar au complotat împotriva organizării unui sinod şi au dus pe ascuns o campanie de denigrare a lui Tarasie, iar lucrările sinodului

au fost întrerupte atunci când, după cum relatează Teofan, *scholarii* și excubitorii (cele două divizii ale gărzii imperiale), instigați de ofițerii lor, s-au adunat în fața bisericii, amenințând să-i ucidă pe arhiepiscop și pe alți delegați. Încercarea împărătesei de a-i ține în frâu, cu ajutorul bărbaților din palatul său, a eșuat, iar la strigătul episcopilor iconoclaști: „Am învins!", sinodul a fost dizolvat.[35]

Irina a luat măsuri prompte pentru a restabili ordinea. Ea reușise să-i înlăture treptat din funcții pe mulți dintre comandanții militari numiți sub Constantin al V-lea și Leon al IV-lea, iar cea mai mare parte a armatei îi era loială. Totuși, acest lucru nu înseamnă că era și în favoarea reintroducerii icoanelor. Considerând că în special *tagmata*, corpul de elită aflat în oraș și recrutat de către Constantin al V-lea, reprezenta un obstacol în calea reformelor ei,[36] Irina s-a folosit de Staurakios pentru a o ajuta să elibereze orașul de trupele iconoclaste. Sub pretextul unei expediții organizate împotriva invaziei arabilor în Răsărit, Staurakios a fost trimis la trupele (themata) care staționau în Tracia și le-a cerut sprijinul, iar echipamentul imperial de campanie a fost trimis la Malagina, în thema Opsikion, punctul de adunare pentru expediții în Răsărit. În locul celor plecați, Irina a ordonat regimentelor din Tracia și Bitinia să se instaleze în oraș pentru a-l proteja; cum o mare parte dintre acești soldați erau slavi, ei nu aveau convingeri iconoclaste puternice. Trupele rebele au fost înconjurate la Malagina, unde li s-a poruncit să rămână la vatră; după ce s-au predat, soldații au fost exilați din oraș, împreună cu familiile lor, și instalați în provincii. Desigur, dispersarea acestei forțe de elită a slăbit capacitatea de apărare a imperiului, însă Irina a considerat că măsura era necesară. Teofan precizează că Irina și-a alcătuit apoi propria armată, din bărbați care îi erau supuși; cu alte cuvinte, ea a recrutat pentru *tagmata* soldați care îi erau loiali. Probabil în aceeași perioadă și-a creat și garda personală, numită „Veghea".[37]

În mai 787, ea a convocat din nou un sinod, de data aceasta la Niceea. Alegerea acestui oraș este interesantă – era un loc ferit de pericolele răzmeriților populare și care avea desigur să evoce

amintirea primului mare sinod ecumenic ţinut la Niceea, în cadrul căruia Constantin cel Mare condamnase arianismul.[38] Cel de-al şaptelea Sinod Ecumenic, la care au participat 365 de episcopi, s-a întrunit în luna septembrie pentru a respinge iconoclasmul şi a-i anatematiza pe cei trei patriarhi iconoclaşti şi pe susţinătorii acestora. Tarasie, care controla ferm desfăşurarea discuţiilor, le-a permis iconoclaştilor care se pocăiau să participe, în ciuda protestelor unor monahi mai radicali, precum Platon de la Sakudion. Iconoclasmul a fost condamnat în termeni fără echivoc drept erezie, iar un document semnat de toţi delegaţii, inclusiv de către episcopii care în trecut se dovediseră recalcitranţi, a fost adus la palatul Magnaura din Constantinopol, în ziua de 23 octombrie, şi prezentat Irinei şi lui Constantin, în cadrul unei şedinţe finale a sinodului prezidate de Irina; ea a fost prima care a semnat documentul, contrar obiceiului, cei doi împăraţi fiind apoi aclamaţi drept *Noul Constantin şi Noua Elena*.[39] Decizia *(horos)* sinodului justifica venerarea icoanelor în termenii următori:

„[...] hotărâm cu toată grija şi acrivia: împreună cu imaginea cinstitei şi de viaţă făcătoarei cruci, în sfintele biserici ale lui Dumnezeu să se pună şi cinstitele şi sfintele icoane, pictate sau lucrate în mozaic sau făcute din materii potrivite [...]; icoana Domnului şi Dumnezeului şi Mântuitorului nostru Iisus Hristos şi a Preacuratei Stăpânei noastre, Sfânta Născătoare de Dumnezeu, ale cinstiţilor îngeri şi ale tuturor sfinţilor şi dreptţilor bărbaţi. Căci cu cât mai des sunt văzute acestea, prin icoane, cu atât mai mult cei care privesc la ele sunt aduşi a-şi aminti şi a iubi prototipurile [icoanelor] şi a le da cuvenita sărutare şi cinstita închinare; nu cinstirea adevărată, care după credinţă se cuvine numai dumnezeirii [Sfintei Treimi], ci [tot aşa] cum se face cu semnul sfintei şi de viaţă făcătoarei cruci, cu sfintele Evanghelii şi cu toate lucrurile sfinte; întru cinstirea lor vor fi tămâieri şi se vor aprinde lumini [lumânări], după evlaviosul obicei al celor de demult."[40]

MAMA ȘI FIUL: IRINA ȘI CONSTANTIN AL VI-LEA

Ortodoxia era acum reinstaurată, deși ar fi o naivitate să credem că dispăruse complet orice opoziție. Tânărul împărat Constantin avea șaptesprezece ani și era, teoretic, capabil să preia conducerea imperiului. Însă Irina nu dădea niciun semn că ar fi dispusă să se retragă în favoarea lui. În anul următor, 788, ea a anulat oficial înțelegerea de căsătorie a fiului ei cu fiica lui Carol cel Mare, Rotrud. Carol cel Mare nu dorea, se pare, să se despartă de Rotrud (asemenea multora dintre fiicele lui) și, înainte de întrunirea Sinodului de la Niceea, el refuzase să-și trimită fiica la Constantinopol, amânând căsătoria pentru un termen nedefinit. Irina a profitat de situație. În locul lui Rotrud a fost aleasă o mireasă potrivită pentru Constantin, organizându-se o paradă a candidatelor, iar câștigătoarea a fost Maria de Amnia, pe care *protospatharios* Teofan o escortase din Paflagonia.[41] Este prima menționare a unei astfel de parade a candidatelor la căsătorie (cazul următor fiind cel din anul 807/808, când ruda Irinei, Teofano, s-a căsătorit cu Staurakios, fiul lui Nichifor I) și este posibil ca Irina, cea care a instituit probabil acest obicei, să se fi folosit de el ca mijloc de propagandă în favoarea regimului său.[42] Irina a trimis o echipă de funcționari însărcinați cu selecția candidatelor pe baza unor măsuri ideale, cu misiunea de a călători prin întregul imperiu și a alege fete aparținând unor familii potrivite: înălțimea lor, mărimea piciorului și probabil și circumferința taliei erau măsurate de acești trimiși. Desigur, Irina nu i-a permis lui Constantin să aleagă liber, nici chiar dintre aceste candidate selectate cu atenție; Maria era nepoata de bunic a lui Philaretos, un magnat din thema Armeniakon, care sărăcise și care își datora situația Irinei. În *Viața împărătesei Irina* se arată clar că Irina a fost cea care a ales mireasa, iar în *Viața Sfântului Filaret* se menționează că treisprezece fete le-au fost prezentate Irinei, lui Constantin și lui Staurakios. Constantin, acum ajuns la o vârstă la care putea decide singur, nu a fost mulțumit de

anularea logodnei cu Rotrud, fiind „împotrivă și foarte întristat" de această schimbare de plan, ceea ce nu era de bun augur pentru nunta sa cu Maria, stabilită pentru luna noiembrie.[43]

Odată anulată alianța cu Carol cel Mare, ostilitățile au început în Italia, iar forțele bizantine aflate sub comanda lui Ioan, eunucul palatului, acum *logothete* comandant al armatei, au fost înfrânte: chiar mai grav, Irina suferise alte pierderi, în fața arabilor și a bulgarilor.[44] Din acest moment, relațiile dintre Constantin și Irina s-au înrăutățit:

> „Diavolul, pizmuind evlavia împăratului și a împărătesei, i-a îndemnat pe anumiți oameni răi să o stârnească pe mamă împotriva fiului și pe fiu împotriva mamei. Ei au convins-o că aflaseră prin profeții următoarele: «este rânduit de Dumnezeu ca fiul Vostru să nu obțină imperiul, căci acesta este al Vostru, dat Vouă de Dumnezeu». Ușor de înșelat, ca o femeie ce era, dar fiind și ambițioasă, Irina s-a lăsat convinsă că așa stăteau lucrurile și nu și-a dat seama că oamenii aceia îi oferiseră un astfel de pretext numai pentru că doreau să administreze afacerile statului.[45]

Această critică, adusă de Teofan sfetnicilor Irinei, mai ales lui Staurakios însuși, care avea totul în puterea sa, pe când Constantin era practic ignorat, evidențiază lipsa de legitimitate a situației. Constantin a conspirat așadar cu bărbații din anturajul său („care erau doar o mână de oameni"), anume cu *magistros* Petru și cu doi patricieni, cerându-le să-l aresteze pe Staurakios și să-l exileze în Sicilia, după care Constantin însuși urma să preia funcția lui Staurakios, guvernând împreună cu mama sa, ceea ce desigur nu reprezenta o pretenție exagerată dat fiind faptul că acum Constantin avea șaptesprezece ani, vârsta legală pentru a domni. Este probabil semnificativ că unul dintre susținătorii lui Constantin, *magistros* Petru, fusese numit în funcție de către Constantin al V-lea și fusese unul dintre oamenii de încredere ai acestuia în timpul persecuției iconoclaste din 766/767. Planul împăratului fu zădărnicit de un cutremur, ce i-a făcut pe împărătească și pe

împărat să se refugieze în palatul de la Sfântul Mamas, pentru mai multă siguranţă, şi care i-a oferit lui Staurakios ocazia să urzească la rândul său un plan: el a stârnit-o pe Irina împotriva lui Constantin, iar ea a ordonat ca oamenii loiali acestuia, între care se număra şi preceptorul lui, *protospatharios* Ioan, să fie arestaţi, biciuiţi şi tunşi, apoi exilaţi. *Magistros* Petru şi patricianul Teodor Kamoulianos au fost puşi sub arest la domiciliu, iar patricianul Damian a fost biciuit, tuns şi exilat la fortul Apollonias. Irina l-a lovit şi pe Constantin, „i-a adresat multe învinuiri" şi l-a ţinut închis timp de mai multe zile, încercând în mod evident să îi impună din nou rolul subordonat şi poziţia de inferioritate în relaţia lor. Armatei i s-a cerut acum să jure că, atâta vreme cât ea va trăi, nu îi vor permite lui Constantin să domnească, iar în aclamaţii să strige numele ei înaintea numelui lui Constantin. Comentariul lui Teofan, că nimeni nu a îndrăznit să obiecteze, lasă să se înţeleagă că existau mulţi care ar fi dorit să-şi manifeste nemulţumirea.[46]

Lipsa victoriilor militare pe durata regenţei Irinei a născut probabil speranţa că împăratul Constantin al VI-lea avea să urmeze pilda bunicului său şi să conducă armata spre biruinţă: atât bunicul, cât şi tatăl său luaseră iniţiativa împotriva arabilor şi obţinuseră câteva victorii. Constantin al V-lea ocupase temporar oraşele Germaniceea, Melitene şi Erzurum (Teodosiopolis), iar în timpul domniei lui Leon al IV-lea trupele bizantine întreprinseseră incursiuni nimicitoare, în anii 776 şi 778, asediind şi cucerind oraşul Adata.[47] Când demnitarii ce urmau a fi martori la depunerea jurământului au sosit în thema Armeniakon, în septembrie 790, soldaţii nu numai că au refuzat să jure, ci au şi insistat să menţină numele lui Constantin înaintea numelui Irinei în aclamaţii. Alexios Mousele (sau Mousoulem), comandant al gărzii personale a Irinei *(Veghea)*, a fost trimis să discute cu ei, însă ei l-au numit comandantul lor, după ce l-au aruncat în temniţă pe propriul *strategos,* Nichifor, şi l-au aclamat pe Constantin ca singur împărat. Şi soldaţii altor theme şi-au arestat propriii *strategoi,* care fuseseră numiţi de Irina, şi au urmat exemplul themei Armeniakon, aclamându-l pe Constantin. În octombrie 790, toate

regimentele, mai mult de jumătate din armată, s-au adunat la Atroa, în Bitinia, şi au cerut să le fie trimis Constantin, acum în vârstă de nouăsprezece ani. Irina se temea de armată, aşadar i-a permis să plece. Trupele au respins autoritatea Irinei[48] şi au confirmat alegerea lui Constantin ca împărat.

Este sigur că apoi Constantin şi-a rechemat preceptorul, pe Ioan (Pikridios), căci i-a trimis pe Ioan şi pe iconoclastul Mihail Lachanodrakon,[49] generalul loial al bunicului său, pentru a le cere armeniecilor – susţinătorii lui cei mai îndârjiţi – să jure că nu o vor accepta pe Irina drept împărăteasă („εἰς βασιλέα"). Constantin l-a şi confirmat pe Mousele în funcţia de *strategos* al themei. Alegerea lui Lachanodrakon a transmis armatei mesajul că împăratul îşi însuşea priorităţile militare ale bunicului său. Atât Constantin, cât şi armata acumulaseră resentimente împotriva eunucilor din serviciul Irinei. La întoarcerea în Constantinopol, în luna decembrie a anului 790, el a ordonat ca Staurakios să fie biciuit şi tuns, apoi l-a exilat în thema Armeniakon, spre satisfacţia trupelor de acolo; eunucul Aetios, care avea rangul de *protospatharios* şi era confidentul Irinei, precum şi toţi ceilalţi eunuci au fost exilaţi. Irina a fost sechestrată în palatul Eleutherios, pe care ea îl construise cu vedere spre portul Eleutherios şi unde ascunsese o mare sumă de bani. Ea nu a fost totuşi depusă din rang şi Constantin a continuat să emită monede cu numele şi efigia ei, deşi Irina nu mai era reprezentată ţinând în mână un *globus cruciger*, iar inscripţia a fost modificată, astfel încât numele lui Constantin apărea pe avers.[50]

Realizările lui Constantin în calitate de conducător unic nu au fost prea impresionante; într-o mică bătălie cu bulgarii, ambele armate au fugit de pe câmpul de luptă; o expediţie împotriva arabilor nu a adus niciun rezultat. Acesta era însă numai începutul, iar el îşi demonstrase dorinţa de a acţiona împotriva celor două ameninţări principale la adresa imperiului. Motivul pentru care a hotărât să o aducă din nou pe Irina în prim-plan rămâne deci neclar. Pe data de 15 ianuarie 792, în urma insistenţelor ei şi ale multor altor persoane cu autoritate, Constantin a rechemat-o ca asociată la domnie, restituindu-i titlul de împărătească, iar numele ei a fost aclamat, ca şi până

atunci, după numele lui. Pe parcursul următorilor cinci ani, bustul Irinei a apărut pe aversul monedelor *solidi* cu titlul „Irina augusta"; pe revers apărea Constantin cu titlul de *basileus*, dar fiind reprezentat ca un tânăr imberb. Este clar că ea participa din nou în mod activ la guvernare și se pare că Staurakios a fost și el rechemat din exil. Numai thema Armeniakon a refuzat să o aclame pe Irina (ceea ce este de înțeles) și s-a revoltat, cerând revenirea fostului comandant, Mousele. Alexios Mousele se afla în acel moment la Constantinopol, unde siguranța îi fusese garantată; această cerere a trupelor, la care s-a adăugat zvonul că dorea să devină împărat, l-a determinat pe Constantin să ordone ca Mousele să fie biciuit, tuns și sechestrat în *praetorium*.[51]

Grava înfrângere suferită de Constantin în fața bulgarilor, în luna iulie a anului 792, a fost un moment nefericit – împăratul a pierdut numeroși demnitari, între care și Mihail Lachanodrakon, precum și întregul convoi cu echipamentul imperial de război. Atunci când *tagmata* (regimentele) s-au întrunit din nou la Constantinopol, au decis să-l recheme pe unchiul lui Constantin, Nichifor, care se retrăsese din viața publică, și să-l proclame împărat. Ca rezultat, Constantin a ordonat să i se scoată ochii lui Nichifor, iar celorlalți patru unchi ai săi li s-au tăiat limbile: orbirea era principala pedeapsă pentru adversarii politici și împiedica victima să ocupe tronul. Constantin a poruncit să fie orbit și Alexios Mousele, lăsându-se convins de către mama sa și Staurakios că altminteri acesta ar fi fost proclamat împărat.[52] Desigur, este posibil ca Mousele să fi reprezentat un focar al răzvrătirii populației, așadar o amenințare reală. Toți potențialii aspiranți la tron erau acum eliminați. Constantin era poate naiv și maleabil, dar acțiunile Irinei în aceste împrejurări o arată în lumina cea mai defavorabilă: modul în care manipula cu bună știință temerile fiului ei, încercând să îl facă să piardă susținerea armatei, prin cruzimea faptelor la care îl împingea, nu îi face cinste; mai mult, ea trebuie să se fi bucurat de răzbunarea împotriva lui Mousele, care jucase un rol decisiv în îndepărtarea ei de la putere, din anul 790. Staurakios se revanșase și el pentru exilul

în thema Armeniakon. Împreună, cei doi reuşiseră să-l pună pe împărat într-o situaţie ingrată: armata considera acum că, pe nedrept, Constantin îl lovise pe Mousele, cel care fusese principalul său susţinător în anul 790.

Constantin îl trimise pe simpatizantul său, Teodor Kamoulianos, care fusese implicat în tentativa nereuşită de a-l înlătura pe Staurakios, ca înlocuitor al lui Mousele în postul de *strategos.* Aflând de orbirea lui Mousele, armeniecii l-au arestat pe noul *strategos:* thema Armeniakon fusese singura absolut loială intereselor împăratului, iar acum Constantin pierduse acest sprijin. O expediţie întreprinsă împotriva lor, sub comanda lui *protospatharios* Artaser şi a lui Chrysocheres, *strategos* al trupelor bucellarii, în noiembrie 792, a fost înfrântă, cu pierderi grele de ambele părţi, iar comandanţilor lui Constantin li s-au scos ochii. Spre a face faţă răzmeriţei themei, Constantin însuşi a preluat comanda tuturor celorlalte *themata.* În mai 793, thema Armeniakon a fost înfrântă, din cauza dezertării trupelor armene care luptau în cadrul ei. Armeniecii fuseseră un grup disident timp de peste doi ani. Conducătorii lor au fost executaţi, restul au fost pedepsiţi prin amenzi şi confiscări şi o mie de soldaţi, cei aflaţi în cartierul general al themei, au fost aduşi în Capitală în lanţuri, având crestate pe faţă cuvintele „uneltitor armeniac", fiind apoi exilaţi în Sicilia şi în alte insule.[53] Dacă acest episod a transmis un mesaj armatei în ansamblu, acesta a fost faptul că serviciile aduse lui Constantin erau date uitării curând.

CONTROVERSA MOECHIANĂ („A ADULTERULUI")

Irina şi Constantin par a fi respectat un anumit acord tacit, fiecare având o curte separată, însă Irina a continuat să acţioneze împotriva intereselor fiului ei, împăratul. Cronica *Historia Syntomos,* atribuită lui Mihail Psellos, compară domnia lor comună cu un câmp de luptă: „Se atacau unul pe altul, întorcând

lovitură pentru lovitură; ba Irina exercita puterea absolută, ba Constantin ocupa singur palatul, şi din nou mama, şi iar fiul, până ce conflictul i-a dus la nenorocire pe amândoi."[54] Constantin căpătase aversiune faţă de nefericita lui soţie, la început probabil pentru că alegerea îi fusese impusă. Teofan o consideră pe Irina răspunzătoare pentru înrăutăţirea relaţiei celor doi soţi: „Împăratul, care prinsese ură faţă de soţia lui, Maria, din pricina intrigilor mamei sale (căci aceasta era însetată de putere şi voia ca el să fie dezaprobat de către toţi), a silit-o să se călugărească şi, după ce obţinuse consimţământul ei, a tuns-o în monahism, în luna ianuarie a celui de-al treilea indiction [795]"[55]. *Viaţa lui Tarasie* afirmă că împăratul Constantin ar fi pretextat că Maria complotase încercând să-l otrăvească, însă povestea nu a fost crezută; s-a spus de asemenea şi că el ameninţa să reinstaureze iconoclasmul, dacă nu i se permitea să divorţeze şi să se recăsătorească.[56] Constantin o alesese drept concubină pe Teodota, o *cubicularia* a mamei sale şi vară a Sfântului Teodor Studitul[57], şi de aceea dorea să divorţeze de Maria, pentru a se recăsători. Maria pare a fi plecat de bunăvoie, iar cele două fiice încă mici ale lor (dintre care una, Eufrosina, urma să devină mai târziu soţia lui Mihail al II-lea Amorianul) au însoţit-o la mănăstirea ctitorită de Irina pe insula Prinkipo. Irina şi Tarasie au fost de acord ca împărăteasa să intre în monahism, deşi este posibil ca Irina să fi urmărit şi scopuri ulterioare. După o mică victorie repurtată împotriva arabilor, în luna mai, prima sa victorie reală împotriva unui inamic străin, Constantin a încoronat-o în luna august pe Teodota ca augusta (titlu pe care nu i-l acordase Mariei) şi s-a logodit cu ea, căsătorindu-se apoi, în luna septembrie, la palatul Sfântul Mamas, reşedinţa sa preferată; sărbătorirea căsătoriei a durat timp de patruzeci de zile.[58]

Constantin spera, evident, să evite conflictul cu Biserica, însă, după cum prevăzuse Irina, cea de-a doua căsătorie a sa stârnise o dezaprobare puternică, deoarece era împotriva prevederilor canonice, iar legitimitatea acestei căsătorii a fost aprig dezbătută. Tarasie a refuzat să săvârşească el însuşi cununia, dar, în virtutea principiului „pogorământului" (*oikonomia*), a acceptat un compromis,

îngăduindu-i catehetului său să o tundă în monahism pe împărăteasa Maria, iar lui Iosif, starețul mănăstirii Kathara, să îi cunune pe împărat și pe Teodota. Platon, starețul mănăstirii Sakudion și unchiul lui Teodor Studitul, neținând seama de faptul că Teodota îi era nepoată (sau poate tocmai din acest motiv)[59], se afla în fruntea celor care se opuneau și a rupt comuniunea cu patriarhul, declarându-l excomunicat din cauza compromisului cu împăratul „adulter"; Constantin încercă la început să îi împace, dar, la începutul anului 797, s-a hotărât să îl aresteze pe starețul Platon, ordonând ca ceilalți monahi, între care Teodor și fratele său, să fie biciuiți și exilați la Tesalonic.[60] Controversa, cunoscută sub numele de „moechiană" sau a adulterului, a fost fără îndoială agravată de faptul că Irina era fățiș de partea monahilor, împotriva fiului său și a patriarhului, „fiindcă ei i se împotriviseră [lui Constantin] și îl mustraseră aspru"[61]. Încercând să aplaneze conflictul cu grupul monahilor și în general să își recâștige popularitatea, Constantin, împreună cu Irina și cu Tarasie, a organizat în luna iulie a anului 796 o ceremonie pentru a sărbători reîntoarcerea în Capitală a moaștelor Sfintei Eufemia, care viețuise în secolul al IV-lea, despre care se credea că au fost aruncate în mare de către Constantin al V-lea, dar care fuseseră recuperate în mod miraculos de o corabie, duse la Lemnos și acum înapoiate. Teofan, sau sursa lui de informații – cronicarul Gheorghe Sincelul, era el însuși de față la această ceremonie, în cadrul căreia cele două fiice ale lui Constantin, Irina și Eufrosina, au împărțit părticele din moaștele sfintei persoanelor de vază.[62] Se pare că toți au avut tactul de a nu comenta nepotrivirea dintre trupul neputrezit al sfintei și oasele uscate împărțite acum. Biserica (*martyrion*) închinată Sfintei Eufemia a fost și ea restaurată, după ce fusese transformată în „depozit de arme și morman de gunoaie" și sfințită din nou.[63] Este posibil ca antipatia lui Constantin al V-lea față de moaște, așa cum reiese din această povestire, să fie un element de propagandă folosit de Irina în favoarea propriei domnii.[64]

MOARTEA UNUI ÎMPĂRAT

Pe când Constantin și Irina se aflau împreună cu suita la izvoarele termale de la Prousa (Brusa), în octombrie 796, într-un sejur prelungit, a sosit vestea că Teodota născuse un fiu, probabil prematur; copilul, care a fost botezat Leon, muri în luna mai din anul următor. Irina a profitat de absența fiului său pentru a complota împotriva lui:

> „Mama sa se adresă comandanților regimentelor (*tagmata*) și îi ademeni cu daruri și promisiuni, spre a-l detrona pe fiul ei și a rămâne singură la putere; pe unii i-a convins personal, pe alții prin curtenii săi, atrăgându-i pe toți de partea ei și așteptând momentul potrivit."[65]

Nașterea unui nepot și moștenitor al tronului pare însă a fi un moment neobișnuit în care Irina a ales să-și ducă planul la îndeplinire: probabil ea simțise că acest lucru amenința poziția ei și a demnitarilor eunuci, consilierii ei. Una dintre manevrele ei a fost probabil să scoată în evidență nelegitimitatea noului moștenitor, ceea ce ar fi putut da naștere mai târziu unor conflicte și controverse. Este evident că împăratul Constantin nu știa nimic despre toate aceste intrigi la adresa sa și le permitea în continuare Irinei și miniștrilor ei să ia deciziile: atunci când a organizat o campanie împotriva arabilor, în martie 797, el a fost însoțit de Staurakios și de alți prieteni ai mamei sale. Aceștia se temeau desigur de valoarea psihologică a unei victorii repurtate de Constantin în acest moment și de prestigiul pe care l-ar fi putut câștiga în ochii armatei și ai cetățenilor. Cercetașii au fost mituiți să raporteze că arabii se retrăseseră și, spre marea sa părere de rău, împăratul a fost nevoit să se întoarcă fără niciun rezultat.

Poziția lui era deja serios amenințată. După moartea fiului său, Leon, survenită la ziua de 1 mai 797, Constantin s-a întors în mare grabă acasă, la Sfântul Mamas, după o adevărată cursă: susținătorii mamei sale îl urmăriseră „ca să-l prindă", probabil intenționând să-l

aresteze şi să-i scoată ochii. Aflând acest lucru, Constantin s-a îmbarcat pe corabie (*chelandion*), încercând să se refugieze în thema Anatolikon. Soţia lui fugise şi ea din oraş, iar el era însoţit, „fără ştirea sa, de prietenii mamei sale": ceea ce demonstrează trădarea din partea propriei suite a împăratului. Irina avea de partea ei aparatul birocratic şi regimentele (*tagmata*). I-a convocat pe ofiţerii loiali ei în palatul său de la Eleutherios şi apoi a pătruns în palatul imperial. Vestea că o armată se aduna în jurul lui Constantin aproape a convins-o să se retragă, trimiţând o delegaţie de episcopi, care să solicite garantarea siguranţei sale, însă acest lucru nu i-ar fi protejat şi pe susţinătorii ei. În schimb, le-a scris simpatizanţilor săi, care se aflau în suita împăratului şi care îl însoţiseră pe Constantin la Pylai, în Bitinia. Aceştia se temeau şi ei că împăratul va prinde de veste de faptele pe care le săvârşiseră, iar Irina ameninţa acum că îi va dezvălui planurile lor lui Constantin, dacă acesta nu îi va fi predat. Aşadar l-au arestat, l-au îmbarcat pe *chelandion*-ul imperial şi l-au adus în Capitală, închizându-l în Porphyra, palatul imperial în care se născuse, la 15 august 797, iar acolo i-au scos ochii „cu cruzime şi fără milă, în aşa fel încât să-l omoare după dorinţa mamei lui şi a sfetnicilor ei"[66]. Irina nu poate fi scutită de răspunderea pentru această faptă: ea împinsese atât evenimentele, cât şi oamenii spre acest deznodământ. Este evident că ştia de hotărârea de a-l orbi pe Constantin, ba chiar se pare că luase ea însăşi această decizie. Oricât de nepopular ar fi fost împăratul, fapta aceasta a fost unanim condamnată: Teofan ne spune că soarele s-a întunecat timp de şaptesprezece zile şi că „toţi şi-au dat seama" că întâmplarea se datora mutilării împăratului. Dacă într-adevăr Constantin a murit în urma acestei fapte este o chestiune controversată. Dacă aşa s-a întâmplat, acest lucru a fost cu siguranţă muşamalizat.[67] Irina avea acum puterea în mâinile sale.

IRINA „BASILEUS"

Statutul legal al Irinei era unul neobişnuit, deşi în general era acceptat. Mai existau totuşi patru fii ai lui Constantin al V-lea, care

nu fuseseră orbiți. Ea însă nu pare a fi luat în calcul posibilitatea de a se căsători și astfel de a domni împreună cu sau prin soțul său. În schimb, a emis monede de aur, cu chipul ei pe ambele părți, spre a sublinia faptul că acum era singura conducătoare (*planșa 7*), și, în cel puțin una dintre *Novelele* sale, a folosit titlul de împărat („Irina, evlaviosul împărat"), și nu împărăteasă,[68] deși utiliza titlul de *basilissa* sau de augusta pe monede, ca și pe sigilii. A devenit astfel prima împărăteasă bizantină care a bătut monede în calitate de unic cârmuitor, cu titlul *Eirene basilissa*. Dacă setea sa de putere a fost poate prezentată exagerat, este limpede că nu îi displăcea să-și afișeze statutul imperial în fața supușilor: pe monedele de aur din perioada în care a domnit singură, este repezentată cu o mantie brodată, asemenea robei consulare a împăraților, și ținând în mână un sceptru cruciform și un *globus cruciger*[69]. Faptul că Irina ordonase ca propriul fiu să fie orbit l-a încurajat probabil pe Carol cel Mare să-și ia titlul de împărat al romanilor: el a fost încoronat de către papa Leon, în ziua de 25 decembrie a anului 800, papa argumentând că tronul imperial era practic vacant, de vreme ce era ocupat de către o femeie.[70]

Mai aproape de Constantinopol, frații lui Leon al IV-lea se aflau din nou în fruntea unui complot; în luna octombrie 797, ei s-au lăsat convinși să se refugieze în biserica Sfânta Sofia, ideea fiind ca, odată aflați acolo, populația să-l proclame spontan pe unul dintre ei ca împărat. Nu a avut loc însă nicio mișcare populară, iar eunucul Aetios a reușit să-i scoată din biserică și să-i exileze la Atena. Un nou complot, organizat în martie 799, urmărea să-i readucă din exil și să-l întroneze pe unul dintre ei, și, ca urmare, toți cei patru care nu fuseseră încă mutilați au fost orbiți. Complotul acesta fusese inițiat de către membrii themei Hellas și este posibil ca unchiul Irinei, Constantin Sarantapechos – probabil *strategos* al themei Hellas (Grecia), să o fi informat despre complot.[71]

Una dintre primele măsuri luate de Irina, odată ce devenise singura conducătoare a imperiului, a fost eliberarea stareților Platon și Teodor; ea avea să-i instaleze la mănăstirea Studion din Constantinopol.[72] Apoi, Tarasie l-a caterisit pe Iosif de Kathara,

Planșa 7 Un *solidus* emis de împărăteasa Irina, cu portretul ei pe ambele fețe, purtând *globus cruciger* și sceptru, monedă bătută la Constantinopol între anii 797 și 802 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

care săvârșise cununia „adulteră". Ambele acte condamnau în mod explicit căsătoria lui Constantin al VI-lea și persecutarea monahilor care i se împotriviseră. Însă domnia Irinei nu avea să fie scutită de necazuri. Moartea fiului ei schimbase dinamica puterii la curte, iar sistemul ei de administrație era acum marcat de rivalitatea eunucilor Staurakios și Aetios, care doreau fiecare să-și aducă rudele la cârma imperiului, după moartea Irinei. În 797/798, ostilitatea dintre ei a fost dată pe față în public. Procesiunea Irinei din ziua de 1 aprilie 799, lunea din Săptămâna Luminată, de la Biserica Sfinților Apostoli, în trăsura sa trasă de patru cai albi și condusă de patricieni (anume Bardanes, *strategos* al themei Thrakesion, Sisinnios, *strategos* al Thraciei, Niceta, *domestikos* al trupelor *Scholae*, și Constantin Boilas), procesiune în timpul căreia împărăteasa a aruncat mulțimii monede de aur, trebuie probabil privită în acest context, nu drept cortegiu triumfal, ci mai curând drept manevră propagandistică menită să-i îmbunătățească imaginea și să-i mențină popularitatea.[73]

Când Irina s-a îmbolnăvit grav, în mai 799, rivalitatea de la Curte s-a intensificat: Aetios a câștigat sprijinul lui Niceta Triphyllios, *domestikos* al trupelor *Scholae*, și împreună au informat-o pe împărăteasă că Staurakios țintea să devină împărat. Irina a convocat un consiliu de stat la palatul de la Hieria, dar s-a mulțumit să-l mustre și să-l amenințe pe Staurakios, care și-a cerut iertare și s-a pregătit să se păzească mai bine pe viitor. În luna februarie a anului 800, pentru a se răzbuna pe Aetios și pe Niceta, el a pregătit terenul pentru o rebeliune, mituind gărzile imperiale

și pe ofițerii acestora cu bani și cu daruri: se pare că nu avea sprijinul ofițerilor de rang superior. Deși niciun eunuc nu fusese vreodată încoronat, se pare că el nutrea ambiții imperiale. Fiind la curent cu situația, probabil datorită lui Aetios, Irina convocă din nou un consiliu de stat în Marele Palat și interzise orice contact cu Staurakios, ceea ce, după cum relatează Teofan, a impus ordinea într-o anumită măsură; stabilitatea (destul de precară) a guvernării depindea acum de echilibrul a două facțiuni la fel de puternice: aceea a lui Aetios (acum *strategos* al themei Anatolikon), aliat cu Niceta, și cea a lui Staurakios. Impasul a fost rezolvat atunci când Staurakios s-a îmbolnăvit de moarte, tușind și scuipând sânge; chiar și atunci, el a refuzat să renunțe la visurile de mărire. Fusese convins de către doctori, călugări și vraci că avea să trăiască și să devină împărat și, nutrind asemenea speranțe, a instigat trupele lui Aetios din Cappadocia la răscoală împotriva acestuia. Staurakios muri în luna iunie, fără a mai apuca să afle cum s-a sfârșit totul, însă rebelii au fost arestați și exilați.[74] Este evident că sistemul de guvernare se clătina: nu numai armata, ci și administrația a fost desigur afectată de această stare de lucruri, în care eunucii se luptau fățiș pentru a urca pe tron și unelteau pentru a obține sprijin și autoritate la curte.

NEMULȚUMIRI ȘI REVOLUȚIE

În aceste împrejurări, Carol cel Mare a fost încoronat împărat în luna decembrie, ceea ce trebuie să fi erodat încă și mai mult prestigiul Irinei. În urma acestui eveniment, Teofan relatează că, după ce plănuise o expediție navală împotriva Siciliei, Carol cel Mare s-a răzgândit și s-a hotărât să se căsătorească cu Irina. Aetios era acum practic la cârma imperiului și a forțelor armate. În anii 801/802, Aetios încercă să-l facă împărat pe fratele său, Leon: îl numi pe acesta *monostrategos* al Traciei și al Macedoniei, în timp ce el personal controla themele din Asia (themele Anatolikon și Opsikion): Aetios însuși își condusese themele spre victorie în

luptă cu arabii, la anul 800, însă fu învins în anul următor. Aceste patru theme erau plasate strategic, în apropiere de Constantinopol, și cuprindeau mai mult de o treime din trupele imperiului.[75] Sigur pe poziția sa, Aetios își luă libertatea de a-i insulta pe alți demnitari: „Fiind plin de trufie, el îi umili pe dregătorii de vază și nu voi să țină seama de ei." Unul dintre acești demnitari era cu siguranță Nichifor, ministrul de finanțe al Irinei *(logothete* al trezoreriei, sau *genikon*). Curtenii nemulțumiți hotărâră să se revolte, iar intenția lor fu întărită de sosirea ambasadorilor lui Carol cel Mare și al papei Leon, care îi prezentau Irinei cererea de căsătorie și propunerea de unire a celor două jumătăți ale imperiului. Această propunere nu putea decât să oripileze orice demnitar bizantin, însă se pare că Irina ar fi fost încântată să-și dea consimțământul, fiind împiedicată să facă acest lucru numai prin influența lui Aetios, „care domnea alături de ea și dorea să uzurpe puterea pentru fratele lui". Pe când ambasadorii lui Carol cel Mare se aflau încă în oraș (și este greu să ne îndoim că momentul a fost deliberat ales pentru a-i face să înțeleagă bine încotro se îndreptau evenimentele), în zorii zilei de 31 octombrie 802, Nichifor acapară puterea. Era susținut de mai mulți conspiratori de rang înalt, între care și Niceta Triphyllios, *domestikos* al trupelor *Scholae,* chestorul, și o rudă a Irinei, Leon Sarantapechos. Irina se afla în acel moment la palatul său de la Eleutherios. Gărzile de la Poarta de Bronz au fost înșelate, crezând că Aetios o obliga pe împărătească să-l proclame împărat pe fratele lui, Leon, și că de aceea ea trimisese după Nichifor, spre a-l proclama împărat pe acesta, și a-i zădărnici planurile lui Aetios; de aceea, gărzile se alăturară de bunăvoie ceremoniei. Palatul Eleutherios fu înconjurat, și în zorii zilei împărăteasa fu adusă și închisă în Marele Palat. Nichifor fu apoi încoronat în biserica Sfânta Sofia de către Tarasie. Părerea lui Teofan despre Nichifor nu este deloc nepărtinitoare; el subliniază dezaprobarea cetățenilor față de urcarea lui Nichifor pe tron. Relatarea lui lasă însă impresia că îndepărtarea Irinei a fost sprijinită de aristocrație și de propriii ei aliați:

„Oamenii care duceau o viaţă curată şi evlavioasă s-au minunat de judecata lui Dumnezeu, şi anume de felul în care El îngăduise ca o femeie care suferise ca o mucenită pentru dreapta credinţă să fie alungată de o turmă de porci, şi ca prietenii ei cei mai apropiaţi să se alăture acelora din lăcomie, adică Leon din Sinope (care era patrician şi *sakellarios),* blestematul de Triphyllios, şi patricienii sus-numiţi, care se îmbogăţiseră din multele ei danii, care de multe ori mâncaseră la masa ei şi care o încredinţaseră, prin linguşiri şi sub jurăminte cumplite, că socoteau bunăvoinţa ei mai presus decât orice altceva pe lume."[76]

Fără îndoială, Irina se bucura încă de veneraţia populaţiei pentru rolul pe care îl jucase în restaurarea cultului icoanelor, dar este la fel de clar şi că era părăsită de cei care până atunci o susţinuseră la curte: este posibil ca Nichifor însuşi să fi fost acel *strategos* al themei Armeniakon demis în anul 790 pentru că o sprijinise pe Irina; Niceta Triphyllios era încă *domestikos* al trupelor *Scholae;* Leon Sarantapechos era propria ei rudă.[77] Se pare că rebeliunea a fost declanşată de temerile că foarte nepopularul eunuc Aetios avea să-l înscăuneze pe fratele său, înainte ca Irina să poată accepta propunerea de căsătorie din partea francilor.[78] În ziua următoare, ea fu vizitată de Nichifor, care ceru iertare pentru că fusese încoronat (fără voia lui, desigur) şi care purta coturni negri, mai potriviţi cu gusturile sale modeste decât purpura imperială. Încredinţând-o că era în siguranţă şi că avea să o trateze precum servitorul pe stăpână, el condamnă viciul lăcomiei şi o îndemnă să nu ascundă niciuna dintre comorile imperiale: probabil circula zvonul că Irina ascunsese mari sume de bani. Teofan îi atribuie Irinei o cuvântare aleasă despre schimbările sorţii, precum şi afirmaţia că ştiuse de ambiţiile imperiale ale lui Nichifor, dar fusese prea nobilă pentru a lua măsuri împotriva lui. Nichifor promise că îi va permite să-şi păstreze palatul de la Eleutherios, cu condiţia să nu ascundă nimic din tezaurul imperial, iar ea jură pe o părticică din Sfânta Cruce că predase „până la ultimul ban". El a exilat-o totuşi la mănăstirea de pe insula

Prinkipo, pe care ea însăşi o ctitorise, şi, mai târziu, în luna noiembrie o mută la Lesbos, ordonând să fie sever supravegheată; în acest răstimp, probabil ea obţinuse oarecare sprijin. Mihail Sirianul scrie că Irina şi Aetios încercaseră să-l asasineze pe Nichifor cu ajutorul unor călugări. Irina a fost apoi exilată la Atena, însă Aetios a fost cruţat, pe temeiul serviciilor aduse în trecut. Dacă metoda aleasă este puţin plauzibilă, nu este imposibil ca Irina să fi fost implicată într-un complot împotriva succesorului ei.[79] Este posibil ca o rebeliune împotriva lui Nichifor, ce a avut loc în iulie 802, şi în care Bardanes Tourkos, *strategos* al themei Anatolikon, a fost proclamat împărat de către oamenii lui, să fi fost organizată în sprijinul Irinei, deşi Teofan nu afirmă acest lucru;[80] Bardanes, în calitate de *domestikos* al trupelor *Scholae*, fusese unul dintre principalii susţinători ai Irinei, prin care ea ajunsese la putere, şi de asemenea fusese unul dintre cei patru patricieni care mânaseră caii trăsurii ei în timpul procesiunii triumfale din anul 799. Revolta nu a fost privită cu ochi buni de cetăţenii Capitalei, iar Bardanes s-a retras la o mănăstire. Cu toate acestea, decizia lui Nichifor de a-l căsători pe fiul şi moştenitorul său, Staurakios, cu nepoata Irinei, Teofano (deşi aceasta „era logodită cu un alt bărbat şi dormise cu el de multe ori"[81]), a avut desigur drept scop să întărească drepturile dinastice ale familiei: Teofano fusese aleasă printr-o paradă a mireselor, dar, ca întotdeauna, principalul criteriu de selecţie nu era înfăţişarea candidatei, ci avantajele politice ale căsătoriei. Irina a murit la 9 august 803, trupul fiindu-i mutat apoi la mănăstirea din Prinkipo.[82]

IRINA: O BUNĂ CÂRMUITOARE?

În exercitarea puterii, Irina fusese puternic dezavantajată de faptul că nu putea conduce în luptă armata, cu atât mai mult cu cât se pare că prefera să îi înlocuiască pe comandanţii cu experienţă, care erau probabil contaminaţi de convingeri iconoclaste, cu propriii eunuci, în care avea încredere.[83] Aceştia reuşeau uneori să

câștige victorii respectabile și să comande theme, dar cu greu puteau fi populari în sânul armatei sau asigura buna ei funcționare. Irina a slăbit capacitatea militară a imperiului și prin îndepărtarea unor *strategoi* capabili, cu vederi iconoclaste, numiți de către Constantin al V-lea, precum Mihail Lachanodrakon, dând comanda altor persoane numite de ea: această afirmație poate fi totuși o exagerare, căci, în anii 789/790, *magistros* Petru (numit de socrul ei) se afla încă în funcție, în ciuda rolului pe care îl jucase în persecutarea iconofililor. Raporturile Irinei cu themele, în special cu thema Armeniakon, au fost tot timpul precare: soldații care serviseră atât de loial sub excelentul general Constantin al V-lea nu doreau să fie comandați de o femeie, care contribuise decisiv la îndepărtarea nepotului lui Constantin de la putere și sub a cărei guvernare nu se mai putuseră repeta marile victorii ale anilor 740 și 750. Însă Irina a dovedit că își cunoștea limitele în confruntarea cu califul arab Harun al-Rashid (789–809), precum și pe cele ale demnitarilor săi. Rămânând singură la cârma imperiului, a încercat imediat să obțină pacea cu arabii, care prădau Cappadocia și Galatia; nu a reușit însă acest lucru. În anul 798, arabii au avansat chiar până la Malagina și au capturat herghelia imperială de război. Acest episod umilitor a fost urmat de alte raiduri și incursiuni, între care o expediție întreprinsă în anii 798/799, soldată cu o gravă înfrângere a soldaților din thema Opsikion, cărora arabii le-au capturat echipamentul militar. Harun al-Rashid a acceptat apoi un armistițiu, cu durata de patru ani, pentru care Irina urma să plătească un tribut anual.[84] După ce Irina a devenit singura conducătoare a imperiului, activitatea militară a fost redusă până la minimum. Totuși, Bizanțul nu a suferit nicio pierdere teritorială importantă și a reușit să țină piept incursiunilor arabilor. Pe termen lung, ea a avut mai mult succes în Bulgaria: cele patru fortărețe bizantine nou înființate protejau eficient frontiera bulgară și, la sfârșitul domniei Irinei, bizantinii nu mai plăteau tribut bulgarilor.

Politica financiară a Irinei nu a fost lipsită de bune rezultate. Deși plătea un tribut uriaș arabilor și redusese unele impozite, la sfârșitul domniei, Irina deținea încă mari rezerve de numerar, pe

care i le-a predat lui Nichifor. Se pare că ea ştia să aprecieze banii şi importanţa acestora şi se spunea că ar fi ascuns comori în palatul său. Cu siguranţă s-a folosit de aceşti bani pentru a câştiga sprijinul regimentelor (*tagmata*) şi al demnitarilor împotriva propriului său fiu. Dar s-a considerat poate că Irina fusese risipitoare cu rezervele imperiului: în anul 801, ea a anulat impozitele cetăţenilor Capitalei, precum şi taxele vamale, *kommerkia,* ale oraşelor Abydos şi Hieron, ce controlau traficul maritim spre Capitală.[85] Aceste măsuri, precum şi „multe alte donaţii generoase", au făcut ca populaţia să-i fie recunoscătoare şi, în general, au fost socotite, ca şi împărţirea de monede de aur din anul 799, drept gesturi prin care căuta să-şi întreţină popularitatea,[86] deşi există dovezi că se preocupa de actele filantropice. Teodor Studitul, într-o scrisoare adresată Irinei, în termeni extrem de laudativi, dă mai multe detalii privind aceste reduceri şi uşurarea pe care au adus-o prin scăderea preţurilor – el vorbeşte despre impozitele şi taxele impuse traficului maritim şi despre cele pe drumuri şi trecători, de impozitele de care au fost scutiţi pescarii, vânătorii, şi un mare număr de meşteşugari şi de mici comercianţi; totuşi, poate fi în mare parte vorba de o retorică menită să o flateze pe împărăteasă. El aminteşte şi de anularea plăţilor impuse, după cum se pare, văduvelor soldaţilor în contul serviciului militar al soţilor decedaţi. Se pare că ea scutise instituţiile filantropice, orfelinatele, aziluri, căminele de bătrâni, bisericile şi mănăstirile de impozitul pe fumărit *(kapnika);* aceste impozite şi taxe au fost reintroduse de Nichifor.[87]

REVENIREA LA CULTUL ICOANELOR

Cea mai mare victorie a Irinei, care a şi dus la canonizarea ei, nu a constat doar în restaurarea cultului icoanelor, ci în faptul că a reuşit acest lucru în mod paşnic şi fără a da naştere unor controverse. Niciun episcop nu a făcut opinie separată şi nu a contestat hotărârile Sinodului de la Niceea, pe când, cu doar un an înainte, episcopii iconoclaşti îşi proclamaseră zgomotos victoria atunci

când Sinodul de la Constantinopol a fost dizolvat. În acest scop, ea s-a bazat mult pe Tarasie, care i-a reprimit fără resentimente pe episcopii iconoclaști în turma Bisericii. Alegerea lui ca patriarh fusese inspirată, și se pare că Irina avea flerul de a-și alege și miniștrii pentru abilitățile lor înnăscute: a fost totuși spre răul ei că, dintr-un motiv sau altul, a considerat că trebuia să se bazeze cât mai mult pe eunuci, în privința expedițiilor militare. Irina avea talentul de a alege momentul și locul potrivit – organizarea Sinodului la Niceea a demonstrat că își dădea bine seama de importanța propagandistică a acestui loc, iar orchestrarea „descoperirii" unui sarcofag în apropierea Zidului Lung și restituirea „moaștelor" Sfintei Eufemia sunt acte de mare diplomație, deși nu dovedesc prea mult interes pentru veridicitatea faptelor.

A fost dificilă sarcina Irinei de a reintroduce cultul icoanelor? Probabil că nu, deși se pare că împărăteasa a procedat relativ lent, pentru a nu stârni împotrivirea iconoclaștilor convinși. Faptul că ea a adus înapoi icoana lui Hristos, aflată pe Poarta de Bronz (Chalke) a palatului imperial, icoană a cărei înlăturare, în anul 726, semnalase începutul perioadei iconoclaste (se spunea că femeile jucaseră rolul principal în răscoala care a urmat), și că a înzestrat câteva biserici cu icoane pare a indica faptul că iconoclaștii nu reacționau foarte ușor, deși icoana de pe Poarta de Bronz nu a fost înlocuită până în anul 797 sau chiar mai târziu. După *Scriptor Incertus*, icoana restituită purta deasupra o inscripție cu textul: „[Icoana] pe care Leon împăratul a înlăturat-o mai înainte, Irina a înălțat-o din nou aici"[88], iar faptul că nu este menționat numele lui Constantin al VI-lea demonstrează că icoana nu a fost reinstalată până după anul 797, întârzierea aceasta fiind probabil datorată precauției față de partida iconoclastă. Există mărturii că sub domnia Irinei s-au reluat investițiile făcute pentru a înzestra mănăstirile cu obiecte de artă, iar un număr de biserici au fost ridicate în perioada domniei ei, ca de pildă Sfânta Sofia de la Tesalonic și Bizye din Tracia, precum și mai multe biserici ținând de mănăstirile din Bitinia; construcția bisericii Sfânta Sofia din Tesalonic poate fi datată cu ajutorul monogramelor lui Constantin și Irinei.[89]

Patria relatează că ea ar fi construit, împreună cu Constantin al VI-lea, o biserică închinată Sfântului Anastasie și că ar fi restaurat biserica Născătoarei de Dumnezeu de la Pege; a ctitorit și o mică mănăstire, închinată Sfintei Eufrosina și denumită „ta Libadia", și a înălțat biserici cu hramurile Sfântul Luca și Sfântul Eustatie.[90] În cadrul acestei renașteri a artei, au fost realizate și o serie de lucrări importante, precum statuile lui Constantin al VI-lea și a Irinei înseși[91]: Constantin i-a ridicat o statuie de bronz mamei sale, pe hipodrom[92], iar la Pege au fost sfințite portretele lor în mozaic. Irina a fost activă și în domeniul operelor filantropice: ea a înființat câteva aziluri pentru bătrâni, așezăminte pentru săraci, *xenodocheia* (adăposturi pentru călătorii care nu găseau gazdă și pentru bolnavi) și un cimitir pentru săraci.[93]

Cea mai gravă acuzație ce i se poate aduce Irinei, desigur, privește înlăturarea fiului ei de la domnie. Faptele lui Constantin însuși nu pot fi invocate pentru a le justifica pe ale ei. Constantin al VI-lea nu a fost, poate, cel mai dinamic suveran, dar, în definitiv, aproape că nici nu a avut prilejul. La moartea sa, în vârstă de douăzeci și șase de ani, era încă dominat de mama sa și de miniștrii acesteia. Cel mai rău lucru care se poate spune despre el este faptul că era, se pare, incapabil să ducă lucrurile la bun sfârșit – în trei rânduri, nu a reușit să se angajeze în bătălie: împotriva bulgarilor, în anii 791 și 796, și împotriva arabilor, în anul 797, când susținătorii mamei sale l-au informat că adversarii s-ar fi retras. Cu experiența și sfatul unor comandanți pricepuți, și-ar fi perfecționat sigur propriile aptitudini militare sau ar fi învățat să se bazeze pe cei mai pricepuți decât el. Principala acuzație ce i se poate aduce este cea de imaturitate, desigur deliberat întreținută de către mama sa și de către consilierii acesteia. Deciza lui de a pedepsi o mie de participanți la revolta themei Armeniakon, din anul 793, tatuându-le pe chip cuvintele „uneltitor armeniac", nu a fost probabil o copilărie: în fond, aceeași metodă a fost folosită de Teofil cel serios și lipsit de umor în ceea ce îi privea pe „graptoi", atunci când Teofil a scrijelit un întreg poem (cu toate elementele de metrică) pe fețele a doi monahi iconofili recalcitranți. Gestul lui

Constantin de a trimite un pachet cu balegă de cal hanului bulgar, în anul 796, este mai puţin scuzabil şi sugerează o anumită lipsă de subtilitate diplomatică din partea unuia care participa la conducerea imperiului, practic, din anul 780.[94]

Nimic nu dovedeşte că Irina avea alt motiv pentru a-l orbi pe Constantin, în afară de dorinţa de a-şi asigura propria poziţie. Este adevărat că el se asociase cu comandanţi militari şi cu demnitari care serviseră sub regimul bunicului şi al tatălui său, dar acest lucru era de aşteptat: în definitiv, ei erau singura bază a autorităţii lui. Dacă într-adevăr Constantin ar fi urmărit să reintroducă iconoclasmul, este sigur că Teofan ar fi spus acest lucru şi l-ar fi invocat pentru a justifica acţiunile Irinei. Constantin a luat parte, împreună cu mama sa, la convocarea Sinodului de la Niceea şi la restaurarea cultului icoanelor, precum şi la restituirea moaştelor Sfintei Eufemia şi la programul de construcţii: nimic nu sugerează că ar fi avut în ascuns vederi iconoclaste. Verdictul negativ dat de Teofan Irinei, în calitate de conducătoare, îşi găseşte ecou în *Viaţa* ei, scrisă la mijlocul secolului al nouălea, care cuprinde o serie de comentarii critice, preluate de la Teofan, privitoare la ambiţia ei de a acapara puterea politică, la faptul că (fiind femeie) putea fi uşor manipulată şi la modul brutal în care îşi tratase fiul şi pe susţinătorii acestuia.[95] Nepoata ei de mătuşă, Teofano, care s-a căsătorit cu Staurakios, fiul lui Nichifor I, nutrea şi ea ambiţii imperiale, după cum afirmă Teofan. Pe când soţul ei era pe moarte, din cauza rănii primite în timpul înfrângerii catastrofale suferite de Nichifor din partea bulgarilor, dorinţa Teofanei de a prelua conducerea imperiului, aşa cum procedase Irina, a dus la proclamarea cumnatului lui Staurakios, Mihail I, ca împărat.[96]

Problema Irinei a fost, în parte, faptul că probabil nu a fost niciodată sigură pe poziţia ei la putere. Regenţa sa a început cu o răscoală condusă de cumnaţii săi, pe când ea ştia că nu putea conta pe *tagmata* şi pe unii dintre *strategoi.* Principalii ei aliaţi au fost demnitarii eunuci, la care a recurs chiar pentru a conduce operaţiuni militare, iar aceştia s-au dovedit a fi trădători şi corupţi. Irina nu merită criticile aspre aduse de un cercetător modern: „A fost,

indiferent de punctul de vedere – medieval sau modern –, o femeie rea; şi, ceea ce este şi mai grav, o conducătoare incapabilă şi iresponsabilă"[97]. Abilitatea ei ca politician este demonstrată de faptul că a supravieţuit ameninţării reprezentate de cei cinci cumnaţi, în condiţiile în care nu se bucura de sprijinul armatei şi al aparatului administrativ – o realizare într-adevăr impresionantă, pentru care ea este demnă de admiraţie.

5.
TEODORA, ÎMPĂRĂTEASA CARE A REINSTAURAT ORTODOXIA
(830 – c. 867)

Deşi Irina reuşise să reintroducă venerarea icoanelor, iconoclasmul a redevenit politica imperială între anii 815 şi 842, fiind definitiv desfiinţat de către altă împărătească-regentă, Teodora, soţia împăratului Teofil, în anul 843. Teodora avea multe în comun cu Irina: amândouă erau iconofile căsătorite cu iconoclaşti, intrând în conflict cu aceştia pe tema cultului personal al icoanelor; şi una, şi alta au convocat importante sinoade bisericeşti; amândouă împărătesele se bazau pe eunuci, cu ajutorul cărora îşi exercitau autoritatea; ambele au devenit regente în numele fiilor lor minori şi ambii fii s-au dovedit imaturi şi dependenţi de îndrumarea lor, chiar şi după ce au ajuns la vârsta adultă, fiind de asemenea şi sensibili la farmecele femeilor tinere; şi, în ambele cazuri, fiii lor erau nemulţumiţi de influenţa mamelor, pe care au încercat să le înlăture de la guvernare. Amândouă împărătesele ştiau să fie hotărâte şi nemiloase în lupta pentru putere: chiar dacă nu există niciun indiciu că Teodora ar fi dorit să o imite pe Irina, detronându-şi fiul, sau că ar fi făcut altceva decât să guverneze în locul lui, până ce el avea să fie pregătit şi capabil să conducă

imperiul, ea a luat totuşi parte la un complot pentru a-l asasina pe fratele ei, Bardas, după ce acesta o îndepărtase de la putere.

Se pare că o parte a armatei, în special *tagmata*, precum şi unii dintre clerici şi-au păstrat convingerile iconoclaste. Înfrângerile dezastruoase suferite de Nichifor I şi de fiul acestuia, Staurakios, în faţa bulgarilor, la anul 811 (după care hanul Krum a folosit craniul lui Nichifor, îmbrăcat în argint, drept pocal din care bea la ospeţe) au stârnit un val de nostalgie în rândul ofiţerilor, exacerbat de antipatia faţă de grupul monahilor, care îl influenţaseră puternic pe ginerele lui Nichifor, Mihail I.[1] Soldaţii din *tagmata* au forţat intrarea în mausoleul eroului lor, Constantin al V-lea, chemându-l să-i conducă din nou în luptă: în prealabil ei instalaseră un mecanism în acest mormânt, aflat în biserica Sfinţilor Apostoli, care l-a făcut să se deschidă brusc, ca printr-o minune dumnezeiască.[2] Leon, *strategos* al themei Anatolikon, fu proclamat împărat în anul 813, iar Mihail I, ginerele lui Nichifor, abdică. Leon al V-lea a revenit la politica iconoclastă, dar a fost asasinat la anul 820, în timpul Liturghiei de Crăciun, fiind urmat la tron de camaradul său, Mihail al II-lea. Deşi era iconoclast, Mihail s-a căsătorit cu Eufrosina, fiica lui Constantin al VI-lea şi a Mariei de Amnia, o iconofilă convinsă. Fiul lui Mihail, Teofil, a fost, însă, educat după principiile unui iconoclasm fervent de către preceptorul său, Ioan Gramaticul, şi sub domnia sa, iconofilii, în special monahii străini, au fost persecutaţi în Capitală.

Se pare că femeile erau deosebit de devotate cultului icoanelor, nu numai pentru că mai puţine dintre ele puteau citi Scriptura, ci şi prin natura ocupaţiilor lor domestice.[3] Venerarea Maicii Domnului s-a intensificat în imperiu spre sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea şi a fost proclamată apărătoarea oraşului Constantinopol.[4] Această răspândire a cultului Sfintei Fecioare a fost, cel puţin în parte, urmarea devoţiunii femeilor faţă de Maica Domnului, căreia Irina avea să-i închine mănăstirea ctitorită de ea pe insula Prinkipo. Scrisorile lui Teodor Studitul menţionează numele unui număr de femei iconofile din cea de-a doua perioadă iconoclastă, începută în anul 815, care

rămăseseră credincioase venerării icoanelor, în timp ce soţii lor sau unii monahi bărbaţi apostaziaseră; una dintre corespondentele sale era Maria de Amnia.[5] Convingerile iconofile sunt evidente, mai ales în rândul femeilor ce aparţineau familiei imperiale: Teodosia, văduva lui Leon al V-lea, care s-a convertit la ortodoxie, şi pentru aceasta a fost exilată de către Mihail al II-lea[6], Irina, Maria de Amnia, Eufrosina, Teodora şi (în mod surprinzător) Irina, prima soţie a lui Constantin al V-lea, sunt numai câteva exemple de femei cu rang imperial despre care se ştie că au fost devotate cultului icoanelor. Prima jumătate a secolului al IX-lea este de asemenea o scurtă perioadă de înflorire a imnografiei feminine – reprezentată de Casia, Teodosia şi Tecla.[7]

Teodora, ca şi Irina, a fost atât de preţuită de generaţiile următoare, încât Biserica a canonizat-o pentru restaurarea ortodoxiei. Născută la Ebissa, în Paflagonia, era probabil de origine armeană, fiica unui ofiţer din armată, numit Marinos, şi a soţiei acestuia, numită Teoctista Florina.[8] În ziua de 5 iunie 830, ea s-a căsătorit cu Teofil, fiind aleasă în urma unei parade a mireselor, organizată la palat.[9] Au avut doi fii: Constantin, născut probabil în 834, care din nefericire s-a înecat într-un rezervor de apă al palatului la vârsta de doi ani, şi Mihail al III-lea; şi cinci fiice: Tecla, Ana, Anastasia, Maria şi Pulcheria *(planşa 8)*. Asemenea multor femei din familia imperială, Teodora a fost descrisă ca fiind o iconofilă convinsă, în ciuda vederilor lui Teofil: ea se închina înaintea icoanelor în apartamentul său şi se spune că ar fi poruncit ca iconarul Lazăr să fie eliberat din închisoare, încurajând-o şi pe Eufrosina, mama vitregă a lui Teofil, să-şi înveţe nepoatele să se închine înaintea icoanelor, atunci când acestea o vizitau la mănăstire.[10]

TEODORA ŞI TEOFIL

Teofil, care s-a născut în 812/813 şi a fost încoronat împărat la anul 821, a urcat pe tron opt ani mai târziu. În primele luni ale domniei lui, a cârmuit împreună cu mama sa vitregă, Eufrosina,

Planșa 8. Fiicele lui Teofil și ale Teodorei – Tecla, Anastasia, Ana, Pulcheria și Maria – învață să venereze icoana lui Hristos de la bunica lor, Teoctista. (Imagine preluată din A. Grabar și M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzes de la bibliothèque nationale de Madrid*. Veneția, Instituto ellenico di studi byzantini et post-byzantini)

care i-a și aranjat căsătoria, la șase luni după moartea tatălui, survenită pe când Teofil avea șaptesprezece ani. În anul 830, Eufrosina a trimis împuterniciți în fiecare themă, pentru a aduce candidate frumoase și de familie bună, iar acestea au sosit în luna mai a anului 830. Stabilind o paradă a mireselor pentru tânărul împărat, Eufrosina perpetua tradiția conform căreia se căsătoriseră tatăl și mama sa, Constantin al VI-lea și Maria de Amnia.

Parada a avut loc în noua sală *(Tridinon)* a palatului, un complex de clădiri a cărui construcție Teofil tocmai o încheiase, și, după cum relatează Simeon *logothetes*, Teofil a ales-o pe Teodora mai curând din întâmplare, decât pe temeiul unui calcul rațional:

> „Trimițând în toate themele, [Eufrosina] a adunat fete frumoase astfel încât fiul ei Teofil să se poată căsători cu una dintre ele. Escortându-le în Palat, în sala (*triclinum*) numită a Mărgăritarelor, ea îi dădu lui Teofil un măr de aur, zicând: «Dăruiește-l celei care îți va plăcea.» Printre fetele de viță nobilă se afla una extrem de frumoasă, pe nume Casia. Văzând-o și admirând-o mult pentru frumusețea ei, Teofil spuse: «Și totuși/ Printr-o femeie au venit relele asupra bărbatului.» Ea, deși cu toată modestia, răspunse: «Dar/Tot printr-o femeie au venit lucruri încă mai bune.» El, rănit în inimă de răspunsul ei, trecu mai departe și îi dădu mărul Teodorei, o fată din Paflagonia.“[11]

Dacă această Casia, pe care o vedem aici dând o replică atât de promptă cuvintelor lui Teofil, era autoarea de imnuri care a înființat o mănăstire de maici la Constantinopol și coresponda cu Teodor Studitul, atunci este sigur că iconofilia nu reprezenta un obstacol pentru participarea la parada candidatelor. Așa cum se întâmplase și în trecut, alegerea miresei a fost probabil aranjată, în acest caz de către Eufrosina, care a selectat probabil pentru paradă numai fete cu vederi iconofile, precum Casia și Teodora, și este posibil ca ea să fi decis alegerea Teodorei.

Teodora a fost încoronată în biserica Sfântul Ștefan din Dafne în ziua de 5 iunie 830,[12] iar perechea s-a căsătorit apoi în biserica

Sfânta Sofia. Eufrosina s-a retras la o mănăstire numită Gastria, pe care o înființase la Constantinopol, cedându-le tinerilor căsătoriți autoritatea imperială.[13] Ca împărătească, Teodora a intrat imediat în posesia averii menite să-i scoată în evidență noul statut: în urma încoronării, a dăruit patriarhului și membrilor clerului câte cincisprezece livre de aur, iar membrilor senatului câte cincizeci.[14]

ICONOCLASMUL ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI TEOFIL

Se pare că măsurile luate de Teofil în favoarea iconoclasmului au fost inspirate de ceea ce el a considerat un complot iconofil, în anul 831: era vorba de un text aflat în circulație, care îi prezicea moartea. Cei bănuiți, care aveau legături cu familia Teodorei, au fost arestați, iar Eftimie, fost episcop de Sardis, a murit în aceste împrejurări, devenind astfel martir al cauzei iconofile.[15] În luna iunie 833, Teofil a emis un edict prin care ordona arestarea preoților și monahilor iconofili care nu se aflau în comuniune cu ierarhia oficială; oricui ar fi oferit adăpost, urma să-i fie confiscate proprietățile. Un număr de monahi au fost întemnițați și bătuți, unii murind în urma relelor tratamente. Lucrul acesta cu greu putea fi privit cu ochi buni de către Teodora, dacă aceasta era o iconofilă convinsă.

Viața lor de familie a avut totuși un început promițător. Deși primii trei copii care li s-au născut au fost fiice, Teofil le-a încoronat *Augustae,* iar spre sfârșitul anilor 830 a ordonat să se bată o serie ceremonială de *solidi* de aur cu portretul său, al Teodorei și al Teclei pe avers, și cu cel al Anei și Anastasiei pe revers (*planșa 9*).[16] Constantin s-a născut probabil în anul 834, fiind și el încoronat: s-au emis monede cu chipul lui Teofil pe avers și cel al lui Constantin pe revers.

În anul 838, la moartea patriarhului Antonie, așa cum era de așteptat, Teofil l-a numit în locul acestuia pe fostul său preceptor, iconoclastul Ioan Gramaticul. Regimul a devenit apoi mai fățiș

iconclast, iar Teofil a emis un al doilea edict, ordonând ca toate icoanele să fie distruse sau acoperite cu var. Din acest motiv monahul Lazăr, un cunoscut iconar, a fost bătut și aruncat în temniță. Există și indicii care demonstrează că împăratul și împărăteasa nu se înțelegeau prea bine, îndeosebi după capturarea orașului Amorion de către arabi, în anul 838 – o înfrângere fără precedent – care l-a zguduit pe Teofil și i-a zdruncinat grav sănătatea. În perioada care a urmat, împăratul s-a dedicat tot mai mult proiectelor de construcții, studiului și divinației, și de asemenea se pare că în anul 839 a avut o legătură cu una dintre doamnele de companie ale Teodorei. Când aceasta, cum era și firesc, a fost afectată și i-a făcut reproșuri, Teofil i-a cerut iertare, a jurat că fusese singura dată când îi fusese necredincios și a ordonat să se construiască un nou palat pentru fiicele lor, pe care l-a numit Karianos.[17] La scurt timp după toate acestea, Teofil a aflat despre înclinația Teodorei pentru icoane: Teodora își trimitea adeseori fiicele să o viziteze pe Eufrosina la mănăstire, unde au fost învățate să se închine în fața icoanelor (*planșa 8*). Fiicele cele mari aveau suficient discernământ pentru a nu vorbi despre acest lucru, dar la începutul sau spre mijlocul anului 839, fiica cea mică, Pulcheria, care pe atunci avea numai doi ani, „copilă la vârstă ca și la minte", îi vorbi tatălui ei de păpușile frumoase care erau păstrate într-o cutie și care le erau aduse ca să le sărute. Teofil se înfurie și le interzise fiicelor sale să mai meargă la mama lui vitregă; probabil a obligat-o și pe Eufrosina să părăsească Gastria.[18]

Planșa 9. Un *solidus* cu reprezentarea lui Teofil, încoronându-și cele trei fiice mai mari drept *augustae:* aversul îl înfățișează pe Teofil alături de Tecla (stânga) și de Teodora (dreapta), iar pe revers apar Ana și Anastasia. Moneda a fost bătută la Constantinopol, spre sfârșitul deceniului 830 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection: Washington DC)

Se spunea şi că Teodora avea icoane în dormitor, chiar pe când Teofil era încă în viaţă: într-o zi măscăriciul împăratului, pe nume Denderis, intră pe neaşteptate în camera Teodorei, surprinzând-o pe când îşi ridica ochii spre icoane, plină de evlavie. Teodora îi explică măscăriciului că erau păpuşi la care ţinea mult, dar Denderis merse la împărat, care îşi lua cina, şi îi povesti despre „păpuşile frumoase" pe care văzuse cum „doica lor" (adică Teodora) le scotea dintr-o pernă. Teofil înţelese aluzia, şi trimise după Teodora, la care începu să strige. Teodora îi explică însă că ea şi doamnele de companie se priveau în oglindă, iar Denderis se înşelase, fiind vorba de chipurile lor reflectate. Când Teofil îl întrebă mai târziu pe Denderis dacă o mai văzuse pe „doică" sărutând păpuşile, el îşi duse degetul la buze şi cealaltă mână la spate, cerând să nu se mai pomenească despre acest lucru.[19] Incidentul este astfel relatat încât îi pune într-o lumină proastă atât pe Teofil, cât şi pe Teodora şi probabil că povestea nu trebuie acceptată fără rezerve, deşi *logothetes* Simeon confirmă faptul că Teodora venera icoanele în taină, încă din timpul vieţii soţului ei.[20] În orice caz, relaţiile cuplului păreau a fi destul de tensionate, iar după acest incident Teofil îi pedepsi cu brutalitate pe fraţii Teodor şi Teofan, monahi iconofili veniţi la Constantinopol de la Locurile Sfinte; el a poruncit să li se scrie pe faţă, cu fierul roşu, douăsprezece versuri în metru iambic, care afirmau că aceştia veniseră pentru a răspândi erezia, şi i-a exilat la Apamea; de atunci, aceştia au fost cunoscuţi cu porecla de *graptoi* („cei scrişi"). Teofan era un imnograf renumit, şi pentru a agrava insulta, poemul lui Teofil cuprindea greşeli intenţionate de metrică.[21] Teofil află şi că Lazăr picta icoane în închisoare, de aceea îi însemnă mâinile cu fierul roşu. Se spune însă că Teodora a reuşit să-l convingă să-i îngăduie lui Lazăr să-şi îngrijească sănătatea la mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul, din Phoberos.[22] Informaţiile privitoare la iconofilia secretă a Teodorei trebuie privite cu rezervă: este puţin probabil ca Teofil să fi tolerat la Curte, chiar la nivelul cel mai înalt, practici pe care le considera eretice; dacă scrierile hagiografice îi prezintă atât pe Teodora, cât şi pe ministrul ei Teoctist drept

iconofili fervenţi, acest lucru nu reprezintă decât inevitabila rescriere a istoriei, în urma victoriei finale a iconofiliei.

TEODORA REGENTĂ: „TRIUMFUL ORTODOXIEI"

Curând după aceea, Teofil s-a îmbolnăvit de dizenterie. Înainte de a muri, în ziua de 20 ianuarie 842, probabil la vârsta de numai douăzeci şi nouă de ani, el a convocat un grup de cetăţeni de frunte şi de demnitari la Magnaura, cerându-le să le acorde sprijin Teodorei şi lui Mihail, fiul lor în vârstă de doi ani. În mod evident, dorea ca Teodora să preia conducerea ca regentă, însă eunucul Teoctist, cu funcţia de *logothete tou dromou*, şi unchiul Teodorei Manuel, care era *protomagistros*, au fost numiţi tutori cu scopul de a o ajuta, după cum afirmă sursele istorice, deşi există anumite îndoieli că Manuel mai era în viaţă la momentul respectiv; este posibil ca şi fratele Teodorei Bardas să fi numărat printre tutori.[23] Amintindu-şi de domnia împărătesei Irina, probabil Teofil a socotit că era important să îi asocieze Teodorei, care primea puterea, administratori şi generali cu experienţă. Nu există elemente care să sugereze că decizia lui Teofil ar fi fost influenţată de convingerile religioase ale Teodorei. Desigur, ea avusese şi oarecare experienţă în legătură cu tranzacţiile financiare, cu privire la care se pare chiar că intrase în conflict cu Teofil: observând un vas comercial bine echipat, care intra în portul Boukoleon, acesta se interesă de proprietarul corabiei. Aflând că îi aparţinea Teodorei, el ordonă imediat ca vasul şi încărcătura sa să fie arse, exclamând: „Cum! Oare soţia mea m-a transformat pe mine, împăratul, în negustor?"[24]

Mihail, născut la data de 9 ianuarie 840, avea numai doi ani,[25] iar Teodora a domnit în numele lui până în anul 856, bazându-se pe Teoctist, coregentul şi prim-ministrul său, cu mult mai mult decât pe bărbaţii din familie. Teoctist fusese iconoclast sub Teofil, dar acum era complet de acord cu Teodora cu privire la revenirea

la venerarea icoanelor. Ca și Teodora, el a fost mai târziu canonizat de către Biserica Ortodoxă, iar sinodul care l-a numit patriarh pe Metodie și a reintrodus cultul icoanelor a fost organizat în reședința sa.[26] O altă persoană influentă a fost probabil Metodie însuși, care locuise la palat timp de mulți ani și care a fost poate în secret duhovnicul Teodorei.[27] După cum i-a înfățișat istoria, toți trei au susținut venerarea icoanelor; dar unul dintre motivele care au dus la restaurarea cultului acestora ar fi putut fi ideea răspândită la Curte că iconoclasmul nu mai atrăgea asupra imperiului ajutorul lui Dumnezeu.[28]

Teodora nu s-a grăbit: abia în martie 843 a trecut la reintroducerea cultului icoanelor și întregul episod s-a desfășurat, se pare, cu multă discreție, probabil pentru a nu stârni împotrivirea iconoclaștilor care refuzau să-și schimbe vederile.[29] Atitudinea Teodorei față de acești iconoclaști a fost deliberat conciliantă, iar ea a pus condiția ca soțul său, Teofil, să nu fie anatematizat ca eretic. Se relatează că Teodora, aflându-se într-o stare de profundă pocăință, ar fi avut o viziune în prima vineri a postului Sfintelor Paști (9 martie 843), în care i s-a arătat Teofil gol, fiind târât spre locul de tortură. Ea urmă procesiunea și în momentul în care ajunse la Poarta de Bronz (Chalke) a palatului, văzu un om cu înfățișare înfricoșătoare, șezând pe tron, în fața icoanei lui Hristos. Când împărăteasa îi căzu la picioare, acesta declară că soțul ei fusese iertat datorită lacrimilor și credinței ei.[33] O altă povestire apocrifă cuprinsă în *Vita Teodorae* se referă la o minune: patriarhul Metodie scrisese numele tuturor împăraților iconoclaști într-o cărticică depusă apoi pe altarul catedralei Sfânta Sofia; când Metodie se întoarse, numele lui Teofil dispăruse în mod miraculos.[31]

Sinodul bisericesc care a reinstaurat dreapta credință a avut loc la reședința lui Teoctist, la începutul lunii martie 843, principalii săi protagoniști fiind Teodora, Teoctist și cei doi frați ai împărătesei, precum și o altă rudă a ei, Sergios Niketiates: s-ar putea spune că a fost în mare măsură o chestiune de familie.[32] Ioan Gramaticul fu depus de către sinod, iar Metodie a fost ales patriarh în locul său.[33] Se pare că totul s-a petrecut în mod pașnic, cu

excepţia momentului în care Ioan a fost expulzat din reşedinţa patriarhală; el a refuzat să plece, arătând şi urmele loviturilor pe care excubitorii i le aplicaseră în abdomen: s-a spus că îşi făcuse singur aceste răni.[34] Teofil nu a fost anatematizat şi, după cum arată *Theophanes Continuatus*, Teodora însăşi s-a adresat adunării, declarând că el se căise pentru greşeli, şi ameninţând să-şi retragă sprijinul dacă nu era exceptat de la anatema pronunţată împotriva iconoclaştilor militanţi. Acest gest putea fi motivat nu neapărat de afecţiunea ei conjugală, cât de faptul că anatematizarea lui Teofil ar fi pus-o în conflict cu numeroşii lui susţinători.[35] Monahii şi episcopii exilaţi de Teofil au fost rechemaţi, iar „triumful ortodoxiei" s-a sărbătorit în catedrala Sfânta Sofia, cu o mare procesiune, în prima duminică din Postul Paştilor (11 martie 843). Obiceiul de a ctitori mănăstiri a fost reluat: probabil în perioada regenţei sale, Teodora a construit un aşezământ monahal pe o proprietate numită Armamentareas, închinând mănăstirea Sfântului Pantelimon şi înzestrând-o cu moşii.[36] Desigur, anumite cercuri au manifestat ostilitate faţă de această restaurare: Genesios relatează că o tânără a fost convinsă să jure fals, acuzându-l pe Metodie că ar fi sedus-o. Cu toate acestea, Metodie a adus dovezi în faţa adunării, arătând imposibilitatea acuzaţiei, iar tânăra mărturisi că fusese mituită.[37] Se spunea şi că Ioan Gramaticul, care fusese obligat să se retragă la o mănăstire de pe Bosfor, poruncise unui slujitor să scrijelească ochii unei icoane din biserica mănăstirii, şi pentru această faptă primi 200 de lovituri de bici, din ordinul împărătesei, care la început voise să i se scoată ochii şi lui.[38] În general însă, de vreme ce prezenţa unor clerici iconoclaşti este menţionată în documente până în anul 870[39], pare a nu fi existat o opoziţie concertată de proporţii, sau poate chiar deloc, ceea ce s-a datorat în special politicii prudente desfăşurate de Teodora şi de Teoctist.

În primul său an de regenţă, monedele de aur (*solidi*) emise de împărăteasă poartă chipul Teodorei pe avers, iar pe revers apar Mihail şi Tecla, fiica ei cea mare (*planşa 10*): este semnificativ că asociaţii la regenţă nu sunt reprezentaţi, iar Teodora este singura al cărei titlu este inscripţionat („Teodora *despina*"). De asemenea,

Planșa 10 Un *solidus* cu chipul lui Mihail al III-lea datând din primul an. al regenței Teodorei, cu Teodora pe avers, iar Mihail (stânga) și sora sa mai mare Tecla (dreapta) pe revers. Monedă bătută la Constantinopol, anii 842–843(?) (Whittemore Collection, Harvard University)

un sigiliu imperial datând din primii ani ai regenței le acordă lui Mihail, Teodorei și Teclei titlul de „Împărați ai romeilor". Probabil încă de la sfârșitul anului 843, chipul lui Hristos reapare pe monedele de aur, cu Teodora și Mihail pe revers (*planșa 11*)[40]. Reintroducerea icoanelor în locașurile de cult a avut loc mai târziu: primul mozaic important, acela reprezentând-o pe Sfânta Fecioară din absida Sfintei Sofia, a fost sfințit de către patriarhul Fotie, la 29 martie 867.[41] Această întârziere s-a datorat fie lipsei unor artiști pricepuți, fie forței opoziției iconoclaste, și se pare că abia în anii 860 sfintele icoane au putut apărea în exteriorul palatului: primele exemple de artă sacră se întâlnesc în paraclisele palatului și în sala de ceremonii (Chrysotriklinos) a Marelui Palat.[42]

Totuși, cândva înainte de anul 847, Teodora a înlocuit icoana lui Hristos aflată deasupra porții Chalke, sau a Porții de Bronz; această nouă imagine era un mozaic, reprezentându-l pe Hristos

Planșa 11 Un *solidus* cu chipul lui Mihail al III-lea; Mihail, fără barbă, ap.are la loc de cinste (stânga) iar Teodora este reprezentată mai mare (dreapta). Monedă bătută la Constantinopol, anii 843(?)–856 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC).

în întregime, și se pare că a fost lucrat de către monahul Lazăr, cel care pătimise sub domnia lui Teofil.[43] O epigramă numărând douăzeci și nouă de versuri, scrisă de patriarhul Metodie (care a murit în luna iunie a anului 847), a fost se pare inscripționată alături de icoana adusă în locul celei vechi:[44]

„Văzând preacuratul Tău chip, Hristoase, și Crucea Ta strălucit înfățișată, mă închin și mă plec înaintea Trupului Tău celui adevărat. Căci, fiind Cuvântul Tatălui, veșnic prin fire, Te-ai născut în timp, luând fire muritoare din maica Ta. De aceea, fiind circumscris și zugrăvit în icoane, nu firea Ta cea imaterială este circumscrisă – căci aceasta este mai presus de orice reprezentare și de schimbare – ci înfățișând Trupul Tău cel pătimitor, Cuvinte, mărturisesc că ești necircumscris ca Dumnezeu [...] Lepădându-se de greșeala lor [a împăraților iconoclaști] nelegiuită, împărăteasa Teodora, apărătoarea dreptei credințe, împreună cu urmașii ei înveșmântați în purpură și aur, urmând pilda împăraților cei evlavioși și arătându-se mai plină de evlavie decât toți, a așezat-o din nou cu dreaptă socotință la această poartă a palatului, spre slava, lauda și faima ei, spre cinstirea întregii Biserici, spre propășirea neamului omenesc, spre căderea vrăjmașilor răuvoitori și a barbarilor."[45]

S-ar putea spune că această laudă triumfală a discernământului și evlaviei Teodorei i-a deschis calea pentru o regență încununată de succes. Este greu să ne dăm seama, privind retrospectiv, cine a fost principala personalitate căreia i s-a datorat bunul mers al imperiului între anii 842 și 855, perioada regenței Teodorei și a lui Teoctist, prim-ministrul *de facto*[46], dar unul dintre ei sau amândoi trebuie considerați remarcabil de iscusiți în guvernare. Cum Teoctist nu numai că slujise mult timp, cu loialitate, sub domnia lui Teofil, dar jucase și un rol esențial în aducerea lui Mihail al II-lea pe tron; este evident că a avut o mare contribuție în cadrul regenței și a determinat în mare măsură linia politică, ceea ce nu înseamnă totuși că Teodora ar fi avut un rol neînsemnat.

Ceea ce este limpede este faptul că ambii i-au exclus în mod deliberat pe fraţii Teodorei de la putere, în ciuda calificării lor militare desăvârşite şi a experienţei lor. Sub Teofil, rudele Teodorei primiseră funcţii importante, se căsătoriseră cu persoane cu influenţă şi fuseseră tratate cu respect:[47] titlul de *zoste patrikia,* cel mai înalt rang de la curte acordat femeilor, care dădea dreptul la purtarea unui anumit cordon *(zoste),* a fost instituit de Teofil pentru mama Teodorei, Teoctista.[48] Cu toate acestea, Bardas şi Petronas, precum şi fiii lor erau acum lipsiţi de posibilitatea de a participa activ la conducerea imperiului. Una dintre surorile Teodorei, Kalomaria, care era văduvă, locuia în palat alături de sora sa, însă purta veşminte modeste şi îşi petrecea timpul vizitând închisorile în fiecare lună şi împărţind pomeni.[49]

După cum era de aşteptat, monahii mănăstirii Studion nu erau pregătiţi să accepte indulgenţa arătată de patriarhul Metodie faţă de cei care susţinuseră iconoclasmul în trecut: într-adevăr, de dragul bunei înţelegeri în Biserică, Metodie a fost nevoit în cele din urmă să-i excomunice,[50] iar alegerea lui Ignatie, un monah cu vederi stricte, ca succesor al lui Metodie la moartea acestuia survenită în iunie 847, ar fi putut urmări să concilieze facţiunea studită. Ereticii paulicieni au fost însă trataţi cu mai puţină indulgenţă; aceştia au fost aspru pedepsiţi, iar proprietăţile le-au fost confiscate de către stat.[51] În chestiuni militare, Teoctist, care participa personal la bătălii, a repurtat victorii remarcabile asupra arabilor şi chiar a reinstaurat stăpânirea bizantină în Creta pentru un scurt răstimp, în anii 843–844, insula Cipru a fost reocupată, iar în anul 853 a fost întreprinsă o expediţie împotriva Egiptului arab, oraşul Damietta fiind incendiat.[52] Triburile slave din Pelopones au suferit şi ele pierderi, fiind obligate să plătească tribut.[53] Din punct de vedere financiar, imperiul a avut de câştigat de pe urma acestei perioade de regenţă: se spunea că în anul 856 Teodora a putut prezenta senatului 190 000 de livre de aur şi 300 000 de livre de argint (13 680 000 *nomismata)* depuse în trezorerie.[54]

REGENȚA IA SFÂRȘIT

Regența lui Teoctist și a Teodorei s-a încheiat brusc, în noiembrie 855, când Teoctist a fost asasinat de Bardas cu sprijinul tânărului împărat Mihail al III-lea.[55] Amândoi erau nemulțumiți de rolul important jucat de Teoctist în guvernarea imperiului, dar din motive diferite. În anul 855, Teodora și Teoctist, îngrijorați de legătura lui Mihail cu Evdochia Ingerina, o aristocrată de la Curte, probabil de origine scandinavă, „din cauza necuviinței și nerușinării acesteia"[56], l-au căsătorit cu Evdochia Dekapolitissa.[57] Și de această dată, căsătoria fu aranjată prin preliminariile unei parade a candidatelor, deși Evdochia Dekapolitissa făcea desigur parte dintr-o familie nobilă și aparținea cercurilor de la Curte.[58] După cum se întâmplase și în trecut, părerea viitorului mire a contat prea puțin în alegerea miresei. Decizia a fost orchestrată de către Teodora și de Teoctist: Evdochiei Ingerina i s-a permis chiar să ia parte, dar Mihail nu a putut-o alege.[59] Evident, faptul că era amanta împăratului nu reprezenta un avantaj. Mihail, acum în vârstă de șaisprezece ani, fiind deci suficient de matur pentru a-și duce viața așa cum credea de cuviință, și-a ignorat se pare noua soție și a continuat legătura cu Evdochia Ingerina. Nemulțumit de faptul că decizia îi fusese desconsiderată, l-a adus pe ascuns pe Bardas la Curte, la sfatul lui *parakoimomenos* Damian. Bardas l-a convins că mama sa intenționa să se căsătorească, sau să-și căsătorească una dintre fiice, și astfel să-l detroneze pe Mihail și să ordone ca acestuia să i se scoată ochii (amintirea modului în care Irina preluase puterea a fost probabil un element foarte convingător) și că în orice caz el urma să nu aibă niciun cuvânt de spus în privința conducerii imperiului, câtă vreme Teodora și Teoctist continuau să colaboreze.[60] Kalomaria (ceea ce înseamnă „Buna Maria"), sora Teodorei, și Teofan, intendentul-șef al garderobei imperiale, s-au alăturat conspirației.[61] Relatările asasinatului prezintă multe detalii contradictorii,[62] dar se pare că Bardas nu ar fi intenționat să-l ucidă pe Teoctist, ci doar să-l umilească și să-l exileze. În momentul hotărâtor însă, Mihail a fost cel care le-a ordonat

gărzilor să-l ucidă pe sărmanul *logothete* înspăimântat. Teodora nu s-a arătat lipsită de curaj, căci, după cum afirmă Genesios, aflând ce se întâmpla, ea alergă să-l salveze pe Teoctist; unul dintre conspiratori o alungă, iar *logothete* fu târât de sub scaunul unde încerca să se adăpostească și înjunghiat în abdomen. Mihail fu apoi proclamat drept unic conducător al imperiului.[63]

Însă controlul asupra problemelor de stat nu era deținut în realitate de Mihail, ci de unchiul său, Bardas. Teodora însăși s-a mâniat amarnic pentru uciderea lui Teoctist și le-a păstrat o ură nestinsă asasinilor acestuia, în ciuda încercărilor lui Mihail de a se împăca cu ea; *Teofan Continuatus* arată că i-a învinovățit vehement pe fratele și fiul său, umplând palatul cu vaiete și cu lamentări.[64] Fiicele Teodorei au fost trimise la o mănăstire, iar Teodorei i se retrase oficial titlul de augusta în ziua de 15 martie 856; ea rămase însă la palat până în august sau septembrie 857, mereu hărțuită de fiul ei care încerca să o determine să renunțe la domnie. În cele din urmă se retrase alături de fiicele sale la mănăstirea Gastria, unde fu tunsă în monahism odată cu ele (patriarhul Ignatie refuză să săvârșească slujba, pe motiv că nu doreau cu adevărat să se călugărească). Averea le-a fost confiscată, iar ele au fost nevoite să ducă viața cetățenilor obișnuiți, lipsite de titlurile lor.[65] Faptul hotărâtor pentru expulzarea Teodorei din palat a fost probabil implicarea ei într-un complot menit să-l asasineze pe fratele său Bardas, complot organizat de *protostrator*-ul imperial. Complotul fu descoperit, iar conspiratorii decapitați pe hipodrom.[66]

Bardas a fost numit *epi tou kanikleiou* în locul lui Teoctist, apoi *magistros* și *domestikos* al trupelor *Scholae*. În anul 859, primi importanta funcție de *curopalates*, iar apoi în 862 titlul de cezar; celor doi fii ai săi li s-au acordat de asemenea funcții militare importante. Deceniul administrației lui Bardas (856–866) a fost o perioadă de mare efervescență culturală, în care a avut loc și convertirea bulgarilor, pe când campaniile din Asia Mică, sub conducerea împăratului însuși și a unchilor săi, au repurtat câteva victorii, mai ales după ce Petronas a învins un corp de armată arab, în septembrie 863.[67] Însă această serie de succese a luat sfârșit când Mihail începu

să se asocieze cu Vasile, un membru al gărzii venit din Macedonia despre care se spunea că era armean de origine şi care fusese ajutat în tinereţe de o bogată doamnă Danielis; aceasta îl întâlnise pe Vasile în Grecia şi se pare că l-ar fi susţinut financiar, deoarece i se prezisese că va urca pe tron[68]. Vasile, a cărui forţă era imensă, i-a atras atenţia lui Mihail mai întâi prin îndemânarea sa la călărie,[69] iar Mihail şi-a sacrificat fără ezitare unchiul, precum şi interesele imperiului, pentru tovărăşia lui Vasile: după cum afirmă Genesios, Mihail i-a acordat lui Vasile numeroase funcţii, iar acesta era apreciat pentru îndemânarea sa la vânătoare, jocul cu mingea, lupte şi sărituri, aruncarea discului, ridicarea de greutăţi şi alergare.[70] Se spune că Teodora l-ar fi avertizat pe Mihail cu privire la faptul că Vasile era periculos, însă el nu îi dădu crezare: documentele datează întâlnirea lui Vasile cu Mihail înainte de retragerea forţată a Teodorei, din anul 857.[71] Vasile a fost numit patrician şi *parakoimomenos* în anul 865, iar pe când armata se aduna în thema Thrakesion pentru o expediţie împotriva arabilor, în ziua de 21 aprilie 866, Mihail era de faţă la asasinarea lui Bardas de către Vasile.[72] Vasile a fost declarat asociat la domnie în luna mai a anului 866. În anul următor, avea să-l ucidă pe Mihail însuşi, care nu împlinise încă douăzeci şi opt de ani.

Mai întâi, însă, în anul 866, a avut loc un aranjament matrimonial neobişnuit de sofisticat între Vasile, Mihail şi amanta lui Mihail, pe când Evdochia era însărcinată cu Leon – mai târziu Leon al VI-lea, născut în septembrie 866. Se pare că ea îşi continuase legătura cu Mihail pe parcursul unui întreg deceniu, deşi este posibil ca Mihail să o fi căsătorit cu unul dintre fiii cezarului Bardas, în jurul anului 856, pentru a-i acorda un statut social legitim, iar când acest fiu muri, ea a avut se pare o legătură cu Bardas.[73] Poate că Bardas l-a depus pe patriarhul Ignatie deoarece acesta condamna relaţia cu nora sa ca fiind incestuoasă, deşi este mai probabil ca refuzul lui Ignatie de a le tunde în monahism pe împărăteasă şi pe fiicele acesteia să fi dus la înlăturarea patriarhului.[74] Vasile a fost obligat să divorţeze de soţia sa, Maria, cu care avea doi copii, pentru a se căsători cu Evdochia Ingerina, cu

condiția să o trateze respectuos. În același timp, a primit-o drept amantă pe sora lui Mihail, Tecla, fostă călugăriță, acum în vârstă de treizeci și cinci de ani,[75] și a devenit asociat la domnie. Scopul întregii șarade ar fi fost, se pare, ca fiul lui Mihail pe care îl purta Evdochia Ingerina să fie „născut în purpură", chiar și sub numele altui tată. Se pare chiar că relația lui Mihail cu Evdochia a continuat până la moartea lui: Simeon *logothete* lasă să se înțeleagă că și următorul fiu al Evdochiei, Ștefan, era de asemenea al lui Mihail.[76] Vasile avea motive întemeiate pentru a se aștepta să cadă în disgrația împăratului Mihail: în timpul unor curse organizate la palatul Sfântul Mamas după nașterea lui Leon, în septembrie 866, un anume patrician Basiliskianos, care tocmai îl lingușise pe Mihail, fu invitat să-i pună acestuia încălțămintea imperială, incident care i-a făcut atât pe Vasile, cât și pe Evdochia, noua împărăteasă, să se teamă că Vasile putea pierde favoarea împăratului. Vasile a început probabil să conspire împotriva lui Mihail, fiind îngrijorat că și-ar fi putut pierde în curând statutul imperial, iar în anul 867 un călugăr îl preveni pe Mihail că Vasile complota împotriva sa, în timp ce el se afla la vânătoare.[77]

Mihail a fost asasinat mai târziu în luna aceea, la 24 septembrie 867, după ce Vasile și Evdochia luaseră cina la palatul Sfântul Mamas. Zăvorul camerei de culcare a lui Mihail fusese blocat din ordinul lui Vasile, astfel încât ușa nu putea fi încuiată, iar Evdochia îl îndemnase pe împărat să bea mult.[78] Pe când dormea, amețit de vin, Vasile împreună cu opt conjurați îl uciseră.[79] Evdochia, însărcinată în luna a șaptea cu Ștefan, fu apoi escortată la palatul imperial „cu mare pompă":[80] aluzia la implicarea ei în complot este foarte clară. Cealaltă Evdochia, văduva lui Mihail, se întoarse la părinții săi. Între timp, Teodora fusese repusă în libertate, chiar dacă nu lua parte activ la guvernare, și ținea legătura cu fiul său: în ziua asasinării acestuia, ea îi trimisese lui Mihail o invitație la cină, iar acesta ceruse unora dintre curtenii săi să iasă la vânătoare pentru a-i trimite vânat pentru masă. Ultima informație pe care o avem despre Teodora este că Pavel, acel *cubicularius* trimis să facă pregătiri pentru înmormântarea lui Mihail, a găsit-o plângând

împreună cu fiicele sale lângă cadavrul acestuia, care era înfăşurat în pătura unuia dintre caii atelajului pe care îl conducea el.[81]

Părerea Teodorei, din nou augusta, cel puţin cu numele, despre împărăteasa care i-a urmat poate fi ghicită cu oarecare siguranţă: nu putea fi favorabilă. Teodora se stinse la scurt timp după ce Vasile I preluă puterea şi fu înmormântată la mănăstirea Gastria.[82] Ca împărătească, Evdochia Ingerina avu încă un fiu şi, după câte se pare, trei fiice, pe care tatăl lor Vasile le călugări. Viaţa ei aventuroasă nu se sfârşise încă, căci în jurul anului 878 aflăm că a avut o legătură cu un oarecare Xylinites, care fu pedepsit de Vasile, fiind şi el obligat să intre în monahism. Mai târziu, împăratul Leon al VI-lea îl promovă în treapta de *oikonomos* al catedralei Sfânta Sofia.[83] În anul 879 muri Constantin, fiul cel mare al lui Vasile din prima sa căsătorie, iar Evdochia a trăit să-şi vadă fiul, pe Leon, nepotul Teodorei, ajungând moştenitor al tronului.

Ca şi Irina, Teodora a avut ca regentă nenorocul de a avea un fiu ale cărui interese nu erau numai de a conduce imperiul. Desigur, nu putem accepta fără rezerve felul în care a fost mai târziu prezentat caracterul lui Mihail: acesta nu era atât de rău pe cât l-au înfăţişat cronicarii dinastiei macedonene. În special Genesios şi *Teofan Continuatus* au căutat să-i compromită imaginea, spre a justifica uzurparea întreprinsă de Vasile şi asasinarea lui Mihail.[84] *Logothete* Simeon, în schimb, ne oferă o perspectivă diferită de cea a propagandei macedonene. Deşi împăratul a rămas în istorie cu numele de „Mihail cel Beţiv", porecla nu este pe de-a-ntregul meritată.[85] Cronicarii de mai târziu au relatat că măscăriciul său favorit, Gryllos („Porcul"), se costuma ca patriarh, pe când împăratul şi alţi unsprezece tovarăşi de petrecere îşi puneau veşminte arhiereşti, plimbându-se prin oraş şi cântând cântece deşănţate (se spunea că odată l-ar fi întâlnit pe patriarhul Ignatie însuşi).[86] S-a mai scris că i-ar fi dăruit o avere jocheului său, Cheilas, şi că i-ar fi copleşit cu daruri pe copiii vizitiilor săi, oferind până la 100 de livre de aur drept daruri de botez[87]. Se zice că ar fi devenit un tiran de nesuportat şi că ar fi ordonat să fie executaţi oameni nevinovaţi, în accesele sale cauzate de beţie.[88] Dar nu tot ce se povesteşte poate fi

crezut, cel puțin nu în întregime. Gustul lui Mihail pentru vin, femei, cântece, bufonerie și povestiri indecente,[89] precum și pentru cursele de cai,[90] condamnat de cronicarii dinastiei macedonene, este confirmat și de *logothete* Simeon, care vorbește de înclinația împăratului pentru vânătoare, curse de cai și „alte destrăbălări", de grajdurile sale împodobite cu marmură și echipate cu apă curentă.[91] Reputația lui a fost însă exagerat subminată: a fost un cârmuitor popular, a condus personal armata în bătălii, deși a fost pus în umbră de alții mai pricepuți în probleme administrative – mai întâi Teoctist (pe când Mihail oricum nu avea vârsta necesară pentru a domni) și apoi Bardas. Fotie l-a elogiat pe bună dreptate pe Mihail, în termeni superlativi, ca învingător în bătălii, referindu-se la înfrângerea arabilor din lunile septembrie și octombrie 863 și la umilirea Bulgariei fără luptă, în anul 864, la reconstrucția orașelor Niceea și Ancira, și la rezidirea bisericii Sfintei Fecioare de la Faros, în incinta palatului.[92] Într-adevăr, anumite relatări privind purtările sale neobișnuite, așa cum au ajuns până la noi, îl pun într-o lumină favorabilă în ochii cititorilor contemporani – în special episodul cinei neașteptate pe care a luat-o împreună cu o femeie oarecare din oraș, punând masa el însuși, deși cronicarii dinastiei Macedonene au prezentat întâmplarea în mod deliberat, astfel încât să-l discrediteze.[93] Iar comentariul lui privind schisma dintre susținătorii lui Fotie și cei ai lui Ignatie, dacă îi poate fi într-adevăr atribuit, demonstrează destul spirit și o apreciere corectă a motivelor pentru care Bardas l-a depus din treaptă pe Ignatie: „Teofil [numele adevărat al măscăriciului Gryllos] este patriarhul meu, Fotie este patriarhul Cezarului, Ignatie al creștinilor."[94] Ca împărat, având mai puțin de douăzeci și cinci de ani, era de așteptat să manifeste și interese din afara sferei guvernării, fiind mai ales încurajat în acest sens de unii ca Bardas și Vasile, care din propriile lor motive doreau să-i distragă atenția și să-l îndepărteze de la problemele de conducere.

Teodora a avut și ea de pierdut din cauza dorinței cronicarilor dinastiei Macedonene de a denigra atât domnia lui Mihail al III-lea, cât și regența care a precedat-o. În relatările lor o vedem mințindu-și soțul cu privire la icoanele pe care le păstrează în dormitor,

apoi învățându-și fiicele să-și înșele tatăl cu privire la ceea ce se petrecea atunci când își vizitau bunica la mănăstire; se spune că și-ar fi pierdut cumpătul, făcând o scenă de isterie după asasinarea lui Teoctist, stând apoi îmbufnată și refuzând să fie consolată de fiul ei; ar fi urzit chiar o încercare de asasinare a fratelui ei, Bardas, probabil pentru a-și recâștiga autoritatea asupra fiului și controlul asupra aparatului administrativ, deși ar fi putut fi mânată, pur și simplu, de dorința de a se răzbuna pe Bardas pentru uciderea lui Teoctist. Chiar și anecdota referitoare la câștigurile ei din comerț, care în zilele noastre i-ar fi adus laude pentru inițiativă și pentru simțul afacerilor, este relatată astfel încât să-i afecteze statutul imperial. Fără îndoială, în unele cazuri, incidentele respective au fost deliberat repovestite spre a o discredita pe împărăteasă, așa cum s-a întâmplat cu biografia fiului ei, Mihail.[95] Cu toate acestea, chiar admițând caracterul părtinitor al cronicilor, din ele se desprinde imaginea unei femei cu tărie de caracter, care putea să-și îndepărteze fratele de la putere fără nicio dificultate, care nu se sfia să-și afirme răspicat părerile atunci când era necesar și pe deplin capabilă să guverneze imperiul.[96]

6.
SOŢIILE LUI LEON AL VI-LEA
(886 – 919)

Chestiunea tetragamiei, problema celei de-a patra căsătorii a lui Leon al VI-lea cu Zoe Carbonopsina, a fost „probabil evenimentul cel mai important al vieţii politice şi ecleziastice bizantine de la începutul secolului al X-lea“[1]. Problema nu era una de legitimitate a celei de-a patra căsătorii, pe care toate facţiunile bisericeşti o considerau total inacceptabilă, ci privea măsura în care necesităţile imperiului şi voinţa împăratului puteau fi acceptate de Biserică atunci când era necesar. Subiectul a dus la o schismă în sânul Bisericii, precum şi la o nouă numire a unei împărătese ca regentă pentru un minor. În cazul acesta, regenţa a fost deţinută de o împărătească a cărei căsătorie legitimă era pusă la îndoială şi care venise la putere printr-o lovitură de palat, răsturnându-l pe patriarh, care era conducătorul consiliului de regenţă. Situaţia ei era cu atât mai dificilă, cu cât legitimitatea fiului său şi dreptul acestuia la titlul de moştenitor al tronului şi împărat făcuseră obiectul unor controverse aprinse şi rămăseseră încă, într-o anumită măsură, nerezolvate.

Leon al VI-lea, cunoscut cu numele de „cel Înţelept“ datorită înclinaţiilor sale de cărturar, a domnit între anii 886 şi 912. Era fiul Evdochiei Ingerina şi, teoretic, cel de-al doilea fiu al lui Vasile

Macedoneanul, dar fiind născut la numai patru luni după căsătoria părinților, în condițiile în care se știa că Evdochia fusese amanta împăratului Mihail al III-lea, paternitatea sa poate fi contestată pe drept cuvânt.[2] De la prima sa soție, Vasile avusese un fiu, numit Constantin, favoritul său și moștenitorul tronului, care a murit însă în anul 879, iar lui Vasile i-a urmat la domnie Leon, a cărui paternitate era așadar importantă. Ar fi desigur o dovadă a ironiei istoriei ca adevăratul întemeietor al strălucitei dinastii a „Macedonenilor" să nu fi fost Vasile I, ci Mihail al III-lea „Bețivul", care făcea parte din dinastia Amoriană. Unul dintre primele acte oficiale întreprinse de Leon a fost să poruncească aducerea rămășițelor pământești ale lui Mihail al III-lea, spre a le înmormânta cu onorurile imperiale cuvenite în biserica Sfinților Apostoli,[3] ceea ce demonstrează cel puțin că el se identifica cu Mihail și reprezintă un temei puternic pentru a presupune că îl socotea pe Mihail a fi adevăratul său tată.

Leon este cunoscut în special pentru cele patru căsătorii ale sale – semn nu al înclinărilor sale licențioase (deși se pare că avea într-adevăr o slăbiciune pentru femeile atrăgătoare), ci al dorinței lui fierbinți de a avea un moștenitor. Acest lucru era esențial pentru viitorul dinastiei, deoarece nici detestatul său frate, Alexandru, nu avea copii.[4]

SFÂNTA TEOFANO

Prima soție a lui Leon, Teofano Martinakiou, nu pare a fi fost alegerea ideală. Ca și Evdochia Ingerina însăși, și ea făcea parte din familia Martinakes (Martinakioi), fiind fiica *patrikios*-ului Constantin Martinakios.[5] După cum se consemnează în *Viața* sa, când a împlinit șase ani, tatăl ei i-a adus un profesor ca să învețe Sfânta Scriptură: în scurtă vreme, ea a învățat *Psalmii* și cântările pe de rost, dedicându-se citirii Bibliei și rugăciunii.[6] Teofano a fost aleasă în urma unei parade a candidatelor la căsătorie, aranjată de Evdochia Ingerina, viitoarea ei soacră, probabil în cea de-a

doua jumătate a anului 882, pe când Leon se apropia de vârsta de șaisprezece ani, iar Teofano avea cincisprezece.[7] Ca și în cazul altor parade, decizia nu a fost luată de mire, ci de mama acestuia. În această relatare, evident apocrifă, a evenimentelor, se spune că Evdochia ar fi ales trei candidate, poruncindu-le celorlalte să se întoarcă la casele lor, după ce le oferise daruri și bani:

> „Apoi le luă cu ea la Palat numai pe cele trei, unde le compară din nou, privindu-le goale în baie. Văzând că frumusețea sfintei o întrecea cu mult pe a celorlalte, o îmbrăcă în veșminte imperiale și, luând-o de mâna dreaptă, i-o prezentă împăratului Vasile, soțul ei. Așezând-o la picioarele lui, o declară vrednică de a fi mireasa fiului lui. Iar împăratul [Leon], uimit el însuși de frumusețea excepțională a fetei, scoase din faldurile robei inelul de jasp și îl puse pe mâna tinerei."[8]

Există două relatări ale căsătoriei: cuvintele lui Leon, așa cum sunt redate în *Vita Euthymii (Viața lui Eftimie)* și versiunea „oficială", *Vita Teofanous (Viața Teofanei)*, scrisă de un contemporan anonim, care idealizează acest mariaj. În *Viața lui Eftimie*, se afirmă că Leon ar fi spus: „întregul Senat știe că nu a fost dorința mea să mă căsătoresc cu ea, ci am făcut-o de teama tatălui meu și fiind profund întristat"[9]. Reticența sa putea fi explicată prin faptul că avea deja o iubită, pe Zoe, fiica lui Stelian Zaoutzes, căpitanul gărzii palatului; dacă nu era de pe atunci, ea a devenit în orice caz amanta sa curând după aceea, iar când Teofano i-a raportat acest lucru socrului ei Vasile, acesta l-a aruncat pe Leon la pământ cu o lovitură și l-a bătut (o experiență de neuitat, dat fiind experiența de luptător a lui Vasile), iar Zoe a fost obligată să se căsătorească.[10] Nu putem decât încerca să ghicim de ce i-a ales Evdochia o mireasă atât de nepotrivită fiului ei. Probabil Evdochia s-a alăturat taberei lui Vasile și a Macedonenilor, lucrul cel mai rațional în situația sa, mai cu seamă dacă luase parte la complotul pentru asasinarea lui Mihail. Faptul acesta ar fi putut să o întoarcă împotriva fiului ei Leon, cu atât mai mult cu cât acesta

era în conflict cu tatăl său. Discursul funebru rostit de Leon la înmormântarea lui Vasile o elogiază în termeni superlativi pe mama sa – frumoasă, nobilă și sortită de destin să urce pe tron –, însă, ca și elogiul tatălui său, Vasile I, acest portret nu trebuie luat în sens literal.[11]

Între tată și „fiu" existau tensiuni și în anul 883 s-a descoperit că Leon complota împotriva lui Vasile, care l-a aruncat în închisoare, unde a rămas în următorii trei ani.[12] Puțin a lipsit să i se scoată ochii. Apoi, în ziua de 21 august 886, Vasile fu victima unui accident de vânătoare, fiind rănit de moarte.[13] S-a afirmat de multe ori că accidentul ar fi acoperit o conspirație urzită de către Stelian Zaoutzes, dar faptul că *Vita Euthymii* arată că Vasile a mai trăit nouă zile și că nu a luat măsuri de represiune pare a infirma ipoteza aceasta.[14] Pe de altă parte, cronicarul arab Tabari afirmă explicit că Vasile a fost ucis de către fiii săi.[15] Mașinațiunile din spatele acestei conspirații, dacă a existat cu adevărat, au fost probabil opera lui Zaoutzes, tatăl Zoei, amanta lui Leon, căruia îi revenea acum, practic, cârmuirea imperiului[16]. Leon l-a depus și pe patriarhul Fotie, instalându-l în locul acestuia pe fratele său, Ștefan[17] – scopul fiind ca patriarhul și împăratul să lucreze de atunci înainte mână în mână. Monahul Eftimie, prieten personal atât cu Leon, cât și cu Teofano, fusese de partea lui Leon în timpul domniei împăratului Vasile, iar după moartea acestuia, Leon îl numise *hegoumenos* [stareț/egumen] al unei mănăstiri, membru al senatului și *synkellos*, precum și duhovnic al său. Între Zaoutzes și Eftimie exista o antipatie reciprocă. Zaoutzes ne este înfățișat ca o personificare a răului în *Viața* lui Eftimie, pe când Eftimie îi displăcea lui Zaoutzes pentru influența de care se bucura asupra împăratului.[18]

Leon și Teofano au avut o fiică, numită Evdochia după bunica sa, născută la scurt timp după căsătorie și înainte de întemnițarea lui Leon[19], iar când această fiică muri după câțiva ani, Teofano, nefericită în relația cu Leon, dori să divorțeze. *Vita Euthymii* dă de înțeles că atât Eftimie, cât și Teofano se așteptau ca urmarea unui astfel de divorț să fie căsătoria lui cu Zoe.[20] Eftimie o convinse de aceea pe Teofano că despărțirea ar fi un păcat, astfel încât

a avut loc un divorţ oficial, însă de atunci înainte Teofano duse o viaţă austeră de rugăciune până la moartea ei, survenită în jurul vârstei de treizeci de ani, în ziua de 10 noiembrie 895 sau 896,[21] deşi a continuat probabil să-şi îndeplinească principalele îndatoriri impuse de rangul său imperial. La scurt timp după moarte a fost canonizată, în urma unor miracole produse la mormântul ei, iar Leon a înălţat o biserică în cinstea ei şi un sanctuar în care i-au fost depuse moaştele.[22]

ZOE ZAOUTZAINA: „TICĂLOASA FIICĂ A BABILONULUI"

Stelian Zaoutzes (sau Zaoutzas, după cum îl numeşte Skylitzes) era un macedonean de origine armeană[23]. Stelian deţinea funcţia de hetaireiarh sub Vasile I şi, după cum arată *Viaţa Teofanei*, l-a convins pe Vasile să-l elibereze pe Leon al VI-lea din închisoare; în vremea aceea fiica sa, Zoe Zaoutzaina, era deja amanta lui Leon, încât el avea un interes ascuns pentru a-i asigura situaţia lui Leon.[24] El era de faţă în momentul accidentului lui Vasile din anul 886, pe care poate l-a şi orchestrat. De asemenea, s-a aflat lângă patul de moarte al acestuia.[25] Înainte de a muri, Vasile l-a numit tutore al fiului său, iar Leon l-a promovat rapid: înainte de Crăciunul anului 886, a devenit *magistros* şi *logothete tou dromou*.[26] În anul 894, a primit titlul de *basileopator* (nu pentru că era tatăl amantei împăratului, relaţie care, deşi nu era secretă, nici nu putea fi recunoscută oficial, ci deoarece era „părintele spiritual" al lui Leon).[27] Zaoutzes a luat multe dintre deciziile politice privitoare la guvernare în primii ani ai domniei lui Leon, inclusiv cele de legislaţie, iar majoritatea *Novelelor* lui Leon îi erau adresate. Neregulile comise de subordonaţii lui în administrarea comerţului din Bulgaria au contribuit la izbucnirea războiului bulgar din anul 894, iar Leon pare a fi devenit delăsător în timpul administraţiei lui, înainte de a se căsători cu Zoe.[28] Antonie Kauleas, patriarhul care a urmat după moartea lui Ştefan, era unul dintre

susținătorii lui Zaoutzes, care a trăit destul ca să-și vadă fiica împărătească, murind la mijlocul anului 899 și fiind înmormântat în mănăstirea lui Antonie Kauleas.[29]

Zoe Zaoutzaina avea deci relații puternice la curte, iar Skylitzes precizează și că era de o frumusețe excepțională, probabil din convingerea că amantele împăraților trebuiau să fie deosebit de atrăgătoare.[30] Relația începuse cu siguranță mult înainte de moartea lui Vasile și a Teofanei: în anul 900, fiica lui Leon și a Zoei, Ana, avea vârsta potrivită pentru a se căsători. *Vita Euthymii* oferă o informație credibilă, atunci când arată că Teofano reclamase comportamentul soțului ei socrului, iar *Viața* ei descrie clar gelozia ei din perioada de început a căsătoriei, deși, conform altor surse, pare a fi acceptat cu resemnare relația dintre Zoe și soțul ei, ca și faptul că era eclipsată fățiș de Zoe, consolându-se în schimb cu rugăciunea și cu viața ascetică.[31]

Se pare că Zoe îl însoțea pe Leon, în calitate semioficial recunoscută, în absența Teofanei: cronica lui Simeon *logothete* afirmă că atât Zaoutzes, cât și Zoe au călătorit împreună cu împăratul la mănăstirea Damianou, pe când Teofano se afla la Vlaherne rugându-se, și că Zoe a fost cea care l-a informat pe împărat de încercarea de asasinat, întreprinsă de fratele ei Tzantes și de alte rude, care urziseră un complot împotriva lui Leon.[32] Pe când dormea alături de împărat, Zoe auzi zgomote și privi pe fereastră ca să vadă ce se petrece; trezindu-l pe Leon, îl alertă că părea să fie vorba de o conspirație împotriva lui. Leon se grăbi să urce la bordul unei corăbii, fugind la Pege, de unde luă prompt măsuri împotriva conspiratorilor, și un timp rămase în termeni reci cu Zaoutzes.[33]

Curând după moartea Teofanei, muri și soțul Zoei – Teodor Gouzouniates.[34] Acest fapt nu a simplificat lucrurile, ci le-a complicat și mai mult, căci se zvonea că Zoe i-ar fi ucis atât pe împărătească, cât și pe soțul său[35]. În ciuda scandalului stârnit, Leon și Zoe, care aveau deja o fiică nelegitimă, pe nume Ana, deciseră să se căsătorească, iar nunta avu loc în cele din urmă la anul 898. Zaoutzes, probabil din dorința de a-și vedea fiica împărătească, insistă ca evenimentul să aibă loc cât mai curând, dar se lovi de

împotrivirea lui Eftimie, duhovnicul lui Leon, nu din cauză că aceasta era a doua căsătorie, ci deoarece „relele purtări ale Zoei erau notorii" şi dacă această cununie ar fi avut loc, ea ar fi confirmat ceea ce se spunea despre trecutul ei[36]. Eftimie fu însă trimis la mănăstirea Sfântul Diomede, iar căsătoria a fost oficiată, în ciuda obiecţiilor patriarhului Antonie Kauleas. Ceremonia a fost săvârşită de preotul palatului, pe nume Sinapes, care ulterior a fost caterisit, iar Zoe primi coroana de împărătească.[37] Ea avea să moară însă peste nici doi ani, spre sfârşitul anului 899 sau poate la începutul anului 900, în urma unei „boli înspăimântătoare, însoţite de rătăcirea minţii"[38]; căsătoria durase mai puţin de douăzeci de luni. Interiorul sicriului ei purta inscripţia „ticăloasa fiică a Babilonului"[39]. Leon înalţă spre pomenirea ei o biserică închinată Sfintei Zoe în luna mai a anului 900 şi o încoronă ca augusta pe fiica sa, Ana, astfel încât ceremoniile care presupuneau participarea împărătesei să se poată desfăşura în continuare, după obicei.[40] Ana a fost însă trimisă curând în Apus, spre a se căsători cu Ludovic al III-lea al Provenţei; în prima jumătate a anului 900, în timp ce se purtau tratativele cu privire la căsătoria ei, se discuta şi cea de-a treia căsătorie a lui Leon cu Evdochia. Ana i-a născut lui Ludovic un fiu, numit Carol Constantin, care în anii 960 trăia încă şi purta tilul de Conte de Vienne; ea a fost prima dintre „noile ambasadoare ale Bizanţului", prinţese trimise în străinătate ca reprezentante diplomatice ale imperiului;[41] deşi era fiică nelegitmă, statutul Anei fusese oficializat prin căsătoria ulterioară a părinţilor, iar rolul pe care l-a jucat, atât ca împărătească „provizorie" în Bizanţ, cât şi în străinătate, nu trebuie subestimat.

CEA DE-A TREIA CĂSĂTORIE

Biserica răsăriteană tolera cu greutate o a doua căsătorie, iar cea de-a treia căsătorie era încă şi mai greu acceptată: în familiile imperiale, numai împăratul „eretic", iconoclastul Constantin al V-lea, fusese căsătorit şi a treia oară. În canoanele sale, Sfântul Vasile cel

Mare nici nu îngăduia ca a treia căsătorie să fie numită astfel, ci o denumea *polygamia,* sau „desfrânare moderată", şi impunea un canon de pocăinţă de patru ani înainte ca penitentul să poată primi Sfânta Taină a Euharistiei.[42] Până la Leon al VI-lea, probabil sub împărăteasa Irina, legislaţia civilă interzisese cea de-a treia căsătorie, declarând nelegitimi copiii rezultaţi în asemenea cazuri.[43] În anul 899 sau anterior, Leon însuşi emisese o lege *(Novela* 90) prin care condamna cea de-a treia căsătorie şi insista asupra canonului de pocăinţă, deşi acorda legitimitate acestor căsătorii; ironia era că *Novela* 91 scotea în afara legii concubinajul.

Deoarece căsătoriile multiple erau prin tradiţie privite cu ostilitate de către Biserica Ortodoxă, Leon se afla într-o situaţie dificilă după moartea Zoei. În *Procheiros Nomos,* aflat în vigoare între anii 870 şi 879, Leon se alăturase tatălui său, Vasile, interzicând categoric cea de-a patra căsătorie.[44] Chiar şi a doua căsătorie a lui Leon cu Zoe provocase probleme disciplinare în Biserică, iar preotul care o săvârşise fusese caterisit. Cu toate acestea, patriarhul Antonie Kauleas a emis o dispensă, prin care îi îngăduia lui Leon să se căsătorească pentru a treia oară fără a se supune canonului obişnuit de pocăinţă, pe baza principiului bizantin al „iconomiei" *(oikonomia).* Chiar şi patriarhul Nicolae Misticul, care avea să devină principalul oponent al lui Leon în chestiunea celei de-a patra căsătorii, a admis mai târziu că această a treia căsătorie era permisă, deoarece era nevoie de o împărătească pentru a îndeplini formalităţile ceremonialului imperial,[45] deşi în sine acest fapt sugerează că existaseră obiecţii la momentul respectiv. Aşadar, la câteva luni după moartea Zoei, Leon lua în căsătorie şi acorda coroana de împărătească „preafrumoasei" Evdochia Vaiana (Baiana).[46] Cununia a avut loc probabil la începutul lunii august a anului 900; nu avem motive să presupunem că Evdochia ar fi fost aleasă printr-o ultimă paradă a mireselor. Evdochia, din nefericire, muri în ziua de Paşti, pe 12 aprilie 901, dând naştere unui fiu, botezat Vasile după bunicul său, care însă muri şi el la scurt timp.[47] Eftimie îi declară împăratului că era autorul

propriilor nenorociri şi că funeraliile Evdochiei trebuiau să fie cât mai discrete – sfat de care Leon nu ţinu seama.[48]

PROBLEMA TETRAGAMIEI

Leon nu avusese noroc: căsătoria cu evlavioasa Teofano îi fusese impusă, iar ea murise fără urmaşi. Zoe Zaoutzaina murise la mai puţin de doi ani de la cununie, lăsându-i o singură fiică. În ciuda interdicţiilor canonice, precum şi a opoziţiei unei părţi a clerului, Leon reuşise să obţină o dispensă şi să se căsătorească cu Evdochia Baiana, în anul 900. Aceasta murise la naştere, în anul următor. Aşadar, la vârsta de treizeci şi cinci de ani, Leon avusese deja trei soţii, fără a avea însă niciun moştenitor. Mai rău chiar, singurul lui frate încă în viaţă, Alexandru, pe care Leon îl detesta şi pe care, cu anumite motive întemeiate, îl bănuia de a fi complotat împotriva sa, nu avea nici el copii, iar cele trei surori se călugăriseră. Problema *tetragamiei* (cea de-a patra căsătorie) era o problemă dinastică deosebit de serioasă pentru viitorul dinastiei Macedonene.

După moartea Evdochiei, Leon începu o relaţie cu o aristocrată de la Curte, numită de asemenea Zoe, cunoscută în general sub numele de Zoe Carbonopsina („Zoe cea cu ochii negri ca tăciunele"). Era de neam bun, deşi numele părinţilor nu sunt cunoscute; unchiul ei, Himerios, care deţinea funcţia de *protasekretis* şi-a creat o situaţie odată cu ea, fiind numit comandant al flotei imperiale, în anul 904, când navele arabe ameninţau Constantinopolul. După o nouă victorie, în anul 905, a fost numit *logothete*, iar în anul 910 a condus o expediţie împotriva Siriei, reuşind să prade oraşul Laodiceea. Familia Zoei se înrudea pe departe şi cu cronicarul Teofan, ca şi cu Foteinos, *strategos* al themei Anatolikon.[49]

Dacă ar fi rămas fără fiu moştenitor, Leon cu siguranţă s-ar fi mulţumit cu recunoaşterea Zoei ca *maitresse en titre*, amanta sa oficială, şi nu ar fi angajat Biserica în controversa iscată de încă o căsătorie imperială, asemenea celei a căsătoriei „adulterine" a lui Constantin al VI-lea. Se pare că primul copil născut de Zoe a fost

o fiică.[50] Nu putem ști cu certitudine când a început legătura lor, dar aceasta locuia cu siguranță în palat, în calitate de amantă a lui Leon, în vara anului 903; când Leon a fost atacat în biserica Sfântul Mochie, în mai 903, de către un disident numit Stelian, *parakoimomenos* Samonas nu era lângă el, deoarece o escorta pe Zoe la palat.[51] În ziua de 3 septembrie 905, Zoe dădu naștere moștenitorului mult așteptat, Constantin (al VII-lea); rămăsese însărcinată după ce își legase în jurul taliei un cordon, care se folosise în măsurarea unei icoane a Sfintei Fecioare, aflate la biserica din Pege[52]. Faptul că nașterea a avut loc, conform tradiției, în Porphyra, camera îmbrăcată în purpură a Palatului, demonstra de la bun început că părinții intenționau să-l proclame pe fiul lor la naștere drept „Porfirogenetul" – un autentic moștenitor imperial, născut unui împărat aflat la cârma imperiului. Problema era însă legalizarea acestui statut. Patriarhul Nicolae Misticul era la curent cu situația: după cum i-a reamintit Leon în aceste împrejurări, el binecuvântase în definitiv sarcina Zoei și se rugase pentru un moștenitor de parte bărbătească.[53] Și el se afla acum într-o situație dificilă. Cu toate că Nicolae fusese secretar particular imperial (*mystikos*),[54] fiind probabil numit de către Leon, în martie 901, ca patriarh pe al cărui sprijin acesta putea conta, acordarea imediată a unei dispense pentru cea de-a patra căsătorie era exclusă.

Nicolae reușise până atunci să calmeze opoziția într-atât încât a izbutit să negocieze un acord cu grupul radical, prin care Zoe urma să fie expulzată din palat, în schimb băiatul să fie creștinat în biserica Sfânta Sofia, în ziua de 6 ianuarie 906[55]. Numai doi dintre purtătorii de cuvânt ai opoziției, Arethas din Cezareea și Epifanie din Laodiceea, și-au menținut atitudinea intransigentă.[56] În cele din urmă s-a dovedit că aveau dreptate, căci, indiferent de înțelegerea încheiată, aceasta nu a fost respectată. Atât Leon, cât și Zoe au înțeles foarte bine că legitimitatea lui Constantin și implicit dreptul lui de a moșteni tronul depindeau de legalizarea situației lor. De aceea, la trei zile după botez, Leon a readus-o pe Zoe în palat cu toate onorurile și, înainte de jumătatea anului, căsătoria lor a fost oficiată de

către Toma, preot al palatului, iar ea a fost proclamată împărătească a romanilor.[57] Nicolae îi scria papei Anastasie, în anul 912:

> „Încă nu trecuseră trei zile de la botez, când mama a fost adusă la palat, sub escorta gărzii imperiale, întocmai precum soţia unui împărat [...] căci nu doar cu gândul, ci şi cu fapta, planul lor privitor la căsătorie a izbutit şi ceremonia cununiei imperiale a fost – după cum ne aşteptam – săvârşită; coroana a fost într-adevăr aşezată pe capul femeii [...] Iată ce s-a întâmplat; şi oraşul întreg, nu doar arhiereii şi preoţii, s-a tulburat, ca şi cum întreaga credinţă fusese zdruncinată din temelii."[58]

Toma a fost, desigur, caterisit, însă cel mai probabil de către Eftimie, şi nu de Nicolae[59]. Leon considerase probabil că avea consimţământul tacit al lui Nicolae, dar amândoi par să fi subestimat indignarea publică, al cărei exponent principal era Arethas din Cezareea. Canonul de pocăinţă prescris în astfel de cazuri era limpede: conform canoanelor Sfântului Vasile cel Mare, lui Leon trebuia să i se interzică participarea la toate slujbele bisericeşti pe timp de patru ani, iar Nicolae a fost nevoit să-l oprească pe împărat să intre în biserică.[60] Interdicţia a durat până în februarie 907.

Nicolae a continuat să caute temeiuri pentru acordarea unei dispense parţiale; fără îndoială, a fost ideea lui de a se adresa papei Sergiu din Roma, cerându-i să ia o decizie, şi în trei rânduri, în anul 906, chiar s-a oferit să-l primească pe Leon în biserică, dar de fiecare dată a retras această ofertă de teama unei schisme şi în speranţa de a câştiga în prealabil sprijinul cât mai multor mitropoliţi, înclinaţi spre aplicarea principiului *iconomiei*.[61] El dorea ca Leon şi Zoe să stea despărţiţi până la convocarea unui sinod, în cadrul căruia decizia papalităţii avea să se pronunţe cu siguranţă în favoarea lui Leon, căsătoriile multiple fiind acceptabile în Apus. Leon însă refuză categoric să se despartă de Zoe, fie şi pentru o singură zi, şi nu era dispus să facă niciun gest care i-ar fi compromis statutul de soţie şi de împărătească. Ceilalţi patriarhi şi-au dat în cele din urmă permisiunea pentru o astfel de dispensă, urmând

gestul papei, iar Nicolae pare să fi avut o înţelegere cu mitropoliţii de seamă, ca aceştia să acţioneze de comun acord şi să-l informeze în legătură cu tot ceea ce făceau.[62] Cu toate acestea, rămăseseră unele resentimente implacabile în Biserica din Constantinopol, între cei aflaţi sub conducerea lui Arethas. Niceta Paflagonianul, de exemplu, l-a numit pe Nicolae „violatorul miresei lui Hristos" (Biserica) din cauza indulgenţei sale exagerate. Arethas însuşi îi scrise lui Leon: „De ce nu poţi să te desparţi, mulţumindu-i, de femeia care ţi-a dăruit copilul pe care îl doreai, aşa cum laşi să plece o corabie după ce ai descărcat-o, sau aşa cum arunci coaja după ce s-a pârguit fructul?"[63] Aceeaşi părere a fost exprimată, în retrospectivă, de Nicolae însuşi, în scrisoarea sa adresată papei Anastasie, în care pare a o acuza mai ales pe Zoe:

> „Tirania dorinţei l-a învins, şi cea de-a patra soţie şi-a câştigat binele, dar prin aceasta l-a împins pe împărat spre rău. Pretextul părea a fi fiul pe care i-l născuse; deşi i-ar fi fost uşor să adopte copilul, căci, aşa cum este omenesc, îşi dorea un fiu, şi să o alunge pe mamă, cu care de la bun început legătura lui fusese ilicită, dându-i orice ajutor bănesc ar fi binevoit să-i acorde."[64]

Remarcabil aici nu este numai renegarea nonşalantă a relaţiilor personale implicate, ci neputinţa de a înţelege preocuparea lui Leon şi a Zoei de a-i asigura fiului lor un statut de necontestat, ceea ce implica şi acceptarea căsătoriei lor. În ziua de Crăciun a anului 906, Nicolae i-a interzis formal lui Leon să intre în biserică, oprindu-l la uşa principală a catedralei Sfânta Sofia. Leon a revenit, peste douăsprezece zile, de sărbătoarea Bobotezei din anul 907, fiind din nou respins; este clar că exista încă o puternică opoziţie în rândul unor membri ai Bisericii, iar Nicolae se temea că ar putea să provoace o schismă. Nereuşind să constrângă ierarhia Bisericii din Constantinopol să îi dea acordul înainte de a avea loc o intervenţie publică din partea legaţilor romani, Leon nu mai avea nimic de pierdut şi, pe 1 februarie, i-a exilat pe Nicolae şi pe toţi mitropoliţii.[65] Probabil intenţiona să răstoarne situaţia, numindu-l ca patriarh pe

Eftimie, un monah evlavios şi propriul său duhovnic, şi astfel să înăbuşe opoziţia. Eftimie era deja recunoscut drept conducător al membrilor clerului care susţineau acordarea dispensei.[66] Nicolae fu obligat să demisioneze din funcţie – de fapt a fost arestat în timp ce cina cu împăratul[67] şi exilat la propria sa ctitorie, mănăstirea Galakrenai de lângă Constantinopol.

Deşi nu se implica prea mult în administrarea bunurilor Bisericii (prefera să stea departe de Capitală, pe cât posibil, şi pare a fi acordat numai un minimum de timp îndatoririlor de *synkellos*),[68] Eftimie a acceptat să devină patriarh, pentru a-l împiedica pe Leon să emită o lege prin care admitea a treia şi a patra căsătorie.[69] Mai târziu, în luna februarie, s-a ţinut un sinod în prezenţa legaţilor papali, ceea ce a dus la acordarea unei dispense împăratului. Unii dintre mitropoliţi au trecut de partea lui Leon, dar se produsese o schismă între susţinătorii lui Nicolae, care acum devenise un convins oponent al celei de-a patra căsătorii, precum şi al noului regim.[70] Eftimie acceptă să-l încoroneze pe Constantin drept asociat la domnie (în ziua de 15 mai 908),[71] însă îl depuse pe Toma, preotul care oficiase căsătoria, şi se pare că l-ar fi obligat pe Leon, în anul 907, să emită o lege prin care interzicea cea de-a patra căsătorie, stipulând că astfel de căsătorii vor fi anulate forţat. Lui Leon i s-a permis să se împărtăşească, dar în ultimii cinci ani ai vieţii a fost admis în Sfânta Sofia doar ca penitent, fără a fi primit în altar.[72]

Deşi Eftimie acceptase rangul de patriarh şi era dispus să îi acorde dispensa lui Leon, el nu voia să admită şi legitimitatea de principiu a căsătoriei a patra. Refuză categoric cererea rudelor Zoei de a o proclama augusta în biserica Sfânta Sofia („Să ferească Dumnezeu să se întâmple vreodată asemenea lucru!")[73] şi, cu toate că Zoe îi scrise personal de două ori, cu aceeaşi cerere, el răspunse că numele ei nu avea să fie trecut niciodată în sfintele pomelnice:

> „În primul răspuns, el afirma că lucrul era cu neputinţă. În al doilea, nu mai dădu nicio explicaţie. Atunci, cuprinsă de mânie, împărăteasa îi trimise vorbă printr-unul dintre eunucii care o

slujeau: «Ați uitat oare, părinte, ce erați mai înainte, și pe ce treaptă ați ajuns datorită mie? De ce atunci nu mă proclamați în biserică, ci mă disprețuiți, mă defăimați și mă nesocotiți, pe mine care sunt căsătorită cu un împărat și fiu de împărat, și care am un fiu de asemenea încoronat și născut în purpură? Să nu vă îndoiți că, dacă eu nu aș fi fost la mijloc, nu ați fi urcat niciodată pe scaunul patriarhal. De aceea binevoiți să mă proclamați, așa cum a făcut și Senatul.»"[74]

Preocuparea Zoei pentru statutul său apare clar în aceste cuvinte, ca și convingerea că datorită ei Eftimie ajunsese patriarh. Când ceru însă ca Toma, preotul care oficiase căsătoria ei, să fie repus în funcție, cererea aceasta fu și ea respinsă, iar Eftimie răspunse că Toma fusese șters definitiv de pe lista clerului slujitor.[75] După părerea sa, Zoei i se permitea să fie soția lui Leon al VI-lea numai în virtutea principiului *economiei*.

ALEXANDRU: „OMUL CELOR TREISPREZECE LUNI"

Leon muri în ziua de 11 mai 912, pe când Constantin avea abia șase ani; Leon fusese bolnav din luna martie, probabil de febră tifoidă.[76] El îl numi pe fratele său, Alexandru, ca tutore al lui Constantin, deși în trecut nu-i permisese să participe la guvernare și îl bănuise că ar fi complotat împotriva sa. Fără îndoială, Zoe era atât de rău privită, încât nu putea deține singură regența; poate Leon considerase și el că, oferindu-i lui Alexandru această funcție în mod oficial, l-ar fi determinat cumva să îl protejeze mai mult pe tânărul moștenitor. Una dintre primele măsuri luate de Alexandru a fost rechemarea lui Nicolae din exil:[77] mai târziu, Nicolae a afirmat că Leon l-ar fi repus în funcție înainte de a muri, ceea ce este destul de puțin credibil, dată fiind unanimitatea celorlalte surse de informație.[78] Zoe fu expulzată din palat de către cumnatul său,[79] odată cu ea plecând și cei care o susțineau, între care

parakoimomenos Constantin şi unchiul ei, Himerios, care a fost trimis la închisoare. Acest Constantin era un mare favorit al Zoei: ba chiar, deşi Constantin era eunuc, *parakoimomenos* Samonas, care îl prezentase Zoei, era atât de gelos pe afecţiunea pe care i-o arătau acestuia Zoe şi Leon, încât răspândi calomnia că relaţiile dintre împărăteasă şi *parakoimomenos* Constantin erau prea intime. Din porunca lui Leon, Constantin a fost tuns în monahism, deşi mai târziu acesta recâştigă favorurile împăratului.[80]

Nicolae începu să-şi încheie vechile răfuieli: Eftimie şi foştii prieteni ai lui Nicolae, care la început nu îl sprijiniseră în încercările de a ajunge la un compromis în chestiunea căsătoriei împăratului, pentru ca apoi să aprobe ei înşişi aceeaşi căsătorie, au fost depuşi şi anatematizaţi, cu acordul lui Alexandru.[81] Eftimie fu chemat înaintea unei şedinţe de consiliu (*silentium)* şi tratat cu dispreţ: barba îi fu smulsă din rădăcină, doi dintre dinţi i-au fost rupţi şi a fost lovit cu pumnii şi cu picioarele, scuipat şi călcat în picioare, înainte de a fi trimis în exil.[82] Nicolae şterse numele papei din diptice, iar Constantinopolul şi Roma au întrerupt comuniunea în următorii unsprezece ani. Hirotoniile episcopilor şi preoţilor săvârşite sub Eftimie au fost declarate necanonice, aceştia fiind destituiţi şi înlocuiţi. Mulţi au refuzat însă să accepte această măsură şi, în cele din urmă, după revolte şi vărsare de sânge, numai patru arhiepiscopi au fost destituiţi efectiv.[83]

Alexandru, pe care fratele său, aflat pe patul de moarte, îl numise „omul celor treisprezece luni"[84], cuvinte care retrospectiv au fost considerate de rău augur, era înclinat spre libertinaj şi distracţii şi se deda unor practici magice pe hipodrom, în speranţa de a-şi întări sănătatea şubredă.[85] Acum el le alungă din palat pe soţia şi pe soacra lui, pentru a-i face loc amantei; Nicolae îşi demonstră lipsa de principialitate, cununându-i el însuşi pe Alexandru şi pe iubita acestuia.[86] Desigur, Zoe îşi făcea griji; documentele arată că fiul ei, Constantin, nu era un băiat prea voinic, iar Alexandru se gândise de multe ori să îl orbească sau să îl castreze, fiind însă convins să renunţe la aceste intenţii de către cei pe care Leon îi ajutase.[87] Moartea lui Alexandru, în iunie 913, probabil de cancer, a

fost o ușurare pentru Zoe, chiar dacă astfel Nicolae prelua, *de facto*, guvernarea imperiului.[88]

ZOE ȘI NICOLAE

Următorii șase ani au fost marcați de o sălbatică luptă pentru putere între Nicolae și Zoe, urmată de o precară *entente cordiale*, după ce Zoe ieși învingătoare. Înainte de a muri, Alexandru instituise un consiliu alcătuit din șapte regenți, care urmau să guverneze în numele nepotului său încă minor, sub conducerea lui Nicolae; între membrii consiliului de regență se numărau Gabrilopoulos și Basilitzes, doi dintre favoriții de origine slavă ai lui Alexandru. Împărăteasa a fost exclusă categoric.[89] Prezența ei în consiliul de regență nu i-ar fi convenit în niciun caz lui Nicolae. Nici situația acestuia nu era de invidiat: datoria lui era să protejeze interesele unui monarh pe care îl socotea nelegitim și încoronat de un patriarh tot atât de lipsit de legitimitate.

Zoe contesta calitatea de regent a lui Nicolae; era împărătească și, ca mamă a tânărului împărat, era prima îndreptățită să primească regența, conform tuturor datinilor și tradiției. Când Alexandru își trăia ultimele clipe, ea veni să-l vadă pe patul de moarte, doar pentru a fi încă o dată alungată la o mănăstire de către Nicolae, care îi suspendă toate prerogativele imperiale și obligă senatul și episcopii să declare sub semnătură că de atunci înainte nu aveau să o mai recunoască drept împărătească; patru luni mai târziu, o tunse în monahism, dându-i numele de sora Ana. Cu toate acestea, când ea se plânse de starea proastă a sănătății, el avu bunăvoința de a-i permite să mănânce carne în zilele de post.[90] Este posibil ca Nicolae să fi susținut la început sau chiar să fi instigat răscoala lui Constantin Ducas, *domestikos* al trupelor *Scholae*, din luna iunie 913, care a putut fi înăbușită numai prin intervenția promptă a lui Ioan Eladas,[91] unul dintre membrii consiliului de regență. Constantin Ducas fu ucis chiar în clipa în care era aproape de victorie, iar Nicolae i-a suprimat apoi cu brutalitate pe restul conspiratorilor.

Pedepsele ordonate de el – prin orbire, biciuire şi tragere în ţeapă – au zguduit Capitala, cu atât mai mult cu cât se bănuia implicarea lui iniţială în complot, iar loialitatea faţă de regim i-a fost pusă la îndoială.[92] Apoi, în luna august, armata lui Simeon al Bulgariei ajunse până la zidurile oraşului. Simeon cerea coroana şi pretindea ca împăratul să se căsătorească cu una dintre fiicele lui. Nicolae acceptă cununia tânărului împărat cu fiica lui Simeon, Elena, fixând o dată ulterioară, şi îl încoronă pe Simeon „împărat al bulgarilor" într-o ceremonie improvizată, punându-i pe cap propria sa tiară.[93] Desigur, căsătoria respectivă nu a mai avut loc: era un lucru fără precedent.[94] Deşi bunele relaţii stabilite cu Simeon demonstrau o mare abilitate diplomatică, subtilitatea acestei manevre nu a fost apreciată în Constantinopol, iar apropierea de bulgari îi dăună lui Nicolae, care şi-a pierdut şi mai mult din popularitate. În cele din urmă, deoarece tânărul împărat îşi chema cu insistenţă mama, ceea ce lăsa să se înţeleagă că în palat existau persoane care îi apărau interesele acesteia şi le identificau cu cele ale împăratului, în vârstă de numai şapte ani, Zoe reuşi o lovitură de palat, în februarie 914: cronicile descriu tenacitatea şi perseverenţa cu care s-a străduit să reia puterea.[95]

În acest scop, a fost ajutată de Ioan Eladas, unul dintre membrii consiliului de regenţă; faptul că acesta a invitat-o pe Zoe să se întoarcă demonstrează că Nicolae pierduse controlul asupra consiliului. Ea avea să rămână la putere, ca împărăteasă-regentă, în următorii cinci ani, guvernând cu sprijinul acordat de *parakoimomenos* Constantin, pe care l-a repus în funcţie, şi de generalul Leon Focas, cumnatul acestuia.[96] Eladas muri la scurt timp după revenirea Zoei la putere; executivul a fost alcătuit din *parakoimomenos* Constantin, în calitate de şef al guvernului, rudele sale – fraţii Constantin şi Anastasie Gongylios, care de asemenea erau eunuci – şi un al patrulea eunuc, numit Constantin Malelias, cu rangul de *protoasekretis,* şef al cancelariei imperiale.[97] Simeon al Bulgariei afirma cu dispreţ că guvernul împărătesei era dirijat de eunuci şi într-o scrisoare pe care i-o adresează lui Simeon, în anul

921, Nicolae se arată de aceeași părere, afirmând și el că toate problemele întâmpinate de regimul Zoei li se datorau eunucilor.[98]

Oamenii lui Nicolae au fost îndepărtați, în primul rând co-regenții de origine slavă Basilitzes și Gabrilopoulos, la sfatul lui Eladas.[99] Nicolae era acum lipsit de putere politică, deși nu fusese depus din treapta de patriarh. Zoe îi oferi din nou patriarhatul lui Eftimie, care însă refuză să se întoarcă, motivând că se simțea mai bine odată ce se retrăsese din funcție.[100] Neputând găsi un înlocuitor pentru Nicolae, Zoe hotărî în schimb să-i distrugă autoritatea. Făcu acest lucru fără niciun fel de menajamente. *Vita Euthymii* relatează că Zoe trimise cincizeci de bărbați „cu porunca de a intra în reședința arhiepiscopului cu săbiile scoase, alergând încoace și încolo, pentru ca să-l îngrozească cu înfățișarea lor înfricoșătoare și cu armele lor". Nicolae fugi îndată la Sfânta Sofia, printr-un tunel anume, iar *Vita Euthymii* comentează caustic că de opt luni nu mai văzuse biserica pe dinăuntru.[101] După ce se adăposti în biserică timp de douăzeci și două de zile, cerând protecția garantată de sfântul lăcaș, făcând în zadar apel la împărăteasă spre a-și putea părăsi adăpostul, Zoe îi îngădui în cele din urmă să-și reia atribuțiile de patriarh, cu următoarele condiții: urma să nu se mai amestece în politică, să nu se prezinte la palat neinvitat, să pomenească numele Zoei în rugăciuni în biserică și să o proclame augusta.[102] În ciuda experienței lui politice, Nicolae fu efectiv neutralizat.

Deși Zoe și eunucii ei dețineau controlul guvernării, împărăteasa dorea totuși să se folosească de abilitatea și de experiența lui Nicolae în chestiuni diplomatice.[103] Dar situația lui Nicolae se schimbase: din scrisorile sale către prieteni reiese clar că în acel moment nu mai avea suficientă autoritate pentru a-i ajuta[104] și că sprijinul pe care-l acorda uneori guvernului Zoei era evident fără voia lui: în anii 915 și 916, perioada pregătirii campaniei bulgare, corespondența lui demonstrează că era extrem de îngrijorat de faptul că terenurile Bisericii ar fi putut fi confiscate în beneficiul finanțelor statului sau că banii colectați de Biserică puteau fi folosiți pentru a susține cheltuielile militare sau clericii ar fi putut fi recrutați.[105] Nicolae își exprimă tristețea pentru schimbarea

situaţiei sale, într-o scrisoare către Ignatie, mitropolitul Cizicului, scrisă probabil în anul 914, în care vorbeşte despre:

> „Acest nor negru, uriaş, de necazuri abătut asupra mea, precum şi a întregii obşti. Înaintea lui m-a cuprins deznădejdea, şi îmi trăiesc moartea în fiecare clipă; am obosit să mai privesc lumina soarelui, şi aş voi mai bine să mă număr cu cei care se odihnesc în morminte, decât cu cei care vieţuiesc sub soare."[106]

CAMPANIA DIN BULGARIA

Regenţa Zoei s-a bucurat la început de succes, iar realizările din acea perioadă i-au fost atribuite în mare măsură împărătesei înseşi, deşi ea se bizuia mult pe *parakoimomenos* Constantin. Statutul ei este evidenţiat de monedele emise în timpul regenţei, prin care îşi asumă titlul imperial împreună cu fiul ei, amândoi fiind numiţi „βασιλείς Ρωμαίων", „Împăraţi ai romeilor", deşi Constantin al VII-lea este întotdeauna reprezentat la locul de cinste (*planşa 12*)[107]. Zoe a încheiat cu Simeon al Bulgariei un acord în urma căruia oraşul Adrianopol a fost înapoiat bizantinilor, la anul 914;[108] Ashot, regele Armeniei, a fost readus pe tronul său în anul 915, prin intervenţia armatei bizantine; iar în Italia, guvernatorul militar al Longobardiei, care fusese numit de către Nicolae, aflat în fruntea unor trupe aliate, a repurtat o mare victorie împotriva arabilor lângă Capua, fapt care a sporit mult prestigiul bizantinilor în regiune.[109] Cu toate acestea, cum Nicolae îşi pierduse autoritatea, iar logodna cu fiica ţarului nu fusese ratificată, Simeon şi-a reluat presiunile asupra imperiului, provocând mari distrugeri în Tracia, Macedonia şi Grecia continentală. De aceea, Zoe încheie pace cu arabii şi decise să îşi îndrepte toate forţele în direcţia unei confruntări decisive cu bulgarii[110] – în acest scop bisericilor li s-au impus taxe, probabil în 916, măsură pe care Nicolae nu o aprobase – şi mobiliză cât mai mulţi recruţi. Într-o scrisoare adresată *parakoimomenos*-ului Constantin în 915/916, Nicolae îl informa pe acesta că,

Planșa 12. Un *follis* din timpul regenței Zoei, cu Constantin al VII-lea (stânga) și Zoe Carbonopsina (dreapta), emis la Constantinopol în anii 914-19. Zoe poartă mantia imperială (*chlamys*), coroană cu *pendilia* și cu o cruce între două vârfuri (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

deși trezoreria imperiului avusese de suferit din cauza războiului, ar fi fost de preferat să se vândă mantia imperială de purpură, decât Biserica să fie lipsită de veniturile primite în trecut din partea evlavioșilor împărați: un astfel de jaf l-ar fi mâniat pe Dumnezeu. Cu siguranță intenționa ca părerile lui să-i fie transmise Zoei, care însă le-a ignorat, iar Nicolae nu mai avea puterea de a orchestra vreo opoziție eficientă sau concertată împotriva acestor măsuri.[111]

Guvernul încheie un acord cu pecenegii, cu înțelegerea ca aceștia să-i atace pe bulgari din spate; Nicolae protestă vehement și față de jertfele păgâne de vite, câini și oi, aduse de pecenegi cu ocazia încheierii acestui tratat.[112] Armata bizantină fu gata de luptă în august 917, trupele terestre aflându-se sub comanda lui Leon Focas, iar flota fiind condusă de Roman Lekapenos. Scopul era să atace nord-estul Bulgariei, capturând poate și orașul Preslav; această strategie însă a eșuat, din cauza unor greșeli de coordonare. Pecenegii făcură cale întoarsă, în urma certurilor dintre Lekapenos și Ioan Bogas, guvernatorul militar al provinciei Cherson. Simeon profită de ocazie și întreaga armată romană fu masacrată în bătălia care a avut loc pe malul râului Achelous, aproape de Anchialos, în ziua de 20 august 917. Leon Diaconul, cronicar de la sfârșitul secolului, scria că mormanele de oseminte mai puteau fi încă văzute în vremea lui, împrăștiate pe pământ.[113]

Amiralul Roman Lekapenos jucase deja un rol important în această înfrângere. Acum, în loc de a rămâne pe loc pentru a salva rămăşiţele armatei, el porni spre casă. În urma acestei victorii, Simeon continuă ofensiva atacând Capitala, iar Leon Focas ieşi din oraş în fruntea unui corp de armată pentru a-l înfrunta. A fost atacat prin surprindere la Katasyrtai, în apropiere de Constantinopol, la sfârşitul anului 917 sau la începutul lui 918, şi majoritatea soldaţilor au fost ucişi: cu noua înfrângere, se pierdeau ultimele speranţe de supravieţuire ale guvernului împărătesei Zoe. Mai mult, arabii şi-au reluat imediat ofensiva împotriva teritoriului bizantin, atât în partea de apus, cât şi la răsărit.[114] În calitate de patriarh, Nicolae îi scrise ţarului Simeon, cerându-i să nu abuzeze de acest moment de victorie, ba chiar atribuindu-şi o parte din vina înfrângerii.[115]

CONSPIRAŢII ŞI INTRIGI

Lupta pentru coroană intra acum într-o nouă etapă, iar Zoe, care niciodată nu fusese foarte populară, îşi pierduse acum influenţa personală aproape în întregime. Cu toate acestea, ea a mai rămas la putere la mai mult de un an de la înfrângerea suferită din partea bulgarilor. La această nouă etapă a competiţiei pentru tron luau parte Zoe şi Nicolae, Leon Focas şi Roman Lekapenos. Zoe ordonă o anchetă a modului în care Roman condusese campania, iar acesta ar fi fost pedepsit prin orbire, dacă doi dintre miniştrii cei mai apropiaţi de Zoe, anume Constantin Gongylios şi *magistros* Ştefan, nu ar fi influenţat decizia în sens contrar.[116] Condamnarea era desigur justificată, dar acum supravieţuirea lui Roman în bătălie era considerată drept o confirmare a poziţiei lui de oponent al regimului. Aşa cum procedase pe tot timpul guvernării sale, Zoe continuă să se bazeze pe Focas. Se pare că soţia acestuia, care era probabil sora lui Constantin, omul de încredere al împărătesei, murise, şi se zvonea că Zoe plănuia să se căsătorească acum cu el pentru a-şi asigura tronul: s-a păstrat o scrisoare,

elegant redactată, trimisă de Nicolae lui Constantin, pentru a-l consola la moartea surorii sale, survenită între anii 914 şi 918; majoritatea istoricilor presupun că această soră era soţia lui Leon Focas.[117] Că urmăreau să se căsătorească era genul de acuzaţie adusă mai întotdeauna împotriva împărăteselor al căror regim era şubred şi nu înseamnă neapărat că era adevărat: faptul că Focas fusese deja căsătorit de două ori ar fi putut de asemenea reprezenta un impediment.[118] Ceea ce conta era că în general acuzaţiei i se dădea crezare, chiar şi în cele mai înalte cercuri de la Curte.[119]

Opinia publică era unanim împotriva ridicării lui Focas pe tron, prin căsătoria cu împărăteasa, iar în împrejurările date, catalizatorul acesteia era Teodor – tutorele bine intenţionat, dar lipsit de abilitate politică al tânărului Constantin al VII-lea – care se pare că era foarte suspicios cu privire la Focas şi la cumnatul acestuia, *parakoimomenos* Constantin. Teodor a profitat de temerile pupilului său pentru a-l convinge ca, fără să-şi mai consulte mama, să-i scrie lui Roman Lekapenos şi să-i ceară protecţia împotriva uzurpatorului Focas.

Acest fapt îi oferi lui Roman pretextul perfect pentru a interveni în interesul lui Constantin al VII-lea. Atunci când Zoe descoperi că scrisoarea fusese trimisă, îl delegă pe *parakoimomenos* pentru a-i transmite lui Roman să achite solda trupelor şi să demobilizeze flota, trimiţând soldaţii la vatră; în loc să se conformeze ordinului, Roman îl răpi pe *parakoimomenos* Constantin. În această situaţie, Zoe se consultă cu patriarhul şi cu miniştrii, dar mesagerii pe care îi trimise lui Roman pentru a se plânge de purtarea lui au fost izgoniţi cu pietre de către populaţie. Zoe aduse reproşuri fiului său şi curtenilor, în sala *heliakon* a palatului, întrebând ce se urzise pe la spatele său; la aceasta, Teodor răspunse că rebeliunea avusese loc pentru a-l împiedica pe Focas să-i distrugă pe „romei" şi pe *parakoimomenos* să distrugă palatul.[120]

Zoe pierduse puterea: greşeala sa cea mai mare a fost faptul că l-a păstrat pe Focas la comanda armatei. A făcut un calcul politic greşit şi atunci când a acceptat sfatul dat de Constantin Gongylios

şi de *magistros* Ştefan, graţiindu-l pe Roman, care fusese condamnat pentru înaltă trădare. Roman avea să preia conducerea, dar Nicolae a îndepărtat-o pe Zoe de la putere cu două zile mai înainte, la 23 martie 919. Nicolae încercă să o alunge pe Zoe din palat şi îl trimise pe Ioan Toubakes ca să o expulzeze, dar ea rămase pe loc datorită rugăminţilor adresate fiului ei; îmbrăţişările, lacrimile şi lamentările mamei l-au copleşit pe Constantin, care strigă că nu putea îndura să se despartă de ea, iar dorinţa sa a contat mai mult decât ordinele lui Nicolae. Leon Focas a fost însă depus din funcţia de *domestikos* al trupelor *Scholae.*[121]

Nicolae nu avea intenţia de a-i ceda puterea lui Roman Lekapenos; refuzul lui de a accepta cererea lui Roman în acest sens a fost însă zădărnicit prin manevra lui Teodor, tutorele lui Constantin (care probabil avea încă temeri exagerate în privinţa lui Leon Focas). Teodor interveni din nou în mersul lucrurilor şi îl invită pe Roman să vină cu corabia în portul Boukoleon, portul Marelui Palat. La data de 25 martie 919, Roman reuşi lovitura de palat, intrând în Boukoleon şi ocupând palatul. Căsătoria fiicei sale Elena cu Constantin al VII-lea a fost stabilită şi a avut loc în ziua de 4 mai 919, pe când Constantin avea abia treisprezece ani.[122] În ceea ce îl privea, Roman a fost numit în cele mai înalte funcţii administrative, primind şi titlul de *basileopator* (tatăl împăratului). Este greu de crezut că Zoe nu era implicată în rebeliunea care a avut loc la scurt timp după aceea, în numele tânărului împărat, rebeliune în care a fost implicat nu numai Leon Focas, ci şi *parakoimomenos* Constantin, fraţii Gongylios şi Constantin Malelias, adică întreaga echipă executivă a împărătesei; cu toate acestea, deşi revolta a fost înăbuşită, Zoe nu a avut de suferit niciun fel de consecinţe.[123] Roman deveni cezar în luna septembrie, fiind încoronat ca asociat la domnie de către ginerele său, în decembrie. Cu aceasta, interesele tânărului împărat au rămas în umbră pentru un timp: el avea să preia controlul asupra guvernării abia în anul 945.

SCHISMA IA SFÂRȘIT

Oarecum surprinzător, Nicolae și Roman s-au aliat, iar Nicolae a rămas patriarh. Problema celei de-a patra căsătorii, precum și schisma produsă în sânul Bisericii și-au găsit rezolvarea în luna iulie a anului 920, când a fost convocat un sinod la Constantinopol, cu participarea atât a susținătorilor lui Nicolae, cât și a celor ai lui Eftimie. La data de 9 iulie fu proclamat faimosul *Tomus Unionis* (Tomul Unirii). Biserica decreta că a treia căsătorie era permisă, deși existau anumite restricții: de exemplu, un bărbat în vârstă de peste patruzeci de ani, care avea deja copii, nu se putea căsători pentru a treia oară. A patra căsătorie a fost declarată inadmisibilă. Hotărârea nu era totuși valabilă în retrospectivă, „legitimitatea" lui Constantin fiind astfel asigurată. Tomul de fapt nu îi menționa nici pe Leon al VI-lea și nici pe Zoe, ci făcea numai afirmații cu caracter general[124]. Jenkins notează că de atunci înainte, în fiecare an, Constantin avea să asculte citit cu voce tare, în prima duminică a Postului Mare, acest edict care lăsa să se înțeleagă că „tatăl lui fusese un desfrânat, mama sa – o concubină și el însuși un bastard".[125] De fapt, problemele de ordin dinastic implicate erau desigur evidente pentru oricine; de asemenea era clar și că legitimitatea lui Constantin fusese protejată, dar rămânea totuși precară.

Cu o lună mai târziu, în august 920, Zoe fu depusă din rangul de augusta și trimisă la mănăstirea Sfânta Eftimia din Petrion, primind din nou numele de sora Ana. A fost acuzată că ar fi încercat să-l otrăvească pe Roman cu alimente preparate de către un *notarios* numit Theokletos. Probabil că acest lucru nu era adevărat.[126] Nu pentru că Zoe nu ar fi fost capabilă de măsuri drastice, dar timpul unor astfel de fapte trecuse: nu ar mai fi avut prea mare efect, acum când Roman și familia lui erau instalați la putere. Din acest moment, Zoe dispare din istorie.

Calitățile Zoei și în general guvernarea ei au fost umbrite de chestiunea teoretică a celei de-a patra căsătorii, ceea ce automat a făcut să fie privită doar ca soția a patra și să fie mereu asociată cu

problema relaţiei dintre Biserică şi Stat. Dar acest lucru o nedreptăţeşte. În multe privinţe, Zoe a avut realizări cu mult mai mari decât Irina şi Teodora, soţia lui Teofil. Din momentul în care a fost proclamată augusta, a trebuit să trăiască ştiind că o parte numeroasă şi influentă a populaţiei o socotea împărătească doar printr-un compromis şi de nevoie – chiar şi cei care susţineau legitimitatea statutului imperial al fiului ei, precum patriarhul Eftimie, considerau că dispensa pentru căsătoria ei fusese acordată numai pentru a-i asigura imperiului un moştenitor. Doi patriarhi au refuzat să-i recunoască un statut imperial deplin. Cumnatul ei a trimis-o la mănăstire fără să o numească măcar între membrii consiliului de regenţă al fiului ei. A fost din nou trimisă la mănăstire şi tunsă în monahism de către patriarh, conducătorul consiliului de regenţă. Când fiul ei a fost încoronat împărat în anul 908, Zoe trebuie să fi fost permanent conştientă de faptul că orice atac la adresa poziţiei sale implica în mod tacit o punere la îndoială a statutului fiului ei: dacă ea nu era împărătească, atunci nici el, prin definiţie, nu putea fi legitim.

În aceste circumstanţe, trebuie recunoscută tenacitatea cu care Zoe şi-a urmărit scopurile şi, mai ales, forţa personalităţii ei. Este mai mult decât remarcabil că ea a reuşit să revină ca regentă, în februarie 914, pe când regimul lui Nicolae devenea nepopular, şi să preia guvernarea: cu adevărat neobişnuit a fost faptul că astfel a reuşit să neutralizeze ameninţarea pe care o reprezenta Nicolae – patriarhul şi unul dintre cei mai virulenţi adversari ai ei – pentru ca apoi să-l reţină ca patriarh şi să-l determine să colaboreze cu ea, timp de peste cinci ani. Cei cincizeci de bărbaţi înarmaţi care l-au făcut să ceară adăpost în biserica Sfânta Sofia, timp de peste de trei săptămâni, trebuie să-l fi impresionat puternic, dar pentru ca relaţia să reziste atât de mult, este sigur că a fost mai puternic impresionat de personalitatea şi abilitatea împărătesei decât chiar de spaima provocată de această dureroasă întâmplare. Nicolae nu era considerat incapabil de trădare: faptul că Zoe a obţinut cooperarea unui astfel de om, care a ales să-şi păstreze poziţia influentă de patriarh, reprezintă o mărturie însemnată a calităţilor ei diplomatice şi

administrative. Și Arethas, inițial unul dintre cei mai virulenți contestatari ai căsătoriei ei, a vorbit despre ea cu respect în cadrul cuvântării sale funebre la înmormântarea lui Eftimie, din anul 917, blamându-l pe Alexandru pentru alungarea ei din palat.[127] Regimul Zoei a eșuat de fapt din cauza unor greșeli comise de comandanții armatei, dar trebuie să recunoaștem că Simeon al Bulgariei era un inamic de temut, care a creat probleme imperiului până la moartea lui, survenită în anul 927. Mai mult, capacitatea Zoei de a ține sub control guvernul și potențialii oponenți este demonstrată de faptul că a rămas la putere încă optsprezece luni după înfrângerea catastrofală de la Achelous, iar abilitatea ei diplomatică și loialitatea miniștrilor ei sunt dovedite prin faptul că Roman nu a putut-o evacua vreme de peste un an de la lovitura sa de stat.

Pe când Constantin era încă minor, ea i-a administrat imperiul până ce acesta a ajuns la vârsta căsătoriei, asigurând astfel continuitatea dinastiei Macedonene, deși aceasta avea să fie pentru scurt timp întreruptă de intervenția rudelor prin alianță din familia Lekapenos. În plus, imperiul și-a recâștigat prestigiul sub domnia ei. Trebuie să ținem cont că toate aceste realizări au fost obținute de o împărătească căreia mulți îi contestau legitimitatea căsătoriei, al cărei trecut de amantă a împăratului era notoriu și al cărei fiu era, la drept vorbind, nelegitim. Însă motivația ei era clară: deși Constantin nu era puternic, dorința ei arzătoare era ca el să supraviețuiască și să ajungă pe tron. Chiar și atunci când s-a conturat eventualitatea căsătoriei ei cu Leon Focas, niciunul dintre contemporani nu s-a îndoit de motivele unui astfel de aranjament. Dacă ea s-ar fi bazat pe comandanți militari mai competenți și mai loiali, și nu atât de mult pe eunuci în calitate de miniștri ai guvernării sale, ar fi avut toate șansele să îl vadă pe Constantin ajuns la majorat sub regența ei.

7
TEOFANO
(c. 955 – c. 976)

Alături de ultimii împărați ai dinastiei Macedonene întâlnim două împărătese care au exercitat o puternică influență asupra guvernării imperiului, nu numai printr-o implicare politică directă, ci și prin folosirea unor mijloace indirecte, ba chiar lipsite de scrupule, pentru a-și îndepărta soții de la putere. Teofano, soția lui Roman al II-lea, a fost direct implicată în asasinarea celui de-al doilea soț, Nichifor al II-lea Focas, în anul 969, iar nepoata ei, Zoe Porfirogeneta, a contribuit la organizarea asasinării primului ei soț, Roman al III-lea Argyros, în anul 1034, pentru a-l putea lua în căsătorie și încorona pe amantul ei. Pentru a-și asigura reușita acestor intrigi dinastice, aceste împărătese au intervenit cât se poate de direct în problema succesiunii la tron, demonstrând măsura în care *gynaikonitis* permitea organizarea comploturilor, precum și propria lor capacitate de a urzi intrigi și asasinate pentru alegerea și instalarea unui nou împărat.

TEOFANO ȘI ROMAN AL II-LEA

Teofano se numise inițial Anastaso, dar acest nume i-a fost înlocuit cu acela mai potrivit de Teofano, cu ocazia căsătoriei ei

cu Roman al II-lea, unicul fiu și moștenitor al lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, născut în anul 939, după cinci surori.[1] Roman fusese mai înainte căsătorit cu Berta-Evdochia, fiica nelegitimă a lui Hugo de Provence, regele Italiei (927–947),[2] deși această căsătorie, care fusese încheiată în anul 944, nu s-a consumat din cauza vârstei cuplului, iar la moartea Bertei, survenită în anul 949, s-a negociat încheierea unei alte alianțe cu Hedwig de Bavaria, nepoata lui Otto cel Mare. A fost trimis chiar un eunuc spre a o învăța pe fată limba greacă, însă această alianță nu a mai avut loc în cele din urmă, iar Hedwig s-a căsătorit cu Burchard al II-lea al Suabiei, în anul 954. Roman a încheiat la rândul său o altă căsătorie: în anul 955 sau 956, el s-a cununat cu Teofano, o fată foarte frumoasă, născută la Constantinopol, se pare într-o familie modestă. Cronicarii contemporani – Leon Diaconul și Skylitzes – consemnează amândoi obscuritatea rudelor ei, dar nu trebuie să credem neapărat afirmația lui Skylitzes, care se arată invariabil ostil, potrivit căreia tatăl Teofanei ar fi fost hangiu. Leon ne spune că era mult mai frumoasă decât oricare altă femeie din vremea ei, adică l-ar fi putut captiva pe tânărul Roman, care și-a pus familia în fața unui *fait accompli*. Motivele pentru alegerea Teofanei rămân așadar neclare, deși în tradiția paradei mireselor înfățișarea unei candidate putea fi un factor cu mult mai important decât rangul în alegerea unei viitoare împărătese.[3]

Teofano și-a făcut ucenicia ca tânără augusta sub îndrumarea și supravegherea soacrei ei, Elena Lekapena. Exemplul cel mai remarcabil, care demonstrează implicarea împărăteselor în ceremonialul imperial de-a lungul domniei lui Constantin al VII-lea, ne e dat de primirea prințesei Olga a Kievului în Marele Palat, probabil în 958. Cu această ocazie neobișnuită – vizita unei femei șef de stat –, împărătesele au organizat o recepție specială pentru Olga și pentru delegația care o însoțea, în *triklinos-ul* lui Iustinian al II-lea, în timpul căreia Elena, ca împărătească, s-a așezat pe marele tron al lui Teofil, iar nora ei alături, pe un scaun aurit. Ele au primit mai întâi cele șapte grupuri de soții ale demnitarilor de la Curte, apoi pe Olga și suita acesteia. În afara banchetelor oficiale, Olga a fost primită și

în camera de culcare a împărătesei, unde i s-a acordat o audienţă cu împăratul, împărăteasa şi copiii acestora.[4]

Roman a fost înscăunat în ziua de 9 noiembrie 959 şi, după urcarea pe tron, i-a păstrat alături de el pe cei mai apropiaţi susţinători ai lui Constantin, precum generalul Nichifor Focas,[5] dar a încredinţat sarcinile administrative eunucului Iosif Bringas.[6] Dacă Roman a fost în general descris ca fiind lipsit de voinţă şi amator de distracţii, în timpul domniei lui s-au repurtat câteva victorii militare excepţionale, de exemplu înfrângerea arabilor în Creta, pe care Focas a recucerit-o în anul 961. Focas a obţinut mari victorii şi în Asia Mică, unde a capturat Alepul, în decembrie 962.[7] Nu se ştie dacă şi în ce măsură Teofano a jucat vreun rol în timpul scurtei domnii a primului ei soţ, iar afirmaţia lui Skylitzes că Roman şi Teofano ar fi încercat să-şi grăbească ascensiunea la putere, otrăvindu-l pe Constantin al VII-lea, atentatul eşuând numai dintr-o întâmplare, poate fi atribuită antipatiei cronicarului faţă de Teofano, mai curând decât vreunui temei real; el mai insinuează că moartea împăratului s-ar fi putut datora unui al doilea atentat care a reuşit, ceea ce este doar o presupunere.[8] În orice caz, Teofano a încercat într-adevăr să îl convingă pe Roman să-şi alunge mama din palat, ceea ce a supărat-o foarte mult pe Elena, care a trebuit să recurgă la lacrimi şi la ameninţarea cu blestemul de mamă, pentru a-şi putea păstra poziţia. Dar Teofano izbuti totuşi să le trimită la mănăstire pe cele cinci surori ale lui Roman, care au fost tunse în monahism, probabil în anul următor, deşi printr-o dispensă specială li s-a permis să consume carne: este deci clar că au fost călugărite fără voia lor.[9] Teofano o înlăturase astfel pe împărăteasa-mamă, care nici ea nu fusese străină de intrigile politice; aceasta a fost foarte îndurerată de alungarea fiicelor şi a mai trăit doar puţină vreme după aceea.

Teofano urmărea poate să îşi alunge din palat rudele prin alianţă, pe care nu le simpatiza, dar mai probabil este faptul că intenţiona să îndepărteze orice persoană care l-ar fi putut influenţa pe imaturul Roman. Elena, mama lui, pare a fi moştenit simţul întreprinzător al tatălui ei, Roman Lekapenos: în decembrie 944,

frații ei, Ștefan și Constantin, și-au înlăturat tatăl de la putere, trimițându-l la o mănăstire, iar ea a jucat cu siguranță un rol decisiv, încurajându-și soțul să-i depună și să-i exileze pe acești frați, mai înainte ca ei să-l poată înlătura pe el. În ziua de 27 ianuarie 945 au fost arestați în timpul cinei și trimiși la mănăstire.[10] Odată ce Constantin al VII-lea a fost instalat la putere ca unic împărat, se pare că ea s-a asociat lui Vasile, supranumit Nothos („Nelegitimul"), fratele ei vitreg, pentru a controla cel puțin unele dintre aspectele guvernării. Skylitzes îi acuză pe cei doi de a fi numit oameni necinstiți în posturile de guvernatori ai provinciilor și în cele mai importante posturi de funcționari, pe care le-ar fi acordat în schimbul unor sume de bani.[11] Teofano probabil le considera și pe surorile lui Roman drept o amenințare: când Constantin al VII-lea se îmbolnăvi, fiica sa Agata l-a ajutat cu redactarea documentelor oficiale ale cancelariei imperiale, nu doar pentru a nota și transcrie, întrucât ea înțelegea aceste chestiuni și era bine informată cu privire la aspectele oficiale ale guvernării.[12] În această situație, Teofano prefera probabil ca surorile lui Roman să fie înlăturate din palat.

REGENȚA TEOFANEI

Teofano și Roman au avut cel puțin trei copii: datele nașterii celor doi fii ai lor sunt incerte, dar Vasile s-a născut probabil în anul 958 și Constantin în 961, iar Ana s-a născut la 13 martie 963, cu două zile înainte de moartea tatălui ei; se pare că existase și o fiică mai mare, numită Elena, suficient de vârstnică pentru a fi prezentă la desert în timpul vizitei făcute de Olga la curtea imperială.[13] Roman domnise mai puțin de trei ani și jumătate și avea abia douăzeci și patru de ani la moartea sa. Se spune că ar fi murit vânând căprioare în timpul Postului Mare; dar, după cum afirmă Leon, cei mai mulți bănuiau că ar fi fost otrăvit cu cucută (κώνειον), o otravă pregătită pentru el în apartamentele împărătesei[14]. Cum Roman nu lăsase dispoziții cu privire la regență, Teofano a urcat pe tron

ca regentă în numele fiilor săi, Vasile şi Constantin, fiind învestită cu această autoritate de către senat şi patriarh.[15] Iosif Bringas administrase imperiul în calitate de *parakoimomenos* sub Roman al II-lea şi a rămas practic conducătorul statului. Cu toate acestea, existau animozităţi între Bringas şi generalul Nichifor Focas, precum şi Vasile Nothos, iar Teofano s-a alăturat facţiunii celor din urmă. Această ostilitate a făcut ca regenţa să dureze doar o perioadă scurtă, din 15 martie până la 15 august 963; s-a scris că Nichifor ar fi decis să ocupe tronul imperial înainte de a veni în Capitală, în aprilie 963, cassş-şi sărbătoreascş victoria repurtată în Creta.[16] Cu sprijinul patriarhului Polieuct, el a fost confirmat în funcţia de comandant al armatei, jurând să nu conspire împotriva domniei împăraţilor minori (jurământ de care mai târziu a preferat să uite).[17] Bringas însă a continuat să comploteze împotriva lui Focas, încercând să-l îndepărteze din funcţie şi oferindu-i tronul lui Marinos Argyros, comandantul armatei din Apus. De aceea, la sfatul nepotului său, Tzimiskes, Focas a decis să acapareze puterea.[18] Skylitzes dă o altă explicaţie, conform căreia Focas era mânat nu numai de setea de putere, ci şi de dragostea pentru împărăteasa Teofano, cu care întreţinea strânse relaţii. După cum afirmă Skylitzes, Focas ar fi avut o legătură amoroasă cu Teofano pe când se afla în Capitală, iar acesta ar fi fost unul dintre motivele pentru care Bringas îl antipatiza atât de mult. S-a vorbit mult despre această legătură, ceea ce a accentuat instabilitatea stării generale de lucruri.[19] Judecând după caracterul şi gusturile lui Nichifor, acest lucru pare a fi o nouă încercare de a o marginaliza pe Teofano prezentând-o ca pe o seducătoare rău intenţionată, direct sau indirect răspunzătoare pentru greşelile comise atât de Nichifor, cât şi de Ioan Tzimiskes, succesorul lui.

Nichifor Focas a fost aclamat ca împărat de către trupele sale în Cappadocia, la 2 iulie 963. Se spune că la început ar fi refuzat această onoare, pe motivul morţii soţiei sale şi a fiului său Bardas, dar s-a lăsat apoi convins să accepte şi a pornit în marş spre Capitală. Este evident că Nichifor considera necesar să-şi asigure propria poziţie împotriva maşinaţiunilor lui Bringas. Populaţia

și patriarhul îl susțineau pe Nichifor; Vasile Nothos și-a scos cei 3 000 de oameni pe străzile orașului, iar opoziția a încetat când Nichifor a ajuns în Capitală. A fost încoronat la 16 august, în același an.[20]

Lăsând la o parte afirmația lui Skylitzes că Teofano și Nichifor ar fi avut o relație, este limpede că Teofano era de partea lui Focas, deoarece înțelegea că cea mai mare șansă de a păstra tronul pentru fiii ei era să îl susțină pe Focas, în special după ce armata îl proclamase. *Historia Syntomos,* scrisă probabil de Psellos, sugerează că a doua căsătorie a împărătesei ar fi fost consecința situației politice instabile din jurul ei și afirmă că, după una dintre sursele de informații, ea ar fi dorit ca Tzimiskes, și nu Nichifor, să devină împărat, însă Tzimiskes însuși l-a susținut pe Nichifor. Dacă ar fi avut de ales, poate că ea ar fi preferat să nu se recăsătorească și cel puțin unul dintre izvoarele istorice arată că era suficient de energică pentru a guverna sigură.[21] Se pare totuși că ea ar fi jucat un rol important în ascensiunea lui Focas la putere, iar Zonaras afirmă că Nichifor ar fi venit la ordinele ei la Constantinopol pentru a-și sărbători victoria, în aprilie 963.[22] Nu este clar în ce măsură a luat ea parte la conducerea imperiului în timpul celor câteva luni de regență, deși Skylitzes spune că ar fi fost implicată în otrăvirea lui Ștefan, fiul lui Roman Lekapenos, care fusese încoronat ca asociat la domnie de către tatăl său și era așadar un posibil pretendent la tron. Ștefan se afla în exil la Methymne, pe insula Lesbos, și a murit pe neașteptate, în Duminica Paștelui.[23] Dacă așa stau lucrurile, înlăturarea lui Ștefan a fost un act de consolidare politică a regimului, iar nu unul de răzbunare personală, dar exactitatea informației trebuie pusă la îndoială: Skylitzes pune orice moarte neașteptată pe seama otrăvirii și îi atribuie această faptă Teofanei, ceea ce este probabil la fel de inexact din punct de vedere istoric ca și afirmația că Teofano și Nichifor ar fi avut o legătură amoroasă.

Nichifor Focas dorea probabil să se căsătorească cu frumoasa împărăteasă, chiar și numai pentru a-și legitima urcarea pe tron, dar ținând seama că multă vreme el intenționase să se călugărească

și că ducea o viață ascetică, o relație extraconjugală între ei iese din discuție. De fapt, după întronare, el a mutat-o pe Teofano din Marele Palat la palatul Petrion, dar în luna următoare, pe 20 septembrie, se căsători cu ea și deveni astfel protectorul drepturilor celor doi împărați minori. Ca o dovadă în plus a abstinenței lui sexuale, Leon Diaconul ne spune că Nichifor se înfrânase de la sex și nu mai mâncase carne de când fiul său Bardas murise într-un accident, fiind ucis de o suliță în timp ce se juca cu unul dintre verii lui: acum însă monahii care îi erau duhovnici îl convinseră să se căsătorească și să înceapă din nou să mănânce carne. El se căsători așadar cu Teofano, care avea înfățișarea unei adevărate Elena a Troiei.[24] Drepturile împăraților minori erau deci asigurate: Teofano avea din nou un soț de rang imperial, își păstrase statutul de împărătească și asigurase în continuare imperiul pentru Vasile și Constantin, acum în vârstă de cinci, respectiv trei ani. Ca și Zoe Carbonopsina în 918/19, ea îi acordase sprijinul unui general pentru a prelua puterea, dar, spre deosebire de Zoe, ea a reușit să-și atingă scopul.

NICHIFOR AL II-LEA FOCAS

Un mic incident a fost provocat de zvonul că Nichifor ar fi fost nașul unuia dintre fiii Teofanei sau chiar al ambilor fii, căsătoria lor fiind prin urmare necanonică, ceea ce l-a alarmat pe evlaviosul patriarh Polieuct, care nu era dispus să facă niciun compromis. Nichifor refuză să se despartă de Teofano; situația s-a clarificat când s-a explicat, poate cu prea puțin respect pentru adevăr, că nu Nichifor, ci tatăl său, Bardas Focas, era nașul copiilor.[25] Teofano a fost tratată extrem de generos de către Nichifor – care i-a dăruit veșminte bogate și domenii ce aduceau mari venituri – și, după cum arată istoricul armean Matei al Edesei, tinerii împărați primeau toate onorurile și duceau o viață de lux la palat.[26]

Domnia lui Focas a adus noi victorii militare: sub conducerea lui Focas însuși și a noului *domestikos* al Răsăritului, nepotul său

Ioan Tzimiskes, imperiul a recâștigat insula Cipru, iar Cilicia și Siria au fost recucerite; chiar și Antiohia avea să cadă în octombrie 969. Teofano împreună cu copiii l-au însoțit pe Nichifor în campania din Cilicia în anul 964, iar el a lăsat-o să îl aștepte la Drizion în timp ce cucerea o serie de orașe, între care și Adana.[27] Se pare însă că nu se potriveau prea bine. Focas era văduv și avea cincizeci și unu de ani când s-a căsătorit, fiind deci cu mult mai în vârstă decât Teofano; ducea o viață ascetică – de pildă, purta o cămașă de păr aspru și dormea pe podea, mai ales în ajunul zilelor de sărbătoare[28]; iar înfățișarea lui, cel puțin așa cum îl descrie Liutprand al Cremonei (care nu reușise să negocieze o căsătorie imperială pentru moștenitorul Imperiului de Apus), nu era prea atrăgătoare:

> „Un bărbat monstruos, mic de statură, cu un chip grăsun și ochi mici ca de cârtiță. Îl sluțește barba scurtă și lăbărțată, deasă și încărunțită, iar gâtul scurt de numai câteva degete îi dă o înfățișare și mai lipsită de demnitate. Părul din cale afară de des pare o coamă de mistreț, și are pielea oacheșă ca de etiopian. Este «genul de om cu care nu ai vrea să te întâlnești noaptea».“[29]

Pentru părerea Teofanei despre soțul ei a contat poate mai mult decât înfățișarea faptul că, în timpul domniei, Focas și-a pierdut popularitatea din cauza politicii sale fiscale (impozitele mari, inflația și prelungirea serviciului militar reprezentând prețul plătit pentru seria de recuceriri) și din cauza unei campanii dezastruoase întreprinse în Sicilia, între anii 964 și 967.[30] Însă relatările istoricilor nu pot fi crezute fără rezerve: ceea ce consemnează Skylitzes, în special despre domnia lui Nichifor, urmărește deliberat să îl prezinte pe Nichifor în cea mai defavorabilă lumină posibilă.[31] Însă Nichifor a continuat să fie iubit de popor, după cum atestă tradiția istorică, precum și o serie de cântece și de legende,[32] deși unele aspecte ale guvernării sale au fost în general criticate de către Biserică, precum și de rivalii săi din rândul aristocrației. Nichifor înțelesese că existau oameni care refuzau să îi mai accepte domnia. După capturarea Antiohiei, un monah l-a prevenit că i se apropia

moartea; el începu aşadar să doarmă numai pe podea, şi nu în pat.[33] Cu toate acestea, după cum arată Leon Diaconul, chiar şi acum el rămase în relaţii cordiale cu Teofano, ceea ce înseamnă că nu o bănuia de lipsă de loialitate. Când ea i-a cerut să-şi ajute nepotul, pe Ioan Tzimiskes, care fusese retrogradat din funcţia de *domestikos* al trupelor *Scholae*, probabil încă din anul 965, şi se afla în dizgraţie,[34] cerând ca acesta să primească o altă funcţie şi să fie căsătorit cu o femeie dintr-o familie nobilă (prima lui soţie, Maria Skleraina, murise), Nichifor a fost de acord. Leon comentează faptul că Nichifor „îi acorda întotdeauna Teofanei mai multe favoruri decât se cuvenea, sub înrâurirea frumuseţii ei".[35] Alţi istorici afirmă că relaţiile cuplului se deterioraseră, poate pentru că de fapt căsătoria nu a fost consumată; Zonaras relatează că Nichifor nu se apropia de Teofano, deoarece nu dorea niciun fel de relaţii sexuale, iar Skylitzes spune că Teofano era cea care nu se apropia de soţ, fiind probabil dezgustată de puritanismul acestuia.[36]

INTRIGILE URZITE ÎN GYNAIKONITIS

Toate cronicile sunt de acord că, la un moment dat, Teofano a devenit iubita lui Ioan Tzimiskes şi că în anul 969 cei doi au conspirat pentru a-l asasina pe Nichifor şi a-l înscăuna în loc pe Ioan.[37] Oricare ar fi fost motivele pentru care Teofano i-a cerut lui Nichifor să-l ierte pe Ioan, acesta fu rechemat la Constantinopol, cerându-i-se să se prezinte zilnic la palat. Dar adeseori venea clandestin, prin intrări secrete pregătite de Teofano, pentru a se sfătui în taină cum să îl detroneze pe Nichifor. Leon Diaconul ne spune că, din timp în timp, Ioan îi trimitea împărătesei bărbaţi puternici, călîţi în lupte, care se alăturaseră conspiraţiei şi pe care ea îi ascundea într-o încăpere secretă, învecinată cu apartamentul ei. Cei doi au hotărât să facă uz de forţă şi Ioan a plănuit uciderea lui Nichifor împreună cu ceilalţi conspiratori. Când Nichifor fu prevenit, printr-un bilet înmânat de unul dintre preoţii Curţii, că se urmărea asasinarea sa şi că apartamentele femeilor trebuiau percheziţionate,

el îi încredință această sarcină șambelanului Mihail. Acesta însă nu căută și în încăperea unde erau ascunși asasinii, fie din respect pentru împărătească, fie din neglijență.[38]

În seara zilei de 10 decembrie, Teofano veni ca de obicei la împărat, spunându-i că mergea să dea unele dispoziții privitoare la prințesele care tocmai sosiseră din Bulgaria, ca viitoare mirese ale tinerilor împărați, dar că avea să se întoarcă, cerându-i să nu încuie ușa camerei de culcare căci ea urma să facă acest lucru la întoarcere. Apoi Teofano plecă, pe când împăratul își săvârșea obișnuitele rugăciuni îndelungate, se pare într-o mică încăpere unde se retrăgea ca să mediteze, alăturată capelei Sfintei Fecioare a Farului, iar apoi se culcă pe podea.[39] Între timp însă, oamenii lui Ioan ieșiseră din ascunzătoare și îl așteptau să sosească pe terasa apartamentelor imperiale. Când Ioan intră în portul palatului Boukoleon, împreună cu ceilalți conspiratori (generalul Mihail Bourtzes, Leon Abalantes, Atzupotheodoros, Leon Pediasimos și Isaac Brachamios)[40], toți au fost ridicați, pe o ninsoare puternică, într-un coș prins cu frânghii. Intrând în camera de culcare a împăratului, văzură cu groază că patul era gol; dar un eunuc care făcea parte din personalul apartamentelor femeilor le arătă cu un semn locul unde împăratul dormea pe podea, iar ei îl atacară cu brutalitate. Capul lui Nichifor fu arătat gărzilor, pentru a împiedica orice violență împotriva lui Ioan, care se așezase pe tron și pe care îl aclamară ca împărat.[41] Ioan a jucat un rol decisiv în asasinat, lovindu-l pe Nichifor în cap cu sabia, deși lovitura de grație i-a fost aplicată de alt conspirator, și anume Leon Abalantes. Implicarea lui Ioan și a Teofanei avea însă să fie subliniată de istoricii de mai târziu: Matei al Edesei afirmă că Teofano i-ar fi înmânat sabia lui Ioan și, la fel ca Mihail Sirianul, că Ioan personal l-ar fi măcelărit pe Nichifor.[42]

URMAREA CONSPIRAȚIEI

Vasile Nothos, care sub domnia lui Nichifor își pierduse, se pare, poziția influentă, avusese un rol important în conspirație și

în acceptarea lui Ioan ca împărat; ca recompensă, i s-a restituit funcţia de *parakoimomenos*. Ioan acţionă prompt pentru a împiedica orice împotrivire; el preciză de la bun început că cei doi fii ai lui Roman rămâneau asociaţi la domnie, iar cetăţenii oraşului rămaseră liniştiţi.[43] Dar când Ioan veni la biserica Sfânta Sofia pentru a fi încoronat, patriarhul refuză să îi permită intrarea şi îi adresă trei somaţii: Teofano trebuia să fie expulzată din palat, aşa cum ucigaşul lui Nichifor trebuia pedepsit, iar măsurile luate împotriva Bisericii de Nichifor trebuiau revocate, căci Nichifor decretase că episcopii nu puteau lua nicio decizie în chestiunile bisericeşti dacă nu aveau aprobarea lui. Teofano a fost aşadar imediat trimisă în insula Prote sau Prokonnesos, iar „ucigaşul" lui Nichifor, Leon Abalantes, sau ucigaşii – cum arată Skylitzes şi Zonaras, care relatează că Ioan ar fi aruncat vina atât asupra lui Abalantes, cât şi a lui Atzupotheodoros, susţinând că ei ar fi acţionat la ordinele Teofanei – au fost exilaţi. Ioan fu apoi absolvit de orice vină pentru implicarea în asasinat şi încoronat în ziua de Crăciun a anului 969.[44]

Nichifor a fost ucis la cincizeci şi şapte de ani, fiind cu douăzeci de ani mai în vârstă decât împărăteasa.[45] În plus, îi indispunea pe cei din jur cerându-le să fie la fel de virtuoşi şi de cumpătaţi ca el şi deranjându-i pe cei cu păreri diferite. Tzimiskes, dimpotrivă, era nu numai un general la fel de renumit şi de înzestrat ca şi unchiul său, ci şi extrem de chipeş şi de bine făcut, deşi era scund, şi nu îi displăceau distracţiile: uneori bea mai mult decât ar fi trebuit, era extraordinar de generos; pe cât de mult se deda plăcerilor fizice, pe atât îl pasionau luxul şi eleganţa.[46] Ca soţ era mai atrăgător decât Nichifor, care dorise de mult să se călugărească, purta o cămaşă aspră de păr, petrecea mult timp rugându-se şi obişnuia să doarmă acoperit cu pielea de urs a unchiului său – ascetul Mihail Maleinos, pentru care avea o veneraţie deosebită.[47] Se pare că ducea o viaţă de celibat, chiar şi pe timpul căsătoriei sale cu Teofano, ceea ce istoricii au socotit drept principalul motiv pentru care ea îl ura, deşi el pare a-i fi fost devotat.[48]

Numai doi dintre cronicari iau în considerare faptul că implicarea Teofanei în uciderea lui Nichifor ar fi putut avea motive

politice. Zonaras sugerează că ea era probabil îngrijorată pentru viitorul fiilor ei, dat fiind că circula zvonul că Nichifor plănuia castrarea lui Vasile și Constantin, pentru a-și aduce pe tron fratele, pe *curopalates* Leon. Și *Historia Syntomos* afirmă că exista un zvon potrivit căruia Nichifor intenționa să îi castreze fiii și să-i lase tronul fratelui lui, descriindu-l pe Leon ca pe un om ambițios, care ar fi provocat neînțelegerile dintre Nichifor și Ioan Tzimiskes. Teofano, nemulțumită de abstinența lui Nichifor și bănuitoare din cauza zvonurilor, decise deci să scape de el. Bar Hebraeus afirmă și el că Teofano nu dorise să se căsătorească cu Nichifor și că aflase că el plănuia să îi transforme fiii în eunuci; de aceea ea aduse bărbați deghizați în femei la biserica palatului, pentru a-l asasina. Yahya din Antiohia oferă explicația cea mai circumstanțială, legată de o ceartă de familie între împărat și împărăteasă, pornită de la decizia lui Nichifor de a-l numi regent pe fratele său, *curopalates* Leon, în timp ce el se afla în campanie. Teofano socotea că fiii ei ar fi putut fi în pericol pe timpul absenței lui Nichifor, dar nu și-a putut convinge soțul de realitatea acestei posibilități, în ciuda discuțiilor repetate, care au dus la schimburi de cuvinte pline de mânie între cei doi soți. De aceea ea l-ar fi convins pe Ioan, care devenise amantul ei, să îl asasineze pe împărat.[49]

Pentru a fi corecți, trebuie să amintim că, dacă într-adevăr Tzimiskes putea fi un soț cu mult mai atrăgător decât Nichifor, rolul jucat de Teofano în asasinarea acestuia a fost cu siguranță exagerat de către istorici.

Desigur, era în interesul noului regim să arunce cât mai mult din vină asupra împărătesei văduve, deși în spatele conspirației s-a aflat un grup de aristocrați nemulțumiți, foști susținători ai lui Nichifor, în special generalii Tzimiskes însuși și Mihail Bourtzes. Era convenabil să o transforme pe Teofano în țap ispășitor și, dacă puteau fi puse în circulație zvonuri despre posibila ei implicare și în moartea altor membri ai familiei din trecut, acest fapt i-ar fi putut ajuta pe Ioan și pe Vasile Nothos să o acuze pe ea de mârșava trădare. Chiar și patriarhul Polieuct, cunoscut pentru intransigența sa în chestiuni morale, avea un interes ascuns

pentru a-l reabilita pe Ioan Tzimiskes, deşi Ioan era evident vinovat de crimă de gradul întâi. Argumentul că ungerea cu mir săvârşită la încoronare îl curăţa de păcatul omorului, după cum botezul anulează păcatele comise până atunci, nu era însă decât un sofism.[50]

EXILAREA TEOFANEI

După cum relatează Skylitzes, Teofano nu şi-a acceptat soarta fără a încerca să se opună, ba chiar a reuşit să evadeze de la Prokonnesos şi a fugit la Constantinopol, cerând adăpost în biserica cea mare, de unde a fost alungată de către Vasile, cel poreclit Nothos. A fost apoi trimisă la mănăstirea nou înfiinţată Damideia, în îndepărtata themă Armeniakon. Mama ei a fost de asemenea exilată. Teofano nu a putut fi scoasă în mod paşnic din biserica Sfânta Sofia şi se spune că i-ar fi insultat „mai întâi pe împărat şi apoi pe Vasile, numindu-l scit şi barbar şi lovindu-l cu pumnii în obraz"[51]. Este evident că Teofano suferea pentru că fusese părăsită de iubitul ei, care se folosise de ea pentru a ajunge la putere şi apoi o abandonase: ca succesoare a unor împărătese precum Evdochia Ingerina, care fusese în mod clar implicată în asasinarea lui Mihail al III-lea, dar rămăsese fără a fi contestată drept consoartă a lui Vasile I, apoi a Zoei Carbonopsina, care zădărnicise opoziţia duşmanilor pentru a obţine puterea, Teofano se aşteptase probabil ca implicarea ei în asasinarea lui Nichifor să fie acceptată sau cel puţin trecută cu vederea, însă nu s-a întâmplat aşa. Şi Ioan a fost nevoit să-şi schimbe planurile. Poate că el nu intenţionase iniţial ca împărăteasa să fie alungată, dar a acceptat bucuros această condiţie în schimbul sprijinului acordat de Biserică. Căsătoria cu Teofano i-ar fi dat lui Ioan dreptul legitim la tron. Despărţirea forţată de ea însemna că acum era nevoit să încheie o altă alianţă cu dinastia Macedoneană şi, în noiembrie 970, urmând sfatul dat de *parakoimomenos* Vasile, el se căsători cu Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul şi mătuşa celor doi împăraţi

minori, care nu se distingea printr-o frumusețe sau grație deosebită, dar, după cum afirmă Leon, le întrecea fără îndoială pe celelalte femei prin cumpătare și prin toate virtuțile. Căsătoria i-a mulțumit foarte mult pe cetățeni, care au considerat că astfel erau protejate drepturile dinastiei.[52]

Teofano este descrisă cu extremă ostilitate de către istoricii contemporani ei. Skylitzes o numește adulteră,[53] iar în epitaful lui Nichifor, compus de Ioan Geometres, arhiepiscopul de Melitene, și care se pare că a fost scris pe mormântul lui Nichifor, aflat în biserica Sfinților Apostoli, ea este fățiș acuzată pentru uciderea lui, pe când el este numit „cel care a cucerit totul, cu excepția soției sale"[54]. Contrastul dintre cuceririle atât de remarcabile realizate de Nichifor și moartea lui fără glorie și fără luptă erau o ironie a sorții, iar într-un alt poem compus de Geometres, Nichifor spune: „Am căzut în inima Palatului, neputând să scap de mâna unei femei"[55]. În plus, într-un manuscris cretan de la sfârșitul secolului al XVI-lea s-a păstrat un cântec ce satiriza încercarea nereușită a Teofanei de a se căsători cu Ioan, relatând cum a fost exilată de către iubitul ei și batjocorită, fiind purtată în paradă pe străzile Constantinopolului.[56] Se pare că este vorba de o procesiune în timpul căreia Teofano, care își schimbase mantia de încoronare cu una de piele, călărea pe un asin, și se sugerează că patriarhul Polieuct și Vasile Nothos, „petitorul", ar fi fost principalii autori ai prăbușirii ei.

După moartea lui Ioan, survenită în ianuarie 976, fiul lui Teofano, Vasile, a readus-o la palat; după cum afirmă Skylitzes, a făcut acest lucru la îndemnul lui Vasile Nothos.[57] Faptul că Teofano a putut fi instalată din nou în palat de către fiii săi și de *parakoimomenos* sugerează că reputația ei nu putea fi chiar atât de compromisă, cel puțin nu în ochii fiilor ei. Ea și-a reprimit rangul cuvenit de împărătească, rămânând principala augusta atunci când fiul ei Constantin s-a căsătorit cu Elena Alypia, căci Vasile nu avea să se căsătorească niciodată.[58] Conform cronicilor georgiene, ea a redevenit un personaj important, căci mai târziu a condus negocierile cu prințul georgian David de Taiq, în urma

revoltei lui Bardas Skleros, ce a avut loc la începutul domniei fiului ei, și probabil a contribuit la ctitorirea mănăstirii Iviron de la Muntele Athos, rezervată monahilor de naționalitate georgiană; un manuscris păstrat la Moscova o numără între binefăcătorii mănăstirii.[59]

Deși este sigur că Teofano nu era vinovată de toate crimele și relele pe care i le-au atribuit autorii medievali, ca și cei moderni, ea era totuși o personalitate redutabilă. Este aproape sigur că nu și-a ucis socrul, pe Constantin al VII-lea, și nici primul soț, iar insinuarea potrivit căreia, fiind o „desfrânată", l-ar fi conceput pe fiul ei, Vasile, cu unul dintre membrii gărzii varege nu poate fi demonstrată.[60] Pe de altă parte, există dovezi sigure privind implicarea ei în asasinarea celui de-al doilea soț, Focas, și este clar că urmărea să devină împărătească pentru a treia oară căsătorindu-se cu ucigașul celui de-al doilea soț, despre care se știa că îi era amant. Ostilitatea cronicarilor i-a făcut să respingă ideea că ar fi putut avea și un motiv care să nu fie pur personal, dar acest lucru nu trebuie acceptat fără rezerve. Este foarte posibil ca ea să fi fost motivată de dorința de a proteja tronul pentru copiii ei împotriva oricărei amenințări la adresa acestora. Teofano demonstrează cu siguranță măsura în care împărătesele puteau recurge la intrigi politice. Este remarcabil faptul că a încercat în două rânduri să influențeze transferul puterii, în ambele cazuri cu speranța de a asigura dreptul de succesiune la tron al fiilor ei. În cazul lui Nichifor Focas, sprijinul ei a fost esențial pentru ascensiunea acestuia la putere, iar în cel al lui Ioan Tzimiskes, din nefericire complicele cu care conspirase s-a bucurat să arunce asupra ei răspunderea pentru propriile lui fapte.

8.
ZOE PORFIROGENETA
(1028 – 1050)

Dinastia Macedoneană venise la putere în anul 867, prin asasinarea lui Mihail al III-lea, în care a fost implicată noua împărăteasă, Evdochia Ingerina; o sută de ani mai târziu, Teofano a luat parte la asasinarea celui de-al doilea soţ al său. Acesta nu avea să fie însă ultima dovadă a înclinărilor sângeroase ale împărăteselor din dinastia Macedoneană, căci nepoata Teofanei, Zoe, a avut trei soţi, fiecare din ei devenit împărat prin căsătoria cu ea, şi asemenea bunicii ei l-a înlăturat pe unul dintre aceştia pentru a se căsători cu tânărul ei iubit.[1] Zoe şi-a atins însă scopul poate şi pentru că ea şi sora ei, Teodora, ca urmaşe ale lui Constantin al VIII-lea, care nu avusese fii, erau succesoarele legitime şi moştenitoarele dinastiei. Cu siguranţă, populaţia a fost de partea Zoei ca moştenitoare legitimă atunci când situaţia i-a fost ameninţată, mai întâi de fiul ei adoptiv, Mihail al V-lea, şi apoi de Maria Skleraina, amanta celui de-al treilea soţ al ei. Motivele pentru care Zoe l-a asasinat pe Roman al III-lea erau strict personale – se îndrăgostise cu pasiune de un bărbat mai tânăr. Nu avea copii în interesul cărora să comploteze, nu dorea să cârmuiască imperiul, ci avea numai grija complet egoistă de a-şi satisface propriile dorinţe: faptul că Roman nu avea prea mari realizări ca împărat nu a

constituit un motiv pentru a-l îndepărta, căci nu îl alesese pe Mihail pentru însuşirile sale ca viitor împărat. Cel puţin Teofano alesese doi generali pentru a-i îmbrăca în purpură şi urmărea ca aceştia să asigure situaţia fiilor ei. Se spunea şi că Zoe ar fi complotat împotriva celui de-al doilea soţ, Mihail al IV-lea, şi a fiului adoptiv, Mihail al V-lea, şi că ar fi încercat să-l otrăvească pe fratele soţului ei, Ioan, supranumit Orfanotroful, care era conducătorul *de facto* al imperiului. Nu trebuie să credem că aceste acuzaţii erau neapărat adevărate, dar ele relevă atât respectul, cât şi suspiciunea cu care o priveau contemporanii.

ZOE: MOŞTENITOAREA IMPERIULUI

Fiul Teofanei, Vasile al II-lea, a domnit timp de patruzeci şi nouă de ani (976–1025), pe care i-a petrecut ducând campanii încununate de mari victorii împotriva bulgarilor şi arabilor. El a murit în anul 1025, în timp ce pregătea o expediţie împotriva Siciliei aflate sub stăpânire arabă, lăsându-i tronul fratelui său Constantin, şi prin urmare fiicelor lui Constantin, căci niciunul dintre cei doi fraţi nu lăsase alte dispoziţii cu privire la succesiune. Fiica cea mare, Evdochia, fusese desfigurată în urma unei boli din copilărie şi se călugărise.[2] Celelalte două fiice, Zoe şi Teodora, au rămas în palat în apartamentele femeilor, în mod evident într-o stare de tensiune şi duşmănie reciprocă,[3] până la moartea tatălui lor, Constantin al VIII-lea, survenită în anul 1028. În acel moment, Zoe avea vârsta de aproximativ cincizeci de ani (se născuse în jurul anului 978), iar Teodora era cu puţin mai tânără.[4] Existase o înţelegere conform căreia una dintre prinţese, probabil Zoe, a fost trimisă în Apus pentru a se căsători cu Otto al III-lea, după cum Teofano, nepoata lui Ioan Tzimiskes, fusese trimisă ca mireasă a lui Otto al II-lea, în anul 972.[5] Din păcate însă, mirele muri înainte de sosirea prinţesei la Bari, în februarie 1002,[6] şi oricum această căsătorie nu ar fi rezolvat problema succesiunii la conducerea imperiului. Omisiunea dezastruoasă de a lăsa dispoziţii

privind succesiunea dinastică trebuie explicată prin faptul că Vasile al II-lea considera că este o greşeală ca femeile să primească funcţii de conducere şi nu dorea să permită rudelor prin alianţă să intervină în guvernarea imperiului.[7] Dar cum viaţa lui Constantin – nu îl interesau decât risipa şi distracţiile: curse de cai, jocuri, vânătoare şi inventarea de reţete de sosuri[8] – se apropia de sfârşit, trebuia să se facă ceva. Soluţia găsită a fost destul de drastică: după o scurtă trecere în revistă a posibililor candidaţi şi după ce iniţial optase pentru Constantin Dalassenos, Constantin se răzgândi şi îl alese pe eparhul Roman Argyros, prefectul oraşului, recunoscut unanim ca fiind potrivit pentru a primi acest rang: chiar dacă împăratul nu ar fi fost dispus să desemneze un urmaş pentru eventualitatea morţii sale, problema succesorului său fusese în mod evident discutată de cei interesaţi.[9] Roman fusese chestor şi *oikonomos* al bisericii Sfânta Sofia şi situaţia lui era ireproşabilă: într-adevăr, sora sa, Maria Argyropoulina, fusese aleasă de către Vasile al II-lea spre a se căsători cu Ioan, fiul lui Petru al II-lea Orseolo, dogele Veneţiei, în anul 1005. Se pare că Maria i-ar fi contrariat pe clericii locali prin stilul ei luxos de viaţă, inclusiv prin faptul că folosea furculiţa la masă, fapt pentru care s-a socotit că Dumnezeu a pedepsit-o pe drept atunci când atât ea, cât şi familia sa au murit de ciumă, în anul 1006.[10]

Vârsta lui Roman ar fi putut fi considerată un impediment din punctul de vedere al intereselor dinastice (se născuse în jurul anului 968)[11], dar singurul fapt socotit drept un obstacol în calea mariajului a fost că Roman era deja căsătorit – ceea ce s-a rezolvat rapid. Soţia lui Roman, Elena, fu ameninţată că, dacă nu se va retrage imediat la o mănăstire de maici, soţului ei i se vor scoate ochii. Ea se călugări, luând numele monahal de Maria, iar Roman şi Zoe s-au cununat şi au fost încoronaţi în noiembrie 1028, cu trei zile înainte ca împăratul Constantin să-şi dea sufletul. Roman a apreciat desigur spiritul de sacrificiu al Elenei, căci îi dădu titlul de *sebaste* şi la moartea ei făcu donaţii extravagante săracilor.[12] După cum relatează Skylitzes şi Zonaras, se spunea că Teodorei i propusese să se căsătorească cu Roman, însă ea refuzase.

Motivul era fie înrudirea lor apropiată, fie faptul că soţia lui era încă în viaţă.[13]

ZOE ŞI ROMAN AL III-LEA

Zoe era foarte pătrunsă de importanţa statutului ei imperial – Psellos îi critică aroganţa, precum şi temperamentul impulsiv şi tendinţa de a pedepsi cu orbirea la cea mai mică provocare[14] –, dar singurul ei act politic consemnat în timpul domniei lui Roman a fost faptul că şi-a obligat sora să se retragă la mănăstirea Petrion. Teodora se implicase aparent în două comploturi, cu sprijinul lui Constantin Diogenes, şi, cum Roman se afla în campanie, Zoe a fost cea care a reprimat conspiraţia.[15] În rest, îşi afişa rangul cheltuind cât putea de mult, pe când Roman încerca să se dovedească un mare ctitor, general şi administrator. Nu i-a reuşit niciuna dintre aceste intenţii, după cum îşi pierduse şi speranţa de a întemeia o dinastie: cuplul imperial a consultat medici renumiţi, iar Zoe a recurs chiar la folosirea unor amulete, talismane şi la alte practici magice. Când au înţeles clar că nu vor avea copii, împăratul a făcut greşeala de a o ignora pe Zoe – nu a mai dormit cu ea, în schimb şi-a luat o amantă.[16] Mai rău încă, i-a interzis accesul la trezorerie şi i-a alocat o sumă fixă pentru întreţinere.[17] Pentru Zoe a însemnat o mare nenorocire să nu mai poată risipi banii. Asemenea insulte nu puteau fi tolerate de prinţesa din dinastia Macedoneană, care în cursul unei audienţe imperiale l-a remarcat pe Mihail, chipeşul frate al lui Ioan, supranumit Orfanotroful, un eunuc cu rang înalt la Curte, al cărui titlu („directorul unui orfelinat") spune prea puţine despre importanţa funcţiei sale în ierarhia Curţii. Ea se îndrăgosti pe loc de Mihail. Neputându-şi ţine în frâu pasiunea, l-a invitat imediat să o viziteze şi tot atât de repede l-a făcut să-i înţeleagă intenţiile.

Tânărul Mihail se împotrivi la început, dar cu toate acestea fu instruit de către fratele său în arta de a-i fi pe plac împărătesei, iar natura îşi urmă cursul. Zoe era îndrăgostită la nebunie de el şi cei

doi au fost surprinși împreună în mai multe situații compromițătoare, chiar și în pat, iar Zoe a fost descoperită nu numai așezându-l pe Mihail pe tron, cu sceptrul în mână, și îmbrățișându-l, ci și în timp ce se lăuda că îl poate face împărat – ba chiar că practic o făcuse deja[18]. Este evident că acesta era scopul urmărit de Mihail.[19] Pulcheria, sora împăratului Roman (și soția lui Vasile Skleros, căruia i se scoseseră ochii), împreună cu câțiva prieteni apropiați, și-a prevenit fratele că ar putea fi în pericol și îi vorbi de complotul urzit pentru a-l ucide, dar nu obținu niciun rezultat. Roman decise să ignore chestiunea, preferând ca Zoe să fie ocupată cu o singură legătură amoroasă decât să aibă mai multe, așa cum făcuse se pare înainte de a se îndrăgosti de Mihail; se pomenea de numele a cel puțin doi bărbați, Constantin Katepanos și Constantin Monomahul, în acest sens.[20] Relația Zoei cu Mihail era bănuită de toată lumea și despre acest lucru se vorbea pe față, atât la Curte, cât și în Capitală.[21] Se pare chiar că Roman ar fi încurajat lucrurile. Dacă este adevărat, a fost un calcul greșit: în Vinerea Mare, la 11 aprilie 1034, Zoe, care încercase poate să-l otrăvească, dar își pierduse răbdarea de a aștepta rezultatul, a ordonat ca slujitorii lui Mihail să-l înece pe împărat, care înota în bazinul sălii de baie. Ea intră, îl privi pe când își dădea sufletul și ieși pentru a se căsători cu Mihail și a-l aduce pe tron.[22]

ZOE ȘI MIHAIL AL IV-LEA

Puterea se întoarse pentru scurt timp în mâna Zoei: îndată după moartea lui Roman, ea preluă controlul, uzând de dreptul pe care îl considera acordat de Dumnezeu de a ocupa tronul, deși nu o interesa puterea pentru ea însăși, ci pentru iubitul ei, Mihail. Ea își menținea intenția de a-l face împărat imediat și ignoră cu totul sfaturile tuturor demnitarilor și al slujitorilor loiali familiei. Mihail fu așadar proclamat chiar în seara respectivă, iar patriarhul Alexios Studitul, chemat de către „împărat", fu surprins la sosire să îl găsească pe Mihail așteptându-l înveșmântat în mantie aurită

și șezând pe tron alături de Zoe. Plata a 100 de livre de aur, 50 de livre acordate patriarhului personal, iar alte 50 de livre revenind clerului, a îndepărtat însă orice scrupule pe care le-ar fi putut avea față de căsătoria celor doi, deși văduvele erau obligate prin lege să respecte doliul timp de un an.[23] Mulțumit să vadă împlinită dorința împărătesei, întregul oraș se bucură alături de ea de ascensiunea lui Mihail, Roman fu uitat, iar populația îl aclamă fericită și cu inima ușoară pe Mihail ca împărat, chiar în ziua următoare morții lui Roman.[24]

Mihail al IV-lea „Paflagonul" și Zoe se instalară în calitate de nou cuplu imperial. La început relația pare să fi fost fericită, Mihail comandând tot felul de distracții pentru ea.[25] Dar situația se înrăutăți în curând: Mihail se simțea poate vinovat de uciderea predecesorului său, ceea ce a agravat epilepsia de care suferea.[26] Sugestionat de fratele său Ioan (un om de o mare rapacitate, ca și ceilalți frați ai lui Mihail), se pare și că se temea că ar fi putut fi suprimat ca și Roman și, sub pretextul unui complot, o închise pe Zoe în apartamentele femeilor. Căpitanul gărzii trebuia să își dea permisiunea pentru fiecare vizitator, după o atentă inspecție. Eunucii Zoei și cele mai de încredere femei aflate în serviciul ei au fost alungați, timpul alocat pentru baie și plimbare fu redus, iar împărăteasa a fost izolată la propriu în camerele sale. Mihail însuși a încetat să o mai viziteze, iar împărăteasa a fost obligată să suporte amenințările și abuzurile fraților lui, ceea ce a făcut, trebuie să recunoaștem, cu blândețe și diplomație. Psellos însuși găsește firesc faptul că Mihail se temea de Zoe și consideră justificată teama ca nu cumva să i se întâmple și lui vreun „accident". Este semnificativ faptul că, în ciuda tuturor acestor precauții, familia împăratului se temea extrem de tare de ea, privind-o ca pe o leoaică ce își ascundea doar vremelnic ferocitatea[27] și este clar că Zoe era încă socotită drept o forță redutabilă.

Indiferent dacă fusese sau nu într-adevăr implicată într-un complot împotriva lui Mihail, se pare că Zoe a acceptat cu stoicism, deși nu fără a încerca să o remedieze. Skylitzes relatează destul de detaliat cum, în anul 1037, ea a încercat să-l otrăvească pe Ioan

Orfanotroful printr-un medic care îi administra un purgativ. Unul dintre eunucii ei, Sgouritzes, reuşi să îl corupă pe medic cu cadouri scumpe şi cu promisiunea unei recompense imense în schimbul ajutorului său, însă complotul a fost descoperit atunci când unul dintre slujitorii medicului l-a reclamat pe acesta lui Ioan. Doctorul fu exilat la casa sa din Antiohia, *protospatharios* Constantin, care adusese otrava, fu şi el exilat, iar împărăteasa a fost pusă sub o supraveghere şi mai atentă.[28] Deşi Skylitzes este înclinat să atribuie orice moarte neaşteptată otrăvirii, în special de către o femeie, în acest caz, acuzaţia lui este plauzibilă; Ioan manevrase neîncetat pentru ca el personal şi familia sa să ajungă la putere, în ciuda statutului Zoei ca moştenitoare legitimă, şi era răspunzător pentru tratamentul dur la care fusese supusă.

În lipsa unui succesor al lui Mihail, a cărui epilepsie lăsa să se întrevadă o domnie foarte scurtă, în jurul anului 1035, Zoe era pregătită să sancţioneze alegerea nepotului de unchi al lui Mihail, numit şi acesta tot Mihail, şi poreclit Mihail Kalaphates („Călăfătuitorul"), ca moştenitor al tronului. Această soluţie fusese sugerată de către Ioan Orfanotroful, care acum ţinea în mâinile sale cârma imperiului şi se temea că la moartea fratelui său ar putea să piardă puterea şi modul în care o tratase pe Zoe nu-l făcuse simpatizat nici de ea, nici de susţinătorii ei. În aceste împrejurări, Psellos îi atribuie lui Ioan câteva cuvinte adresate fratelui său, prin care afirmă în mod explicit drepturile Zoei ca moştenitoare a imperiului şi aminteşte că generozitatea ei câştigase inimile supuşilor.[29] Tânărul Mihail fu adoptat de Zoe, care nu prea avea de ales în această privinţă, şi proclamat cezar sau moştenitor oficial. Ioan Orfanotroful socotea că situaţia familiei era acum asigurată, chiar şi dacă fratele său avea să moară.[30] Însă Mihail al V-lea, cel puţin după cum afirmă Psellos, nu avea niciun respect faţă de binefăcători şi nici recunoştinţă, deşi ştia să se prefacă. Astfel, deşi i-a urmat la tron lui Mihail al IV-lea fără niciun conflict, el urzi planuri de trădare împotriva unchiului său Ioan şi a împărătesei, încă de la începutul domniei sale.[31] Mihail al IV-lea se pregăti de moarte construind o magnifică biserică şi

o mănăstire închinată Sfinților Cosma și Damian și înființând câteva așezăminte filantropice – un *ptochotropeion* (azil pentru cerșetori și săraci) și un adăpost pentru prostituatele care se pocăiau, iar aceste așezăminte au fost asaltate de mulțimea celor care doreau să fie primiți.[32] Pe când el își dădea sufletul, în ziua de 10 decembrie 1041, Zoe, care evident fusese eliberată și îi iertase lui Mihail faptele împotriva ei, află că el fusese tuns în monahism și se afla pe moarte la mănăstirea Sfinților Cosma și Damian. Zoe lăsă deoparte mândria rangului său regal și străbătu orașul pe jos, fapt fără precedent, „învingându-și resentimentele firești", pentru a-l vedea; el însă nu îi îngădui să intre.[33]

FIUL ADOPTIV: MIHAIL AL V-LEA

Zoe reușise să aplice principiul legitimist pentru a-și alege un soț și un fiu adoptiv, și astfel Mihail al V-lea îi urmă la tron lui Mihail Paflagonul fără incidente. Dar urcarea lui pe tron a putut avea loc numai cu consimțământul Zoei: între 10 și 13 decembrie 1041, Zoe s-a aflat la conducerea imperiului și numai după multă chibzuință s-a hotărât să îndeplinească dorința lui Mihail al IV-lea și a familiei lui, deși Psellos afirmă că Ioan și ai săi au manipulat-o pentru a le accepta planurile:

> „Au potopit-o cu toate lingușirile prilejuite de acele împrejurări, încredințând-o că nepotul lor avea să fie împărat numai cu numele, pe când ea, afară de titlu, va avea puterea moștenită de drept. Dacă dorea, ea putea cârmui statul personal; iar dacă nu, avea să-i poruncească lui [Mihail] și să se folosească de el ca de un sclav încoronat împărat, care să-i îndeplinească voia."[34]

Zoe se lăsă convinsă de lingușirile și de minciunile lor, precum și de jurămintele lor solemne, și primi. Mihail al V-lea a fost așadar încoronat la trei zile după moartea lui Mihail al IV-lea, cu deplina aprobare a Zoei, ceea ce era esențial pentru ascensiunea

la putere a noului împărat. Skylitzes arată clar că autoritatea îi revenise ei în întregime și că era liberă să ia orice decizii găsea de cuviință cu privire la succesiune, în perioada interimatului consultându-se cu eunucii care îl slujiseră pe tatăl ei, și că, înainte de a-și da acordul, ea ceruse asigurări că Mihail avea să o trateze corect „ca pe o stăpână, doamnă și mamă". Zoe s-a folosit de ocazie, după cum relatează Skylitzes, ca să-i exileze pe trei dintre unchii lui Mihail: pe Orfanotroful l-a expediat la mănăstirea Monobatai; pe Constantin, *domestikos* al trupelor *Scholae*, l-a demis și l-a trimis în thema Opsikion, unde deținea proprietăți; iar pe *protovestiarios* Gheorghe, la moșiile sale din Paflagonia. În primele zile ale domniei, Mihail i se adresa întotdeauna plin de respect, numind-o „împărătească", „stăpâna mea", „sunt slujitorul ei", „fie cum hotărăște ea", ca și cum ar fi fost doar un asociat mai tânăr la domnie, iar Zoe era desigur aclamată înaintea lui.[35] Nu ne-au rămas monede emise în timpul domniei lui Mihail al V-lea, dar au fost descoperite mulaje de *histamena* din acea perioadă și observăm că nu-l reprezintă pe Mihail, ci pe Zoe.[36]

Din păcate pentru Zoe însă, nu a avut mai mult noroc în privința fiului adoptiv decât avusese cu soții. Mihail prinse ură împotriva ei și nu mai suporta să îi audă numele menționat în proclamațiile publice înaintea lui; de aceea refuză să îi mai accepte autoritatea, nu îi mai permise să intre în sala de consiliu, și – chiar mai rău – îi opri accesul la trezorerie. Mai mult, o puse sub supraveghere, iar doamnele ei de companie erau supuse ordinelor împăratului.[37] După numai cinci luni de domnie, Mihail, după ce îi îndepărtase și pe membrii propriei familii, care îl aduseseră la putere, cu excepția unchiului său Constantin, își puse în gând să o elimine complet și, după ce își consultă consilierii și apoi astrologii, o trimise la mănăstirea din Prinkipo, în noaptea de 18/19 aprilie 1042, afirmând că Zoe complota împotriva lui și că încercase să-l otrăvească.[38] În aceste triste împrejurări, Psellos îi atribuie Zoei un discurs pe care l-ar fi ținut la bordul corabiei; deși cuvintele nu au fost probabil rostite cu adevărat, ele exprimă elocvent modul în care Zoe era privită de către populație ca

moştenitoare a dinastiei Macedonene. Invocându-l pe marele cârmuitor, unchiul ei, Vasile Bulgaroctonul, ea s-ar fi lamentat, cu lacrimi în ochi, în timp ce vasul se îndepărta de ţărm:

> „Tu, unchiul şi împăratul meu, ai fost cel care m-ai înfăşat în scutece când m-am născut, tu m-ai iubit şi m-ai cinstit mai mult decât pe surorile mele, căci după cum i-am auzit adeseori spunând pe cei care te vedeau, eu îţi semănam. Tu ai spus, sărutându-mă şi ţinându-mă în braţe: «Să ai noroc, draga mea, şi să trăieşti ani mulţi, să fii mândria familiei tale şi cel mai minunat dar dat de noi imperiului!» Tot tu m-ai crescut cu atâta grijă şi m-ai educat, tu ai văzut în mâinile mele un mare viitor pentru acelaşi imperiu. Dar nădejdile tale nu s-au împlinit, căci am fost dezonorată [...] Te implor, veghează asupra mea din ceruri şi cu toate puterile apără-ţi nepoata."[39]

Oricare ar fi fost realitatea, Psellos urmăreşte aici să ne facă să credem că Vasile o pregătise pe Zoe pentru rolul de prinţesă născută în purpură şi de posibilă moştenitoare a imperiului, iar afirmaţia pe care o face în apărarea ei în acest moment, şi anume că ea nu intenţiona să se amestece în problemele de stat – şi nici nu ar fi putut, aflându-se în exil, unde o însoţea o singură doamnă de companie – sugerează că în alte împrejurări ea ar fi putut avea această intenţie.[40]

Cu toate acestea, Mihail o considera o ameninţare; porunci să fie tunsă în monahism şi informă senatul de starea lucrurilor, susţinând că în mai multe rânduri ea ar fi complotat împotriva lui, fiind odată surprinsă în flagrant, fapt pe care el l-ar fi ascuns până atunci, din respect faţă de senat. Psellos respinge categoric aceste declaraţii, pe care le socoteşte minciuni, dar cărora totuşi senatul le-a dat crezare, deşi evenimentele de mai târziu au demonstrat că mulţi dintre ei aveau rezervele lor. Cu toate acestea, oraşul a fost cuprins treptat de un sentiment de anxietate, alungarea împărătesei fiind un subiect de discuţii aprinse între membrii aristocraţiei, personalul palatului, clerici, negustori şi mai

ales în rândul gărzii imperiale, care desigur se socoteau răspunzători pentru siguranţa Zoei. Indignarea creştea, iar populaţia a intrat mai întâi în acţiune, fiind îndemnată nu numai de grija pentru viaţa Zoei, ci şi de teama că statutul imperial al acesteia era periclitat de Mihail al V-lea.[41] După cum relatează Skylitzes, ceea ce a catalizat răscoala a fost o proclamaţie publică emisă de Mihail, în ziua de 19 aprilie, şi citită de către eparhul Anastasie în forumul lui Constantin, prin care se arăta că Zoe fusese exilată pentru trădare, iar patriarhul Alexios fusese depus.[42]

REVOLUŢIA

Populaţia sări în ajutorul împărătesei. Un glas din mulţime strigă: „Nu-l vrem pe călcătorul de cruce Kalaphates drept împărat, ci pe strămoaşa şi moştenitoarea şi mama noastră Zoe". Mulţimea vocifera: „Să-i vedem oasele lui Kalaphates!" şi izbucni o agitaţie violentă. Au urmat trei zile de anarhie, la care au luat parte şi femeile, şi copiii, iar Psellos descrie cum populaţia a ieşit pe străzi, în apărarea împărătesei:

> „Unde poate fi", strigau ei, „cea care singură are inima nobilă, cea care este frumoasă? Unde poate fi, singura între femei care este liberă, stăpâna (δεσπότις) întregii familii imperiale, moştenitoarea de drept a imperiului, cea al cărei tată a fost împărat, al cărei bunic a domnit înaintea lui – precum şi străbunicul ei? Cum de a îndrăznit acest om de spiţă joasă să ridice mâna împotriva unei femei care se trage dintr-un asemenea neam?"[43]

Psellos consemnează frenezia cu care mulţimea, chiar şi femeile şi copiii, au atacat reşedinţele familiei imperiale şi palatul.[44] Mihail şi unchiul său, *nobilissimos* Constantin, hotărâră atunci să o recheme pe împărătească, care păstrase o atitudine remarcabil de paşnică, chiar abţinându-se să îl învinuiască pe Mihail pentru necazurile ei – poate din cauză că se temea de răzbunarea acestuia.

De fapt, s-ar părea că Mihail și Zoe încheiaseră o înțelegere – Zoe urma să rămână mai departe călugăriță și să se conformeze deciziilor lui, și în acești termeni conveniră să înfrunte pericolul împreună.[45] Indiferent dacă populația aflase acest lucru sau nu, atunci când Mihail o aduse pe Zoe înaintea oamenilor pe hipodrom, purtând încă veșmintele monahale în locul mantiei imperiale, situația s-a înrăutățit și mai mult, căci unii nu o mai recunoșteau.[46]

Cum răzvrătiții se temeau că Zoe și-ar fi putut convinge susținătorii să renunțe la luptă, au adoptat un nou plan. Au lăsat-o deoparte pe Zoe, care oricum se afla la Marele Palat unde nu puteau ajunge la ea, și populația, îndemnată de eunucii palatului, de membrii senatului și de Constantin Cabasila, unul dintre subordonații lui Constantin al VIII-lea pe care răsculații îl numiseră „generalul" lor, alergă la mănăstirea Petrion și o eliberă pe Teodora. La început, aceasta refuză să coopereze, dar fu târâtă afară din biserică, înveșmântată cu toată strălucirea, urcată pe un cal și condusă cu toate onorurile la biserica Sfânta Sofia, unde primi nu numai omagiile unei părți din mulțime, ci și pe cele ale întregii aristocrații. După miezul nopții, pe 20 aprilie, fu unanim proclamată împărăteasă alături de Zoe.[47] Se spunea că muriseră în jur de 3 000 de oameni în răscoala din 19–21 aprilie, deși cântecele poporului exprimau satisfacția față de întorsătura pe care o luaseră lucrurile.[48]

Se pare că din acest moment Teodora a preluat controlul situației. În catedrala Sfânta Sofia, ea își adună susținătorii, detronându-l pe Mihail al V-lea și numindu-și propriii miniștri.[49] Deși Zoe era gata să îl grațieze pe Mihail, Teodora a fost de neclintit: Psellos a făcut parte dintre susținătorii ei, care au mers să-i captureze pe Mihail și pe unchiul său Constantin, adăpostiți la mănăstirea Studion. Teodora și facțiunea ei vedeau bine că Zoe era atât de geloasă pe sora sa, încât ar fi preferat să vadă un grăjdar pe tron decât să împartă puterea cu ea. De aceea, temându-se că Zoe l-ar fi putut aduce pe tron pe Mihail pentru a doua oară, deciseră să elimine această posibilitate și îi scoaseră acestuia ochii.

Teodora ordonă ca refugiaţii să fie alungaţi din sanctuar, iar Skylitzes menţionează că, deşi Zoe refuza să ordone orbirea lor, Teodora nu avea astfel de scrupule. La porunca ei, noul eparh, Nichifor Kampanarios, aplică pedeapsa.[50]

TEODORA ŞI ZOE

Imperiul îi revenea Zoei pentru a treia oară, de data aceasta cu o deosebire. Puterea acum îi aparţinea nu numai Zoei, ci şi Teodorei, iar statutul lor comun trebuia precizat. Cu o împărătească la Marele Palat şi alta în biserica Sfânta Sofia, senatul nu reuşea să ia o decizie. Zoe era cea mai vârstnică, dar revolta luase sfârşit datorită Teodorei şi ea îi salvase de „tirania" lui Mihail al V-lea. Interesant, problema a fost rezolvată de Zoe, care, după cum povesteşte Psellos, luă iniţiativa şi îşi întâmpină sora cu afecţiune, acceptând să împartă imperiul cu ea.

> „Chestiunea guvernării se rezolvă astfel prin bună înţelegere. Apoi Zoe îşi aduse sora să locuiască alături de ea, cu o escortă magnifică, şi o declară asociată la conducerea imperiului. În ceea ce o privea, Teodora nu pierdu nimic din respectul faţă de sora sa şi nici nu încercă să îi uzurpe prerogativele. Dimpotrivă, îi cedă Zoei întâietatea şi, deşi amândouă erau împărătese, rangul Teodorei era inferior surorii sale mai mari."[51]

Poate că Zoe accepta situaţia de nevoie, deoarece Skylitzes afirmă că populaţia i-ar fi impus să guverneze împreună cu Teodora, ceea ce ea a făcut fără voia sa, pe când Zonaras ne spune că Zoe era extrem de geloasă pe Teodora şi că senatul a trebuit să o convingă. În orice caz, Zoe a fost cea care s-a adresat senatului şi poporului, cerându-le sfatul cu privire la soarta împăratului Mihail al V-lea.[52] Cele două surori au fost aclamate ca *autokratores* („împărătese")[53] şi au urmat şapte săptămâni de domnie comună, între 21 aprilie şi 12 iunie, răstimp în care Zoe şi Teodora

au bătut monede şi au guvernat împreună.[54] Psellos se plânge că „erau înclinate să confunde nimicurile din apartamentele femeilor cu chestiunile presante de stat", ceea ce, ţinând cont de modul în care a domnit mai târziu Teodora, înseamnă că Zoe a dat tonul acestei perioade de domnie comună; desigur, ca împărătească de rang mai mic, Teodora stătea cu un pas înapoia Zoei în timpul ceremoniilor de la Curte.[55] Membrii familiei lui Mihail al V-lea au fost cu toţii înlăturaţi din posturi, iar surorile au desfiinţat vânzarea funcţiilor, au ridicat pe mulţi la rangul de senatori şi au acordat poporului donaţii generoase. *Nobilissimos* Constantin fu rechemat din exil şi interogat cu privire la impozitele pe care şi le însuşise; el mărturisi că ascunsese 5 300 de livre de aur într-o cisternă aflată la reşedinţa sa şi fu apoi trimis din nou în exil (de aici ne putem da seama de priorităţile Teodorei, căci era cunoscută pentru zgârcenia ei). Eunucul Nicolae a fost numit *domestikos* al trupelor *Scholae* în Răsărit, iar Constantin Cabasila *dux* al Apusului, pe când Gheorghe Maniakes, un general talentat, a primit se pare rangul de *magistros* şi a fost retrimis cu funcţia de comandant-şef al armatei în Italia.[56]

Psellos subliniază că toate acestea s-au petrecut în mod paşnic, populaţia civilă şi armata desfăşurându-şi în armonie activităţile sub domnia lor, şi în aparenţă guvernarea celor două surori nu era diferită de cea a împăraţilor precedenţi. Şi ele stabileau verdictele proceselor, luau decizii în chestiuni administrative şi fiscale, acordau audienţe ambasadorilor şi îşi îndeplineau toate celelalte îndatoriri. De obicei îşi comunicau hotărârile prin intermediul funcţionarilor lor, însă, atunci când era necesar, ele ştiau să dea ordine cu o voce blândă, dar fermă, şi răspundeau solicitărilor fie pe temeiul propriei lor judecăţi, fie consultându-se cu miniştrii lor. Cu toate acestea, Psellos socotea că niciuna nu avea temperamentul potrivit pentru a guverna: nu ştiau nimic despre problemele de administraţie şi nici nu erau capabile să susţină o discuţie pe teme politice, deşi mai târziu Teodora a dovedit, în cursul domniei sale, că îşi dădea bine seama care erau priorităţile şi uzanţele guvernării.[57] Principala schimbare apărută la nivelul

guvernării, notează Psellos, era o anumită exagerare: funcționarii începură să se poarte de parcă s-ar fi aflat pe o scenă și ar fi primit roluri mai bune și se făcea din belșug risipă de bani. Mai ales Zoe deschise trezoreria și „toate mărunțișurile ascunse acolo fură împărțite de ea cu o generozitate nechibzuită". Era genul de femeie în stare să secătuiască o mare de aur într-o singură zi, spune Psellos. Mai rău încă, plata soldaților și cheltuielile armatei au fost lăsate în seama curtenilor și a sicofanților.[58]

Zoe puse capăt acestei neobișnuite domnii comune. Se săturase să împartă autoritatea cu Teodora și nu puteau împărți puterea prin bună înțelegere. Psellos critică și dorința fiecărei surori de a avea mai multă autoritate decât cealaltă: „Iubirea sau nevoia de putere, libertatea aparentă și lipsa oricărui control, setea de a dobândi o putere tot mai mare – acestea au transformat apartamentele împăratului în *gynaikonitis*".[59] Se pare că cele două surori nu știau să deosebească lucrurile importante de cele mărunte, nici fondul de formă, iar situația era exacerbată de puternica lor rivalitate și de invidia pe care o simțea fiecare pentru statutul și prerogativele celeilalte. Faptul că Zoe și Teodora aveau vederi radical diferite cu privire la politică și la cheltuieli a agravat situația și așa dramatică. Se simțea puternic nevoia de a avea un împărat la cârma imperiului, iar Zoe – spre deosebire de Teodora – nu avea temperamentul potrivit pentru a guverna și, foarte probabil, detaliile activității administrative o plictiseau. Starea de lucruri devenea în mod clar instabilă și circulau nenumărate zvonuri și bârfe, iar partida fiecăreia dintre împărătese susținea dreptul respectivei de a domni. Unii credeau că Teodora se cuvenea să fie împărătească, pentru că ea reprezentase voința poporului în fața lui Mihail al V-lea și pentru că nu fusese niciodată căsătorită; alții socoteau că Zoe, datorită experienței și rangului său imperial (căci fusese încoronată ca împărătească, cu ocazia căsătoriei cu Roman), era o alegere mai potrivită, nu în ultimul rând deoarece era mai avidă de putere.[60] Cum zvonurile se întețeau, Zoe, acum probabil în vârstă de șaizeci și patru de ani, organiză o lovitură de palat și acapară întreaga putere, pentru a doua oară.

Pentru Zoe era de neconceput să conducă imperiul singură și următoarea sa mișcare a fost să își găsească un soț potrivit. După cum spune Psellos, „ea căută să se căsătorească nu cu un bărbat venit de departe, ci din apropierea sa, dintre curteni, astfel păstrând puterea pentru sine". Alegerea unui viitor împărat a dat naștere unor discuții aprinse, și numeroși candidați din rândul aristocraților din Constantinopol au fost respinși dintr-un motiv sau altul.[61] Constantin Dalassenos, unul dintre candidații cu cele mai mari șanse de a fi aleși, a fost considerat nepotrivit, deși era un bărbat foarte chipeș. Fiind chemat la palat în legătură cu o altă problemă, el i-a fost prezentat împărătesei cu ocazia acestei vizite ca posibilă alegere. Din păcate, el vorbi prea tranșant, afișând idei îndrăznețe cu privire la conducerea imperiului și arătându-se incapabil de a găsi soluții de compromis. De aceea a fost scos din calcul, pierzând astfel șansa de a urca pe tron prin căsătoria cu Zoe. Un alt posibil candidat, chipeșul Constantin Katepanos, sau Artoklines, cu care se spunea că Zoe avusese o relație pe când Roman era încă în viață și că ar fi reluat de curând legătura, a fost de asemenea luat în considerare. El însă muri pe neașteptate otrăvit de către soția sa, după cum spuneau unii, care nu dorea să-l cedeze împărătesei câtă vreme ea însăși mai trăia, poate cu gândul la soarta Elenei, prima soție a lui Roman Argyros, care plecase la o mănăstire și își văzuse soțul căsătorindu-se cu Zoe. Ca urmare, Zoe îl alese drept candidat câștigător pe Constantin Monomahul, care fusese căsătorit de două ori.[62]

CONSTANTIN AL IX-LEA MONOMAHUL

Monomahul nu îi era necunoscut Zoei, căci ea se bucurase de compania lui în timpul domniei lui Roman, când cei doi se întâlneau pe ascuns, spre indignarea majorității curtenilor; cea de-a doua soție a sa fusese fiica surorii lui Roman al III-lea, Pulcheria. Chiar Mihail al IV-lea îl considerase un posibil sucesor, pe temeiul intimității sale cu Zoe.[63] Ea discută subiectul cu garda sa de

corp și cu personalul din subordinea ei; aceștia fiind unanim de acord, ea informă senatul de intențiile sale și Constantin fu rechemat din Mytilene, unde fusese trimis în exil, deoarece Ioan, supranumit Orfanotroful, îl bănuise de trădare.[64] Odată cu această căsătorie, comentează Psellos, au luat sfârșit autoritatea și amestecul personal al împărăteselor în probleme de stat.[65] Incapacitatea lor de a coopera și dorința Zoei de a-și îndepărta sora de la putere provocaseră sfârșitul domniei lor comune, care a durat mai puțin de două luni. Totuși, în această perioadă ele și-au îndeplinit toate îndatoririle imperiale, bătând chiar monede pe reversul cărora erau reprezentate busturile împărăteselor, înveșmântate în robe cu guler răscroit, împodobite cu bijuterii, purtând coroanele tradiționale cu plăcuțe triunghiulare și ținând între ele un *labarum* (*planșa 17*)[66].

Constantin, un aristocrat civil lipsit de experiență militară, ca și primii doi soți ai Zoei, era împovărat de o amantă numită Maria Skleraina, care petrecuse șapte ani alături de el în exil, pe insula Lesbos, punându-și întreaga avere la dispoziția lui.[67] Nu existau alte impedimente, în afară de faptul că fiecare din ei se afla la a treia căsătorie, și din acest motiv patriarhul Alexios nu săvârși personal cununia, deși îl încorona pe Constantin. În schimb, cuplul imperial fu cununat de un preot pe nume Stypes; ceremonia este redată în manuscrisul lui Skylitzes aflat la Madrid (*planșa 13*), în care patriarhul este reprezentat în timp ce îl încoronează pe Constantin: Zoe, ca împărătească, poartă deja coroana.[68] Maria Skleraina avea să joace un rol important la Curte în primii ani ai domniei lui Constantin. Era strănepoata lui Bardas Skleros, care în timpul domniei lui Vasile Bulgaroctonul, unchiul Zoei, se proclamase în trei rânduri împărat, și se pare că era văduva unui *protospatharios:* a fost identificată cu *protospatharissa* Maria, fiica lui Skleros, despre care se scrie în *Peira* lui Eustathios că a cerut unui patrician sărăcit, pe nume Panberios, să-i înapoieze 62 de livre de aur, primind în schimbul aurului *charistikion*-ul mănăstirii Sfântul Mamas.[69]

Constantin și Skleraina, verișoara celei de-a doua soții a lui,[70] erau foarte apropiați și nu puteau suporta despărțirea. Relația lor

Planșa 13. Căsătoria Zoei și a lui Constantin al IX-lea Monomahul: încoronarea lui Constantin. (Imagine preluată din A. Grabar și M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzes de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Veneția, Instituto ellenico di studi byzantini et post-byzantini)

nu fusese oficializată pentru că dreptul canonic interzicea a treia căsătorie, precum şi din cauza înrudirii lor. Zoe a fost deci pusă într-o situaţie pe care probabil nu o anticipase, deşi este greu de crezut că o relaţie atât de îndelungată ar fi putut trece neobservată. Skleraina avea şi ambiţii politice. Dorea să-l vadă pe Constantin împărat, „nu mai puţin decât el însuşi" (spune Psellos) şi în plus „era mânată de speranţe de mărire; nimic altceva nu conta, dacă în viitor putea să împartă tronul cu soţul ei. Zic soţ, deoarece pe atunci era convinsă că legătura lor va fi recunoscută legal şi că toate nădejdile ei aveau să se împlinească atunci când Constantin, ca împărat, va desfiinţa legile [care interziceau a treia căsătorie]"[71]. Când Constantin urcă într-adevăr pe tron, însă cu condiţia de a se căsători cu Zoe, ea deznădăjdui cu totul, temându-se chiar pentru viaţa sa, aşteptându-se ca din gelozie Zoe să se răzbune pe ea.

Constantin se simţea desigur stăpân pe situaţie, căci era gata să dea cărţile pe faţă, şi se spune că i-ar fi vorbit deschis Zoei despre Skleraina încă de la prima lor întâlnire. Nu îi păsa că Zoe ar fi putut fi geloasă, după cum nu îl interesau nici îndemnurile unor persoane dezinteresate. Ca şi Roman al III-lea, avea o soră care vorbea deschis şi sincer; aceasta se numea Pulcheria şi era una dintre cele mai inteligente femei din generaţia lui Psellos. Totuşi, Constantin nu a ascultat de „sfaturile ei excelente", căci nu doar că pomeni de Skleraina chiar de la prima întâlnire cu Zoe, ci vorbi despre ea ca despre cea care avea să-i fie soţie, mai curând decât o amantă, şi aminti că ea avusese mult de suferit din cauza familiei imperiale. De aceea, el o imploră pe Zoe să o recheme pe Skleraina din exil şi să-i acorde privilegii satisfăcătoare. Zoe consimţi imediat la această propunere de cvasibigamie, fiind, după cum afirmă Psellos, prea în vârstă pentru a mai fi geloasă pentru o legătură de natură sexuală, deşi mai probabil se aştepta la o astfel de cerere şi se pregătise să se arate cooperantă. Aşadar, spre consternarea (şi la început spre supărarea ei), Skleraina primi două scrisori, aduse de un membru al gărzii imperiale: una din partea lui Constantin, scrisă a doua zi după căsătorie şi în ziua încoronării sale, şi alta din partea Zoei, care îi promitea o primire prietenoasă şi

o încuraja să se reîntoarcă la Constantinopol. Cu alte cuvinte, Zoe nu era doar la curent cu această relaţie în timpul căsătoriei, ci a încurajat-o pe Skleraina să vină alături de Constantin, deşi poate nu anticipase cât de mult urma Skleraina să influenţeze familia imperială.[72]

UN „MÉNAGE À TROIS"

La început, Skleraina, însoţită de un membru al gărzii „care nu bătea la ochi", se mută într-o locuinţă modestă la Kynegion, pe care Constantin o folosea drept reşedinţa sa privată, pentru a avea motive să o viziteze adesea. În apropiere, el începu lucrări de construcţie importante, ridicând complexul Sfântul Gheorghe din palatul Mangana, la sud-est de Marele Palat, pentru a-şi justifica timpul petrecut acolo, şi le oferi acelor susţinători ai Zoei care îl însoţeau mese încărcate cu delicatese, servite în faţa casei (meniul fiind ales de ei). În acest mod le calmă indignarea faţă de modul în care o trata pe împărătească, iar ei erau interesaţi să îi găsească lui Constantin pretexte pentru aceste vizite, atunci când îl vedeau cum căuta motive pentru a merge din nou acolo. În cele din urmă, Constantin încetă să mai ascundă aceste întâlniri, trăind pe faţă cu Skleraina şi tratând-o nu ca pe o amantă, ci ca pe o soţie. Psellos comentează că relaţia avea un straniu caracter de irealitate: „fie că vedeai cu ochii tăi ceea ce se petrecea, fie că auzeai doar de la alţii, era greu de crezut" – spune el; este clar că întregul Constantinopol vorbea despre aceste lucruri.[73] La încheierea lucrărilor de construcţie, Sfântul Gheorghe-Mangana alcătuia un mare complex de clădiri şi grădini, cuprinzând un palat, o mănăstire şi o biserică închinată Sfântului Gheorghe, un azil pentru bătrâni, un alt azil pentru săraci, un adăpost pentru străini şi un spital, precum şi o şcoală de Drept. Totul a alcătuit o instituţie independentă din punct de vedere financiar, ca oficiu al finanţelor publice *(sekreton)*. Între altele, deţinea o moară de grâu, o brutărie, terenuri în Capitală şi moşii întinse în provincie.

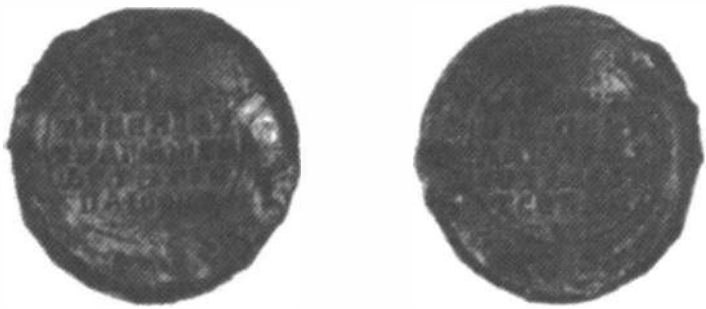

Planșa 14. Sigiliu al *sekreton*-ului Sfântului Gheorghe Tropaiophoros (Mangana), *oikos* al sebaste-i Maria Skleraina, amanta lui Constantin al IX-lea Monomahul, numită aici cu titlul de *sebaste hyperperilambros* („cea preastrălucită") și *eutychestate* („fericită")', 1042–1045 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

Concesiunea acestei *oikos* (fundații), cu alte cuvinte surplusul de venituri, îi revenea Sklerainei (*planșa 14*)[74]. La sosirea acesteia Constantin îi mai trimisese și enorme sume de bani în dar, și înțelegem cât de mari erau resursele financiare de care dispunea Skleraina din faptul că i-a dăruit zece livre de aur Sfântului Lazăr Galesiotes, cu care sfântul a ridicat o biserică închinată Maicii Domnului.[75]

În cele din urmă, Constantin s-a încumetat să-i propună Zoei ca Skleraina să se mute în palat și în curând aceasta se instală. Deși Zoe acceptă ca Skleraina să locuiască acolo, fiind recunoscută în mod public drept amanta lui Constantin, acesta dori să o protejeze complet și de aceea ceru să se redacteze un document oficial prin care Zoe promitea să o trateze pe Skleraina cu respectul cuvenit:

„S-a întocmit un tratat de prietenie și s-a construit un pavilion imperial pentru ceremonia de ratificare a documentului. În față ședeau Zoe, Constantin și Skleraina, iar membrii Senatului se înșiruiau să asiste la semnarea acestei înțelegeri extraordinare, roșind și cei mai mulți vorbind în șoaptă. Cu toată jena, senatorii lăudau totuși acest acord, de parcă ar fi fost un document trimis din cer. Îl numeau «semn al dragostei» și revărsau din plin

> toate celelalte cuvinte linguşitoare care înşală şi amăgesc pe cei superficiali şi fără minte. Contractul odată semnat şi jurămintele făcute, cea care până atunci fusese doar o ţiitoare a fost acum adusă în apartamentele private ale palatului, nemaifiind numită «amantă», ci «Doamnă» (δεσπότις) şi «Împărătească» (βασιλίς) în mod oficial."[76]

Ceea ce a surprins pe toţi, probabil inclusiv pe Constantin, a fost faptul că Zoe nu a arătat niciun fel de resentiment, ci a îmbrăţişat-o cu căldură pe noua parteneră, iar împărătesele i-au acordat Sklerainei titlul de *sebaste* la iniţiativa lui Constantin. Din acest moment, Skleraina primi un rang cvasiimperial, aproape egal cu cel al Zoei şi Teodorei, fiind numită *despina*, doamnă, asemenea lor, şi mergând în spatele lor în procesiunile oficiale.[77] Chiar discuta cu împăratul aceleaşi probleme ca şi Zoe (şi uneori el accepta mai uşor sfatul Sklerainei, „împărăteasa de rang mai mic", τῇ Δευτέρᾳ βασιλίδι). Zoe, Teodora şi Skleraina şi-au împărţit între ele reşedinţa într-o manieră foarte civilizată, toate apartamentele fiind alăturate celui al lui Constantin. Încăperile Sklerainei erau mai intime, iar Zoe nu-şi vizita niciodată soţul fără a se asigura mai întâi că era singur.[78]

Nu se poate şti cu precizie cât de puternică era influenţa Sklerainei asupra lui Constantin, dar este cert că s-a folosit de ea pentru a-l ajuta pe fratele ei, Roman Skleros, să promoveze: Skylitzes ne spune că rangul înalt la care ajunsese Roman se datora relaţiei ei cu Constantin.[79] Zoe şi Teodora erau mulţumite de cadourile care li se ofereau, probabil din fondurile *oikos*-ului Sfântul Gheorghe de la Mangana, pe care Constantin i-l dăruise în mod special Sklerainei pentru a oferi daruri prin care să îşi atragă simpatia curtenilor, fie bărbaţi ori femei, şi îndeosebi a celor două împărătese, care nu arătau niciun resentiment faţă de ridicarea în rang şi participarea ei alături de ele la ceremonialul imperial.[80] Este posibil ca Skleraina să-i fi născut o fiică lui Constantin, chiar înainte de urcarea lui pe tron, fapt ce i-a sporit şi mai mult prestigiul la Curte; această prinţesă avea să se căsătorească cu Vsevolod al Kievului, cândva după anul 1046, şi l-a născut pe Vladimir al II-lea

Monomahul, în anul 1053.[81] Skleraina era, după câte se pare, o persoană agreabilă şi întrucât era gata să le flateze pe împărătese şi să le ofere cadouri pe gustul lor, nu era o prezenţă nedorită. Nu era deosebit de atrăgătoare (deşi avea o voce frumoasă); pe de altă parte, era sensibilă faţă de complimentele la adresa înfăţişării ei, o dovadă în plus că relaţia ei cu împăratul era bine cunoscută, nu în ultimul rând din cauză că acesta îi aloca sume enorme, cu mare generozitate. Ştiind că peste tot se vorbea despre ea, Skleraina a devenit foarte atentă şi receptivă la comentariile privind înfăţişarea şi comportamentul ei. Psellos laudă modul ei de a vorbi, în special exprimarea ei aleasă, frumuseţea dicţiei şi talentul cu care povestea, deşi în parte motivul pentru care menţionează aceste lucruri este de a-şi evidenţia propria cultură şi prezenţa nelipsită de la Curte, căci îi face plăcere să menţioneze că discutau adesea despre mitologia greacă.[82]

Populaţia se temea totuşi pentru siguranţa împărăteselor. Ataşamentul binecunoscut al lui Constantin faţă de iubita sa a dus la o revoltă populară spontană, izbucnită în ziua de 9 martie 1044; pe când Constantin se pregătea să încalece la Poarta de Bronz (Chalke) pentru a merge la biserica Sfinţilor Mucenici, deodată se auzi strigătul: „Nu o vrem pe Skleraina de împărătească şi nici ca măicuţele noastre născute în purpură, Zoe şi Teodora, să fie ucise de dragul ei!" Numai reacţia promptă a împărăteselor mai vârstnice, care au făcut semn mulţimii din palat, l-a salvat pe Constantin de la moartea prin linşaj.[83] Psellos însuşi sugerează că la început ambiţiile Sklerainei ar fi putut justifica aceste temeri, însă ele nu s-au concretizat şi acest *ménage* se desfăşura în mod amiabil la palat. Poate că ea se mulţumise cu statutul, rangul şi recunoaşterea primite în calitate de concubină a împăratului; ar fi fost cu totul altceva dacă Constantin nu s-ar fi aflat deja la a treia căsătorie. De altfel, ea şi Zoe nu aveau motive reale de conflict: Zoe nu era geloasă nici pe relaţia sexuală a rivalei ei cu împăratul şi nici preocupată de poziţia acesteia la Curte. Nu o interesau deloc problemele lui Constantin Monomahul privitoare la conducerea imperiului, după cum afirmă Psellos, ci prefera să lase

guvernarea în seama lui și să fie scutită de orice răspundere în acest sens.[84] De aceea faptul că împăratul Constantin avea tendința să se bazeze mai mult pe sfaturile Sklerainei nu o putea deranja prea tare.[85] Cu toate acestea, relația respectivă provoca îngrijorare în afara palatului: în definitiv, Zoe și Teodora erau „stăpâne" legitime și erau considerate drept asociate la putere ale Monomahului, cu care împărțeau demnitatea imperială. Ioan Mavropous, într-o scrisoare adresată lui Constantin prin care îl roagă să îi cruțe pe soldații care luaseră parte la răscoala condusă de Tornikios din anul 1047, face referire la Constantin, Zoe și Teodora („preasfintele noastre doamne și împărătese") ca la o treime inseparabilă.[86] Când Constantin și-a sărbătorit victoria împotriva generalului rebel Gheorghe Maniakes, în anul 1043, Zoe și Teodora stăteau de o parte și de alta a sa, deși nu se obișnuia ca împărătesele să ia parte la procesiunile și ceremoniile triumfale: prezența lor sublinia că de fapt de la ele se răsfrângea autoritatea imperială asupra lui Constantin.[87]

Monomahul încă își mai făcea planuri de viitor legate de Skleraina: „Poate că împăratul intenționa ca în viitor să clădească un imperiu pentru ea – cel puțin așa se zvonea. Cum avea să facă asta nu știu, dar este sigur că avea asemenea ambiții."[88] În fond, prin natura lucrurilor, era de așteptat ca Zoe să moară înaintea Sklerainei. Dar s-a întâmplat ca legătura lor să se sfârșească prin moartea prematură a Sklerainei, în jurul anului 1045, după ce suferise de dureri mari în piept și de sufocare. A fost înmormântată în biserica Sfântul Gheorghe din palatul Mangana, iar Constantin fu mai târziu înmormântat nu alături de Zoe, ci lângă Skleraina.[89] Constantin a fost copleșit de durere la moartea ei[90] și a donat o parte din domeniul de la Bessai, care ținea de Sfântul Gheorghe de la Mangana, Sfântului Lazăr Galesiotes, cu condiția ca acesta să se roage pentru Skleraina și pentru el însuși.[91]

Psellos nu ne descrie suferința împăratului în *Cronografia* sa, însă a scris o lungă compoziție în versuri (446 de rânduri) despre moartea Sklerainei, unde, prin cuvintele atribuite mamei acesteia, el ne vorbește despre strânsa legătură dintre „împărătească"

(*despina*) și Constantin. Poemul se încheie cu sfatul adresat împăratului de a se consola cu ajutorul Zoei și Teodorei și nu încearcă să ascundă natura relației lui cu Skleraina.[92] De fapt, în *Cronografia* el introduce o descriere a ocupațiilor Zoei, după ce relatează povestea Sklerainei și a lui Constantin, lăsând să se înțeleagă că Zoe se distra cu astfel de lucruri în timp ce Constantin era ocupat cu iubita sa. Și își încheie descrierea înfățișării și a ocupațiilor Zoei cu comentariul: „Dar să ne întoarcem iarăși la *despina* și la Constantin. Poate că cititorii doresc să îi trezim din somn și să zugrăvim despărțirea lor."[93]

ZOE ÎMPĂRĂTEASA

Zoe avea într-adevăr alte preocupări, pe care Psellos le prezintă destul de amănunțit. Afirmația că ea a lăsat conducerea imperiului în întregime în seama lui Constantin ne lasă să înțelegem că ar fi putut interveni dacă ar fi dorit. Și este adevărat că nu a renunțat, în niciun caz, la statutul ei imperial sau la autoritatea reală de care se bucura la Curte datorită rangului ei. Talentul ei de a cheltui și priceperea cu care golea trezoreria erau remarcabile și era mereu gata să pedepsească cu orbirea pe cei care comiteau fie și cea mai mică greșeală. Într-adevăr, Constantin era nevoit să anuleze aceste ordine, căci altfel mulți bărbați ar fi fost orbiți fără niciun motiv întemeiat. Psellos însă subliniază și faptul că se încredințase personal de ignoranța ei absolută în probleme de guvernare, după cum amintește și de faptul că judecata îi era influențată de extravaganța vulgară și de prost-gust care domnea în palat; deși el sugerează că Zoe nu era lipsită de inteligență, arată clar că dependența ei de preocupările vulgare o făcea să-și piardă din demnitate.[94]

În locul problemelor de guvernare ale imperiului, Zoe avea alte preocupări de interes imediat. Încăperile sale din palat erau mereu pline de vase și de oale în care se preparau unguente și parfumuri și refuza să-și petreacă timpul cu obișnuitele ocupații femeiești, precum țesutul și torsul. Contradictorie ca întotdeauna,

îi plăceau bufoneriile deocheate, dar în același timp era foarte cucernică, având o evlavie deosebită pentru icoana lui Hristos Antiphonetes. Mai mult decât orice îi plăcea să cheltuiască și era cea mai generoasă dintre femei: cel mai ușor îi câștigau favorurile cei care îi lăudau familia, îndeosebi faptele de arme ale unchiului ei, Vasile al II-lea. Trezoreria se golea într-un ritm mai rapid decât o puteau alimenta veniturile. Dreptul de a goli vistieria era, după părerea Zoei, una dintre atribuțiile moștenitorului imperiului: curtenii care doreau să o lingușească – și Psellos ne spune că erau mulți – se aruncau la pământ când se apropia împărăteasa, ca loviți de fulger la vederea ei, iar ea îi răsplătea din plin cu „lanțuri de aur" (pe de altă parte, mulțumirile prea înflăcărate îi puteau arunca pe imprudenți în lanțuri de fier). Cel puțin la bătrânețe, Zoe nu mai era foarte preocupată de înfățișarea sa, căci disprețuia veșmintele cu fir de aur, lănțișoarele, diademele și frumoasele robe împodobite, care se cuveneau rangului ei, preferând în schimb rochii subțiri și ușoare. Ceea ce nu înseamnă însă că nu aprecia efectul prezenței și al măreției ei asupra celor din jur și nici că respingea adulările primite pentru aceste însușiri.[95]

Desigur, Zoe era frumoasă și impozantă, chiar și la o vârstă înaintată, atunci când a cunoscut-o Psellos – iar în tinerețe fusese plinuță, nu foarte înaltă, cu un chip perfect, ochi mari și sprâncene dese, păr auriu și un ten luminos. Este cert că rămăsese o prezență impunătoare chiar și spre sfârșitul vieții, cu pielea neridată, deși mâinile îi tremurau, iar spatele îi era încovoiat.[96] Celebrul portret al Zoei, realizat în mozaic pe un panou aflat în galeria de sud a catedralei Sfânta Sofia (*planșele 15* și *16*), unde este reprezentată oferindu-i un document lui Hristos, în timp ce Constantin la rândul său îi închină o sumă de bani, ne-o înfățișează așa cum arăta și cum era privită în mod subiectiv, la o vârstă înaintată. Zoe are părul blond, un chip rotund și atent fardat, și poartă un somptuos veșmânt de ceremonie.[97] Portretul reprezintă în același timp o afirmare a statutului ei de împărătească și de moștenitoare legitimă a imperiului.

Planșa 15. Zoe, mozaic aflat în galeria de sud a bisericii Sfânta Sofia, alături de Constantin al IX-lea Monomahul (foto: Dumbarton Oaks, Washington DC)

Pe temeiul relatării lui Psellos privitoare la pasiunea împărătesei de a inventa și prepara parfumuri și unguente, s-a presupus în general că se îngrijea mult de propria înfățișare:

„Camera ei de culcare nu era cu nimic diferită de atelierele din piață, unde trudesc meșteșugarii și fierarii, căci peste tot se aflau mulțime de retorte. Fiecare dintre slujitoarele ei îndeplinea o sarcină anume: una turna parfumurile în flacoane, alta le amesteca, pe când a treia avea vreo altă îndatorire asemănătoare. Iarna, desigur, aceste operațiuni aduceau un oarecare folos, căci flacăra

arzătoarelor încălzea aerul rece, însă vara cei din jurul împărătesei abia puteau îndura căldura din preajma focurilor. Zoe însă, înconjurată de o întreagă ceată de slujitori care se ocupau de aceste focuri, nu părea să sufere din cauza căldurii înăbuşitoare. De fapt, atât ea, cât şi sora ei păreau a avea firi perverse. Disprețuiau aerul curat, clădirile frumoase, pajiştile, grădinile; farmecul tuturor acestor lucruri nu însemna nimic pentru ele."[98]

Însă caracterul acestei informații este contradictoriu: de ce, în definitiv, dacă ea şi-ar fi pierdut orice dorință de a seduce şi orice interes pentru înfățişarea sa – cum reaminteşte Psellos mai târziu[99] –, de ce şi-ar fi petrecut timpul fabricând cosmetice? În loc să presupunem că acest atelier servea la inventarea unor alifii care ar fi ajutat-o pe Zoe să evite ridurile chiar şi la vârsta de şaptezeci de ani, este mai plauzibil ca ea să se fi ocupat cu practici învecinate cu magia, urmărind un scop mai degrabă religios-politic, decât unul cosmetic.[100] Psellos îşi continuă descrierea vorbind despre evlavia fierbinte a împărătesei, în special față de o anumită icoană a Mântuitorului pe care o comandase, o copie a icoanei lui Hristos Antiphonetes aflată în biserica Născătoarei de Dumnezeu de la Chalkoprateia. Icoana aceasta era atât de vie, încât răspundea întrebărilor care i se adresau, schimbându-şi culorile, şi prevestea evenimentele viitoare[101]. Psellos afirmă că adeseori a văzut-o pe Zoe strângând icoana la piept şi vorbindu-i de parcă ar fi fost vie; alteori se arunca la pământ înaintea icoanei şi se bătea cu pumnii în piept, sfâşiindu-şi veşmintele: „Se mâhnea dacă vedea cum chipul zugrăvit păleşte, însă dacă icoana prindea o culoare roşu-aprins, iar nimbul Mântuitorului răspândea o frumoasă lumină strălucitoare, fără a mai pierde timpul, ea îl vestea pe împărat şi prezicea ceea ce avea să se întâmple." În continuare, Psellos comentează însuşirile anumitor parfumuri care alungă duhurile rele, afirmând că pietrele prețioase şi anumite plante şi ritualuri magice au puterea de a invoca zeii şi declarând că Zoe nu practica obiceiuri păgâne, ci îi aducea ca ofrandă lui Dumnezeu „lucrurile pe care le socotim cele mai de preț şi mai solemne"[102]. Concluzia

Planșa 16. Detaliu al planșei 15

logică este că aceste parfumuri și unguente reprezentau ofrande, ceea ce se confirmă și mai târziu, când Psellos repetă, în *Cronografia* sa, că Zoe nu se interesa de lucrurile care le plac femeilor, de tors și de țesut – ci de un singur lucru: „aducerea de jertfe lui Dumnezeu. Nu vorbesc atât de jertfa laudei, sau de mulțumire, sau de pocăință, ci de jerftirea de mirodenii și plante, de lucruri aduse din India și din Egipt"[103]. Se pare deci că cele preparate în apartamentele ei erau destinate să fie aduse ca ofrande ale credinței, foarte probabil legate de venerarea icoanei lui Hristos Antiphonetes și a însușirilor sale divinatorii „magice": o îndeletnicire desigur îndoielnică din punct de vedere religios, dar care în mod cert nu era fără precedent în cazul femeilor din familia imperială.[104]

Zoe a murit în anul 1050, probabil la vârsta de șaptezeci și doi de ani, în urma unui acces de febră. Înainte de a muri, și-a mai demonstrat o dată autoritatea imperială, anulând datoriile și acordând amnistie infractorilor condamnați și profitând de ultima ocazie de a mai risipi banii trezoreriei: Psellos comentează că a împărțit în stânga și în dreapta șuvoaie de aur.[105] A fost înmormântată în biserica pe care o ctitorise în cinstea lui Hristos Antiphonetes[106], iar Constantin (care a ales să fie înmormântat alături de Skleraina) s-a arătat copleșit de durere, vărsând lacrimi la mormântul ei și chiar intenționând să o venereze ca pe o sfântă. Psellos critică usturător faptul că împăratul a interpretat apariția unei ciuperci pe mormânt drept un miracol care demonstra că sufletul ei fusese numărat împreună cu îngerii, dar alți curteni au fost mai puțin scrupuloși și au susținut convingerea lui Constantin, fie de teamă, fie din speranța unor câștiguri obținute prin adulare.[107]

În patru rânduri, Zoe a intermediat atribuirea puterii imperiale, legitimând împărați prin căsătorie sau prin adopție.[108] Uneori s-a văzut la cheremul celor pe care îi asociase la putere, dar în general a fost subestimată ca personalitate politică: „Împărăteasa Zoe, deși importantă din punct de vedere istoric (împreună cu sora sa, Teodora) ca fiind ultima descendentă a dinastiei Macedonene, a fost însă din punct de vedere politic o figură jalnică, mai preocupată de unguente, de cosmetice și de patul matrimonial decât de

chestiunile de stat."[109] Judecata aceasta este nedreaptă, atât față de Zoe, cât și față de Teodora, care sigur era competentă în probleme de guvernare. Episoade precum uciderea lui Roman, în care ea a jucat un rol decisiv, au fost minimalizate datorită statutului Zoei de moștenitoare a imperiului (pe când în cazul Teofanei, implicarea acesteia în asasinarea lui Nichifor a fost considerată un fapt detestabil). Mai mult, chiar Skleraina, în calitate de *maîtresse en titre*, avea ambiții imperiale și ar fi o greșeală să afirmăm că femeile contemporane cu Zoe, așa cum le-au descris cronicarii, se limitau la *gynaikonitis:* ele nu erau închise în apartamentele lor și nici nu erau excluse de la amestecul în politică. Politica imperiului era inseparabil legată de persoana împăratului, iar femeile din familia imperială aveau din plin ocazia de a-și exprima opiniile privind evenimentele, și multe făceau acest lucru.[110] Zoe și Teodora au avut o situație unică, în calitate de descendente legitime ale dinastiei, iar faptul că Zoe nu manifesta niciun interes deschis pentru guvernare a ținut în totalitate de decizia sa. Sora sa, Teodora, a făcut însă o alegere diferită, având chiar oarecare succes, pe când transferul puterii către Mihail Paflagonul, Mihail Kalaphates și Constantin Monomahul a depins în fiecare caz exclusiv de judecata și de dorințele Zoei.

Partea a III-a

ÎMPĂRĂTESELE AUTOCRATE

9.
TEODORA, ULTIMA MACEDONEANĂ
(1042 – 1056)

Moartea Zoei, survenită în anul 1050, nu a adus sfârşitul dinastiei Macedonene, căci Teodora rămase în palat. Multă vreme, Teodora s-a aflat în umbra surorii ei: nu era tot atât de frumoasă, deşi era veselă şi se exprima mai bine, „era volubilă şi ageră la vorbă"[1], mai puţin extravagantă şi mai liniştită (având cu mult mai mult autocontrol, părea aproape ştearsă, după cum comentează Psellos).[2] Se pare că principala sa plăcere era să-şi numere banii şi era cu mult mai cumpătată şi mai puţin generoasă decât Zoe, deşi Psellos comentează şi că resursele ei erau mai limitate.[3] Cronicarii, ca şi contemporanii ei, tindeau să o ignore pe Teodora, însă ea era o forţă redutabilă, după cum avea să constate Constantin Monomahul. Într-adevăr, ea nu era doar un satelit al Zoei, ci s-a numărat de fapt printre cei mai înzestraţi conducători ai secolului al XI-lea.

AMESTECUL TEODOREI ÎN CONSPIRAŢII

Iniţial, la căsătoria Zoei cu Roman al III-lea, în anul 1028, Teodora a rămas în palat, primind şi ea onoruri imperiale, deşi, nefiind

împărătească, nu se bucura de privilegiul de a fi aclamată, iar rangul ei era inferior celui deținut de Zoe. Roman i-a acordat titluri și favoruri imperiale, dar chiar și cinul ei mai mic i-a stârnit gelozia surorii ei, Zoe, care a ordonat să fie trimisă de la palat la o mănăstire după ce, relatează Psellos, unii răspândiseră zvonuri răutăcioase pe seama ei.[4] Teodora a avut probabil ocazia de a se căsători cu Roman – caz în care ea, și nu Zoe, ar fi devenit împărătească – dar a refuzat-o; Zoe avea întâietate, fiind sora mai mare, dar Constantin și consilierii lui știau desigur că Zoe trecuse de vârsta la care mai putea avea copii, iar în acest caz sora mai tânără ar fi avut mai multe șanse de a asigura continuitatea dinastiei. Se știe sigur că la urcarea pe tron a lui Roman ea a fost pusă sub supravegherea lui *protonotarios* Ioan, probabil pentru a se asigura un transfer al puterii fără incidente, ceea ce poate însemna că existau suspiciuni privind loialitatea ei. Peste câteva luni, în primul an al domniei lui Roman al III-lea, ea avea să fie acuzată de implicare în conspirațiile lui Prousianos și Constantin Diogenes. Prousianos a fost bănuit de complot împotriva lui Roman, probabil la începutul anului 1029, cu ajutorul Teodorei și al mamei sale, Maria, care deținea titlul de *zoste patrikia*, cel mai înalt rang al unei doamne de la Curte. Prousianos și mama sa au fost trimiși la mănăstire, iar lui i s-au scos ochii. La scurt timp după aceea, înainte de sfârșitul lunii octombrie 1029, Constantin Diogenes, *dux* al Tesalonicului și nepotul lui Roman prin alianță, a fost și el acuzat de conspirație. Mai întâi a fost numit *strategos* al themei Thrakesion, apoi adus din nou la Constantinopol și aruncat în închisoare; mai târziu i s-au scos ochii. Ceilalți conspiratori au fost Ioan – *protospatharios* și *synkellos*, Daphnomeles, care era patrician și general, și Teodora, care a fost ulterior trimisă la mănăstirea Petrion.[5] Zoe a poruncit pe neașteptate ca sora sa să fie tunsă în monahism în anul următor, motivând că acest lucru ar preveni alte comploturi și scandaluri: cu toate acestea, se pare că ea a mai fost implicată într-o conspirație, împreună cu Constantin Diogenes, care plănuia să fugă în thema Illyrikon la anul 1030, pe când Roman se afla în Asia Mică, pregătindu-se să invadeze Siria pentru a doua oară. Zoe a fost

informată despre complot de către Teofan, mitropolitul Tesalonicului, şi i-a capturat pe conspiratorii Diogenes, pe mitropolitul de Dyrrachion şi pe episcopul de Peritheorion, deşi acesta din urmă a fost ulterior eliberat de către Roman. Diogenes fu adus la palatul Vlaherne spre a fi interogat de eunucul Ioan, mai târziu supranumit *Orfanotroful*, şi acolo s-a sinucis.[6]

În timpul domniei surorii şi cumnatului ei, Teodora nu a fost un simplu adjunct al casei imperiale, ci şi un punct de atracţie pentru conspiratori şi poate chiar instigatoarea revoltelor. Nu se poate şti exact în ce măsură această stare de lucruri a fost cauzată de neînţelegerile dintre cele două surori. Dar chiar şi la mănăstire, după cum arată Psellos, Teodora a fost tratată cu respect şi şi-a păstrat ţinuta majestuoasă din timpul domniei lui Roman, însă Mihail al IV-lea şi nepotul acestuia o uitaseră.[7] Deşi la început ezitase să se implice în răscoala populară izbucnită pe 19 aprilie împotriva lui Mihail al V-lea, a acţionat rapid şi s-a arătat pregătită să-şi asume responsabilitatea. Odată ce a părăsit mănăstirea şi a fost aclamată în catedrala Sfânta Sofia, ea a fost cea care a ordonat, văzând atitudinea şovăielnică a Zoei, ca Mihail al V-lea şi *nobilissimos* Constantin să fie scoşi din mănăstirea Studion şi orbiţi şi probabil tot ea a ordonat mai târziu pedepsirea fără judecată a lui Ioan Orfanotroful, căruia, în ziua de 2 mai 1043, i-au fost scoşi ochii în mănăstirea unde se afla, la porunca Teodorei şi împotriva voinţei lui Constantin al IX-lea Monomahul, după cum se zvonea; Ioan a murit după câteva zile, la 13 mai.[8] Manevrele lui îl aduseseră pe tron pe Mihail al IV-lea, într-o perioadă în care Teodora se aştepta să aibă şi ea un cuvânt de spus în ceea ce privea guvernarea şi desigur nu a fost deloc de acord cu încercările lui de a păstra tronul în familie.

După ce a domnit alături de Zoe timp de şapte săptămâni (*planşa 17*), Teodora a fost îndepărtată de la putere prin lovitura de palat din iunie 1042, când Zoe a rămas singură la conducere şi apoi l-a asociat pe Constantin Monomahul prin căsătorie. Poate că Teodora avea planuri asemănătoare pentru sine (cel puţin instabilitatea regimului le era evidentă contemporanilor).[9] Oricum, în timpul domniei lui Constantin, Teodora rămase în palat şi fu

Planșa 17 Un *histamenon* cu busturile Zoei (stânga) și al Teodorei (dreapta) ținând între ele un *labarum* și purtând coroane cu *pendilia* și plăcuțe triunghiulare alternând cu vârfuri; pe avers apare Sfânta Fecioară cu Hristos în medalion. Legenda este: „Maica lui Dumnezeu, ajută-le împărăteselor Zoe și Teodora" Emis la Constantinopol în anul 1042 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

tratată de acesta cu respect, luând parte la procesiuni și la îndatoririle oficiale împreună cu sora ei. „Coroana lui Constantin Monomahul" o arată pe Teodora alături de Zoe, purtând toate însemnele demnității imperiale, iar o miniatură aflată în manuscrisul *Omiliilor* Sfântului Ioan Gură de Aur (*Codex Sinait. gr.* 364) îl reprezintă pe Constantin avându-le de o parte și de alta pe Zoe și pe Teodora (*planșa 18*): cei trei sunt numiți „strălucita treime a stăpânitorilor pământești". Zoe este înveșmântată în roșu, iar Teodora în albastru; Zoe are părul închis la culoare, împletit în două cozi, dar din păcate chipul Teodorei aproape nu se mai poate distinge. Podoabele ei însă sunt similare cu cele purtate de Zoe și amândouă sunt numite auguste și porfirogenete, singura deosebire fiind că Zoe primește și epitetul de „preaevlavioasă". Asupra capetelor Zoei și Teodorei coboară raze de lumină din mâinile lui Hristos aflat deasupra celor trei, în timp ce razele pornind de la picioarele Mântuitorului ating coroana lui Constantin.[10] Este deci limpede că Teodora se bucura de toate prerogativele imperiale în timpul domniei lui Constantin Monomahul. Împreună cu Zoe, i-a acordat Sklerainei titlul de *sebaste* și se pare că era împăcată cu situația. Afirmația lui Skylitzes că ea ar fi fost implicată în orbirea lui Ioan Orfanotroful demonstrează că oamenii vremii o considerau destul de influentă, deși

Planșa 18. Zoe, Constantin al IX-lea și Teodora (Codex Sinait. gr. 364, f. 3r). (preluată din J. Spatharakis (1976) *The Portrait in Byzantine Illustrated* Manuscripts. Publicat la Ed. Brill, Leiden, Olanda)

se credea că Teodora l-a dușmănit pe Constantin Monomahul în timpul domniei sale.[11]

Se știe că Zoe și Teodora erau amatoare de divertismente și una dintre criticile pe care Psellos i le aduce lui Constantin al IX-lea este faptul că le-a tolerat obiceiurile de a trăi în lux și de a se distra. Mai mult, el chiar le oferea cât mai multe plăceri.[12] Nu întâmplător „coroana lui Constantin Monomahul", acum aflată la Budapesta, le înfățișează pe Zoe și pe Teodora înconjurate de fete care dansează, căci, asemenea lui Constantin, ele iubeau mult distracțiile, care le stăteau la îndemână în cadrul Curții sub multe forme. Psellos consideră un fapt destul de neobișnuit că lui Constantin îi plăcea mai mult să se amuze cu discuții fără sens sau cu bâlbâieli, decât ascultând muzică, cântece, privind dansuri sau mimă.[13] Psellos ne dă un exemplu al tipului de umor pe care îl agreau împărătesele, oferindu-ne o imagine surprinzător de necenzurată asupra Curții imperiale. Roman Boilas, unul dintre curteni și favoritul lui Constantin, obișnuia să-i amuze în apartamentele femeilor cu glume, lăudăroșenii și mimă:

> „Îngăduindu-și tot felul de vorbe prostești, el susținea că sora cea mare l-ar fi născut pe el. Mai mult, jura solemn că și sora mai mică dăduse naștere unui copil. El însuși, spunea, se născuse astfel – și apoi, de parcă și-ar fi amintit cum venise pe lume, descria nașterea cu amănunte nerușinate. Anecdotele cele mai amuzante însă se refereau la Teodora, la discuțiile pe care aceasta le-ar fi purtat în timpul sarcinii și la felul în care născuse. Aceste femei fără minte, captivate de poveștile măscăriciului, îi îngăduiau să vină și să plece cum dorea, folosind o intrare secretă."[14]

După moartea Zoei însă, Teodora intră în conflict cu Constantin, care încă era înclinat spre distracții și frivolități și dădea semne că ar fi intenționat să se căsătorească cu amanta sa, care era o prințesă de neam „alan" sau georgian, ținută ostatică la Curte. Ar fi fost cea de-a patra căsătorie, ceea ce era interzis prin lege, iar Teodora interveni ferm, pe de o parte din acest motiv și

pe de alta deoarece nu putea tolera o asemenea insultă. Fata, căreia îi plăceau mult pietrele prețioase, lănțișoarele și brățările cu modele neobișnuite, primise titlul de *sebaste,* precum și o gardă personală și venituri importante. Ea jucase chiar rolul de „împărăteasă" la recepții, în fața trimișilor tatălui ei din Georgia, dar relația nu a putut fi oficializată.[15] Cu altă ocazie, când favoritul lui Constantin, Roman Boilas, a atentat la viața împăratului, în jurul anului 1051, deoarece era îndrăgostit de această amantă a lui Constantin, după cum afirmă Psellos, împăratul dori să-i acorde iertarea, refuzând să ia complotul în serios. Boilas însă, care era senator și comandant al gărzii personale a împăratului, fu exilat la insistențele Teodorei și ale surorii lui Constantin, Euprepia, și amândouă „în loc să se poarte agreabil, criticau întruna neghiobia împăratului"[16]. Boilas fu rechemat zece zile mai târziu, deoarece împăratul nu se putea lipsi de el.

TEODORA *DESPINA*

La moartea lui Constantin, în ianuarie 1055, provocată de o răceală contractată pe când se scălda în bazinul său preferat, Teodora a preîntâmpinat orice dispute, ocupând ea însăși tronul, în calitate de ultimă descendentă a dinastiei Macedonene. Înaintea morții împăratului, deși se afla încă la Curte, ea pare să se fi retras oarecum din activitate, iar Constantin nu a mai consultat-o cu privire la posibilii săi succesori, desemnându-l pe Nichifor Proteuon, guvernatorul Bulgariei, după sfatul principalilor săi consilieri, *logothete* Ioan Leichoudes, *protonotarios* Constantin și Vasile *epi tou kanikleiou.* Cu toate acestea, sfetnicii Teodorei – Niceta Xylinites, Teodor și Manuel, probabil membri ai suitei sale – au încurajat-o să ia măsuri decisive. Aflând că se luase decizia cu privire la Nichifor Proteuon, ea îl lăsă imediat pe împărat la Mangana și se întoarse în palat, la bordul unei nave de război. Folosindu-se de statutul său de împărătească născută în purpură drept pârghie pentru a ajunge singură la putere, precum și de

notorietatea caracterului ei, ea câștigă sprijinul gărzii de corp imperiale și fu aclamată ca „*autokrator*". Constantin, foarte îngrijorat la primirea veștilor, nu putu face nimic; boala i se înrăutăți și muri „blestemându-și soarta" în ziua de 11 ianuarie 1055. A fost înmormântat în ctitoria sa, Sfântul Gheorghe de la Mangana.[17]

Astfel, după cum observă Skylitzes, Teodora își căpătă „moștenirea strămoșească" și se dovedi o cârmuitoare excepțională până la moartea sa, în luna august a anului 1056, mai ales dacă ținem cont că istoricii erau întotdeauna înclinați să critice regimurile conduse de femei. Nichifor Proteuon a fost arestat la Tesalonic și apoi trimis la o mănăstire din thema Thrakesion, iar între timp Teodora i-a îndepărtat pe susținătorii lui, confiscându-le proprietățile și exilându-i. Mai întâi, ea promovă eunuci în funcțiile cele mai importante și își răsplăti susținătorii: Teodor fu numit *domestikos* al trupelor *Scholae* din Răsărit și trimis să negocieze cu turcii în locul lui Isaac Comnen. Niceta fu numit *logothete tou dromou,* iar Manuel *droungarios* al gărzii *Veghea.*[18]

Psellos observă cu oarecare surprindere că, în loc să asocieze la putere pe unul dintre aristocrații notabili, Teodora a preferat să domnească singură, fapt pe care îl justifica prin învățămintele și experiența câștigate datorită surorii ei și a soților acesteia. De aceea ea guvernă singură, cu ajutorul suitei și a funcționarilor săi, asumându-și deschis rolul unui bărbat.[19]

> „Numea personal demnitarii, împărțea dreptate stând cu solemnitatea cuvenită pe tron, își exercita dreptul de decizie în justiție, emitea decrete, uneori în scris, alteori verbal. Dădea ordine, iar purtarea sa nu arăta întotdeauna considerație pentru simțămintele supușilor ei, căci uneori îi trata cu multă bruschețe."[20]

Faptul că Teodora nu a acordat obișnuitele donații populației și armatei cu ocazia urcării pe tron a stârnit oarecare resentimente, deși acestea au fost calmate cu explicația că se reîntorcea doar la domnie, în loc de a se instala pentru prima dată.[21] Era o demonstrație publică a zgârceniei ei bine cunoscute și este de

reținut că nu s-a temut să încalce obiceiul când a considerat de cuviință. În general, se credea că este nepotrivit ca femeile să guverneze și să acorde funcții demnitarilor, acesta fiind considerat un privilegiu masculin, iar faptul că imperiul era condus de o femeie a stârnit resentimentele patriarhului Mihail Cerularie (Keroularios), pe care, odată ce s-a instalat ferm la putere, Teodora a refuzat chiar și să-l vadă și probabil intenționa să-l demită.[22] După ce, la început, s-a bazat pe eunuci, ea s-a orientat apoi în mod deliberat spre persoane din afara Curții și l-a numit pe Leon Paraspondylas prim-ministru, acordându-i titlurile de *synkellos* și *protosynkellos.* Psellos vorbește nedrept despre el, probabil din motive de ordin personal: Paraspondylas, ca și Teodora însăși, era înclinat să se poarte aspru, în special cu oamenii care nu vorbeau deschis.[23] Psellos se afla sigur la curte pe atunci și afirmă că ea l-a rechemat din exilul autoimpus la o mănăstire și că el era unul dintre consilierii Teodorei, care îi cerea sfatul în legătură cu misiuni confidențiale și probleme personale chiar din timpul vieții lui Constantin al IX-lea.[24]

Regimul Teodorei a făcut față cu bine în situații de urgență: atunci când, la începutul domniei ei, generalul rebel Bryennios și-a adus armata la Chrysopolis, susținătorii ei l-au capturat și exilat.[25] Teodorei i s-a prezis o viață lungă, deoarece fizic rămânea sănătoasă, iar facultățile mintale îi permiteau să lucreze susținut și își lua îndatoririle în serios, uneori studiind problemele înainte de a lua o decizie, iar alteori arătându-se capabilă să judece și să-și exprime clar opinia fără a delibera în prealabil.[26] Psellos socotește că a condus bine imperiul[27], deși îi critică naivitatea cu care, de parcă ar fi crezut că avea să trăiască la nesfârșit, neglijase să lase dispoziții privind succesiunea[28]. O indigestie gravă a demonstrat că era nevoie să se ia o decizie în acest sens și, la sfatul consilierilor ei, pe patul de moarte, Teodora a acceptat desemnarea unui general vârstnic, Mihail al VI-lea Bringas (sau Stratiotikos), pe care demnitarii ei îl aleseseră nu atât pentru capacitățile sale, cât pentru faptul că avea să le apere interesele; el a fost încoronat ca succesor

la tron pe 22 august 1056.[29] Moartea Teodorei, la data de 31 august, a marcat sfârșitul dinastiei Macedonene.

Teodora este remarcabilă pentru că și-a asumat conducerea la vârsta de șaptezeci de ani și pentru că a reușit să guverneze atât de bine, fără a avea niciun fel de pregătire formală. Se pare însă că de multă vreme urmărise să ajungă pe tron. Probabil că a ales să nu se căsătorească cu Roman Argyros din considerente morale, dar se crede că a fost implicată în două revolte la începutul domniei acestuia, ceea ce arată că nu era mulțumită cu propria situație, și a preluat rapid comanda în aprilie 1042, luând decizii de conducere și impunându-se ca împărăteasă. Faptul că avea un grup bine organizat de susținători sugerează că nu pierduse timpul nici la mănăstire. Asocierea la domnie cu sora ei a eșuat deoarece fiecare o bănuia pe cealaltă de ambiții politice, și evident metoda aplicată de Zoe nu era pe placul zgârcitei Teodora. Însă chiar și pe timpul domniei lui Constantin Monomahul, ea a rămas ferm instalată în palat, fiind pregătită și dornică, și de asemenea suficient de competentă, pentru a-și ocupa din nou locul la moartea lui. Teodora era chiar prea conștientă de statutul ei de prințesă născută în purpură: era una dintre cele trei persoane de rang imperial care în această perioadă își puteau adăuga titlul de „porfirogenet" pe monedele care le purtau chipul.[30] În sfârșit, aclamată ca singur „*autokrator*", a domnit precum un bărbat – fiind prima femeie care făcea acest lucru de la împărăteasa Irina. Chiar mai remarcabil, cu excepția perioadei de început a domniei ei, este faptul că nu s-a bizuit, se pare, pe eunuci, ci pe miniștrii obișnuiți ai statului. Teodora a demonstrat ceea ce se poate realiza prin tenacitate în urmărirea unui scop, încheind astfel în mod pilduitor dinastia Macedoneană.

10.
EVDOCHIA MAKREMBOLITISSA
(1059 – 1078)

Evdochia Makrembolitissa, nepoata patriarhului Mihail Cerularie[1], și cea de-a doua soție a lui Constantin al X-lea Ducas (1059–1067), este prima dintr-un șir de femei născute în Bizanț care, deși au ajuns pe tron în împrejurări neașteptate, odată instalate la putere au condus cu mână sigură și cu pricepere. În acest sens, Evdochia avea să fie urmată de Ana Dalassena, mama lui Alexios Comnenul, și de Eufrosina Ducas. Într-adevăr, Evdochia a fost una dintre cele mai abile împărătese bizantine, iar Psellos, care a cunoscut-o bine și căruia îi plăcea să se considere drept unul dintre cei mai apropiați sfetnici ai ei, subliniază că se purta asemenea unui împărat: deciziile ei aveau un ton autoritar, cu adevărat imperial.[2] Evdochia, fiica lui Ioan Makrembolites și sora lui Mihail Cerularie, era o doamnă învățată[3], precum și mama a șapte copii, pe care i-a născut lui Constantin Ducas, dintre care unul a murit la o vârstă fragedă.[4] Doi dintre acești copii, Constanțiu și Zoe, erau născuți în purpură (porfirogeneți), după urcarea lui Constantin pe tron, iar mai târziu Evdochia a mai avut doi fii de la cel de-al doilea soț, Roman al IV-lea Diogenes.

CONSTANTIN AL X-LEA ŞI EVDOCHIA

Constantin şi Evdochia au urcat pe tron în 1059 la abdicarea lui Isaac I Comnenul, care, la doi ani după ce îl înlocuise pe vârstnicul Mihail al VI-lea Stratiotikos, a fost el însuşi convins să abdice în favoarea lui Constantin Ducas, preşedintele senatului. Constantin fusese un potenţial candidat la tron şi în anul 1057, dar renunţase în favoarea lui Isaac, care se bucura de mai mult sprijin din partea armatei. Însă programul de reforme întreprinse de Isaac în rândurile armatei şi funcţionarilor a deranjat prea multe interese ascunse şi, în toamna anului 1059, Psellos, împotriva dorinţei foarte clar exprimate a împărătesei Ecaterina, fiica lui Ioan Vladislav al Bulgariei, a reuşit să-l convingă pe Isaac de faptul că, fiind bolnav, era cazul să se retragă la o mănăstire.[5] Tronul a fost astfel vacantat pentru Constantin, care i l-a oferit se pare mai întâi fratelui său Ioan, care însă l-a refuzat.[6] Constantin Ducas mai fusese căsătorit cu una dintre fiicele lui Constantin Dalassenos, însă aceasta murise înainte ca el să ajungă pe tron (familia avea ghinion, căci tatăl ei ratase de două ori ocazia de a se căsători cu împărăteasa Zoe). După moartea primei soţii, spre a preveni orice scandal, Constantin Ducas s-a cununat cu Evdochia Makrembolitissa. Căsătoria a avut loc probabil înainte de anul 1050, căci aveau deja cinci copii înainte de ascensiunea la tron. Cei doi soţi trăiau în armonie. Familia Makrembolites avea legături cu demnitarii din Capitală şi, la începutul deceniului 1050, patriarhul Mihail Cerularie se afla la apogeul puterii sale:[7] el l-a redus la tăcere pe Constantin al IX-lea în chestiunea schismei cu Roma, produsă în anul 1054; ulterior, împărăteasa Teodora nu a reuşit să-l îndepărteze şi tot el a urzit abdicarea lui Mihail al VI-lea Stratiotikos şi aducerea la putere a lui Isaac I Comnenul, în 1057.

Când Constantin se îmbolnăvi, în octombrie 1066, el încredinţă regenţa fratelui său, cezarul Ioan Ducas, şi patriarhului Ioan Xiphilinos. De data aceasta se însănătoşi, dar în anul 1067, simţind că moartea i se apropie, el decise să o numească pe Evdochia ca regentă a copiilor lor, pe care îi iubea foarte mult: Psellos, căruia

îi place să se declare prieten apropiat al împăratului, îl descrie ca pe un om atașat de familie, care lua parte la jocurile copiilor, râdea la gânguritul lor și glumea cu ei.[8] Evdochia primise deja titlul de augusta[9] și nu ne surprinde numirea sa ca regentă, ci faptul că mai întâi Constantin făcuse alte aranjamente, care o excludeau.

Psellos o prezintă pe Evdochia într-o lumină foarte favorabilă, deoarece îl adula pe fiul ei, Mihail al VII-lea, al cărui profesor era și în timpul domniei căruia și-a scris cronicile.[10] În plus, Psellos, care era vechi prieten și „frate duhovnicesc" al tatălui împărătesei,[11] o numește pe aceasta „nepoată" într-una dintre scrisorile sale,[12] referindu-se și la Constantin Cerularie (Keroularios), vărul Evdochiei, ca nepot al lui.[13] Într-o scrisoare plină de elogii adresată împărătesei și scrisă, se pare, în timpul domniei lui Roman al IV-lea, Psellos afirmă că era cel mai apropiat prieten al tatălui ei și că Evdochia îl numise adeseori unchi.[14] Psellos nu uită nici să își prezinte propria purtare din timpul acestei domnii în cea mai bună lumină posibilă, ceea ce distorsionează faptele și mai mult. Cu toate acestea, din scrierile lui se desprinde imaginea unei femei inteligente și capabile să privească lucrurile pe termen lung; el o descrie ca pe o doamnă „de viță nobilă, cu suflet mare și de o frumusețe excepțională"[15], care, la preluarea funcției de regentă, se comporta într-un mod deopotrivă modest și cuviincios: „nici procesiunile imperiale și nici veșmintele ei nu arătau niciun fel de extravaganță", după cum înțelegem că ar fi fost de așteptat din partea unei împărătese obișnuite, mai puțin potrivite.[16]

Nu este nevoie de explicații pentru decizia lui Constantin de a încredința regența soției sale, dar Psellos are totuși grijă să ne spună, poate în lumina evenimentelor ulterioare și a recăsătoriei ei, că împăratul Constantin o considera pe Evdochia drept cea mai înțeleaptă femeie din lume și socotea că nimeni altul nu era mai potrivit pentru a i se încredința creșterea fiilor și fiicelor lor.[17] Cu toate acestea, Constantin trebuie să fi avut oarecare îndoieli privind intențiile ei, dacă nu chiar capacitatea ei de a domni. Este clar că a considerat necesar să-i ceară promisiunea că nu se va recăsători și că va face tot ce îi va sta în putință pentru a păstra tronul pentru

copiii lor. Și senatorilor li s-a cerut o garanție similară, și anume promisiunea că nu vor accepta niciun alt împărat, decât pe unul dintre fiii săi. Evdochia a depus jurământul în scris, în prezența patriarhului, a sinodului Bisericii și a senatului, cu puțin timp înainte de moartea lui Constantin, care a avut loc pe 21 mai 1067, având drept martor pe patriarhul Ioan Xiphilinos. Ea jura nu numai că va fi credincioasă memoriei soțului ei (că nu „va întina patul nupțial"), ci și că va apăra interesele fiilor ei ca moștenitori ai tronului, protejându-i față de toate obstacolele ce le-ar fi putut pune în pericol perspectiva de a domni. Mai mult, i s-a cerut să jure și că nu își va aduce propriii veri sau rudele în guvern, ci că va lăsa guvernarea în sarcina lui Ioan Ducas, fratele lui Constantin. Dacă avea să-și încalce jurământul și să se recăsătorească, atunci patriarhul, sau succesorul acestuia, urma să arunce anatema asupra ei.[18]

Evident, Constantin întrevedea o potențială amenințare la adresa dinastiei. Verii în chestiune erau probabil cei doi nepoți de unchi ai lui Cerularie, Nichifor și Constantin, care corespondau cu Psellos și deja dețineau funcții importante: Constantin era, se pare, *logothete tou genikou.*[19] Desigur, Constantin Ducas nu o bănuia pe Evdochia că ar fi pus interesele altor rude mai presus de cele ale copiilor ei, însă este evident că a considerat posibil ca ea să invoce calitățile verilor ei pentru a-i promova în funcții care le-ar fi permis să submineze interesele pe termen lung ale dinastiei. Jurământul era menit să garanteze că guvernarea va rămâne în mâinile Evdochiei și ale fiilor ei, asistați de către Ioan Ducas, fără amestecul rudelor împărătesei sau ale altui bărbat din afara familiei, pe care ea l-ar fi putut aduce pe tron prin căsătorie. În cele din urmă, temerile lui Constantin s-au dovedit îndreptățite: Evdochia s-a recăsătorit într-adevăr, iar această a doua căsătorie (sau cel puțin reacția membrilor familiei Ducas față de ea) a pus într-adevăr în pericol dinastia. S-ar putea spune însă că jurământul în sine, precum și necesitatea de a păstra secretul și intrigile ce au decurs de aici, nu a reușit decât să complice lucrurile și să ofere familiei Ducas argumente pentru propaganda lor împotriva Evdochiei și a lui Roman, noul ei soț.

EVDOCHIA ÎN ROLUL DE „CONDUCĂTOARE SUPREMĂ"

Imperiul a fost aşadar încredinţat Evdochiei şi celor doi fii ai săi, Mihail şi Constanţiu, amândoi minori. Transferul puterii a avut loc fără incidente. Constantin chiar pregătise într-un fel terenul pentru această regenţă, căci Evdochia apare pe monedele de argint şi de aramă emise de el, pe când fiii săi nu sunt reprezentaţi, deşi Mihail şi Constanţiu erau asociaţi la domnie; atât absenţa lor, cât şi prezenţa Evdochiei sunt neobişnuite.[20] Mai mult, în inscripţiile de pe monede ea a primit titluri importante, care denotă rolul ei de *basilissa* şi prin care i se acorda o anumită colegialitate cu Constantin: pe monedele de argint emise de el, de exemplu *miliaresion,* Evdochia şi Constantin sunt numiţi deopotrivă *pistoi basileis Romaion*, „binecredincioşi împăraţi ai romeilor", iar pe unele dintre monedele de aramă ea pare să aibă întâietate, deoarece ocupă locul de onoare, în stânga privitorului, deşi mâna îi este aşezată pe *labarum* sub mâna lui Constantin.[21] Pe racla octogonală de argint a Sfântului Dimitrie din Moscova, o scenă aflată în registrul inferior al panourilor de formă dreptunghiulară îl înfăţişează pe Hristos, reprezentat ca bust, încoronând sau binecuvântând un împărat şi o împărăteasă – conform inscripţiilor, pe Constantin al X-lea şi pe Evdochia. Inscripţia Evdochiei spune: „Evdochia întru Hristos Domnul, Mare Împărăteasă (*megale basilis*) a romeilor", iar împărăteasa ţine în mână un glob. Titlul „mare" se referă de obicei la împărăteasa de rang superior, deşi în acest caz nu înseamnă că este egala lui Constantin. Sugerează însă că statutul ei nu era diferit de cel al unui asociat la domnie sau succesor la tron. Ea ocupa cu siguranţă un loc important în ierarhia dinastiei înainte de moartea lui Constantin, iar faptul că este numită împreună cu el în expresia „împăraţi ai romeilor" ne face să înţelegem că era o augusta cu importanţă mai mare decât în mod obişnuit.[22] Constantin considerase probabil că dinastia va supravieţui prin ea, deşi simţise nevoia de a-i impune anumite restricţii după moartea lui.

Primul fiu al cuplului a fost Mihail al VII-lea. Vârsta sa în 1067 nu este cunoscută, dar la momentul respectiv depășise stadiul adolescenței,[23] deci probabil se născuse înainte de anul 1050. Nu era așadar minor, iar împărații puteau prelua conducerea la vârsta de șaisprezece ani. Cu toate acestea, nici el și nici restul familiei nu au obiectat la propunerea lui Constantin, iar Evdochia a devenit cârmuitoarea supremă („τῶν ὅλων ἐγκρατής")[24] aflată la conducerea întregului aparat administrativ, domnind alături de Mihail și de Constanțiu, primul și cel de-al treilea fiu al său (Constanțiu cel născut în purpură, al treilea fiu, fusese proclamat împărat la naștere și deținea așadar un rang mai mare decât Andronic, fratele său mai mare).[25] Ioan Ducas o putea ajuta cu experiența lui dacă era necesar, însă ea a preferat să nu încredințeze guvernarea altcuiva. Evdochia își asumase prerogativele unui *basileus autokrator*[26] și, deși teoretic autoritatea ei era cea a unei regente, în practică deținea întreaga putere.

> „Când împărăteasa Evdochia, conform ultimelor dorințe ale soțului ei, i-a urmat acestuia în calitate de autoritate supremă, ea nu a delegat altora guvernarea, [ci] a preluat personal controlul întregului aparat administrativ. S-a familiarizat cu toate îndatoririle care îi reveneau și, ori de câte ori putea, lua parte la toate aspectele guvernării – numirea magistraților, chestiuni de drept civil, venituri și impozite. Deciziile ei aveau tonul autoritar al unui împărat. Nici nu era de mirare, căci era de fapt o femeie deosebit de inteligentă. De o parte și de alta stăteau cei doi fii, amândoi aproape țintuiți pe loc, copleșiți de admirație și de venerație față de mama lor."[27]

Constanțiu, care se născuse după urcarea pe tron a tatălui său, era încă un copil, însă Mihail avea cel puțin vârsta necesară pentru a domni. Cu toate acestea, a lăsat guvernarea în întregime pe seama mamei sale. Psellos consideră acesta un merit și îl elogiază pentru că se abținea să ia cuvântul în prezența mamei sale, când ar fi putut vorbi, și pentru că nu lua parte la chestiunile privitoare la

conducerea imperiului; alți istorici s-au arătat însă mai puțin impresionați de lipsa de aptitudini pentru guvernare a lui Mihail.[28] Psellos era unul dintre profesorii lui Mihail și lucrările scrise de el pentru Mihail cuprind explicații în versuri ale conceptelor juridice și ale doctrinei religioase, o lucrare de fizică, mai multe capitole de teologie și o culegere de ghicitori.[29] Evdochia îl pregătea pe Mihail pentru domnie, dar în același timp își afirma superioritatea asupra lui: îl instruia personal în vederea guvernării, îi permitea să numească magistrați sau să ia decizii judecătorești, însoțindu-și lecțiile cu sărutări și lăudându-l pentru contribuția lui.[30] În timp ce îi forma caracterul fiului ei și îl pregătea în vederea ocupării tronului, era clar că îl marginaliza cu bună știință, deși este tot atât de clar și că însușirile lui erau prea puțin promițătoare, ca să nu folosim termeni mai duri.

Statutul Evdochiei de conducătoare a imperiului se reflectă în reprezentările ei oficiale. Pe monedele de aur *(histamena)* bătute la sfârșitul anului 1067, Evdochia apare la mijloc, cu Mihail la dreapta sa și Constanțiu la stânga (*planșa 19*); cu alte cuvinte, poziția ei este superioară celei a fiilor săi. Pe un *tetarteron*, ce datează probabil din același an, ea apare alături de Mihail al VII-lea, dar ocupă și de data aceasta locul de onoare. Inscripția spune: „Evdochia și Mihail, împărați"; pentru prima dată o regentă are întâietate față de fiul ei: atât Irina, cât și Zoe Carbonopsina erau menționate după fiii lor, și nu înainte. La fel, în clauzele cartelor, numele Evdochiei precedă numele fiilor și adeseori ea este singura care poartă titlul imperial.[31] Este posibil ca relatarea lui Psellos privitoare la desfășurarea audiențelor, în care cei doi fii apăreau de o parte și de alta a Evdochiei, să reflecte imaginea aflată pe monedele în circulație.[32] Statutul ei este încă o dată afirmat prin sigilii, care datează probabil din perioada regenței și care poartă inscripțiile „Εὐδοκία εὐσεβεστάτη αὐγούστα" (Evdochia, preacredincioasa Augusta) și „Εὐδοκία αὐγούστα", fără a-i menționa pe Mihail sau pe Constanțiu; pe un alt sigiliu, care poate fi datat între mai și decembrie 1067, ea apare stând în picioare între cei doi fii, cu inscripția „Evdochia, Mihail și Constanțiu, împărați ai romeilor"[33]. În mod evident, ea era

Planșa 19. Un *histamenon* cu reprezentarea Evdochiei Makrembolitissa, alături de Mihail (stânga) și Constanțiu (dreapta), emis la Constantinopol în 1067 Evdochia stă pe un podium, ținând un sceptru cu capătul rotunjit; fiii săi țin un *globus cruciger* și *akakia*. Pe avers apare Hristos așezat pe un tron cu spătar pătrat (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

conducătoarea *de facto* a imperiului, chiar dacă nu fusese proclamată ca atare.[34]

A DOUA CĂSĂTORIE

Nu faptul că Evdochia a preluat tronul la moartea soțului ei este neobișnuit, ci mai curând faptul că a preferat să nu îl cedeze fiului. Nu numai că nu i-a predat conducerea lui Mihail, ci a decis să-și încalce jurământul și să se recăsătorească, alegându-l în acest scop pe generalul Roman Diogenes. Psellos a fost consternat; a considerat gestul ei ca fiind extrem de nechibzuit, în ciuda explicației date de Evdochia, care a invocat faptul că imperiul avea nevoie de un militar competent la conducere.[35] Este limpede că, în ciuda jurământului, eventualitatea recăsătoririi ei fusese anticipată de contemporani și circulau intens zvonuri privindu-l pe fericitul soț.[36] În orice caz, Psellos a fost uluit de alegerea făcută, dar, ca și Zonaras, are grijă să o exonereze pe Evdochia de orice motive licențioase sau egoiste pentru această decizie.[37] El afirmă totuși că Evdochia și-a făcut un calcul greșit atunci când l-a achitat pe Roman, care conspirase cu maghiarii, în ajunul morții lui Constantin al X-lea și că ar fi trebuit să-l condamne la moarte.[38] Roman

fu rechemat la Constantinopol şi, în 25 decembrie 1067, fu numit *magistros* şi *stratelates* (comandant-şef).[39] Avem dovezi că în acest moment Evdochia a reuşit câteva manevre secrete excelente pentru a câştiga susţinători ai căsătoriei sale cu Roman. Unii dintre membrii senatului erau, se pare, în favoarea unei a doua căsătorii, dar patriarhul Ioan Xiphilinos trebuia atras de partea ei. Secretul în care a fost învăluită întreaga chestiune a făcut să circule multe zvonuri. Se spunea că atunci când planurile ei de căsătorie au fost împiedicate de către patriarh, ea l-a trimis pe ascuns pe unul dintre eunuci ca să-l informeze pe acesta că Evdochia intenţiona să se căsătorească cu fratele (sau cu nepotul) patriarhului. Aşadar, patriarhul îi convocă pe senatori unul câte unul, convingându-i să-şi retragă semnăturile, declarând că împăratul Constantin al X-lea ceruse jurământul fiind mânat de gelozie şi nu de interesul pentru binele cetăţenilor. În consecinţă, o dezlegă pe împărăteasă de jurământ.[40] Povestea, aşa cum am relatat-o, urmăreşte să o discrediteze pe Evdochia şi nu poate fi crezută fără rezerve, dar este sigur că împărăteasa a reuşit într-un fel sau altul să-şi atingă scopul fără a-şi atrage dezaprobarea patriarhului.

În noaptea de 31 decembrie 1067, Roman fu introdus cu discreţie în palat şi prezentat de Evdochia şi de Psellos lui Mihail Ducas, pentru a-i cere consimţământul, Mihail fiind trezit din somn în acest scop. Lipsa lui de reacţie la aflarea veştii şi a modului în care i-a fost prezentat noului tată vitreg („devenind îndată asociatul lui la domnie, dar şi prietenul lui") ar putea indica faptul că nu era de acord cu evenimentele, dar se temea de mama sa.[41] În şoaptă, circulaseră zvonuri şi fusese imposibil ca totul să rămână secret,[42] dar se pare că Psellos afla abia acum: se simte pica pe care i-a purtat-o împărătesei, când declară că aceasta i-ar fi vorbit despre viitoarea căsătorie abia în noaptea de 31 decembrie. Ioan Ducas a fost chemat la palat şi pus în faţa unui *fait accompli*.[43] Ioan însă era mai bun diplomat decât Psellos: după ce a întrebat, nu fără temei, cum se simţea nepotul său Mihail, el fu în stare să îi adreseze câteva elogii lui Roman şi să felicite fericita pereche. În dimineaţa următoare, în ziua de Anul Nou 1068,

Roman se căsători cu Evdochia, fiind încoronat și aclamat *autokrator* în catedrala Sfânta Sofia. Se pare că numai garda varegă a avut obiecții, iar acestea au fost retrase atunci când Mihail al VII-lea s-a arătat dispus să accepte situația.[44]

Evdochia se aștepta, probabil, ca Roman să i se supună. Trezindu-l pe Mihail pentru a-i face cunoștință cu viitorul său tată vitreg, ea l-a informat: „Deși îi ia locul tatălui tău, va fi un supus, nu un stăpân. Eu, mama ta, i-am cerut să declare în scris că va respecta acest aranjament."[45] Aici, Psellos consemnează că exista un acord scris între Evdochia și Roman, probabil în sensul că Roman se angaja să protejeze drepturile dinastice ale fiilor Evdochiei. Situația pe care și-a creat-o Evdochia recăsătorindu-se, așa cum ne-o descrie Psellos, poate fi comparată în multe privințe cu cea a Zoei. După ce îi salvase viața, ea credea că făcându-l împărat își păstra puterea pentru sine, iar el nu avea să se împotrivească niciodată dorințelor ei. Presupunerea era rezonabilă, dar s-a dovedit a fi greșită, după cum reiese din imaginea pe care i-a creat-o facțiunea Ducas. Se spune că numai pentru scurtă vreme el s-a purtat ca un supus loial (în sine, acesta constituie un indiciu interesant al înțelegerii încheiate între ei); în curând însă, a început să o trateze cu dispreț, aproape ca pe prizonieri, și bucuros ar fi alungat-o din palat: „cu cât ea încerca să-l domine, să-l trateze pe el, care îi era de fapt stăpân, ca pe un leu în cușcă, cu atât mai mult el se împotrivea încercărilor ei de a-i restrânge libertatea și privea cu mânie la mâna care-l ținea în lanț. La început, se revolta în sinea sa, dar cu timpul dezgustul său a devenit evident pentru toată lumea."[46] Psellos exagerează aici, încercând să acrediteze ideea unei rupturi dintre Roman și Evdochia, pe care el ar fi încercat zadarnic să o remedieze când împărăteasa s-a indignat la insultele lui Roman și la refuzul acestuia de a-i urma sfatul în chestiuni de strategie militară. Dar afirmația că Roman o trata pe împărăteasă ca pe captivii de război nu poate fi luată ca atare și este infirmată de comportamentul ulterior al Evdochiei.[47]

De fapt, după ascensiunea la tron, Roman a protejat într-adevăr drepturile dinastiei:[48] el l-a încoronat ca asociat la domnie pe

Planșa 20. Un *histamenon* al lui Roman al IV-lea Diogenes. Aversul îl reprezintă pe Mihail al VII-lea cu Constanțiu (stânga) și Andronic (dreapta); pe revers este reprezentat Hristos încoronându-i pe Roman (stânga) și pe Evdochia (dreapta). Emis la Constantinopol între anii 1068 și 1071 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

Andronic Ducas, cel de-al doilea fiu al Evdochiei, fără îndoială la cererea acesteia[49], și chiar l-a menținut pe Ioan Ducas la putere.[50] Inferioritatea rangului lui Roman față de Mihail și de frații acestuia este exprimată prin reprezentările de pe monede; pe monedele de aur *histamena* (cele mai valoroase emise în timpul domniei lui), Mihail și frații săi apar pe avers – fața cea mai importantă – în timp ce pe revers este reprezentat Hristos binecuvântând căsătoria Evdochiei cu Roman, o imagine care nu mai fusese utilizată din secolul al V-lea, și care scoate în evidență faptul că, asemenea lui Anastasie, în anul 491, și Roman ajunsese la putere prin căsătorie (*planșa 20*). Reprezentarea lui Roman pe reversul propriilor monede demonstrează clar că era inferior în rang fiilor Evdochiei, așadar nu el este împăratul cu rangul cel mai mare. Există de asemenea, la Bibliothèque Nationale din Paris, mulajul unui *tetarteron* de aur, cu chipul Evdochiei pe avers, însoțit de titlul de *basilissa*, ținând în mână un *labarum* și un *globus*, și cu Roman pe revers, cu titlul *despotes*, ținând *akakia* (o bară cilindrică cu extremitățile rotunjite) și un *globus*. Nu doar titulatura, ci și faptul că ea este cea care poartă sceptrul semnifică evident întâietatea

împărătesei față de Roman. Este posibil ca moneda să nu fi fost bătută niciodată, deoarece exprima aceste lucruri într-un mod prea categoric;[51] în orice caz, numai patru împărătese au primit titlul de *basilis(sa)* pe monede: Irina, Zoe, Teodora și Evdochia.[52] S-au păstrat și sigilii imperiale din perioada respectivă, care sunt foarte asemănătoare cu *histamena:* unul datează de la începutul anului 1068, iar celelalte sunt ulterioare încoronării lui Andronic de către Roman. Acestea îi prezintă pe Roman și Evdochia ca asociați la conducere, numindu-i „Roman și Evdochia, împărați ai romeilor". Pe sigiliile mai târzii, aversul îl reprezintă pe Hristos încoronându-i pe Roman și pe Evdochia, iar pe revers apar Mihail și cei doi frați ai săi.[53] În mod similar, tripticul din fildeș aflat la Paris, pe care sunt reprezentați Roman al IV-lea și Evdochia, poartă inscripțiile „Roman, împărat al romeilor" și „Evdochia, împărăteasa (*basilis*) romeilor".[54] Iconografia oficială a regimului lui Roman și al Evdochiei dovedește clar că Roman proteja interesele dinastiei Ducas, deoarece indică în mod explicit faptul că dreptul său de a domni era dobândit prin căsătoria cu Evdochia, iar rangul său era inferior celui al fiilor acesteia. Și trebuie să presupunem că reprezentările oficiale ale cuplului așa cum apar pe monede și pe sigilii exprimau propriile vederi ale Evdochiei relativ la poziția ei de împărătească și practic asociată la domnie, ea conferind legitimitate guvernării soțului *(planșa 21).*

Planșa 21 Un *tetarteron* emis de Roman al IV-lea. Pe revers sunt reprezentați Roman (stânga) și Evdochia (dreapta), având între ei un glob pe care se află o cruce înaltă. Monedă bătută la Constantinopol în 1068–1071 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

REACȚIA FAMILIEI DUCAS

Planurile Evdochiei privind regimul de conducere s-au complicat, deoarece ea a avut de la Roman doi fii, Nichifor și Leon, născuți la scurt timp unul după altul și pe care Roman i-a încoronat, asociindu-i astfel la putere cu el însuși și cu Mihail, Andronic și Constanțiu, ceea ce slăbea poziția primilor fii ai Evdochiei.[55] Din cauza manifestărilor neîncetate de ostilitate din partea facțiunii Ducas, Ioan Ducas a căzut și el în dizgrație, iar despre fiul Evdochiei, Andronic, se spunea în anul 1068 că situația sa în armată era mai curând a unui ostatic decât a unui general.[56] Trădarea comisă de fiul lui Ioan Ducas, pe nume Andronic, în timpul bătăliei de la Mantzikert, a fost cel puțin în parte cauza înfrângerii bizantinilor și a căderii lui Roman în mâinile turcilor, la 19 august 1071.[57] Capturarea lui a stârnit consternare la Constantinopol și în cele din urmă conducerea imperiului le-a revenit, în comun, lui Mihail și Evdochiei. După cum relatează Psellos, Evdochia a cerut o consfătuire, la care s-a decis în unanimitate ca Roman, viu sau mort, să fie abandonat, iar guvernarea să fie preluată de Evdochia și de fiii ei; părerile erau totuși împărțite, unii socotind că puterea trebuia să le revină lui Mihail și fraților săi, iar alții crezând că Evdochia trebuia să primească ea singură conducerea, iar fiii să fie excluși.

Psellos afirmă că atât el, cât și împăratul Mihail susțineau ideea ca Evdochia și Mihail să domnească împreună, deși notează și că existau unii care o îndemnau pe Evdochia să rămână singură la putere, urmărind prin aceasta propriul lor folos și în acest scop încercând să provoace o ceartă între Mihail și mama sa.[58] Deși acum trecuse de douăzeci de ani, Mihail a continuat să arate mare respect față de Evdochia, din câte se spunea fiind gata chiar să abdice dacă ea i-ar fi cerut acest lucru. Dar se pare că de fapt a existat o ruptură între mamă și fiu: Psellos afirmă că ar fi încercat să îi împace și să ajungă la o înțelegere, ceea ce nu a fost posibil deoarece simplul gând de a se întâlni cu mama sa față către față îl făcea pe Mihail să roșească.[59] Sosirea lui Ioan Ducas din Bitinia la

Constantinopol a rezolvat problema. El a fost întâmpinat la palat de către Evdochia și fiii săi și a primit din nou un rol activ în guvernare, iar autoritatea le-a revenit, în comun, Evdochiei și lui Mihail.[60] Competența și influența Evdochiei sunt demonstrate de această nouă asociere la putere cu Mihail, care în definitiv avea douăzeci și unu de ani sau chiar mai mult; lipsa lui de interes pentru guvernare cu greu poate constitui o scuză.

Acest nou regim a durat numai o lună, din septembrie până în octombrie 1071. Vestea că sultanul selgiucid Alp-Arslan îl eliberase pe Roman și că acesta intenționa să revină la putere a pus-o pe Evdochia într-o situație destul de dificilă: în acest moment decisiv ea a pierdut controlul asupra situației. O scrisoare a lui Roman către împărăteasă, prin care o informa despre ce i se întâmplase, a produs o mare agitație și nedumerire la palat. Psellos însuși a fost de părere ca Roman să nu fie primit înapoi.[61] Au fost trimise scrisori în provincii, cu ordinul de a nu-l accepta pe Roman.[62] Cezarul Ioan interveni; considerând întoarcerea lui Roman drept o amenințare atât la adresa nepoților, cât și a lui însuși, el pregăti o lovitură de stat. Era în mod evident îngrijorat la vestea că Roman și Evdochia își scriau unul altuia: era clar că politica ei s-ar fi putut dovedi a fi complet opusă vederilor lui Ioan. Așadar, cu sprijinul fiilor lui, el puse garda varegă să-l proclame pe Mihail împărat, iar Evdochia a fost detronată și trimisă la mănăstirea Piperoudion, ctitorită de ea pe Bosfor, împreună cu cei doi fii pe care îi avusese cu Roman, care și-au pierdut titlurile imperiale.[63] Psellos este singurul istoric care îi atribuie această lovitură lui Mihail însuși, la instigarea fiilor cezarului, și relatează că Evdochia și-a pierdut cumpătul auzind larma pe care o făceau gărzile care îl aclamau pe Mihail. Și-a tras vălul peste cap și s-a ascuns într-o hrubă secretă, la intrarea căreia s-a postat Psellos (el însuși foarte zdruncinat) așteptând desfășurarea evenimentelor.[64] Când Ioan hotărî să o detroneze pe Evdochia și să o trimită la mănăstire, Mihail s-a opus, însă fără rezultat. Propaganda îndreptată împotriva Evdochiei, desigur orchestrată de către cezar și de fiii acestuia, a dus la emiterea unui alt decret prin care s-a ordonat ca ea să fie tunsă în monahism.[65]

Ana Dalassena, cumnata fostului împărat Isaac I Comnenul, a fost şi ea exilată. Membrii familiei Comnen fuseseră promovaţi în funcţii importante în timpul domniei lui Roman, iar Manuel Comnenul, nepotul de unchi al lui Isaac I şi fiul cel mare al Anei Dalassena, fusese numit *curopalates* şi primise comanda armatei din Asia Mică. Mama sa, Ana, a fost acuzată şi ea că ar fi urzit intrigi politice împreună cu Roman, şi a fost exilată la Prinkipo împreună cu unii dintre copiii ei.[66] Fiii cezarului au condus două campanii împotriva lui Roman, pe care facţiunea Ducas îl socotea un răzvrătit, şi acesta fu capturat în primăvara anului 1072; deşi se călugărise, i-au fost scoşi ochii cu sălbăticie, în ziua de 29 iunie, şi muri într-o mănăstire pe care o ctitorise pe insula Prote, în ziua de 4 august 1072.[67] Istoricii afirmă cu toţii că orbirea fusese ordonată numai de către cezarul Ioan, şi nu de Mihail al VII-lea, care nu află nimic despre această decizie decât atunci când a fost prea târziu[68].

EVDOCHIA ŞI BOTANEIATES

Cu toate acestea, cariera politică a Evdochiei nu se sfârşise cu totul. În timpul domniei lui Mihail, eunucul Nicheforiţă, principalul consilier şi favoritul său, reuşi să-l convingă pe Mihail că Evdochia şi câteva alte rude complotau împotriva lui, aşadar ea era încă de temut, chiar şi aflându-se la mănăstire. Acestea se petreceau, din câte se pare, la câtva timp după retragerea cezarului pe domeniile sale, spre sfârşitul anului 1073, dar înainte de ridicarea depozitului de grâne de lângă Raidestos, în iarna anului 1076/1077.[69] Acum, după ce născuse nouă copii, avusese doi soţi şi vieţuise câţiva ani la o mănăstire, ea a fost aproape de a încheia o a treia căsătorie. Când generalul Nichifor al III-lea Botaneiates l-a detronat pe Mihail al VII-lea, în anul 1078, el nu numai că a rechemat-o pe Evdochia la Constantinopol, ci a fost şi puternic tentat de ideea de a se căsători cu ea: Botaneiates era un văduv vârstnic, care tocmai îşi pierduse cea de-a doua soţie, numită Vevdene. Ca alternativă, el lua în calcul şi posibilitatea de a se

căsători cu Maria a Georgiei, sau a „Alaniei", nora Evdochiei și soția lui Mihail al VII-lea Ducas. Mihail se călugărise și urma să devină episcop al Efesului. Evdochia nu avea absolut nimic împotrivă să fie din nou împărătească, iar Ana Comnena relatează că exista un zvon potrivit căruia Evdochia i-ar fi scris lui Botaneiates, chiar înainte de sosirea acestuia în Capitală, propunându-i o căsătorie fie cu ea însăși, fie cu fiica ei, Zoe; Botaneiates era de fapt căsătorit, dar soția sa muri la scurt timp după urcarea lui pe tron. Manevra Evdochiei fu însă zădărnicită de cezarul Ioan Ducas, care nu dorea să o vadă din nou la putere și care l-a sfătuit pe Botaneiates să se cunune în schimb cu Maria, deoarece aceasta nu avea rude în Capitală, dorind probabil să dea de înțeles că rudele Evdochiei aveau să ceară funcții în guvern.[70] Evdochia, deși dorea mult să se căsătorească, era influențată și de un ascet numit Panaretos, care îi reaminti „multe lucruri" ce au convins-o să renunțe la intențiile sale.[71] Botaneiates îi oferi în schimb onoruri și un venit generos, inclusiv trei *sekreta*, deși Alexios Comnenul se străduise mult să-l convingă pe fiul ei, Constanțiu, să se autoproclame împărat în locul lui Botaneiates.[72] Nu se cunoaște precis data morții ei, cu excepția faptului că probabil a avut loc după anul 1081, însă datorită legăturilor ei cu familia Comnenilor ea și-a trăit desigur ultimii ani în condiții cu adevărat regești.[73]

Evdochia avea conștiința propriei importanțe, după cum reiese dintr-un exemplar al volumului *Sacra Parallela*, o culegere de citate din scrierile Părinților Bisericii, între care Sfântul Vasile, Sfântul Maxim, Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Ioan Hrisostom și Sfântul Ioan Damaschin, care i-a fost oferită. În manuscris, ea este reprezentată împreună cu Constantin și cu doi dintre fiii lor, Mihail și Constanțiu; Sfânta Fecioară îi încoronează pe Constantin și pe Evdochia.[74] Ea este mai înaltă decât împăratul, deși chipul este prea deteriorat pentru a se putea distinge trăsăturile. Dedicația în versuri, care demonstrează o dată în plus convingerea Evdochiei de a conduce imperiul alături de soțul său, cuprinde un acrostih al numelui ei și îi este adresată:

„Hristos, văzând iubirea conjugală,
A revărsat asupra ta onoarea de a purta sceptrul...
De aceea eşti acum împodobită cu coroana puterii
În toate imnurile şi cărţile sfinte,
Împreună cu fiii tăi, purtând coroana cu strălucire,
şi purpura ce răspândeşte raze luminoase.
Ascultă, doamnă şi stăpână a lumii (κοσμοκράτορ),
Toate acestea există pentru tine şi prin tine."[75]

Evdochia a avut o viaţă neobişnuită şi furtunoasă. Remarcabil nu este numai faptul că a avut voinţa şi capacitatea de a prelua singură conducerea imperiului, şi nu numai o dată, ci de asemenea faptul că şi contemporanii o considerau suficient de competentă pentru a face acest lucru. Propriile rude au acceptat să o vadă pe tron, în calitate de conducătoare supremă, chiar şi în condiţiile în care avea un fiu destul de vârstnic pentru a prelua puterea, ceea ce demonstrează excepţionalele ei însuşiri ca împărătească. Spre deosebire de Zoe, ea a fost insistent îndemnată să nu se căsătorească, atât de către familia primului soţ, cât şi de demnitari precum Psellos, spre a evita conflictele de interese în sânul dinastiei. Iar propriile ei ambiţii sunt demonstrate de intenţia de a rămâne la cârma imperiului chiar şi după ce se recăsătorise, deşi acest fapt s-ar fi putut datora nu doar dorinţei de a deţine puterea, ci şi necesităţii de a-şi proteja fiii. Evdochia nu a făcut exces de modestie: reprezentările iconografice de pe parcursul a trei domnii, cea a lui Constantin al X-lea, a ei proprie şi a lui Roman al IV-lea, îi afirmă statutul de *basilis Romaion* şi scot în evidenţă egalitatea ei cu asociaţii la putere, aşa cum a fost în cazul dinastiei Ducas. Decizia ei de a se recăsători a fost un risc asumat: s-a întors împotriva ei, atât din cauza ostilităţii clanului Ducas, cât şi din pricina secretului în care au fost ţinute împrejurările acestei căsătorii, aşa cum impunea jurământul făcut în faţa primului soţ. Într-un fel, Constantin al X-lea avusese dreptate: recăsătorirea Evdochiei şi naşterea altor fii, ai unui alt bărbat, care apoi şi-a încoronat propriii moştenitori, asociindu-i şi pe ei la domnie, a periclitat

dinastia[76]. Dar, ca și în cazul lui Constantin al VII-lea, ar fi fost foarte posibil ca principiul legitimist să se impună, chiar dacă Roman ar fi rămas pe tron. În cele din urmă, dinastia și-a păstrat puterea, în persoana lui Mihail al VII-lea, și trebuie să recunoaștem că faptele Evdochiei ar fi putut fi motivate de o apreciere obiectivă a incapacității acestuia: deși a fost instalat ca unic cârmuitor, dinastia a luat sfârșit odată cu el.

II.
ÎMPĂRĂTESELE LUI ALEXIOS I COMNENUL
(1081 – 1118)

MARIA DE ALANIA

Orice cronică a împărăteselor Comnene trebuie să înceapă cu Maria a Georgiei, sau Maria „de Alania" cum era în general numită de contemporanii săi,[1] căci ea a fost una dintre cele două femei care l-au adus pe Alexios Comnenul pe tron. Numită la botez Marta, Maria era fiica regelui georgian Bagrat al IV-lea (1027–1072) și s-a căsătorit cu Mihail al VII-lea Ducas probabil înainte de moartea tatălui acestuia, Constantin Ducas. Dacă motivele care au dus la încălcarea tradiției pot fi doar presupuse, se știe că, în afară de Maria, în secolul al XI-lea doar o singură altă împărăteasă a fost aleasă din afara granițelor imperiului: mai precis, toate soțiile desemnate pentru un împărat bizantin aflat pe tron sau pentru un moștenitor al tronului, după Irina, prima soție a lui Constantin al V-lea, proveneau din familii bizantine, deși prințesele erau trimise în străinătate înainte de căsătorie; cealaltă excepție a fost Berta, fiica lui Hugo al Provenței, care s-a căsătorit cu Roman al II-lea.[2] Maria însă știa, cel puțin într-o oarecare măsură, la ce să se aștepte din partea Curții bizantine, deoarece fosta soție a tatălui ei era înrudită cu familia imperială:

Planșa 22. Maria de Alania și Mihail al VII-lea Ducas, pe care inscripția îl numește Nichifor Botaneiates (Coisl. 79, f. 1). (Imagine preluată din J. Spatharakis (1976) *The Portrait in Byzantine Illustrated Manuscripts,* publicată la Ed. Brill, Leiden, Olanda)

Planșa 23. Un *tetarteron* emis de Mihail al VII-lea; reversul reprezintă busturile lui Mihail și al Mariei de Alania, care țin o cruce înaltă între ei. Maria poartă un *loros* puțin modificat, cu guler, coroană cu vârfuri și *pendilia*. Monedă emisă la Constantinopol între 1071 și 1078 (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

Elena Argyropoulina fusese căsătorită cu Bagrat de către unchiul ei Roman al III-lea Argyros, în anul 1032. Elena însă a mai trăit numai un an după căsătorie, iar cea de-a doua soție a lui Bagrat, Borena, avea să fie mama lui George al II-lea și a surorilor acestuia, Maria și Marta. Este foarte posibil ca Marta să fi locuit la Constantinopol în copilărie, poate ca ostatică la Curtea Teodorei, așa cum fusese și tatăl ei sub Vasile al II-lea.[3] Mihail și Marta, cu numele acum schimbat în Maria, au avut un fiu, numit Constantin, născut la începutul anului 1074 și asociat la domnie încă de mic.[4] În august 1074, el a fost logodit cu Olimpia, fiica normandului Robert Guiscard, adusă la Constantinopol spre a fi educată de viitoarea ei soacră, primind numele de Elena; logodna a luat sfârșit odată cu abdicarea lui Mihail al VII-lea.[5]

Psellos elogiază, în *Cronografia* sa, frumusețea și modestia Mariei și, conform spuselor Anei Comnena, Maria era atât de frumoasă încât, precum capul Gorgonei, îi făcea pe cei care o vedeau să amuțească sau să rămână încremeniți; *planșa 22* (*Coisl.* 79, f. 1), în care apare alături de Mihail al VII-lea, o înfățișează în ținută de ceremonie, reușind să redea într-o anumită măsură cât era de atrăgătoare.[6] Ca și soacra sa, Evdochia Makrembolitissa, Maria e reprezentată pe monede alături de soțul său, ceea ce ar putea infirma afirmația lui Psellos, care o considera retrasă (*planșa 23*). Nu trebuie neapărat să îi dăm crezare lui Psellos, căci acesta urmărea să-și aduleze elevul, pe Mihail al VII-lea, cât și familia

acestuia, iar faptul că Maria a fost dispusă să se căsătorească cu vârstnicul general Nichifor al III-lea Botaneiates, după abdicarea soțului ei și urcarea lui Nichifor pe tron, demonstrează nu timiditate, ci mai curând faptul că era dispusă să rişte un conflict cu patriarhul și cu clerul pentru a încerca să protejeze moștenirea fiului ei minor.

NICHIFOR, MARIA ŞI ALEXIOS

Cea de-a doua soție a lui Botaneiates, Vevdene, a murit la scurt timp după ascensiunea lui la tron,[7] iar cezarul Ioan Ducas a fost cel care l-a sfătuit pe noul împărat să se căsătorească cu Maria, soția lui Mihail al VII-lea, și nu cu Evdochia Makrembolitissa: Maria, care acum se refugiase la mănăstirea Petrion, era deosebit de frumoasă și nu avea rude care să creeze probleme.[8] De fapt, este posibil ca sugestia să fi venit chiar din partea Mariei.[9] Botaneiates, care era considerat o partidă excelentă, ar fi preferat, se pare, căsătoria cu Evdochia, dacă ar fi avut de ales, dar, în orice caz, scopul urmărit de el era să „satisfacă dorința bizantinilor de legitimitate", căsătorindu-se cu soția unuia dintre predecesorii săi.[10] Acest factor a contat desigur foarte mult, căci alegerea Mariei a antrenat anumite dificultăți, iar căsătoria a fost numită deschis „adulter": era de asemenea și o „trigamie", deși faptul că era cea de-a treia căsătorie a lui și a doua pentru Maria interesa mai puțin autoritățile bisericești decât realitatea că Maria nu era văduvă.[11] Cronicarul armean Matei al Edesei merge chiar până acolo încât afirmă că Maria îl ura pe soțul ei Mihail din cauza vieții lui ascetice și a refuzului de a întreține relații sexuale cu ea: de aceea ea ar fi avut o relație cu Botaneiates și l-ar fi îndemnat să uzurpe tronul.[12] Povestirea aceasta este cumva exagerată, însă cununia lui Botaneiates cu Maria a fost socotită adulter și nu a fost privită cu ochi buni de către Biserică; preotul care o săvârșise a fost caterisit.[13]

Dacă Maria a urmărit să apere drepturile fiului ei minor, atunci nu și-a atins scopul, căci, după urcarea lui Botaneiates pe

tron, Constantin şi-a pierdut rangul şi prerogativele şi, în ciuda strădaniilor Mariei pentru ca el să fie recunoscut drept moştenitor al tatălui vitreg, Botaneiates a hotărât în cele din urmă să-şi desemneze o rudă ca succesor, anume pe Nichifor Synadenos.[14] Totuşi, Maria apărea pe monedele de argint emise de Nichifor şi statutul ei personal era astfel afirmat în mod public.[15] Încercările ei de a obţine recunoaşterea lui Constantin ca moştenitor al tronului erau susţinute de familia Comnenilor, iar Ana Comnena afirma că Maria a fost chiar împinsă să comploteze cu fraţii Isaac şi Alexios, din cauza refuzului lui Botaneiates de a-i recunoaşte rangul lui Constantin.[16] Preliminariile loviturii de stat demonstrează autoritatea şi influenţa împărătesei, dar şi independenţa de care se bucura. Alexios, împreună cu fratele său, Isaac, o vizitau regulat şi în particular, pentru a o atrage de partea lor, în vederea loviturii de stat plănuite împotriva lui Botaneiates. Isaac, fratele mai mare al lui Alexios, se căsătorise cu verişoara sa, Irina, iar acum Maria îl adoptă pe Alexios drept fiu. Acest lucru a fost obţinut de către Isaac, care i-a sfătuit pe demnitarii din *gynaikonitis* să o convingă pe Maria să facă acest pas.[17] Astfel s-a creat o legătură de rudenie între Alexios şi Constantin, care erau acum fraţi adoptivi, întărind loialitatea şi supunerea lui Alexios faţă de ea, ca împărătească, dar şi ca mamă, şi de asemenea permiţându-i să o viziteze fără a da naştere la bârfe şi calomnii. Evident, adopţia a fost anunţată şi a stârnit invidie între fraţi. În schimb, Isaac şi Alexios au jurat solemn că nu vor complota în vederea înlăturării lui Constantin de la tron.[18] Capacitatea Mariei de a-şi crea propriul grup de susţinători demonstrează în ce măsură ea reprezenta factorul de legitimitate al domniei lui Botaneiates,[19] precum şi lipsa ei de loialitate faţă de regim: se căsătorise cu Botaneiates din anumite considerente personale şi întrucât nu i se îndeplinise aşteptările, se simţea îndreptăţită să urzească o conspiraţie împotriva soţului şi împăratului ei. Ana afirmă foarte clar că, dacă Botaneiates ar fi hotărât să-i cedeze tronul lui Constantin, fiul Mariei, atunci el nu ar fi fost detronat. Mai mult, Alexios şi Isaac ţineau să păstreze bunăvoinţa Mariei, fără de care ar fi căzut pradă

rivalilor de la Curte.[20] Ea reprezenta și o sursă inestimabilă de informații privind potențialele amenințări la adresa familiei Comnenilor: se pare chiar că Maria a avut grijă ca Alexios să afle de „complotul" împotriva lor, care a grăbit momentul răscoalei.[21] Luând astfel partea facțiunii lui Alexios Comnen, Maria aștepta evident un *quid pro quo*, odată ce lovitura avea să reușească, iar când Botaneiates a abdicat, în ziua de 1 aprilie 1081, murind la scurt timp după aceea, ea a căutat ca înțelegerile lor să fie puse în practică.[22]

ASCENSIUNEA LA TRON A LUI ALEXIOS I COMNENUL

Alexios a urcat pe tron ca urmare a strădaniilor celor două „mame" ale sale, prin rețeaua de relații a mamei lui biologice, Ana Dalassena, care timp de mulți ani făcuse planuri urmărind acest rezultat, și cu sprijinul mamei lui adoptive, împărăteasa aflată la putere. Ana era fericită să-și vadă fiul pe tron; iar Maria, în ceea ce o privea, obținuse din nou recunoașterea fiului ei, Constantin, ca împărat și moștenitor al tronului și probabil spera să-și consolideze propria poziție, precum și pe cea a lui Constantin, căsătorindu-se cu Alexios. Ana Dalassena spera poate același lucru, căci probabil prefera să-l vadă pe Alexios căsătorit cu Maria decât cu Irina Ducas, o căsătorie la care a consimțit numai cu mari rezerve. Deși reacția patriarhului față de o căsătorie între mama adoptivă și fiu avea desigur să fie extrem de ostilă în acele circumstanțe,[23] Maria mai înfruntase o dată sistemul, într-o situație similară, iar cronicile par a sugera că o căsătorie între Alexios și Maria era foarte posibilă. Când noul împărat se instală în palatul de la Boukoleon, pe când Maria locuia încă în Marele Palat alăturat, și-a adus cu el toate rudele, inclusiv frații, însă pe soția sa, Irina Ducas, în vârstă de numai paisprezece ani, cu care se căsătorise în 1078, a lăsat-o împreună cu familia ei în „palatul de jos". Chiar mai izbitor este faptul că familia Comnenilor a încercat să-i

împiedice pe membrii flotei aflate în portul Boukoleon să-i aclame pe Alexios și pe Irina.[24] Mai mult, Alexios a fost încoronat în ziua de 4 aprilie 1081, dar încoronarea Irinei a avut loc abia la o săptămână după proclamarea lui publică, în urma presiunilor făcute de patriarhul Cosma și de Gheorghe Paleologul, cumnatul lui Alexios, care era căsătorit cu Ana, sora Irinei, și care câștigase simpatia și susținerea flotei.[25] Se pare că și bunicul Irinei, Ioan Ducas, manevrase astfel încât să obțină încoronarea nepoatei sale; deocamdată ea nu avea copii, iar lovitura suportată de prestigiul familiei ar fi fost imensă dacă ar fi fost trimisă la o mănăstire. Un alt element determinant a fost faptul că Ana Dalassena complota probabil pentru a-l înlătura pe patriarh, înlocuindu-l cu monahul Eustratie: dacă așa a fost, atunci ea nu a reușit să-și atingă scopul la timp, manevra ei fiind zădărnicită de către Ioan Ducas. Patriarhul Cosma refuză să se retragă dacă Irina nu era încoronată, și evenimentul avu loc; în acest moment, Maria își pierdea speranțele de a primi coroana pentru a treia oară. Comentariul lui Zonaras, care spune că în tinerețe Alexios fusese foarte afemeiat și că Irina era foarte geloasă, face probabil aluzie la o relație a lui cu Maria, fie înainte, fie după ascensiunea sa la tron, deși la prima vedere pare doar un comentariu general la adresa imoralității lui.[26] Desigur Maria, care acum avea în jur de douăzeci și cinci de ani, era mai seducătoare decât soția în vârstă de paisprezece ani a lui Alexios, al cărei rol și statut erau în plus marginalizate de către soacra sa.

ÎMPĂRĂTEASA „ÎNLOCUITOARE"

Maria a continuat să se intereseze de Alexios pe parcursul întregii sale domnii – în definitiv, era mama lui adoptivă – deși inevitabil nașterea fiului lui Alexios, botezat Ioan, în septembrie 1087, în urma altor două fiice, urma în fond să schimbe situația fiului ei, Constantin. Familia Ducas avea acum două atuuri: Constantin era din nou considerat oficial drept asociat la domnie,

iar Irina, nepoata cezarului Ioan Ducas, era împărătească consoartă. Maria îi urmă sfatul lui Ioan Ducas și înainte de a pleca la palatul din Mangana „cu o escortă demnă de rangul ei", îl convinse pe Alexios să emită un *chrysobul* prin care confirma privilegiile speciale acordate lui Constantin. De fapt, Alexios și-a ținut promisiunile făcute Mariei cu atâta loialitate, încât, în calitate de asociat la domnie, Constantin deținea un rang chiar mai mare decât fratele mai vârstnic al lui Alexios, *sebastokrator*-ul Isaac. Așadar, timp de câțiva ani, el a deținut rolul de al doilea împărat, iar semnătura sa apărea pe documentele de stat și el îl însoțea pe împărat la ceremoniile publice.[27] La câteva zile după nașterea primei fiice a lui Alexios, Ana Comnena, la 2 decembrie 1083, tânăra prințesă și Constantin au fost logodiți, iar numele lor incluse în aclamații, ca prezumtivi moștenitori ai tronului; Ana își amintește de zilele copilăriei cu nostalgie.[28] După obiceiul aristocraților bizantini, Ana a fost crescută alături de Constantin, sub îngrijirea viitoarei sale soacre, Maria[29].

Este clar că Maria era o mamă devotată și, imitând atmosfera de sobrietate plină de virtute, pentru care curtea lui Alexios devenise cunoscută în vremea Anei Dalassena, Maria se străduia să apară ca o mamă și educatoare evlavioasă, cultivată și virtuoasă.[30] Se pare că la un moment dat s-a călugărit de bunăvoie: Zonaras ne spune că o făcuse deja înainte de moartea lui Mihail al VII-lea, în jurul anului 1090, căci a venit să-l viziteze pe patul de moarte și i-a cerut iertare pentru că se căsătorise cu Nichifor.[31] Intrarea în monahism ar fi putut face parte din strategia ei de a-și face uitat trecutul, deși nu era un lucru neobișnuit, nici chiar în cazul unor împărătese care nu aveau pentru ce să se pocăiască, și nu i-a diminuat cu nimic rangul și influența politică de care se bucura în Capitală. Dar, așa cum era de așteptat, în septembrie 1087, când Irina născu un fiu, el însuși încoronat ca asociat la domnie în anul 1092, prin acest fapt, Constantin își pierdu statutul de moștenitor. Este posibil însă să fi rămas totuși logodnicul Anei până la moartea lui, survenită în anul 1094 sau mai târziu; în definitiv, familia avea toate motivele să mențină astfel de relații și aspirații

imperiale, deşi cu naşterea fiecărui copil al Irinei Ducas, şansele lui Constantin de a ajunge pe tron scădeau.[32] El era însă tratat în continuare ca un membru de vază al familiei: la începutul anului 1094, l-a găzduit pe Alexios la întinsa lui moşie de la Pentegostis, în apropiere de Serres, iar Maria însăşi avea două mari proprietăţi, numite Petritzos şi Pernikos, la Christopolis.[33] Deşi speranţele Mariei de a-şi vedea fiul împărat erau tot mai mici, existau anumite compensaţii. Într-adevăr, se pare că ea avea propria Curte „paralelă", la palatul Mangana, unde s-a mutat din nou după urcarea lui Alexios pe tron, împreună cu o întreagă suită imperială şi unde îşi putea desfăşura din plin talentele de patroană a savanţilor şi a literaţilor: Maria primise palatul şi mănăstirea Mangana, precum şi mănăstirea Hebdomon, printr-un *chrysobul* emis de Botaneiates, şi dispunea deci de mari resurse financiare. Şi-a păstrat prestigiul în Capitală până a intrat în monahism, probabil în jurul anului 1094/1095.[34] Tratatul lui Teofilact, intitulat *Paideia Basilike* şi scris pentru fiul ei, o laudă pentru studiul neîncetat al teologiei, precum şi pentru grija pe care i-o purta lui Constantin şi pentru filantropia şi evlavia de care dădea dovadă.[35]

În anul 1094, ea a fost se pare implicată într-un complot împotriva lui Alexios, iniţiat de răzvrătitul Nichifor Diogenes (o conspiraţie la care fiul ei a refuzat să ia parte, deşi fusese rugat să-i împrumute calul său lui Nichifor, pentru a-l ajuta să fugă.)[36] Ana Comnena susţine că s-ar fi descoperit documente care dovedeau că Maria ştiuse de acest complot, dar că se străduise să îi convingă pe conspiratori să renunţe; tatăl ei a ţinut secrete toate referirile la Maria, datorită încrederii în aceasta şi a apropierii sufleteşti dintre ei, care data chiar dinaintea urcării lui pe tron. Dacă Maria a fost implicată, atunci făcuse acest lucru încercând să-i redea lui Constantin statutul său imperial, iar afecţiunea lui Alexios faţă de ea a făcut-o să depăşească această criză. Cum însă la palat naşterile continuau, ea a devenit „tot mai puţin importantă din punct de vedere politic"[37], în special după moartea lui Constantin, şi probabil acest lucru a făcut-o să se retragă la o mănăstire, deşi încă mai trăia în anul 1103. O scrisoare pe care i-a trimis-o Teofilact,

probabil în anul 1095, scuzându-se pentru că nu o vizitase pe insula Prinkipo, poate reprezenta un indiciu că ar fi fost trimisă acolo, eventual la ctitoria împărătesei Irina.[38] Dacă lucrurile nu au mers mai bine în ceea ce o privea, cel puțin motivul a fost devotamentul său matern, iar primul ei soț, Mihail, a fost se pare la fel de mulțumit cu titlul de episcop, ca și cu cel de împărat. Maria avusese cinstea de a fi reprezentată pe monedele emise de doi soți; ea „legitimase" ascensiunea la tron a unui împărat, Nichifor, și apoi participase activ la orchestrarea loviturii de stat a altuia împotriva lui. Trăise să-l vadă pe Constantin, fiul ei cu Mihail al VII-lea, primind onorurile de viitor moștenitor sub noul regim, chiar și primind întâietate față de bărbații din familia domnitoare, și devenise ea însăși mama adoptivă a noului împărat. Timp de douăzeci de ani reprezentase o forță politică activă în Constantinopol și poate chiar a lansat moda patronajului literar între femeile familiei imperiale. Probabil fără a-și da seama, i-a urmat pilda soacrei sale, Evdochia Makrembolitissa – sau Evdochia a fost poate modelul ei pe timpul întregii vieți.

ANA DALASSENA

În primii ani ai domniei lui Alexios, noul împărat a avut alături trei femei cu caracter puternic, toate purtând titlul de împărătese: mama sa adoptivă, Maria, soția sa, Irina, și mama sa, Ana Dalassena. Irina avea avantajul tinereții și al statutului de consoartă și avea să fie învingătoare în cele din urmă, însă lupta pentru putere trebuie să fi fost acerbă. S-a remarcat marea influență a femeilor sub dinastia Comnenilor; ele au ctitorit mănăstiri, au patronat opere literare și au participat activ la politică. Chiar mai remarcabil este faptul că, cel puțin în cazul lui Alexios, acesta a acceptat metoda tradițională de a-și căpăta legitimitatea ca împărat prin intermediul unei femei, primind-o bucuros pe Maria de Alania drept mamă adoptivă și folosindu-se de sprijinul ei pentru a veni la putere, odată cu alte metode mai convenționale, folosite

de mama lui biologică. „Mesajul anilor 1080 a fost acela al valorilor de familie: dacă vrei să avansezi, găsește-ți o mamă: iar Alexios avea chiar două."[39] Este clar că Alexios nu avea reticențe față de femei: era un om de familie, devotat mamei sale, și ajunsese la tron datorită relațiilor de familie.[40] Ana avea să joace un important rol politic în primii ani ai domniei lui, fiind una dintre femeile influente pe care circumstanțele politice schimbătoare ale deceniului 1070 le aduseseră în prim-plan – femei care știau bine cum să manipuleze relațiile de rudenie pentru a extinde puterea și influența familiei. Evdochia Makrembolitissa și Ana Dalassena îndeosebi erau maestre în această artă, iar căsătoria fiicei Evdochiei, Zoe, cu fiul Anei, pe nume Adrian, în anul 1081 sau mai târziu, a marcat înrudirea finală dintre familiile a doi mari specialiști în încheierea unor alianțe.[41]

AMBIȚIILE ANEI

Deși era fiica lui Alexios Charon cu o Dalassena, Ana a ales să păstreze numele mamei sale, spre a aminti de ilustra familie de militari din care se trăgea, deși niciunul dintre cei opt copii ai săi nu avea să perpetueze acest nume. S-a născut în jurul anului 1030 și s-a căsătorit în anul 1044 cu Ioan Comnenul, fratele viitorului împărat Isaac I: fiul lor cel mare, Manuel, s-a născut în 1045. În tinerețe, ambiția ei a fost cu siguranță stârnită atunci când fratele soțului a devenit împărat, în anul 1057, iar soțul ei a fost numit *curopalates* și *domestikos* al trupelor *Scholae*: există sigilii în care Ana folosește titlurile de *curopalatissa* și *domestikissa*.[43] Lovitura primită atunci când Isaac a fost convins să abdice, și mai rău încă, atunci când soțul ei a refuzat să preia tronul, trebuie să fi fost imensă. După cum afirmă Bryennios, cronicarul familiei, ea a făcut tot ce a putut – fără succes – pentru ca Ioan să se răzgândească, subliniind mai ales avantajele pe care le-ar fi avut copiii lor.[44] Din acel moment, ostilitatea ei față de familia Ducas, care obținuse titlul mult dorit, nu s-a potolit.[45]

După moartea soțului, la 12 iulie 1067,[46] ea avea să mențină familia unită și să-i protejeze interesele timp de paisprezece ani, până la lovitura de stat reușită de fiul ei, Alexios, în anul 1081, pe când acesta avea în jur de douăzeci și patru de ani. În această perioadă, ea și-a format cu îndemânare o rețea de relații prin alianță cu un număr de familii de vază, ceea ce avea să faciliteze respectiva lovitură de stat.[47] În cadrul acestui plan, Ana i-a susținut pe Evdochia și Roman Diogenes împotriva familiei Ducas, iar fiul ei cel mai mare, Manuel, în ciuda vârstei sale tinere, a fost numit de către Roman *curopalates* și *strategos autokrator* în Răsărit, unde a și murit, în urma unei infecții contractate la ureche în primăvara anului 1071. Ana alergă din Capitală în Bitinia, la patul de moarte al fiului ei, și, după ce săvârși înmormântarea, își lepădă cu repeziciune tristețea și îl trimise pe Alexios în campanie, în locul lui Manuel.[48] După bătălia de la Mantzikert, din anul 1071, când familia Ducas a revenit la putere, a fost interceptată o scrisoare din partea ei către Roman, probabil un fals; a fost judecată în palat, intimidându-l pe unul dintre judecători prin ținuta ei severă și prin gestul cu care a scos o icoană din faldurile robei, și a fost declarată răzvrătită și conspiratoare. A fost considerată, ca și Evdochia, prea periculoasă pentru a fi lăsată în libertate, fiind exilată în insula Prinkipo, la începutul anului 1072, împreună cu copiii ei. Dacă nu se călugărise deja, atunci a fost tunsă în monahism cu această ocazie, căci unele din sigiliile ei, se pare anterioare anului 1081, poartă titlurile de *monache* (monahia) și *curopalatissa*.[49]

TRANZIȚIA PUTERII: ANA DALASSENA ȘI MARIA DE ALANIA

După moartea lui Roman, Ana a fost rechemată la Curtea imperială de către Mihail al VII-lea și și-a continuat aranjamentele matrimoniale, fără a renunța la ambițiile ei. Desigur, părea puțin probabil ca regimul lui Mihail al VII-lea să dureze, și ea s-a asigurat că familia Comnenilor avea să dețină o poziție influentă în cadrul

următoarelor schimbări intervenite la conducere. Mihail era, se pare, dornic să o împace și, ca să ofere o satisfacție ambițiilor ei matrimoniale, i-a permis lui Isaac, cel mai mare dintre fiii ei încă în viață, să se căsătorească cu Irina, verișoara propriei lui soții, Maria de Alania.[51] Deși această alianță nu extindea relațiile Comnenilor în rândul familiilor de aristocrați din Bizanț, dat fiind faptul că Maria avea să fie ulterior elementul decisiv al transferului de putere din anul 1081, a fost o mișcare abilă, care demonstrează recunoașterea potențialului de influență al împărătesei consoarte în momente de tranziție. De asemenea, poate dovedi faptul că Ana cunoștea foarte bine caracterul și prioritățile Mariei de Alania.[52]

În septembrie 1077, Ioan Ducas o convinse pe Ana să accepte căsătoria Irinei, nepoata lui, cu Alexios, cel de-al doilea fiu al ei rămas în viață; cununia a avut loc probabil la începutul anului următor, când Irina avea vârsta de doisprezece ani. Alexios, născut în jurul anului 1057, fusese mai întâi căsătorit cu fiica unui membru al familiei Argyros: căsnicia nu a durat decât foarte puțină vreme și probabil nici nu a fost consumată, din cauza vârstei fetei, căci nu li s-a născut niciun copil.[53] În momentul loviturii de stat orchestrate de Botaneiates, din anul 1078, Ana a fost probabil decepționată: desigur, Alexios încercase să îl convingă pe Constanțiu Ducas, fiul Evdochiei, să ocupe tronul, și acest pas corespundea cu siguranță și vederilor mamei lui. Cu toate acestea, Ana luă imediat măsuri pentru a forma o alianță cu noul regim, logodind-o pe Ana, singura fiică a lui Manuel, fiul ei cel mare (acum decedat), cu nepotul lui Botaneiates. Acest băiat fu crescut sub îngrijirea ei.[54]

Realizarea acestei alianțe nu a împiedicat-o însă să urzească intrigi împotriva noului regim, așa cum complotase împotriva cezarului Ioan Ducas și a lui Mihail al VII-lea. Când fiii ei, Isaac și Alexios, plecară din Constantinopol, la data de 14 februarie 1081, spre a aduna un corp de armată cu care să se lupte cu Botaneiates, Ana își organiză familia, înșelă vigilența preceptorului nepotului lui Botaneiates, care locuia cu ei, și se refugie în catedrala Sfânta Sofia, negociind de acolo cu Botaneiates siguranța celorlalți membri ai familiei din Constantinopol:

„I s-a permis să intre [în Sfânta Sofia]. Cum era împovărată de vârstă și de griji, mergea încet (în realitate se prefăcea că se simte rău) și când se apropie de intrarea în biserică făcu două mătănii; la a treia se prăbuși pe podea și prinzându-se cu mâinile de ușile sfântului locaș, strigă cu voce tare: «Afară doar dacă îmi veți tăia mâinile, nu voi ieși din această sfântă biserică decât cu o condiție: să primesc crucea împăratului ca garanție că voi fi în siguranță».“[55]

Straboromanos, mesagerul împăratului, i-a înmânat o cruce, dar ea a considerat că nu era suficient de vizibilă; trebuia să fie o cruce de o anumită mărime astfel încât orice privitor să poată fi martor al înțelegerii, iar Botaneiates îi făcu pe plac. Să notăm că o altă purtătoare de cuvânt a femeilor a fost Irina a Georgiei, soția lui Isaac și verișoara Mariei de Alania, care de asemenea i-a vorbit foarte direct emisarului împăratului. Se pare că, în fapt, Ana i-a transmis acum lui Botaneiates prima declarație a intențiilor rebelilor și justificarea purtării lor, afirmând că fiii ei plecaseră din oraș „nu ca răzvrătiți, ci ca slujitori credincioși ai împăratului, împinși la fugă de invidia dușmanilor lor de la Curte“.[56] După ce i s-a garantat siguranța, ea a fost trimisă la mănăstirea Petrion, împreună cu fiicele și cu nurorile ei, toate socotite a fi un potențial pericol pentru regim. *Protovestiaria* Maria, mama de origine bulgară a Irinei Ducas, a fost închisă împreună cu ele. Totuși, proprietățile – hambare, grânare și depozite – nu le-au fost confiscate și li s-a permis să-și aducă toate alimentele de care aveau nevoie. Ana era la curent cu evenimentele, deoarece Maria a Bulgariei mituia paznicii, oferindu-le cele mai bune alimente în schimbul noutăților. Femeile l-au implicat în conspirație și pe Gheorghe Paleologul, soțul Anei, sora Irinei, în ciuda îndoielilor privitoare la el: soacra acestuia, Maria, insistă vehement ca el să participe.[57]

În ziua de 1 aprilie 1081, când fiul său intră victorios în oraș, Ana încercă se pare, din nou, să înlăture familia Ducas de la putere, de această dată împiedicând-o pe nora sa, Irina, să devină împărăteasă. În definitiv, nu se stabilise care dintre cei doi frați – Isaac sau Alexios – urma să urce pe tron, până la intervenția lui Ioan Ducas

în favoarea lui Alexios în cursul revoltei: deşi Ana Comnena subliniază, desigur, faptul că tatăl ei avea merite deosebite şi o largă susţinere, se pare că existau două facţiuni rivale, una de partea lui Isaac şi cealaltă a lui Alexios, iar Alexios a fost preferat datorită sprijinului acordat de familia Ducas, şi în special de Ioan Ducas. Probabil nu acestea erau planurile Anei; ea se aştepta ca Isaac şi soţia sa georgiană să urce pe tron, iar răsturnarea situaţiei a făcut-o mai dornică decât oricând să rupă legătura fiului ei cu familia Ducas.[58] Dar drepturile Irinei au fost vehement susţinute de bunicul ei Ducas, de cumnatul ei, Gheorghe Paleologul, şi de patriarhul Cosma. Familia Comnenilor dorea să numească un nou patriarh, pe monahul Eustratie, care era un prieten şi protejat personal al Anei şi prezisese ascensiunea lui Alexios la tron, ca act de propagandă în favoarea loviturii de stat: înţelegem că era mai maleabil decât patriarhul Cosma. Dar Cosma refuză să demisioneze dacă nu i se îngăduia să o încoroneze personal pe Irina. Aşadar Irina fu încoronată şi orice înţelegere pe care Ana ar fi putut-o încheia cu Maria de Alania a fost abandonată; Cosma se retrase şi fu înlocuit cu Eustratie, candidatul desemnat de Ana.[59]

„MAMA ÎMPĂRATULUI"

Situaţia Anei era acum asigurată, în calitate de mamă a împăratului, demnitate ce apare pe sigiliile ei din perioada respectivă ca titlu oficial (*planşa 24*).[60] Alexios îi stabili locul în ierarhia Curţii, acordându-i titlul de *despina* (*împărătească* sau *doamnă*), deşi nu fusese încoronată: Irina era augusta şi împărătească principală, ceea ce probabil a creat anumite resentimente.[61] Însă Ana era cea care deţinea de fapt puterea politică. În primii ani ai domniei lui Alexios, când acesta pleca deseori în campanie, ea avea rolul de regentă şi se bucura de largă autoritate, având controlul asupra întregii administraţii civile. Într-un *chrysobul* emis în august 1081, prin care o nominaliza ca regentă, el declara deciziile Anei inatacabile în prezent şi în viitor – ele urmau să fie aplicate

și rămâneau valabile, fie că erau sau nu însoțite de explicații spre a le justifica („κάν εύλογοι κάν άνεύλογοι"), precum erau și acțiunile miniștrilor și ale cancelarului ei. Acest *chrysobul*, pe care Ana Comnena îl citează în întregime, reprezintă o afirmare a încrederii lui Alexios în capacitatea mamei sale de a guverna și în loialitatea ei față de regim, dar și o recunoaștere a rolului jucat de ea în propășirea familiei:

> „Când se întrevede primejdia sau se așteaptă vreo altă împrejurare de temut, nu există apărare mai puternică decât o mamă care își înțelege și își iubește fiul, căci dacă ea îi dă sfat, acesta va fi un sfat bun; dacă îl ajută cu rugăciunile ei, acestea îi vor da putere și îl vor păzi cu siguranță. Aceasta o știu eu, împăratul vostru, de la venerata mea mamă, care m-a învățat și m-a călăuzit și m-a sprijinit în toate, din fragedă pruncie [...] Niciodată cuvintele acestea reci, «al meu» și «al tău», nu s-au rostit între noi și ceea ce este chiar de mai mare însemnătate, rugăciunile pe care ea le-a revărsat în tot acest răstimp au fost auzite de Domnul și m-au ridicat acum pe tronul împărătesc."[62]

Aici Anei i se dă efectiv mână liberă, *carte blanche*. Alexios vorbește cu respect de marea ei experiență în chestiuni civile, iar ea se bucură de deplină autoritate cu privire la promovări, numirea în funcții, acordarea de onoruri, donații ale unor proprietăți, măriri de salarii și reduceri de impozite. Alexios a înființat

Planșa 24. Sigiliu al Anei Dalassena după ascensiunea fiului său, 1081–c.1100. Inscripția pe patru rânduri spune: „Doamne, ajută-i Anei Dalassena monahia, mama împăratului" (Dumbarron Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

probabil funcția de *logothete ton sekreton*, inițial pentru ca un demnitar să o ajute pe mama sa, în calitate de „coordonator tehnic al activităților", și nu ca să-i supravegheze deciziile.[63] Ana avea neîndoielnic remarcabile calități administrative, pe care le dobândise probabil prin experiența de conducere și de administrare a unei familii numeroase, care deținea proprietăți considerabile. Ana Comnena își elogiază bunica pentru capacitățile ei intelectuale, de care dădea dovadă chiar în tinerețe, spunând că știa să țină discursuri convingătoare și să își aleagă cuvintele, avea o mare experiență și putere de pătrundere în probleme de guvernare și subliniază că „avea un fler excepțional pentru chestiunile de administrație publică, era genială în probleme de organizare și administrare; era, de fapt, capabilă să conducă nu numai Imperiul Roman, ci și oricare alt imperiu de sub soare".[64] Împăratul îi urma dispozițiile ca un rob: ea dădea legile, organiza totul și guverna.[65] Aici există și o anumită doză de adulare, dintr-o perspectivă subiectivă, însă într-o oratie rostită probabil la anul 1088, Teofilact face elogiul Anei Dalassena și îi descrie pe Ana și pe Alexios drept „cei doi mari sori de pe firmamentul imperiului"[66], confirmând relatarea Anei Comnena privitoare la modul în care tatăl ei își asocia mama la guvernare. De asemenea, demonstrează faptul că și la sfârșitul deceniului 1080, împărăteasa Irina era complet eclipsată de calitățile excepționale ale soacrei sale.

Guvernarea Anei, și în special intențiile ei reformatoare, au stârnit nemulțumirea generală: se șoptea că ideile ei erau în detrimentul statului. În orice caz, supușilor din cuprinsul imperiului și curtenilor, „domnia mamei" trebuie să le fi părut cam absurdă: evident, fusese acceptabil ca Evdochia Makrembolitissa să domnească în numele lui Mihail, căci era împărăteasă-regentă, iar el avea prea puține cunoștințe, putând fi considerat încă minor, și în orice caz nu era pe deplin competent. Însă în cazul unui general matur, ajuns la putere printr-o lovitură militară, a-i încredința pârghiile guvernării mamei sale, care nu avea nici experiență și nicio ascendență imperială, era cu totul altceva, iar simplul fapt că Ana a fost acceptată spune multe despre calitățile ei. Chiar și

ținând cont de pietatea familială a Anei Comnena, există dovezi clare că Ana Dalassena avea excepționale însușiri de administrator. Iar influența ei nu se mărginea la atât: ea a schimbat complet întregul sistem de valori din cadrul palatului, precum și modul în care poporul privea familia imperială și femeile care făceau parte din această familie. Ea personal era, se pare, o doamnă formidabilă: „înfățișarea ei senină, oglindă adevărată a caracterului ei, era respectată de îngeri, însă îi îngrozea pe demoni, iar nebunii iubitori de desfătări, victime ale viciilor și patimilor lor, nu puteau îndura nici măcar o singură privire a ei [...] Știa exact cum să îmbine rezerva și demnitatea".[67] Irina Ducas, tânăra mireasă a lui Alexios, era aproape neînsemnată și probabil o consola prea puțin faptul că, în cadrul ceremoniilor, avea un rang mai mare decât al soacrei sale. Ana a fost cea care și-a sfătuit fiul cum să își aline sentimentul de vinovăție pentru jaful și omorurile comise în timpul ocupării orașului; Ana a reorganizat viața la palat, imprimându-i o atmosferă monahală: a stabilit ore pentru rugăciune, ore regulate pentru micul dejun și o perioadă specială pentru desemnarea magistraților. În zori sau chiar mai devreme, Ana putea fi văzută cum participa la alegerea magistraților sau rezolva petițiile, cu ajutorul secretarului său Genesios, iar Ana Comnena insistă mult asupra donațiilor ei filantropice și în special a ospitalității pe care o arăta față de monahi și de preoți.[68] Este semnificativ faptul că, în *Alexiada*, Ana Comnena arată, deși poate nu a fost adevărat, cum bunica sa tânjea să-și petreacă anii ce-i mai rămâneau de trăit la o mănăstire, în contemplație și în rugăciune;[69] numai iubirea pentru fiul ei și nevoia acestuia de a fi ajutat să guverneze au împiedicat-o să facă acest lucru după ascensiunea lui la tron. Cu alte cuvinte, dacă era acceptabil ca o mamă să conducă imperiul, ea nu trebuia în niciun caz să pară că-și dorea acest lucru.

În afară de controlul asupra proprietăților care aparțineau familiei, Alexios a avut grijă ca mama sa să dispună de resurse financiare corespunzătoare rangului și statutului ei. Ana Dalassena primi

de la fiul ei *sekreton*-ul (veniturile) mănăstirii Myrelaion, ale cărui beneficii financiare le reținea pentru sine, așa cum Maria Skleraina beneficiase de *sekreton*-ul Sfântului Gheorghe de la Mangana.[70] Ctitoria ei, biserica și mănăstirea de maici închinată Mântuitorului Pantepoptes („Atoatevăzătorul") din Constantinopol, cu vedere spre Cornul de Aur, sunt mărturii ale cheltuielilor mari pe care le făcea, deși patronajul ei lua forma unor donații guvernamentale de terenuri și a scutirilor de impozite; există documente care demonstrează generozitatea ei față de monahii de la mănăstirile Dohiariu și Sfântul Christodoulos din Patmos.[71]

RETRAGEREA

Faptul că Alexios se baza pe Ana Dalassena nu era defel un semn de slăbiciune în perioada respectivă: avea nevoie de un regent de încredere și cu greu ar fi putut uita că, în mare măsură, obținuse tronul imperiului datorită „hotărârii nestrămutate, tenacității și intrigilor neîncetate ale mamei sale".[72] Pe Ana o motivau în primul rând ambiția pentru familia sa și grija ca aceasta să rămână la putere, deși trebuie să fi simțit și o mare satisfacție a muncii sale. Dar situația nu mai putea dura – este chiar remarcabil faptul că Ana a rămas la putere timp de aproape douăzeci de ani. În deceniul 1090, Alexios a reușit să petreacă mai mult timp în Capitală și probabil s-a plictisit de monopolul ei asupra administrației; acest fapt este amintit de Zonaras și se poate ghici dintr-un document aflat la Dohiariu și datat 1089, în care el pare a-și manifesta dezaprobarea față de generozitatea arătată de ea mănăstirii Dohiariu de la Muntele Athos.[73] Ultima ei decizie cunoscută este trimiterea lui Kymineianos, care era *drungarios* (comandant) al flotei, ca să-l captureze pe rebelul ce pretindea a fi Leon Diogenes, fiul lui Roman, întors la Constantinopol, în anul 1095; la un moment dat, între 1095 și 1100, ea dispare de pe scena politică.[74] Zonaras menționează că s-ar fi retras înainte ca Alexios să ia măsuri pentru a o îndepărta, ceea ce demonstrează clar flerul ei pentru alegerea momentului

potrivit, ce îi fusese atât de util și până atunci. În schimb, Ana Comnena păstrează tăcerea, ceea ce este remarcabil, cu privire la retragerea Anei Dalassena din centrul puterii politice la propria ctitorie, mănăstirea Pantepoptes, unde a vieţuit în condiţii onorabile și cu toată cinstirea datorată unei împărătese, pentru tot restul vieţii. S-a bănuit că tăcerea Anei Comnena se datora faptului că bunica ei s-ar fi implicat în lucruri îndoielnice – poate o sectă eretică.[75] A murit în ziua de 1 noiembrie, însă anul nu este sigur: probabil în 1100.[76]

Fie că acuzaţia de erezie este adevărată sau nu (și este doar o ipoteză), este clar că Ana Dalassena era acum nedorită – și nu numai din punctul de vedere al lui Alexios. Deși nu avem temeiuri pentru a pune înlăturarea ei pe seama Irinei, care era acum suficient de matură pentru a-și înfrunta soacra,[77] două femei hotărâte și autoritare în palat erau probabil prea mult pentru Alexios și era desigur mai ușor să își îndepărteze mama decât soţia, dacă una dintre ele trebuia să dispară. Se pare că, la începutul deceniului 1100, Irina îi câștigase încrederea lui Alexios, sau cel puţin devenise însoţitoarea lui permanentă, iar Ana Comnena începe să consemneze faptele mamei sale: cu ocazia conspiraţiei lui Anemas din anul 1102, o vedem pentru prima dată pe Irina implicându-se direct în evenimente.[78] Chiar dacă nu Irina a provocat retragerea soacrei sale, ea a tras foloasele în orice caz. Deja dispăruse de pe scena politică și cealaltă „mamă" a lui Alexios, Maria de Alania, și în sfârșit Irina putea lua locul Anei Dalassena în calitate de primă doamnă a imperiului, în fapt ca și prin titlu.

IRINA DUCAS

„Împăratul era inhibat de personalitatea ei dominatoare, căci avea o limbă ascuţită și pe dată curma fie și cea mai mică insolenţă": astfel o descrie Zonaras pe Irina Ducas în ultimii ani ai domniei ei ca împărătească.[79] Ajunsese departe în viaţă. Fiica cea mare a lui Andronic Ducas și a Mariei a Bulgariei *(protovestiaria)*, ea s-a născut

în anul 1066,[80] s-a logodit în septembrie 1077 și s-a căsătorit la începutul anului următor cu Alexios Comnenul, a cărui mamă autoritară avea o mare antipatie față de familia ei și dezaproba această căsătorie; ea avea să devină membră a marii Curți imperiale.[81] Când Irina avea paisprezece ani, soțul său veni la putere printr-o lovitură de stat și arătă clar că relațiile ei de familie îl ajutaseră să-și atingă scopul, iar acum era pregătit să se debaraseze de ea. Numai după presiuni concertate din partea rudelor Ducas, ea a rămas soția lui Alexios și a fost încoronată.[82] Primul ei copil, Ana Comnena, avea să se nască pe 2 decembrie 1083, fiind urmată de opt alții (ultimii doi au murit la scurtă vreme după naștere, în anii 1097 și 1098)[83] și, timp de cel puțin cincisprezece ani, împărăteasa avea să fie eclipsată de autoritatea soacrei sale, cârmuitoarea de fapt a imperiului, cea care impusese întregul ethos al Curții, precum și toate detaliile guvernării. Deși nu era chiar atât de timidă pe cât sugerează fiica sa,[84] prezidarea ceremoniilor la care participau femeile din familia imperială trebuie să fi fost o sarcină copleșitoare, căci de față erau probabil cele trei aliate mature, Ana Dalassena, Maria de Alania și poate Evdochia Makrembolitissa, și niciuna dintre ele nu arăta bunăvoință față de tânăra Irina. Cu siguranță o intimidau și mai mult cu remarcile lor la ocaziile neoficiale, când aceste trei împărătese cu experiență o întâlneau în cercurile imperiale ale Capitalei, când serveau ceea ce ar fi echivalentul cafelei de dimineață.[85]

SOȚIE ȘI ÎMPĂRĂTEASĂ

În acești primi ani, Irina a deprins tacticile de supraviețuire, iar tenacitatea ei a dat roade pe măsură ce situația i se consolida treptat, iar influența soacrei sale scădea. După cum afirmă Zonaras, Irina a fost la început neglijată, dar mai târziu Alexios ajunse să o iubească și ea câștigă o mare influență asupra lui.[86] Acest lucru s-a întâmplat însă abia cu timpul. Ana Comnena, fiica lor cea mare, prezintă desigur căsnicia părinților ca fiind ideală, dar nici chiar ea nu are multe de spus despre influența Irinei la

Curte în timpul primilor ani, deşi atunci când Alexios încerca să strângă bani, după ce pierduse oraşul Dyrrachion, căzut în mâinile normanzilor în octombrie 1081, Irina a fost prima care a contribuit din averea personală: „a oferit tot ceea ce moştenise de la tatăl şi de la mama ei, în speranţa că făcând asta îi va îndemna şi pe alţii să-i urmeze exemplul."[87] În rest, se vorbeşte numai despre Ana Dalassena. Irina nu este menţionată nici în momentul fugii familiei Comnenilor din oraş (cealaltă purtătoare de cuvânt a femeilor din familie era Irina a Georgiei, soţia lui Isaac) şi nici în timpul încarcerării lor în mănăstirea Petrion, iar când Alexios a avut mustrări de conştiinţă în urma loviturii de stat, el a consultat-o numai pe mama sa.[88]

După retragerea Anei Dalassena din viaţa publică, spre sfârşitul deceniului 1090, Irina a trecut în prim-plan. Un alt factor care i-a sporit prestigiul a fost încoronarea fiului ei, Ioan, ca asociat la domnie, în septembrie 1092 – până în acel moment moştenitorul tronului nici măcar nu fusese fiul Irinei, ci Constantin, fiul Mariei de Alania (faptul că acest Constantin îi era văr de gradul al doilea nu a făcut situaţia mai uşor de acceptat).[89] În primii săi şaptesprezece ani de domnie, Irina fusese de multe ori însărcinată şi născuse nouă copiii, astfel încât prima împrejurare în care aflăm de vreo implicare politică din partea ei a avut loc la peste douăzeci de ani după urcarea sa pe tron, în anul 1102, când a intervenit, la cererea fiicei ei, Ana, pentru a împiedica orbirea lui Mihail Anemas.[90] Dar, odată ce vremea acestor sarcini a trecut, iar ea nu a mai avut grija unor prunci, a început chiar să-l însoţească pe Alexios în campanii, se pare la cererea acestuia, atât pentru a-l îngriji (Alexios suferea de „gută", probabil artrită), cât şi, după cum spune Ana Comnena, pentru a-l feri de conspiraţii şi de pericolul de a fi otrăvit: fiul ei cel mare, Ioan, era deja destul de vârstnic pentru a-i ţine locul tatălui său, atunci când acesta era absent. În septembrie 1105, Alexios, aflat la Tesalonic, unde lupta împotriva invaziei conduse de Bohemond, i-a cerut Irinei să vină acolo, iar Ana îşi dă osteneala să precizeze că a rămas ascunsă privirilor şi că doar lectica ei, trasă de doi catâri şi acoperită cu baldachinul imperial, lăsa să se vadă

că însoţea armata.[91] Când Alexios a rugat-o din nou să vină cu el, doi ani mai târziu, într-o altă campanie împotriva lui Bohemond în noiembrie 1107, ea l-a însoţit şi a reuşit pe drum să zădărnicească o tentativă de asasinat. Ajungând la Mestos, Irina a dorit să se întoarcă la palat, însă Alexios a insistat să meargă mai departe. Au iernat la Tesalonic, iar ea a revenit în Capitală în primăvara următoare, pe când Alexios şi-a urmat drumul spre vest.[92]

Pe măsură ce Alexios îmbătrânea, simţea tot mai mult nevoia de a fi împreună cu ea: în anul 1116, temându-se de o revenire a atacurilor de gută, precum şi de duşmanii de la Curte, aflaţi în propriul său anturaj, el hotărî că avea nevoie de îngrijirea ei iubitoare şi caldă şi o chemă de la Prinkipo în localitatea Aer, din apropierea Nicomidiei, unde se afla în campanie împotriva turcilor. După două zile, în zori, vestea unui atac din partea turcilor îi surprinse pe cei doi încă în pat; când un mesager plin de sânge se aruncă la picioarele lui Alexios spre a-i raporta că turcii se apropiau, Alexios îi permise Irinei să se întoarcă la Constantinopol, iar ea navigă până la Helenoupolis pe galera rezervată împărăteselor: urma să se întâlnească cu el la Nicomidia, după trecerea oricărui pericol.[93] Mai existaseră împărătese care participau la campanii, dintre care cea mai cunoscută era faimoasa Martina, dar acest fapt stârni totuşi comentarii: s-au făcut glume şi s-au scris pamflete la adresa Irinei, care îşi însoţea soţul,[94] iar Ana este nevoită să insiste mult asupra decenţei şi cuviinţei cu care călătorea ea, subliniind că numai marele devotament conjugal o făcuse pe mama ei să-şi depăşească reticenţele şi să-şi însoţească soţul. Într-adevăr, ea pare să fi avut reţineri reale, iar dorinţa lui Alexios de a o avea lângă el, chiar şi în situaţii destul de periculoase, ar fi putut avea şi un motiv mai puţin sentimental. Desigur, în relatarea Anei despre ultimele zile de suferinţă ale lui Alexios, Irina s-a dovedit a fi de neînlocuit; i-a chemat pe cei mai buni medici, îl ridica pentru a-l ajuta să respire şi îi era mereu aproape, chiar poruncind să se construiască un pat special, pe care împăratul putea fi purtat prin cameră, pentru a-i uşura întru câtva suferinţa.[95] Ultimele etape ale bolii sunt descrise în termeni foarte

mișcători: vorbindu-i despre simptomele care se înrăutățeau, Alexios o numește „sufletul meu drag" (φιλτάτη ψυχή), iar la moartea lui împărăteasa a fost copleșită de jale.[96]

UN „MONUMENT VIU DE ARMONIE"[97]

Acest portret de împărătească model pe care i-l conturează mamei sale îi face cinste Anei pentru iubirea ei filială. Mama sa, așa cum o zugrăvește ea, ar fi preferat să evite toate îndatoririle publice și să se izoleze în palat, ocupându-se cu studiul Scripturii: să nu uităm că devotamentul matern și evlavia erau, în anii 1080 și 1090, trăsăturile definitorii cerute femeilor din familia imperială.[98] Irina era de asemenea extrem de frumoasă, „Atena care s-a arătat oamenilor", o „adevărată statuie a Frumuseții", ca și celelalte femei înrudite cu Ana.[99] Generozitatea și bunătatea ei erau nespus de mari: după înăbușirea conspirației lui Anemas, Alexios îi dăruise vila luxoasă a unuia dintre conspiratori, Ioan Solomon. Irinei însă i se făcu milă de soția acestuia și îi restitui casa neatinsă.[100] Le permitea cerșetorilor să intre la ea, iar în anul 1105 și-a luat la ea toți banii de care dispunea atunci când l-a însoțit pe Alexios în campanie. Primul lucru pe care îl făcea, de îndată ce poposeau, era să-și deschidă cortul celor veniți cu jalbe. Niciun cerșetor nu pleca de la ea cu mâinile goale și de asemenea împărțea cu dărnicie sfaturi bune: toți cei care erau apți de muncă erau încurajați să își găsească de lucru și să nu trăiască din milă. Tot ea a reconstruit și restaurat și mănăstirea închinată Maicii Domnului Kecharitomene, deși s-a observat că în *typikon,* sau documentul ctitoriei, erau favorizate numai membrele familiei: era clară preferința pentru femeile aristocrate și numărul de călugărițe era provizoriu stabilit la douăzeci și patru, cu șase slujnice. Mănăstirea a fost lăsată moștenire mai multor generații de femei din familie, iar doamnele de rang imperial primeau privilegiul de a avea clădiri luxoase, cu curți mari, băi, câte două slujnice fiecare și mâncare ori băutură la discreție, după cum doreau; de asemenea, se stipula că ele puteau

părăsi mănăstirea pentru două sau trei zile spre a-şi vizita rudele suferinde şi că puteau primi vizite din partea bărbaţilor.[102]

În plus, Irina îşi cultiva intersul pentru literatură: poeţii de curte, Prodromos şi Kallikles, i-au scris texte cu dedicaţie sau epitafuri la cerere.[103] Ca şi Maria de Alania, ea era protectoarea multor cărturari şi era chiar bine instruită în domeniul teologiei, iar fiica ei menţionează preferinţa Irinei pentru dificilele lucrări ale Sfântului Maxim Mărturisitorul.[104] Scrierea cea mai importantă care i-a fost dedicată este istoria ginerelui ei, Nichifor Bryennios;[105] era prietenă foarte apropiată cu profesorul de retorică Mihail Italikos, mai târziu arhiepiscop de Philippopolis, şi cu Gheorghe Tornikios, mitropolitul Efesului.[106] Se cuvenea ca Irina să aibă o fiică precum Ana Comnena, care a scris biografia tatălui său şi a jucat un rol esenţial în renaşterea studiului lui Aristotel, deşi se pare că Ana nu a urmat toate disciplinele cu aprobarea părinţilor, ci a trebuit să le studieze pe ascuns, cu ajutorul eunucilor palatului.[107]

Este uşor să te prefaci că puterea nu te interesează, dacă nu ţi se dă de ales. Se pare că Irina era îndepărtată cu grijă de toate ocaziile în care ar fi putut lua o decizie, mergându-se chiar până acolo încât nu a participat nici la aranjarea căsătoriilor propriilor copii. Dacă mai târziu soţiile din străinătate care intrau în familia imperială luau numele de Irina, probabil ca un omagiu adus ei, Zonaras ne spune că Alexios a aranjat nu numai căsătoriile propriilor lui copii, ci şi pe cele ale copiilor fratelui său Isaac: Irina nu este menţionată.[108] Într-un singur caz însă ni se spune că ea a anulat o căsătorie, şi anume pe cea a fiicei sale Evdochia, deoarece considera că ginerele ei, Iasites, nu îşi trata soţia aşa cum se cuvenea unei prinţese: a profitat de faptul că Evdochia se îmbolnăvise, pentru a o tunde în monahism, iar Iasites a fost alungat din palat.[109] În împrejurări când alte împărătese ar fi preluat funcţia de regentă în Capitală, cât timp împăratul era absent, Irina călătorea împreună cu soţul său. Influenţa ei consta mai ales în puternica reţea de relaţii de rudenie cu familia Ducas, care era în sine esenţială pentru menţinerea la putere a Comnenilor, şi în faptul că dispunea de mari resurse financiare, dar în mod direct Irina nu avea niciun cuvânt de spus în

chestiuni administrative sau în încheierea unor alianțe de familie.[110] Poate că își dorea o astfel de implicare: date fiind împrejurările morții lui Alexios, putem presupune că unul dintre motivele pentru care acesta o lua pe Irina cu el în campanii putea fi intenția lui de a o ține departe de Capitală, astfel încât să nu poată complota și să nu îi stea în cale lui Ioan. Ea și-a păstrat un puternic simț al legăturilor de familie și, într-o situație dificilă, ar fi putut lua partea facțiunii Ducas.[111] Deși fusese principalul temei al urcării lui Alexios pe tron – căci nu ar fi obținut sprijinul familiei Ducas fără ea[112] – în familie nu era socotită decât un pion, care nu juca efectiv niciun rol la putere. Probabil acest lucru i-a creat resentimente.

TRANZIȚIA ȘI PRELUAREA PUTERII

Una dintre marile omisiuni ale cronicii Anei Comnena este faptul că nu menționează cum, la moartea tatălui, ea și mama ei au încercat să deturneze succesiunea de la fratele ei Ioan Comnenul, la soțul Anei, cezarul Nichifor Bryennios.[113] Motivul Anei este limpede: dorea să fie împărătească. Motivația Irinei este mai puțin clară: poate că socotea că îi venise rândul să decidă, iar Ana era favorita. Alexios se așteptase la necazuri din partea Irinei și le ceruse rudelor să jure că nu-l vor accepta decât pe fiul său Ioan drept împărat; a făcut acest lucru în secret, însă Irina află. În ceea ce îl privea, Ioan își crease un alt grup de susținători.[114] Este clar că se ducea o luptă pentru putere între Ioan și femeile din familia imperială; se pare că un alt frate, Andronic, era de partea mamei sale.[115] Planul Irinei era să îl ponegrească pe Ioan în fața lui Alexios, lăudând în schimb virtuțile și calitățile ginerelui ei, Bryennios, iar când a preluat guvernarea, din cauza bolii lui Alexios, ea i-a predat acestuia sarcinile administrative.[116] Insistențele pe lângă soțul ei, care zăcea acum pe moarte în palatul de la Mangana, nu aveau niciun rezultat: Alexios se prefăcea pur și simplu că nu aude, iar când ea susținea într-una că Ioan nu se afla alături deoarece încerca să îi uzurpe tronul, Alexios doar zâmbea; se spunea că, la plecarea

lui Ioan, Alexios pusese la cale cu el ocuparea Marelui Palat și îi dăduse deja inelul său, într-un moment în care Irina nu era de față.[117] Choniates menționează că ea ar fi spus: „Ah, soțul meu, în viață ai fost meșter la tot felul de înșelăciuni, ai știut să vorbești cu două înțelesuri, și nici chiar acum, când părăsești din viața aceasta, nu îți schimbi felul de a fi."[118] Irina câștigase sprijinul gărzii varege și este sigur că își crease o facțiune suficient de puternică pentru ca Ioan să se teamă de ea: el a fost nevoit să intre în palatul imperial cu forța și se aștepta să întâmpine opoziție din partea familiei.[119] I-a fost mai ușor, deoarece Bryennios însuși nu a făcut nicio încercare de a ocupa tronul, deși absența lui Ioan însemna că nu erau îndeplinite îndatoriri esențiale. Zonaras arată cum cadavrul împăratului, care murise în ziua de 15 august 1118, a fost neglijat într-un mod scandalos, fără a fi scăldat așa cum cerea ritualul și fără a fi înveșmântat în ținuta imperială după cum prevedea ceremonialul, deoarece Ioan era prea ocupat să-și consolideze situația pentru a participa la funeralii.[120]

Ultimele cuvinte adresate de Alexios Irinei în *Alexiada* sunt destul de enigmatice: „În loc să te lași pradă valului de jale care te-a cuprins, de ce nu te gândești la situația ta și la primejdiile care te amenință acum pe tine?"[121] Aici Ana aruncă bănuieli asupra modului în care Ioan și-a tratat mama și sora, după urcarea pe tron. Dar moartea lui Alexios nu a fost desigur atât de pașnică pe cât ar dori Ana să credem. Irina încerca în mod deliberat să împiedice transferul puterii și să-și instaleze propriul candidat, iar Alexios era conștient de acest lucru.

Planul a eșuat, însă Ioan s-a arătat remarcabil de iertător. Dar mai târziu în cursul acelui an a fost urzit un alt complot de către Ana Comnena, tot în favoarea lui Bryennios. Atentatul, o încercare de a-l asasina pe Ioan în timp ce se afla la palatul din Philopation, nu a reușit deoarece din nou Bryennios nu a acționat la timp. Ana era furioasă, dar de această dată Irina nu era de acord nici cu încercarea de asasinat și nici cu intenția de lovitură de stat. Se spune că ar fi declarat: „în lipsa unui succesor este necesar să cauți un împărat, dar un monarh aflat deja pe tron nu trebuie înlăturat" – ceea

ce demonstrează o bună înțelegere a realităților legitimării prin intermediul femeilor în Bizanț. Conspiratorilor li s-au confiscat proprietățile, deși mulți le-au recăpătat mai târziu, inclusiv Ana.[122] Cu toate acestea, este evident că Ioan nu se simțea bine avându-le pe Irina și pe Ana în preajmă. Au fost convinse să accepte o semiretragere la mănăstirea Irinei, numită Kecharitomene, deși nu au fost călugărite, iar acolo Ana avea să scrie povestea epocii de aur, în care avea rang și ambiții imperiale. Nu se cunoaște precis anul morții Irinei: este posibil ca ea să fi murit în ziua de 19 februarie 1123 sau 1133.[123]

Atât Irina, cât și Ana au fost dezamăgite, căci metoda de legitimare care funcționase în cazul Mariei de Alania nu a dat rezultate atunci când au avut nevoie: Anei i-ar fi convenit să urmeze exemplul mamei, al bunicii și al potențialei sale soacre și să devină împărătească. Irina și Ana au eșuat, nu din cauză că femeile ar fi devenit mai puțin importante și mai supuse în cadrul familiei Comnenilor,[124] ci deoarece vremurile nu le erau favorabile. Femeile nu și-au pierdut autoritatea sub Comneni: ele și-au păstrat-o chiar în perioade de tranziție și de criză, atunci când succesiunea era disputată, adică atunci când femeile avuseseră putere și în trecut. În timpuri de stabilitate, atunci când exista un moștenitor adult legitim, ele dețineau întotdeauna prea puțină putere de a influența evenimentele. Iar femeile Comnene își erau propriii dușmani în acest sens, din motive de ordin biologic: mame a numeroși copii, ele erau direct răspunzătoare pentru perpetuarea dinastiei și îngrijirea pruncilor și astfel nu existau împrejurări propice pentru implicarea lor în transferul autorității. Motivele pentru care Irina a susținut pretențiile fiicei sale împotriva drepturilor fiului ne rămân nelămurite, deși este clar că setea de putere existase întotdeauna în stare latentă, înăbușită de-a lungul anilor în care a fost împărătească. Irina era mai mult decât pregătită și dornică să influențeze transferul de putere la moartea soțului, iar dacă ea, sau fiica ei, Ana, ar fi rămas văduvă și regentă a unui fiu minor, fără îndoială s-ar fi dovedit la fel de capabilă să guverneze ca și Evdochia Makrembolitissa ori Ana Dalassena.

12.
MARIA DE ANTIOHIA
(1161 – 1182/1183)

Soţiile împăraţilor Ioan al II-lea şi Manuel I Comnenul nu au fost la fel de pricepute în manevrele politice precum împărătesele lui Alexios I. Piriska sau Piroshka, cel puţin, soţia de origine maghiară a lui Ioan al II-lea a fost eclipsată la începutul căsniciei sale de redutabila ei soacră, al cărei nume (Irina) l-a adoptat şi ea şi, deoarece se născuse într-o ţară străină, atunci când a trecut în prim-plan nu avea niciun grup de simpatizanţi care să o susţină în eventualele încercări de a interveni în problemele politice, chiar dacă ar fi dorit acest lucru.[1] Dar, de fapt, se pare că după căsătorie, în 1104, ea s-a dedicat fără alte ambiţii numeroasei sale familii cu opt copii şi faptelor de caritate şi a fost venerată ca sfântă după moarte; a murit probabil la 13 august 1134, cu numele de monahie Xenia, ca şi Ana Dalassena.[2] Nu avem motive să credem că Ioan şi Irina nu se potriveau; el îşi arată aprecierea pentru ajutorul ei în *typikon*-ul mănăstirii Pantokrator, pe care au ctitorit-o împreună, şi alături de care au construit un spital, deşi ea a murit la scurt timp după începerea lucrărilor, iar durerea lui la moartea soţiei este menţionată într-un poem scris de Kallikles.[3] Poetul de curte aminteşte de strămoşii ei, ceea ce arată că supuşii nu îi uitau originea[4] – în fond, era doar a doua împărătească născută în străinătate într-un

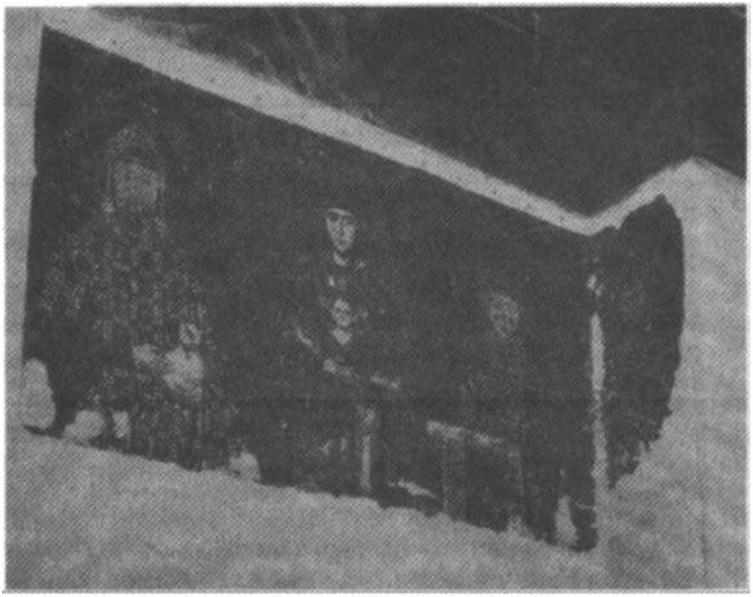

Planșa 25. Piriska (Irina), soția lui Ioan al II-lea Comnenul, mozaic aflat în galeria de sud a catedralei Sfânta Sofia, în care este reprezentată alături de soțul ei și de fiul ei cel mare, Alexios (foto: Dumbarton Oaks, Washington DC)

răstimp de câteva secole. Portretul ei se află în galeria de sud a catedralei Sfânta Sofia (*planșa 25*), paralel cu cel care îi reprezintă pe Zoe și pe Constantin al IX-lea Monomahul; este înfățișată cu un foarte bogat păr roșcat, omagiu peste timp adus frumuseții ei și demnității imperiale a unei împărătese consoarte.[5] Cronica lui Choniates, deși începe cu moartea lui Alexios I, nu o menționează pe Piriska și nici căsătoria acesteia cu Ioan al II-lea, ceea ce demonstrează că ea a influențat prea puțin politica timpului.

Se pot spune lucruri foarte asemănătoare despre prima soție a lui Manuel I, succesorul lui Ioan. Ioan a lansat moda căsătoriilor încheiate cu femei străine, aducând pentru cei patru fii ai săi câteva prințese ca mirese imperiale: identitatea unora dintre aceste prințese nu se cunoaște cu exactitate,[6] dar se știe că fiul său cel mai mic, Manuel, care avea să-i urmeze la tron, s-a căsătorit de două ori, de

fiecare dată cu o occidentală. Prima lui soție, Berta de Sulzbach, cumnata împăratului german Conrad al III-lea, cunoscută de bizantini și sub numele de Irina, a fost o împărăteasă care nu s-a remarcat prin nimic: Manuel a amânat căsătoria cu ea până în 1146, la trei ani după ascensiunea la tron, iar ea nu a reușit să se ridice la înălțimea standardelor de eleganță impuse împărăteselor, dedicându-se în schimb literaturii și faptelor de caritate. Era independentă din fire și avea tăria convingerilor sale; s-a delimitat de strălucirea și de frivolitatea Curții prin ideea că numai „proastele" recurgeau la cosmetice precum creionul de ochi sau pudra pentru a-și sublinia frumusețea.[7] Manuel era vestit pentru idilele sale și gustul său pentru femei frumoase, așadar nu este deloc surprinzător că Berta era eclipsată de amantele lui, în special de fiica surorii împăratului, Teodora, care făcea parte din suita împărătesei.[8] Vasile al Ohridei afirma că Berta nu dădea dovadă de aroganța și superficialitatea la care s-ar fi așteptat din partea unei occidentale, fiind în schimb recunoscută pentru smerenia, modestia și evlavia ei, ceea ce trădează probabil neîncrederea generală față de împărătesele venite din Apus.[9] Iar elogiile poeților Curții la adresa descendenței ei regale apusene reflectă probabil conștiința originii ei străine,[10] pe care ea încerca să o uite studiind literatura greacă, comandând lucrări precum *Alegoriile Iliadei*, scrisă de Tzetzes în versuri simple grecești. În această privință, ea își imita probabil cumnata, pe *sebastokratorissa* Irina, văduva lui Andronic, fratele mai mare al lui Manuel, care probabil se născuse tot în Apus.[11] Berta a născut două fiice, între anii 1150 și 1160, numite Maria și Ana; cea din urmă muri la vârsta de patru ani. În 1147, patriarhul Cosma îi blestemase pântecele, după ce fusese acuzată de erezie, astfel încât să nu nască fii. În multe privințe, Berta se aseamănă cu Piriska; amândouă au murit înaintea soților, fără a avea ocazia să joace vreun rol pe scena politică bizantină, deși Kinnamos consemnează că Berta a susținut imaginea de erou a lui Manuel „în plin Senat", ceea ce a contat mult pentru modul în care a fost receptată Cruciada a doua.[12]

La moartea Bertei, survenită spre sfârșitul anului 1159 sau la începutul lui 1160, lui Manuel îi rămăsese o singură fiică, Maria.

Deşi jelea amarnic, conform datinii („plângerea lui era ca răgetul unui leu"), Manuel dorea să se recăsătorească cât mai curând. Fiul său nelegitim Alexios, născut de nepoata lui, Teodora, fu numit *sebastokrator*, şi în 1165/1166, Manuel îi desemnă drept succesori la tron pe fiica sa Maria şi pe logodnicul acesteia, Bela (Alexios) al Ungariei, ca viitori împărat şi împărătească, în lipsa unui moştenitor legitim.[13] După ce începuse negocieri pentru o alianţă cu Melisande de Tripoli, Manuel se căsători cu Maria de Antiohia, una dintre fiicele lui Raymond de Poitiers şi a lui Constance de Antiohia, nunta având loc în catedrala Sfânta Sofia, chiar în ziua de Crăciun a anului 1161.

MARIA DE ANTIOHIA ŞI MARIA PORFIROGENETA

Cronicarii contemporani socoteau că Maria se distingea printr-o frumuseţe excepţională: „atrăgea pe oricine, ca un magnet, prin strălucirea înfăţişării ei, tenul ei sidefiu, dispoziţia mereu plăcută, prin candoarea şi farmecul vorbelor ei".[14] O miniatură aflată într-un manuscris al documentelor Sinodului din 1166, în care apare alături de Manuel, ne-o arată blondă şi izbitor de frumoasă, purtând o coroană somptuoasă şi o rochie roşie cu model albastru, cu mâneci largi şi guler înalt, decorat cu perle. Roba îi este presărată cu pietre preţioase, albastre şi roşii, în mână ţine un sceptru bătut cu nestemate şi poartă pantofii roşii imperiali (*planşa 26*).[15] Se născuse între 1140 şi 1150; tinereţea şi înfăţişarea ei, precum şi originea ei străină, oricât erau de ideale pentru îndeplinirea rolului ceremonial de împărătească consoartă, nu i-au fost de niciun folos, căci ea a devenit foarte nepopulară în Capitală după moartea lui Manuel, ca regentă pentru fiul ei minor, Alexios al II-lea. A avut de înfruntat în special puternica opoziţie a fiicei ei vitrege, Maria (Porfirogeneta).[16] La moartea lui Manuel, Maria, fiica primei soţii a lui Manuel, Berta de Sulzbach, avea aproape treizeci de ani, aşadar nu era cu mult mai tânără decât mama ei

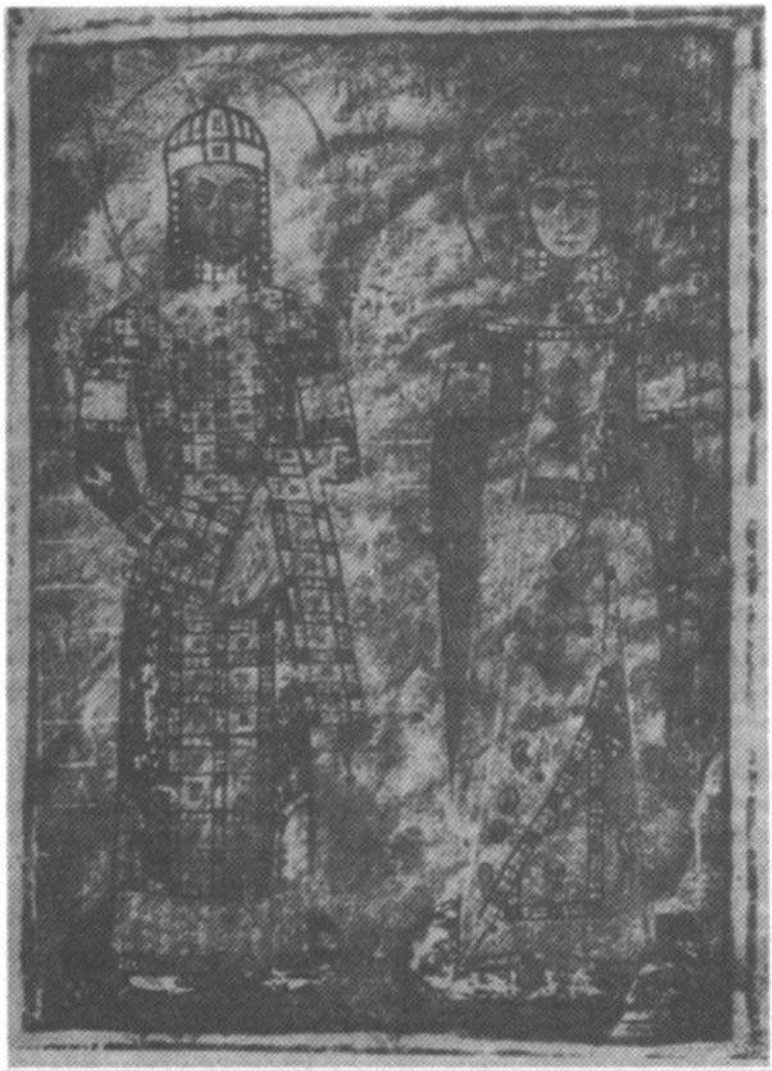

Planșa 26. Manuel I Comnenul și Maria de Antiohia (*Vat. gr.* 1176, f. IIr). [Preluat din J. Spatharakis (1976) *The Portrait in Byzantine Illustrated Manuscripts*. Publicat de Ed. Brill, Leiden, Olanda]

vitregă. Se născuse probabil în martie 1153, fiind aclamată ca împărăteasă la naștere, și, după ce așteptase zadarnic să încheie vreuna dintre glorioasele alianțe negociate cu regii din Apus, s-a căsătorit în cele din urmă, în februarie 1180, la o vârstă înaintată pentru o mireasă din societatea bizantină, cu Renier de Montferrat, care primi rangul de cezar și care era cu mult mai tânăr decât soția sa, având în jur de șaptesprezece ani. După cum relatează Choniates, Maria împlinise treizeci de ani și se spunea că era solidă ca un bărbat și disperată să se căsătorească.[17] Nunta lui Renier cu Maria a fost la scurt timp urmată de logodna încheiată între Agnes-Ana de Savoia, fiica în vârstă de opt ani a lui Ludovic al VII-lea al Franței, cu fiul lui Manuel, Alexios al II-lea.[18]

Întâlnirea celor două prințese este descrisă într-un manuscris prin care Agnesei i se urează în versuri bun venit în noua ei patrie, arătând cum peste șaptezeci de doamne din casa imperială au fost desemnate să o întâmpine, una dintre ele fiind trimisă înainte pentru a o învești cu augusta în vederea acestei ocazii; *basilissa* Maria Porfirogeneta a ieșit din oraș pentru a-și omagia noua cumnată, primind-o într-un cort ridicat în afara zidurilor.[19] *Planșa 27* redă sosirea Agnesei în Capitală și momentul în care ea adoptă costumația bizantină de curte.[20]

Maria și Bela al Ungariei fuseseră moștenitorii lui Manuel până la nașterea fratelui ei, Alexios al II-lea, în anul 1169, iar după ce logodna ei cu Bela a fost anulată, Maria i-a fost propusă pentru căsătorie lui William al II-lea al Siciliei, lui Ioan Fără-de-țară, fiul cel mai tânăr al lui Henric al II-lea al Angliei, și lui Henric, fiul lui Frederick Barbarossa.[21] Deși speranțele ei de a deveni fie împărăteasă în Bizanț, fie de a încheia o căsătorie potrivită cu un rege din Apus fuseseră deocamdată zădărnicite, ea nu se sfia să intervină în probleme de politică după moartea tatălui său și a fost una dintre prințesele Comnene cu spirit independent, născută în purpură ca și Ana Comnena și Maria, sora lui Ioan al II-lea, care dejucase complotul urzit de soț împotriva fratelui ei.[22] Cronicile contemporane nu lasă să se înțeleagă că Maria Porfirogeneta ar fi urmărit tronul pentru sine, dar este foarte posibil ca ea să se fi considerat

cel puțin la fel de potrivită pentru funcția de regentă ca și mama sa vitregă.[23] Maria a rămas în palat, încă necăsătorită, timp de aproape un deceniu după nașterea fratelui său și probabil exista deja o ostilitate reciprocă între cele două Marii, chiar înainte de instituirea regenței: lucrul acesta se deduce din poemul scris de un admirator al împărătesei pentru a sărbători sosirea Agnesei, poem în care se subliniază superioritatea noii prințese latine față de cumnata sa.[24]

NOUA REGENTĂ

Singura implicare în politică a Mariei de Antiohia consemnată în timpul domniei lui Manuel este momentul în care interpretul Aaron Isaakios i-a sfătuit pe niște emisari, în timpul unei audiențe, să nu accepte prea repede cererile împăratului. Maria, care înțelegea cuvintele interpretului, i-a dezvăluit mai târziu această trădare lui Manuel, care l-a pedepsit cu scoaterea ochilor.[25] Este clar că Maria participa la primirea trimișilor străini și desigur era un element util în relațiile diplomatice ale lui Manuel cu regii din Apus. Din păcate, nu a rămas însărcinată mulți ani. Apoi, după o pierdere de sarcină, în septembrie 1169 a dat naștere moștenitorului mult așteptat, Alexios al II-lea, unicul fiu legitim al lui Manuel.[26] Fuseseră căsătoriți din anul 1146 și a fost un moment de sărbătoare triumfală:

> „Camera imperială rezervată nașterilor, Porphyra, a fost pregătită și împodobită; tavanul era acoperit cu stofe groase purpurii «cusute în falduri dese» de țesătoarele palatului, pe când pereții exteriori erau îmbrăcați în mătăsuri. Înăuntru se afla un pat de naștere aurit cu baldachin, drapat cu perdele brodate cu fir de aur și acoperit cu cuverturi împodobite cu perle. Lângă pat se afla o canapea mică, și ea bogat drapată, în așteptarea pruncului nou-născut [...]"[27]

După naștere, un pantofior de nou-născut roșu, brodat cu perle, a fost atârnat de galerie, deasupra intrării Marelui Palat, în sunetul unei fanfare de trompetiști etiopieni și bizantini, cu

Planșa 27 Întâmpinarea prințesei Agnes (Ana) a Franței *(Vat. gr.* 1851, f.3v). [Preluat din J. Spatharakis (1976) *The Portrait in Byzantine Illustrated Manuscripts*. Publicat de Brill, Leiden, Olanda]

trâmbițe de argint. Choniates adaugă amănuntul că împăratul, îngrijorat și nerăbdător, își consulta mereu astrologul.[28]

Manuel se preocupa de prevederile necesare în eventualitatea că el ar fi murit înainte ca Alexios să devină major și, pe 24 martie 1171, la optsprezece luni după nașterea lui Alexios, Manuel le ceru demnitarilor, nobilimii, patriarhului și Sinodului să depună jurământul de fidelitate față de el și de fiul său, Alexios: în caz că Manuel ar fi murit pe când Alexios era încă minor, ei jurau să-l accepte pe acesta drept împărat, dar să se supună Mariei ca regentă, cu condiția ca ea să se călugărească, fiind tunsă în monahism conform canoanelor, și să apere onoarea imperiului și a fiului ei.[29] Se pare că patriarhul Teodosie Boradeiotes ar fi fost asociat la regență cu Maria: dacă într-adevăr așa este, atunci Maria a reușit să-l marginalizeze.[30] Ne putem doar imagina reacția Mariei în fața acestor restricții, dar cum singura împărătească căreia i se mai impuseseră astfel de condiții era Evdochia Makrembolitissa, care nu a fost tunsă în monahism, nu este greu de presupus că s-a simțit nedreptățită. Luând măsuri care o împiedicau să se recăsătorească, Manuel ridica obstacole legale împotriva eventualității unui al doilea soț, care ar fi periclitat ascensiunea la tron a lui Alexios. Maria a avut la dispoziție zece ani în mediul lax al Curții lui Manuel, pentru a se obișnui cu gândul soartei sale viitoare de călugăriță, iar la moartea lui survenită în septembrie 1180, ea a îmbrăcat rasa, luând numele de „Xenia", același pe care îl primiseră atât Ana Dalassena, cât și Piriska. Tunderea în monahism s-a petrecut împotriva voinței ei, după cum dovedește faptul că, la numai câteva luni după aceea, s-a zvonit că Maria, acum regentă pentru fiul ei Alexios al II-lea, în vârstă de unsprezece ani, ar fi avut o legătură cu *protosebastos* și *protovestiarios* Alexios, nepotul de unchi al lui Manuel, cel mai mare dintre *sebastoi*.[31]

Occidentalii deveniseră tot mai nepopulari în timpul domniei lui Manuel, iar cetățenii cunoșteau prea bine originea Mariei,[32] pe când politica dusă de regimul ei era socotită ca favorabilă latinilor.[33] Era înconjurată de o ceată de rude ambițioase și lacome, cu toții sperând să ajungă la cârma imperiului, iar situația a fost înrăutățită de faptul că Alexios nu fusese de fapt încoronat formal. Ca

împărătească regentă cu un fiu minor, mai ales că acesta avea o soră mai vârstnică și numeroși veri înșetați de putere, Maria se afla într-o situație dificilă și periculoasă. Era tânără și atrăgătoare, iar Eustațiu ne spune că era „coaptă pentru dragoste": chiar și o simplă aluzie la faptul că avea o relație putea stârni un scandal. „Iubitul" ei, Alexios, era văduv[34] și Choniates menționează că exista un zvon potrivit căruia *protosebastos* urmărea să ocupe tronul. Nu era singurul pretendent: unii au prins să-și bucleze părul și să se parfumeze, pe când alții preferau să-și însușească banii publici, încercând să ajungă la putere prin metode mai practice.[35] Moștenitorul Alexios era socotit doar un copilandru necopt la minte și se povestește că nu îl interesau decât petrecerile tinerești, precum vânătoarea și cursele de care, fiind ignorat de cei care ar fi trebuit să-l instruiască.[36] Maria se afla așadar în plină luptă pentru putere, fără a avea însă pregătirea sau sprijinul unei familii pentru a face față evenimentelor, și și-a atras antipatia generală la Curte pe măsură ce lua beneficiile altor demnitari și i le atribuia lui *protosebastos* Alexios; mai mult, ei se temeau că această situație avea să fie perpetuată, ea urmând să-l facă împărat. Desigur, Maria era călugăriță, iar o căsătorie cu nepotul de unchi al fostului soț era una incestuoasă, dar probabil se putea trece peste acest fapt și peste jurământul depus în fața lui Manuel, sau ea ar fi putut să-i legitimeze ascensiunea și fără căsătorie. Bârfele s-au întețit, situația devenise intolerabilă: Andronic Comnenul, vărul lui Manuel, pe care Manuel îl exilase pentru trădare, susținea că era necesar să se întoarcă în Capitală deoarece *protosebastos*-ul era o amenințare la adresa tânărului împărat și din cauza urâtelor zvonuri care circulau pe seama mamei împăratului, „fiind trâmbițate de pe crestele zidurilor și pândind la porțile principilor și răsunând în întregul univers".[37]

„RĂZBOIUL SFÂNT"

Protosebastos-ul profita din plin de funcția sa, iar rapacitatea lui însoțită de avariție, precum și aroganța sa i-au adus la exasperare

pe curtenii înlăturați, mai ales după ce a dobândit controlul deplin asupra guvernării, convingându-l pe tânărul împărat să semneze un decret prin care toate documentele oficiale trebuiau ratificate de *protosebastos* personal.[38] Încă din februarie 1181, câțiva membri ai familiei, conduși de fiica lui Manuel, Maria, de soțul acesteia și de fiul nelegitim al lui Manuel, *sebastokrator*-ul Alexios, au început să conspire pentru a-l asasina pe *protosebastos*. Complotul a eșuat, fiind dezvăluit de unul dintre conspiratori. Maria de Antiohia însăși a prezidat procesul, avându-l alături pe fiul ei; implicarea ei este socotită de către Eustațiu necuviincioasă, și atât Eustațiu, cât și Choniates menționează că a fost un proces sumar și nedrept. Cei patru capi au fost întemnițați în Marele Palat; alți conspiratori au fost fie eliberați, fie exilați sau executați pe ascuns. Maria Porfirogeneta și Renier au aflat că urmau să fie arestați, însă au împiedicat acest lucru refugiindu-se în catedrala Sfânta Sofia și instigând la o rebeliune generală.[39]

Revolta Mariei Porfirogeneta era inspirată de ambițiile zădărnicite, de dezaprobarea față de relația ilicită a mamei sale vitrege, iar acum și de problema supraviețuirii politice. Ea se bucura de sprijinul și de simpatia clerului, a patriarhului Teodosie și a majorității populației. În catedrala Sfânta Sofia, Maria și Renier au fost întâmpinați de către patriarh și au refuzat propunerea unei amnistii, cerând ca ceilalți conspiratori să fie eliberați, iar *protosebastos* să fie înlăturat din funcție. Cum aceste cereri nu au fost satisfăcute, Sfânta Sofia a fost transformată în fortăreață, în ciuda protestelor patriarhului, și au fost angajați mercenari străini.[40] Populația era ferm de partea „cezarilor", agresându-i pe *protosebastos* și chiar pe Maria de Antiohia; un preot i-a declarat anatema pe amândoi pe hipodrom. Când cetățenii începură să jefuiască orașul, *protosebastos*-ul și împărăteasa au trecut la acțiune, mobilizându-și trupele. Ca susținător al Mariei Porfirogeneta, patriarhul își amânase pentru vinerea următoare obișnuita vizită la palat din Duminica Sfintelor Paști, când urma să schimbe sărutul păcii cu împăratul, căci se temea că va fi arestat. Era îngrijorat pe bună dreptate: *protosebastos*-ul îl sechestră în mănăstirea Hristos Pantepoptes și

încercă să-l depună, se pare împotriva voinței împărătesei, dar nu reuși, deoarece nu existau acuzații credibile la adresa lui, trebuind astfel să-l elibereze. Atacul împotriva patriarhului îi permise Mariei Porfirogeneta să-și prezinte cauza drept „război sfânt", ceea ce duse la mari pierderi umane. Eliberarea patriarhului din custodie a fost sărbătorită ca o mare victorie a cetățenilor.[41]

UN REGIM NEPOPULAR

Patriarhul reuși în cele din urmă să obțină un armistițiu, la începutul lunii mai, și, sub promisiunea că se vor comporta corect, „cezarii" au acceptat o amnistie în termenii propuși de patriarh: Maria Porfirogeneta a primit asigurări că nu va pierde nimic din onorurile și privilegiile sale și că nu vor exista represalii împotriva susținătorilor ei. Popularitatea împărătesei scăzuse și mai mult: Eustațiu relatează că era urâtă de întregul oraș, cu rare excepții, iar acum cu toții unelteau pentru înlăturarea ei; Andronic Comnenul, vărul lui Manuel, deveni unul dintre principalii conducători ai opoziției. Doi dintre fiii lui fuseseră implicați în conspirația Porfirogenetei, iar el fusese rechemat din exil de către diferiți demnitari și de Maria Porfirogeneta, pentru a-l proteja pe tânărul moștenitor, de vreme ce mama acestuia se dovedise incapabilă în calitate de tutore, și pentru a debarasa guvernul de *protosebastos*. El îi scrisese și patriarhului, declarându-și loialitatea față de Alexios.[42] Andronic aducea argumente de ordin politic, dar și moral, acuzând-o pe Maria de conspirație împotriva propriului fiu, și de „întinarea curăției coroanei" împreună cu *protosebastos*-ul, drept care cerea depunerea acestuia din funcție și retragerea Mariei la o mănăstire. De asemenea, el pretindea că Manuel îl numise drept unul dintre regenții care răspundeau de Alexios. După ce amiralul Andronic Kontostephanos îl părăsi, trecând de partea dușmanilor lui, *protosebastos*-ul a fost arestat printr-o lovitură de palat și pus sub paza gărzii varege; după câteva zile, a fost dus la Andronic, peste strâmtoare, și i s-au scos ochii.[43] Choniates comentează că,

dacă nu ar fi fost un caracter atât de slab, şi „un bâlbâit care îşi petrecea jumătate din zi dormind dus", ar fi putut opri intrarea lui Andronic în oraş, folosindu-se de banii din trezorerie şi de flotă pentru a-l învinge, dar în schimb îşi pierduse cumpătul. Regimul Mariei avea probabil şi probleme financiare: ea nu reuşise să construiască o mănăstire, aşa cum dorea; mănăstirea respectivă a fost ridicată nu de ea, ci de Isaac Angelos, deşi poate că acest lucru se explică prin faptul că evenimentele i-au zădărnicit intenţiile.[44] Maria deranjase echilibrul de forţe la Curte şi pusese în pericol succesiunea fiului ei, lăsând guvernarea în seama unui bărbat înrudit prin alianţă; mai mult, alesese unul cu picioare de lut, iar criticile lui Choniates la adresa slăbiciunii regimului o vizează atât pe ea, cât şi pe acest demnitar incapabil.

În aprilie 1182, Andronic a profitat de sentimentele antioccidentale ale populaţiei pentru a orchestra un masacru al „latinilor" din oraş, pe motiv că împărăteasa şi *protosebastos*-ul cumpăraseră sprijinul acestora cu daruri şi cu promisiunea de a le permite să jefuiască oraşul. Eustaţiu afirmă că aproximativ 60 000 de oameni au murit în masacru, deşi cifra este fără îndoială o exagerare.[45] În luna următoare, patriarhul Teodosie îi predă oraşul lui Andronic, protejând interesele tânărului împărat Alexios şi având grijă ca acesta să fie încoronat. Ceremonia a avut loc la data de 16 mai 1182, la câteva zile după sosirea lui Andronic, iar acesta intră în catedrala Sfânta Sofia purtându-l pe umeri pe Alexios şi comportându-se ca un devotat susţinător al acestuia.[46]

La sosirea lui Andronic în oraş, Maria de Antiohia şi Alexios s-au mutat în palatul de la Philopation, unde Andronic veni să-i aducă omagiile sale împăratului, deşi pe împărăteasă o trată în mod evident cu mai puţină curtoazie. Toate mişcările tânărului Alexios erau supravegheate îndeaproape şi nimănui nu i se permitea să discute nimic cu el. Împărăteasa era acum principalul obstacol în calea speranţelor lui Andronic de a conduce imperiul, din cauza jurământului care prevedea ca ea să guverneze până ce Alexios împlinea şaisprezece ani. Pentru a-l despărţi pe Alexios de mama sa, a fost orchestrată o campanie împotriva Mariei, iar

Andronic amenință că va pleca deoarece ea se opunea binelui statului și conspira împotriva împăratului: mulțimea a fost de asemenea îndemnată să o agreseze. Pentru a se apropia de tron cu încă un pas, Andronic le-a ordonat slujitorilor să-i otrăvească pe Maria Porfirogeneta și Renier. Principalul obstacol în calea înlăturării împărătesei rămânea acum patriarhul, dar Andronic amenință să asmută populația împotriva lui dacă refuza să coopereze și îl obligă să accepte în scris expulzarea Mariei din palat. Mai târziu, patriarhul demisionă, în august 1183, din cauza căsătoriei fiicei lui Andronic cu fiul nelegitim al lui Manuel: Andronic câștigase sprijinul populației, de care până nu de mult se bucura patriarhul Teodosie.[47]

Apoi Andronic se întoarse împotriva împărătesei: a cerut ca trei judecători să îi instrumenteze un proces sub acuzația de trădare. Când aceștia au cerut să știe dacă împăratul aprobase acest lucru, Andronic îi catalogă drept simpatizanți ai *protosebastos*-ului, iar populația i-a agresat. Maria de Antiohia făcuse greșeala de a cere ajutorul cumnatului ei, Bela al III-lea al Ungariei, într-o scrisoare prin care îi sugera să atace și să jefuiască pământurile din jurul orașelor Branicevo și Belgrad. Acum fu găsită vinovată de trădare de către un tribunal ai cărui membri îi erau ostili și închisă într-o celulă mică, aflată lângă Poarta de Aur, unde gărzile o maltratau și o batjocoreau. Fiul ei, Alexios, acum în vârstă de treisprezece ani, a semnat documentul care o condamna la moarte. Execuția fu amânată, deoarece fiul lui Andronic, Manuel, și cumnatul său, Gheorghe, au refuzat să o îndeplinească, dar la scurt timp după aceea, probabil spre sfârșitul anului 1182, ea a fost strangulată și îngropată pe țărmul mării. Astfel, tânărul împărat rămase lipsit de protecție: Alexios al II-lea a fost strangulat cu o coardă de arc, iar cadavrul i-a fost azvârlit în mare, închis într-un sicriu de plumb.[48]

Executarea Mariei a fost unanim condamnată, chiar și de către cei care o criticaseră: în definitiv, era împărătească și îi revenea conducerea până la majoratul fiului ei.[49] Nu fusese populară, dar este clar că Andronic se temea de reacția cetățenilor: după asasinarea ei, ordonă ca toate portretele ei expuse în public să fie

repictate, făcând-o să arate ca o femeie bătrână și ofilită, ca nu cumva aceste portrete să trezească simpatia populației.[50] Fusese vulnerabilă deoarece nu avea legături de familie pe care să se bazeze și nu fusese la fel de capabilă să conducă singură imperiul, precum Evdochia sau Ana Dalassena. În plus, era o țintă ușoară pentru cei cu vederi antioccidentale, în special când aceștia au fost incitați de sora născută în purpură a tânărului împărat, deși aceasta era ea însăși căsătorită cu un italian. Presupusa relație a Mariei de Antiohia cu *protosebastos*-ul Alexios nu numai că a dezechilibrat raportul de forțe de la Curte, ci a fost și pretextul invocat pentru a stârni dezaprobarea cetățenilor, fiind apoi ușor să se pretindă că faptele ei periclitau situația fiului minor, împăratul de drept, încălcând jurământul făcut lui Manuel de a „apăra onoarea imperiului". Faptul că Alexios era considerat ușuratic, chiar și pentru un adolescent, a alimentat criticile la adresa regenței ei într-un mediu în care calitățile de mamă ideală, așa cum le personifica de pildă Ana Dalassena, aveau cea mai mare însemnătate.

Împiedicând-o să se căsătorească după moartea sa – restricție care în mod evident a deranjat-o – Manuel îi legase mâinile, privând-o de posibilitatea protejării dinastiei, printr-o nouă căsătorie. Acest lucru, precum și faptul că femeile de origine străină erau în mod implicit dezavantajate în fața realităților autorității imperiale, însemna că Maria era vulnerabilă la atacurile inamicilor însetați de putere. Nu a avut cum să obțină sprijinul necesar pentru ca regimul ei să fie viabil: faptul că s-a bazat pe un bărbat înrudit cu soțul ei, precum și cererea de ajutor din partea rudei ei Bela nu au făcut decât să înrăutățească situația. Acest lucru nu înseamnă însă că femeile de rang imperial au fost marginalizate în secolul al doisprezecelea în sensul că nu se puteau implica în politică: Maria primise puterea, numai că nu avusese și condițiile necesare pentru a opera ca regentă. Însă atunci când Eufrosina Ducas a urcat pe tron, în calitate de consoartă a lui Alexios Angelos, apăru din nou o împărătească cu autoritate, care și-a demonstrat întregul potențial de dominare și tendințele autocratice, chiar din timpul domniei soțului ei.

13.
EUFROSINA DUCAS
(1195 – 1203)

Eufrosina Ducas, soţia lui Alexios al III-lea Angelos, făcea parte din familia Kamateros, una dintre marile familii de demnitari ale imperiului. Căsătoria ei cu Alexios a avut loc cu câţiva ani înainte de venirea lor la putere, în 1195, după ce Isaac al II-lea Angelos, fratele mai mic al lui Alexios, a fost detronat şi i s-au scos ochii. Eufrosina era o figură reprezentativă a acelui tip de femei abile şi cu caracter puternic, născute în Bizanţ, care au aparţinut familiei imperiale – o demnă urmaşă a Evdochiei Makrembolitissa şi a Anei Dalassena, precum şi a Irinei Ducas, care au ştiut să urmărească avantajele familiei şi au avut conştiinţa clară a rangului şi importanţei proprii. Intrând prin căsătorie în familia Angelos, care deşi nobilă era lipsită de influenţă, Eufrosina nu bănuia, desigur, că avea să ajungă astfel pe tron, dar, odată ce s-a ivit ocazia, s-a adaptat fără probleme rangului şi prerogativelor imperiale.

Eufrosina era o urmaşă a cezarului Ioan Ducas – fratele lui Constantin al X-lea Ducas şi bunicul împărătesei Irina Ducas – probabil ca descendentă a fratelui acestuia, Mihail, a cărui fiică, numită şi ea Irina, s-a căsătorit cu *logothete* Grigorie Kamateros.[1] Este semnificativ faptul că Eufrosina însăşi folosea numele Ducas, preferând să-şi evidenţieze astfel legăturile cu familia imperială,

și nu înrudirea cu familia de demnitari Kamateros.[2] Tatăl Eufrosinei, Andronic Ducas Kamateros, fusese eparh al orașului Constantinopol și *megas drungarios*. El deținea și rangul de *pansebastos* și, ca teolog învățat, era unul dintre miniștrii apropiați lui Manuel I Comnenul, contribuind la aplicarea politicii ecleziastice: una dintre îndatoririle lui era să se ocupe de transcrierea dezbaterilor teologice desfășurate între Manuel și emisarii Bisericii catolice ori ai celei armene. În anul 1161, făcuse parte din ambasada trimisă să o escorteze pe Maria de Antiohia la Constantinopol spre a se căsători cu Manuel.[3] Choniates, care dovedește o oarecare antipatie față de familia Kamateros, din motive pe care le vom arăta mai jos, îi face un portret foarte neplăcut lui Ioan Kamateros, fratele lui Andronic și unchiul Eufrosinei, care, în timpul domniei lui Manuel I, era *logothete tou dromou* și tovarășul de băutură al împăratului. Pe acesta îl descrie ca fiind „cel mai lacom și cel mai mare băutor dintre toți oamenii": se pare, deși nu putem lua această afirmație în sens literal, că, într-adevăr, Kamateros avea o slăbiciune pentru fasolea verde, consumând recolta unei grădini întregi, crudă, atunci când se putea, și luând cu el ceea ce nu putuse mânca.[4]

Fratele Eufrosinei, Ioan, care fusese și el eparh, a fost întemnițat pentru că i se opusese lui *protosebastos* Alexios, în anul 1181; după asasinarea lui Andronic Comnenul, el a fost probabil numit *logothete tou dromou* de către Isaac al II-lea.[5] Un alt frate, Vasile Kamateros Ducas, care fusese *logothete tou dromou* sub Manuel, a fost pedepsit cu orbirea pentru că se ridicase împotriva lui Andronic Comnenul, dar a revenit sub Alexios al III-lea și Eufrosina, probabil ca *logothete tou genikou*.[6] Doi membri ai familiei Kamateros au fost patriarhi sub frații Angelos: Vasile al II-lea Kamateros, între anii 1183 și 1186, și Ioan al X-lea Kamateros, văr de gradul al doilea cu Eufrosina, din 1198 până în 1206, pe când Ioan Kamateros, cu rangul de *epi tou kanikleiou* (păstrător al călimării imperiale), a devenit arhiepiscop al Bulgariei.[7] Cumnatul Eufrosinei, Mihail Stryphnos, căsătorit cu sora ei, Teodora, a fost numit *megas dux*, primind comanda flotei.[8] Este clar că familiei Eufrosinei i se cuvine

titlul de „cea mai puternică dinastie de demnitari de la sfârșitul secolului al doisprezecelea“[9], situație la care cu siguranță ea a contribuit personal. Identitatea primei soții a lui Isaac Angelos nu este cunoscută, în schimb este probabil semnificativ faptul că mama fraților Isaac și Alexios, Eufrosina Kastamonitissa, se trăgea și ea dintr-o familie de înalți funcționari și că membrii aparatului administrativ au prosperat sub domnia fraților Angelos.[10]

ISAAC ȘI ALEXIOS ANGELOS

Cumnatul Eufrosinei, Isaac Angelos (1185–1195), ajunsese el însuși pe tron înainte de a împlini vârsta de treizeci de ani; el l-a ucis pe Ștefan Hagiochristophorites, slujitorul lui Andronic Comnenul, care venise să-l aresteze, despicându-i capul cu toporul, și apoi s-a refugiat la catedrala Sfânta Sofia, unde a fost proclamat împărat de către populația răsculată în sprijinul său. Însă domnia lui Isaac Angelos a fost marcată de răscoale – conduse de Alexios Branas, care se proclamase „Alexios al II-lea“, de Isaac Comnenul și de Andronic Comnenul –, iar Choniates sugerează că, în general, aceștia și alții care instigau la revoltă nu se ridicau împotriva guvernării ineficiente și incoerente a lui Isaac, ci căutau în mod deliberat să imite propria lui ascensiune la putere.[11] Regimul lui Isaac a stârnit nemulțumirea altor familii de aristocrați înrudite cu familia Comnenilor, în special deoarece el concentra puterea în mâinile unui mic grup de acoliți;[12] în orice caz, prăbușirea lui s-a datorat atât acestor adversari, cât și propriei familii.

În timpul domniei lui Isaac, fratele lui mai mare, Alexios, deținuse funcția de *sebastokrator*, iar în anul 1192 era guvernator al themei Thrakesion. Deși Isaac îl tratase extrem de bine, Alexios aștepta de mult să ocupe tronul. Isaac fusese prevenit de mulți, dar Alexios se pricepea să-și ascundă intențiile sub masca afecțiunii, iar Isaac nu a dat atenție acuzațiilor.[13] Eufrosina a fost în mod evident puternic implicată în lovitura de palat organizată de Alexios, în aprilie 1195, având sprijinul unei puternice facțiuni de aristocrați:

Teodor Branas, Gheorghe Paleologul, Ioan Petraliphas, Constantin Raoul, Manuel Cantacuzino „și mulți alți bărbați depravați și slabi de minte, rudele împăratului, precum și o mulțime de oameni de rând, care de mult timp căscau gura prin sala de banchete a *sebastokrator*-ului [Alexios]"[14]. După cum îi era obiceiul, Alexios a evitat o confruntare directă și l-a înlăturat pe Isaac de la putere profitând de o expediție de vânătoare pe care fratele său a întreprins-o în ziua de 8 aprilie, pe când se aflau la Kypsella, în Balcani, înainte de a începe o nouă campanie împotriva vlahilor. Auzind cum fratele său era proclamat împărat în cortul imperial, Isaac fugi, dar fu capturat, apoi orbit și încarcerat într-o mănăstire de lângă Constantinopol. Preluarea puterii a fost bine planificată: de îndată ce s-a aflat peste granițe de această răsturnare, întreaga armată, majoritatea senatorilor, demnitarii și suita lui Isaac trecură de partea fratelui acestuia, iar Alexios urcă pe tron fără conflicte între facțiuni rivale.[15] Alexios și Eufrosina își folosiseră în mod evident rețeaua de relații și legături de familie în avantajul lor.

Pe când aceste evenimente se petreceau în Tracia, Eufrosina pregătea intrarea noului împărat în oraș. Alexios, liniștit la vestea că fratelui său i se scoseseră ochii, nu s-a grăbit să se întoarcă. În general, populația a acceptat cu nepăsare lovitura sa de palat. A întâmpinat o opoziție violentă numai din partea câtorva „meșteșugari și oameni de rând", care încercau să propună un candidat rival, pe Alexios Kontostephanos, în timp ce Eufrosina se îndrepta spre Marele Palat, escortată de membri ai unor familii de vază. Cu toate acestea, ea a ocupat Marele Palat, înfruntând mari riscuri, iar gloata a fost împrăștiată, Kontostephanos fiind aruncat în închisoare.[16] Se pare că și patriarhul s-a opus doar formal și numai pentru scurt timp. Chiar înainte ca Alexios să sosească și vestea despre ceea ce i se întâmplase ultimului ocupant al tronului să se răspândească, cu toții au trecut cu slugărnicie de partea Eufrosinei:

> „S-au prosternat înaintea soției celui care presupuneau că va deveni împărat și și-au pus capetele sub picioarele ei ca niște piedestale, și-au frecat nasurile de încălțările ei de pâslă, asemenea unor

> cățeluși care se gudură, și s-au postat cu sfială alături de ea, adunându-și laolaltă picioarele și dându-și mâinile. Astfel, acești prostănaci se luau după zvonuri, pe când vicleana împărătească, adaptându-se cu ușurință împrejurărilor, dădea răspunsuri potrivite tuturor întrebărilor și îi mulțumea pe nerozii bizantini, vrăjindu-i cu cuvintele ei frumoase. Culcați pe spate ca porcii, mângâiați pe burtă și gâdilați pe la urechi de vorbele ei prietenoase, nu au arătat defel îndreptățita mânie față de ceea ce se întâmplase."[17]

Choniates își arată limpede părerea despre faptele petrecute și despre Eufrosina însăși, exprimându-și disprețul față de lipsa de loialitate a demnitarilor palatului și dezaprobarea față de abila împărătească. Alexios intră în oraș abia după câteva zile, iar comportamentul său relaxat demonstrează încrederea pe care o avea în capacitatea soției sale de a face față situației.[18] Domnia lor a continuat așa cum începuse, Eufrosinei revenindu-i rolul principal în politica imperială.

EUFROSINA, „RĂUTATEA MONSTRUOASĂ"

Eufrosina a avut trei fiice, pe Irina, Ana și Evdochia, toate căsătorite în momentul ascensiunii ei la tron, și este sigur că s-a căsătorit cu Alexios nu mai târziu de anul 1170.[19] Când a ajuns la putere, avea aproximativ patruzeci de ani (soțul ei, Alexios, se născuse în jurul anului 1153). Nu ne putem imagina că nu a avut un rol important în decizia soțului ei de a-și detrona fratele, cu atât mai mult cu cât demnitarii înrudiți cu ea au contribuit desigur în mare măsură la acceptarea lui drept conducător. Choniates îl descrie invariabil pe Alexios drept un împărat slab și manipulabil și îl acuză, ca și pe fratele lui, pentru înclinarea spre plăceri, pentru extravaganță și pentru îmbogățirea curtezanelor și a rudelor pe socoteala statului.[20] Își răsplătea susținătorii din belșug și împărțea în neștire banii publici și veniturile statului; după ce a epuizat aceste fonduri, a acordat titluri în schimb, și astfel chiar

şi cea mai înaltă funcţie devenea neonorabilă, iar dorinţa de a urca în rang – o aspiraţie ingrată; el mergea până acolo încât semna orice document ce i se punea în faţă, indiferent de ceea ce i se cerea să acorde.[21]

În schimb, Eufrosina era suficient de iscusită pentru amândoi; era şi destul de feminină pentru a-i plăcea veşmintele frumoase şi bijuteriile, deşi acestea o puteau interesa pentru că îi subliniau statutul imperial, mai curând decât din frivolitate. Choniates, care avea funcţia de *logothete ton sekreton,* răspunzând aşadar de întreaga administraţie civilă (cel puţin cu numele) în timpul domniei lui Alexios al III-lea, şi care aşadar o cunoştea bine,[22] aminteşte de faptul că avea o mentalitate bărbătească şi că îi plăcea să-i domine pe cei din jur. El îşi începe cronica domniei lui Alexios, după încoronarea acestuia, cu precizarea că împăratul renunţase să se ocupe de problemele administrative şi în schimb îşi petrecea timpul împodobindu-se cu bijuterii de aur şi aprobând cererile celor care îl ajutaseră să preia puterea. Pe Eufrosina, spre deosebire de Alexios, el o descrie ca pe un spirit masculin, înzestrată cu talentul de a vorbi frumos şi convingător, de a prevedea evenimentele viitoare şi de a manipula prezentul după cum dorea. Choniates lasă la o parte discuţiile despre bogăţia ei vestimentară şi acuzaţiile că ar fi risipit rezervele financiare ale imperiului cu traiul ei luxos, precum şi că se pricepea să-şi convingă soţul să schimbe obiceiurile împământenite şi să instituie altele noi. În schimb, el îşi concentrează criticile asupra purtărilor necuvenite ale acestei „răutăţi monstruoase" şi a modului în care, dezonorând în public „vălul modestiei" prin comportamentul ei dominator, atrăgea blamul asupra soţului ei, care era perfect conştient de toate aceste necuviinţe, însă prefera să nu le acorde atenţie.[23]

Choniates ne spune că împărăteasa era atât de însetată de putere, încât uzurpase chiar prerogativele împăratului, dispreţuind normele de comportament ale înaintaşelor ei. Emitea ordine cu o autoritate egală celei a împăratului, iar când dorea, anula decretele acestuia sau le modifica după plac. Dacă împărătesele obişnuiau prin tradiţie să ia parte la primirea ambasadorilor importanţi din străinătate,

Eufrosina s-a folosit de ocazie pentru a-şi scoate în evidenţă egalitatea cu împăratul şi autoritatea, aşezându-se alături de soţul ei pe un tron tot atât de somptuos. Lua parte la consilii împreună cu împăratul, în ţinută de ceremonie, „cu coroana împodobită cu pietre preţioase şi perle strălucitoare şi purtând la gât lănţişoare de mare preţ". A contrazis obiceiul şi prin organizarea propriei Curţi separate, în care supuşii care îl omagiaseră mai întâi pe împărat veneau apoi să se plece, încă mai adânc, înaintea ei. Iar rudele de sânge ale împăratului, care deţineau funcţiile cele mai înalte, luau pe umeri splendidul ei tron şi o purtau pe el ca într-o lectică.[24]

Domnia lui Alexios nu a fost scutită de vicisitudini şi de foarte serioase ameninţări din afară. Isaac Comnenul, nepotul al lui Manuel I Comnenul, care cucerise insula Cipru în anul 1184 şi după aceea fusese capturat de Richard Inimă-de-Leu, în 1191, acum înainta spre sultanul Kaikosru la Ikonion. Eufrosina îl îndemnă pe Alexios să-l cheme înapoi şi multe scrisori au fost trimise în acest scop. Isaac refuză categoric să se întoarcă, întrucât urmărea să ocupe tronul, însă nu a reuşit să obţină suficient sprijin, iar Kaikosru refuză să-l ajute în planurile sale de a ataca imperiul.[25] În ziua de Crăciun a anului 1196, Henric al VI-lea al Germaniei ceru 5 000 de livre de aur, ameninţând că, altfel, va invada imperiul. Alexios reuşi să reducă suma la 1 600 de livre, dar toate clasele sociale s-au opus puternic propunerii sale de a înfiinţa un „impozit german", în special deoarece risipise banii publici, împărţindu-i rudelor sale lacome (cu toţii nişte fiinţe incapabile, după cum afirmă Choniates). Împăratul fu nevoit să renunţe la propunere. S-au adunat însă suficienţi bani jefuind mormintele din biserica Sfinţilor Apostoli, suma ridicându-se la 7 000 de livre de argint.[26]

BIROCRAŢIE ŞI CORUPŢIE

Sub fraţii Angelos, înalţii funcţionari au recâştigat adevărata putere la Curte.[27] Eufrosina avea relaţii şi rude între cele mai importante familii de demnitari şi, datorită ei, precum şi firii sale

apatice, Alexios înclina să lase funcționarii să devină puterea dominantă în imperiu. Toate rudele împăratului, și în special rudele prin alianță, erau oameni avari și apucători, după cum spune Choniates, iar schimbările frecvente ale demnitarilor i-au deprins să fure și să prade, să delapideze banii publici și să adune averi imense. Îi spoliau pe petiționarii care veneau să le ceară să mijlocească pe lângă împărat și își însușeau banii oferiți, sume care depășeau orice venit privat. Ca urmare, ministerele erau scoase la vânzare; oricine dorea putea deveni guvernator al unei provincii sau primi un rang înalt, iar Choniates acuză pentru aceasta superficialitatea împăratului și incapacitatea lui de a guverna, lăcomia rudelor lui și dorința de a aduna bani, datorită căreia „chestiunile de stat au devenit ocupația femeilor în apartamentele lor, precum și a bărbaților înrudiți de aproape cu împăratul. Alexios nu știa mai multe despre ceea ce se petrecea în imperiu decât despre starea de lucruri din «ultima Thule» [Insulele Britanice]".[28]

Eufrosina era însă mai bine informată și, în aceste împrejurări, decise să intervină fățiș în conducerea imperiului, deși între cei care aduceau cele mai mari daune se numărau propriile ei rude, precum și Alexios însuși. Aceasta se petrecea probabil spre sfârșitul anului 1195. „Cum nimic nu scăpa vigilenței ei, dar și lăcomiei ei de bani, ea hotărî că nu mai putea tolera situația pentru multă vreme; fie numirile în funcții nu mai puteau fi vândute la porunca soțului ei, fie banii adunați astfel trebuiau depuși în trezoreria imperiului."[29] Nu mai putea fi vorba de jaf la scară mare sau de vânzarea posturilor pentru îmbogățirea personală, iar în acest scop ea îl numi din nou în funcție pe Constantin Mesopotamites: acesta fusese ministru sub Isaac al II-lea. Ea reuși să-l împace pe Alexios cu Mesopotamites, deși Mesopotamites își arătase dezaprobarea față de lovitura de stat a lui Alexios, iar acesta îl destituise. Măsura luată de Eufrosina schimbă dinamica guvernării, căci aparatul administrativ trecuse în mâinile lui Mesopotamites, pe care acum împăratul îl considera „cornul abundenței, însumarea a nenumărate virtuți, sau iarba pajiștilor lui Iov [...] ochii lui revarsă lumină, și suflare dătătoare de viață

a fost suflată în nările lui; el este un adevărat mărgăritar, mereu împodobind urechile împăratului, socotit a preţui cât întregul imperiu".[30] Dat fiind că, în trecut, Alexios îl dispreţuise, acest lucru demonstrează cât de mare era influenţa Eufrosinei în chestiuni politice, precum şi incredibila capacitate a lui Alexios de a trece de la o atitudine la alta. Pe de altă parte, descrierea lui Mesopotamites ca un „Briareu cu o sută de braţe" sugerează că i se acordase mult prea multă putere şi că el profita din plin de acest fapt, ceea ce îi poate fi reproşat Eufrosinei, deşi el îşi însuşea sume cu mult mai mici, fiind deci cu mult mai puţin dăunător intereselor imperiului decât rudele Eufrosinei.

Caracterul drastic al acestor măsuri, prin care ţinea în frâu rapacitatea familiei, avea să ducă la prăbuşirea temporară a Eufrosinei. Propriul ei ginere, Andronic Kontostephanos, soţul fiicei ei Irina, şi fratele ei Vasile Kamateros Ducas, după un răstimp considerabil de gândire şi deliberare, au reacţionat împotriva acestor măsuri, urzind o conspiraţie ca răzbunare pentru numirea lui Mesopotamites, şi au acuzat-o de adulter în anul 1196.[31] Sub pretextul că loialitatea şi afecţiunea ce i-o purtau împăratului erau mai puternice decât legăturile de rudenie cu Eufrosina, au afirmat că împărăteasa avea un iubit, pe tânărul Vatatzes, fiul adoptiv al lui Alexios, lăsând chiar să se înţeleagă că acest fapt reprezenta o ameninţare la adresa domniei lui Alexios, căci alesul Eufrosinei avea cu siguranţă să devină împărat. Ei îi raportară lui Alexios:

> „Soţia ta, a unui Despot, cu mâini neruşinate comite cele mai abominabile fapte şi te trădează pe tine, soţul ei, desfrânându-se şi întinând patul matrimonial, de aceea ne temem ca nu cumva în curând să îndemne la răzvrătire. Cel împreună cu care te minte, destrăbălându-se, este pesemne ales să devină împărat şi caută să îşi îndeplinească acest gând. Este deci necesar să o îndepărtezi de la putere şi să o lipseşti de marile ei averi."[32]

Ei propuneau ca împăratul să îl pedepsească imediat pe Vatatzes, pe când Eufrosina putea aştepta să ia sfârşit campania lui Alexios

din Tracia, care tocmai se pregătea. Apelul lor la avariția lui Alexios, în dorința de a o înlătura pe Eufrosina, și-a atins scopul. Împăratul fu încântat să le dea ascultare, folosindu-se de acest pretext ca de o „comoră rară și bine-venită". Vatatzes, care se afla în campanie, luptând împotriva lui Alexios Cilicianul, un pretendent la tron, a fost executat de către Vastralites, unul dintre membrii gărzii de corp a împăratului. A fost decapitat, iar capul îi fu adus lui Alexios, care îl lovi cu piciorul „vorbindu-i în cuvinte cu totul nedemne de a fi repetate în această cronică".[33] Împăratul porni totuși spre Tracia fără a lua vreo măsură împotriva Eufrosinei.[34] La întoarcere, peste două luni, Alexios se mută mai întâi în palatul de la Aphameia și apoi la Philopation. Între timp, Eufrosina înțelesese că risca să fie alungată în dizgrație de la palat și chiar să-și piardă viața. Făcu apel la toți cei care se bucurau de încrederea împăratului, cerându-le ajutorul; cei mai mulți dintre ei o compătimeau. Una dintre facțiuni îl îndemnă categoric pe împărat să nu dea crezare învinuirilor aduse împotriva ei de niște acuzatori atât de nedemni de încredere, „arțăgoși în purtări, urzitori de minciuni, proferând vorbe cu două înțelesuri, cârcotași și certăreți". Un alt grup îl avertiză că, dacă avea să o alunge pe Eufrosina acum, cu greu ar mai fi putut să o recheme mai târziu fără a se compromite.[35]

În cele din urmă, Alexios intră în palatul Vlaherne și îi permise Eufrosinei să cineze cu el pentru ultima oară, dar nu reuși să-și ascundă mânia. Ea îi ceru deschis să fie adusă în fața unui tribunal și îl imploră pe împărat să îi acorde o judecată corectă, în loc de a fi lăsată la discreția rudelor care o calomniau. În schimb, Alexios le tortură pe câteva dintre cameristele împărătesei, după ce aflase amănunte despre purtările împărătesei de la eunuci. Orice ar fi aflat prin aceste mijloace, câteva zile mai târziu Eufrosinei i-au fost confiscate veșmintele imperiale, iar ea a fost alungată din palat, printr-o ieșire puțin cunoscută. Îmbrăcată în veșminte sărăcăcioase de muncitoare, a fost dusă cu o barcă de pescuit la Nematarea, o mănăstire aflată în apropiere de țărmul Mării Negre. Era însoțită doar de două slujitoare care nu cunoșteau bine limba greacă.[36]

Această demonstrație a puterii discreționare a împăratului le-a îngrijorat oarecum pe rudele Eufrosinei. Nu se așteptaseră la măsuri atât de drastice, care îi luaseră prin surprindere. În fond, reușiseră să-și submineze propria putere și își provocaseră neplăceri, „deși nu erau atât de afectați pe cât ar fi trebuit", iar populația îi apostrofa pe străzi pentru purtarea lor.[37] Eufrosina rămase la mănăstire din octombrie 1196 până în martie 1197 și nu s-ar mai fi întors dacă rudele ei nu ar fi intervenit. Nu reușiseră să obțină destituirea lui Mesopotamites și erau hărțuiți de criticile tuturor pentru felul în care se purtaseră, aducând nenorocirea împărătesei care le acordase onoruri. Așadar împărăteasa fu reinstalată, devenind mai puternică decât oricând. Cu o desăvârșită diplomație, ea evită să arate supărare față de cei care o atacaseră, nu se răzbună și reuși treptat să recâștige afecțiunea soțului ei: „întrucât trecuse mult timp de când el nu-i mai arătase dragoste, nici nu se mai culcase cu ea, ea izbuti cu iscusință să-i intre din nou în grații, hotărând să-l ademenească cu viclenie. În acest fel preluă conducerea imperiului aproape deplin".[38]

În ciuda încercărilor neîncetate ale rudelor ei de a-l înlătura pe Mesopotamites, Eufrosina reuși să-l mențină la putere. El însă, încântat de întoarcerea împărătesei, începu să țintească mai sus, considerând că funcția de *epi tou kanikleiou,* păstrător al călimării imperiale, era mai prejos de capacitatea sa. Hotărî să intre și în ierarhia bisericească și fu numit arhiepiscop al Tesalonicului, neputând tolera să nu controleze atât palatul, cât și Biserica. Își introduse cei doi frați în guvern, „asemenea unor pârghii ale puterii", „atârnându-i ca pe niște cercei de urechile împăratului astfel încât, dacă acesta avea vreodată să ia parte la vreo întrunire a Sinodului, nimic să nu se spună sau să nu se facă fără de știrea sa".[39] Curând, el reîncepu să dirijeze nemijlocit evenimentele din palat, inclusiv conducerea campaniilor militare, însă oponenții săi se săturaseră. Sub conducerea lui Mihail Stryphnos, *megas dux* al flotei și cumnatul Eufrosinei, împăratului i se prezentară acuzații împotriva lui Mesopotamites, care fu expulzat din palat, „precum o ghiulea bine țintită aruncată dintr-o catapultă

puternică". De asemenea, i s-a retras și cinul de episcop. Decizia sinodului fu luată fără cuvenita deliberare și ca urmare a unor acuzații nedrepte. Atunci când învinuirile care i se aduceau s-au dovedit prea puțin întemeiate și insuficiente, patriarhul Gheorghe Xiphilinos adăugă altele, iar Mesopotamites fu demis. Se pare că, de această dată, rudele Eufrosinei se dovediseră mai abile decât ea. Choniates vorbește chiar despre „nemărginita prostie a celor răspunzători", ceea ce sugerează că totul s-a făcut fără implicarea ei. Mesopotamites a fost înlocuit în funcția de *epi tou kanikleiou* de către rafinatul și iscusitul Teodor Eirenikos și de „încă unul"; aceștia trăseseră învățăminte din prăbușirea lui Mesopotamites și amândoi au recurs la intrigi pentru a-și arăta cât mai puțin puterea în mod fățiș, de teama consecințelor.[40]

Mihail Stryphnos, care jucase un rol atât de important în alungarea lui Mesopotamites de la palat, era și el una dintre rudele lacome de bani ale Eufrosinei (*planșa 28*). Urmărea mai ales să se opună autorității exercitate de *epi tou kanikleiou,* căci Mesopotamites îl acuzase, pe bună dreptate, de jafurile la care se deda, profitând de funcția sa de amiral. Stryphnos și-a păstrat postul și după căderea lui Mesopotamites, fiind unul dintre cele mai bune exemple de abuz de putere, atât de răspândite în timpul domniei lui Alexios. După cum arată Choniates, el era „mai mult decât oricare altul lacom de câștig și își însușea și înghițea cu nesaț banii publici"; s-a folosit chiar de funcția sa de amiral pentru a vinde cuiele, ancorele, frânghiile și velele corăbiilor și, din cauza lui, în momentul celei de-a patra Cruciade, numai douăzeci de nave putrede și mâncate de carii erau disponibile pentru serviciul activ.[41] Cea de-a patra Cruciadă nu întâmpină nicio opoziție din partea flotei bizantine în momentul când acostă la Constantinopol.

Înrudirea cu familia imperială sub domnia lui Alexios era o afacere profitabilă, dar Eufrosina are meritul de a fi încercat să remedieze întru câtva secătuirea veniturilor statului. Pe de altă parte, a reușit efectiv să facă foarte puțin. Alexios era personal implicat în câteva dintre cele mai grave cazuri de fraudă și abuz de putere și chiar îi poruncise lui Constantin Phrangopoulos să atace

Planșa 28. Sigiliu al lui Mihail Stryphnos, reprezentându-l pe Sfântul Teodor cu suliță și scut și pe Sfântul Iachint [Hyakinthos] cu un topor (a fost martirizat deoarece doborâse un ulm pe care păgânii îl venerau). Inscripția spune: „Sfântul Teodor, Sfântul Iachint. Sigiliul lui Mihail, megas dux și soț al Teodorei, sora împărătesei" (Dumbarton Oaks Byzantine Collection, Washington DC)

cu șase trireme și să jefuiască navele comerciale străine care navigau pe Marea Neagră. Supraviețuitorii atacurilor veniră la Constantinopol, cerând despăgubiri din partea împăratului, însă acesta vânduse mărfurile și vărsase sumele obținute în trezoreria proprie, așadar le respinse cererea. Criticile aduse de Choniates proastei administrații din timpul domniei fraților Angelos îi condamnă pe aceștia,[42] deși trebuie amintit că Eufrosina însăși era extrem de bogată, deținând pământuri în sudul Tesaliei și în Epir, și își câștigase o considerabilă independență financiară din momentul ascensiunii la putere a soțului ei.[43]

Influența împărătesei a rămas în continuare covârșitoare. Alexios suferea de inflamarea articulațiilor, ceea ce îl împiedica să se miște și îi provoca febră mare, precum și de supurații puternice ale picioarelor. Consecințele unei încercări de a-și cauteriza singur picioarele i-au alarmat pe cei apropiați: toți medicii săi au fost convocați, iar rudele se temeau că ar fi putut muri. Purgativele, administrate aproape zilnic, au dat rezultate excelente. Cu toate acestea, Eufrosina își făcea planuri de viitor, pentru orice eventualitate:

„Împreună cu prietenii apropiați s-a sfătuit cu privire la semnele rele și și-au dezvăluit gândurile ascunse în inimile lor pentru cel care avea să urmeze la tron, astfel încât acela să nu o urască sau să o dușmănească, ci să îi fie binevoitor [...] S-au propus mai multe nume și au votat pentru a hotărî cine ar fi putut fi viitorul împărat, cu gândul numai la foloasele celor care aveau să-l aducă la putere; nimeni nu s-a gândit ca alesul să fie un vrednic împărat roman și un excelent conducător al statului, și astfel sugari înfășați încă în scutece au fost aleși de nechibzuiți spre a domni."[44]

Andronic Comnenul le scosese ochii celor trei frați ai împăratului și cumnatului acestuia; nu avea niciun fiu moștenitor, iar fiicele sale, Ana și Irina, rămăseseră văduve de curând. Principalii candidați la tron, așadar, erau se pare unchiul lui Alexios – *sebastokrator*-ul Ioan Ducas – și nepotul acestuia, *protostrator*-ul Manuel Kamytzes, precum și nepoții de unchi ai împăratului, care erau considerați eligibili. Toate aceste manevre i-au inspirat lui Choniates o diatribă pe tema gloriei apuse a imperiului și a celor care râvneau această glorie, smulgând-o cu forța, asemenea unor siluitori. În cele din urmă, împăratul se vindecă, dar Choniates socotește că negocierile prin care se propunea un grup eterogen de nepoți drept candidați la tron nu făceau deloc cinste imperiului.[45]

Eufrosina continuă să supravegheze situația din Capitală în perioadele în care soțul ei lipsea. Se pare că, în anul 1201, a fost și ea implicată în reprimarea răscoalei conduse de Ioan „cel Gras", iar când Alexios se întoarse, în vara anului 1200, după campania întreprinsă în Balcani împotriva lui Ivanko al Bulgariei, constată că Eufrosina nu se mulțumise „să rămână în palat, ci se purta ca un bărbat luând măsuri împotriva răzvrătiților și a demagogilor și demascând uneltirile urzite de un oarecare Kontostephanos".[46] Această rebeliune din Capitală pare a fi un semn al nemulțumirii generale,[47] cristalizată poate în jurul aceluiași Alexios Kontostephanos, care fusese proclamat împărat în anul 1195. Choniates o aprobă într-o anumită măsură: „lucrurile acestea nu ar fi stârnit nici dispreț, nici mirare între străini, dacă ar fi fost impuse unele limite". Implicarea

Eufrosinei în guvernarea imperiului era nu doar benefică, ci și dorită, dar se pare că împărăteasa căpătase un interes pasionat pentru prezicerea viitorului și divinație, iar „nălucirile ei nebunești și excesul de zel" au făcut-o să creadă că avea puterea de a alunga nenorocirile ce urmau să se abată asupra sa. În încercările ei de a ghici viitorul, recurgea la ritualuri abominabile de divinație; a tăiat chiar râtul unui mistreț caledonian aflat pe hipodrom și a propus ca una dintre statuile de acolo să fie biciuită, cu convingerea că astfel ar fi putut înrâuri evenimentele. Altor statui li s-au tăiat membrele și capetele, ceea ce a dezgustat cetățenii și a dat naștere unor ironii și acuzații, deși trebuie să amintim că ea nu era singura persoană din familia imperială care credea în astfel de metode de divinație: Isaac al II-lea, după revenirea la tron din anul 1203, a îndepărtat mistrețul caledonian de pe piedestal, i-a periat părul de pe trup și l-a așezat în Marele Palat, sperând că astfel va putea ține în frâu populația. Cetățenii însă au dresat papagali, învățându-i să repete pe străzi și la răscrucile drumurilor „πολιτικὴ τὸ δίκαιον"(„târfă, fixează un preț cinstit") pentru a lua în bătaie de joc purtarea Eufrosinei și a-i aminti de episodul „adulterului" ei, care avusese loc cu trei ani în urmă.[48]

Mai mult, Eufrosina era pasionată de vânătoarea cu șoimi și este evident că o lua în serios; purta o mănușă specială de piele, cu ținte de aur, pe care ținea pasărea dresată să prindă vânatul. Ba chiar „șuiera semnalul și striga comenzile și era urmată de un alai al celor care se interesează de asemenea lucruri și iau parte la ele". Disprețul lui Choniates reiese clar din modul său de exprimare, iar Eufrosina la rândul ei privea cu dispreț regulile de comportament pe care le respectaseră Irina Ducas și alte împărătese din familia Comnenilor.[49] Festivitățile pe care le-au organizat Alexios și Eufrosina în anul 1199, pentru a sărbători a doua căsătorie a ambelor fiice, Irina și Ana, cu membri ai aristocrației bizantine, sunt o dovadă în plus a înclinației familiei pentru petreceri de prost-gust, distracția constând mai ales în bufonerii și în umilirea unuia dintre eunucii de rang înalt ai Curții.[50]

IMAGINEA PUBLICĂ A EUFROSINEI

Eufrosina avea purtări nonconformiste – era prea dominatoare, prea masculină şi neconvenţională,[51] comportându-se într-un mod complet nepotrivit pentru o împărătească consoartă. Nu numai că îşi afişa public autoritatea şi iubirea de onoruri, dar se şi expunea criticilor în alte privinţe, de exemplu prin implicarea în practici magice şi divinatorii. Însă, în discursurile sale publice, Choniates îi face un portret total diferit, descriind-o pe Eufrosina drept consoarta potrivită pentru Alexios. Faptul că el îi elogiază iscusinţa politică, măsurile luate împotriva disidenţilor şi a răzvrătiţilor, precum şi administrarea imperiului în lipsa lui Alexios, pe timpul campaniilor militare, demonstrează că aceste calităţi aparţineau imaginii ei publice şi reprezentau temeiuri potrivite spre a o flata pe împărătească. Pe când Alexios lupta cu arma în mână împotriva triburilor barbare, Eufrosina era asemănată femeii înţelepte din *Pildele* lui Solomon şi lăudată pentru felul în care veghea asupra tronului în Capitală. În loc să insiste asupra înfăţişării ei, aşa cum se obişnuieşte să fie elogiată orice femeie, şi menţionând doar că statura, tenul şi ţinuta ei sunt demne de o „a patra Graţie", Choniates evidenţiază obârşia ei regală, precum şi faptul că se născuse în Bizanţ.[52] Este însă clar că nu se dă în lături să o laude pentru frumuseţea ei; într-o altă oraţie, unde o descrie pe Eufrosina ca asociată la domnie cu Alexios, el o omagiază şi pentru frumuseţea prin care întrecea orice femeie, după cum şi virtuţile ei le depăşeau pe cele ale tuturor celorlalte împărătese de până atunci.[53] Şi Nicolae Mesarites o elogiază pe Eufrosina pentru capacitatea de a lua măsuri, cu referire la revoluţia lui Ioan Comnenul „cel Gras", distingând-o în mod implicit de alte femei, care se preocupau numai de veşmintele lor bogate, pe când Eufrosina era în schimb împodobită cu înţelepciunea şi inteligenţa sa.[54]

În legătură cu rudele apropiate, Eufrosina şi-a demonstrat priceperea de a consolida influenţa familiei şi de a-şi crea relaţii prin căsătoriile avantajoase ale fiicelor sale cu membri ai aristocraţiei bizantine. Toate trei au încheiat cel puţin câte două căsătorii, iar

una avea să devină împărătească, cununându-se cu Teodor Lascaris, pe când o alta a fost întemeietoarea dinastiei Paleologilor. Irina, fiica cea mare, s-a căsătorit mai întâi cu Andronic Kontostephanos, mort în jurul anului 1197, și apoi cu Alexios Paleologul, care a trebuit să divorțeze de prima soție. El a primit titlul de despot, iar soția sa, Irina, fu proclamată împărătească, fiind desemnați moștenitori ai imperiului. Irina avea să fie bunica lui Mihail al VIII-lea Paleologul prin fiica ei, Teodora. Ana, cea mai frumoasă dintre surori, fu căsătorită mai întâi cu *sebastokrator*-ul Isaac Comnen Vatatzes (cel care a fost luat prizonier de către bulgari în anul 1196 și a murit în captivitate) și mai târziu cu Teodor Lascaris, primul împărat niceean.[55] Sora ei, Evdochia, s-a căsătorit mai întâi cu Ștefan I Nemanja al Serbiei, o alianță probabil aranjată de unchiul ei, Isaac al II-lea, dar Ștefan o alungă pentru adulter în anul 1198, iar ea avu după aceea o relație cu Alexios al V-lea Ducas Mourtzouphlos (poreclit astfel din pricina sprâncenelor sale stufoase), care se îndrăgostise cu pasiune de ea și este posibil să o fi luat de soție abia după căderea orașului în mâinile latinilor, în anul 1204. Cel de-al treilea soț al Evdochiei a fost Leon Sgouros al Corintului.[56]

CRUCIAȚII ȘI IMPERIUL

În toamna anului 1201, Alexios, fiul lui Isaac Angelos, reuși să fugă din Capitală și să se refugieze în Apus, mai întâi în Sicilia și apoi la cumnatul său, Filip al Suabiei. El a reușit să obțină ajutorul lui Bonifaciu de Montferrat, conducătorul Cruciadei a patra – pentru care se făceau pregătiri. Acest lucru urma să aibă consecințe fatale pentru imperiu și a oferit un pretext pentru a abate destinația cruciadei către capitala bizantină. Când flota cruciaților ajunse la Constantinopol, în iunie 1203, tânărul Alexios o însoțea. Nici măcar atunci când a primit vestea că Zara era asediată de cruciați, în noiembrie 1202, și că s-ar fi putut dovedi o amenințare la adresa imperiului, împăratul nu a fost dispus să acționeze, în ciuda faptului că fusese informat din timp de planurile latinilor:

„Când i s-a propus să se aprovizioneze cu cât mai multe arme, să pregătească mașinile de război necesare și, mai ales, să înceapă construcția unor nave de luptă, sfătuitorii lui vorbeau parcă cu un mort. El își petrecea timpul purtând discuții spirituale după cină, neglijând cu bună știință ceea ce i se raporta despre latini; își făcea de lucru construind băi luxoase, terasând dealuri spre a planta vii și nivelând râpele, irosindu-și timpul cu tot felul de activități. Cei ce doreau să taie scânduri pentru a construi corăbii au fost amenințați cu sălbăticie de eunucii care păzeau munții acoperiți de păduri dese, rezervate pentru partidele de vânătoare ale împăratului [...]"[57]

Purtarea lui Alexios al III-lea la sosirea Cruciadei a patra s-a remarcat doar prin pasivitate. După o încercare nereușită de a-i întâmpina pe nou-veniți, confruntându-se cu cruciații în afara orașului, iar în interior cu o populație tot mai ostilă și care protesta tot mai zgomotos, reacția sa a fost să fugă, în a doua parte a lunii iulie 1203, la Develtos, situat la sud de Anchialos, pe malul Mării Negre. Le-a informat despre planul său, pe care este clar că îl pregătise de câtva timp, pe câteva dintre femeile de la Curte și dintre rudele sale, precum și pe fiica sa, Irina, și a luat cu el 1 000 livre de aur și alte podoabe imperiale cu pietre prețioase și perle. Eufrosina a rămas în urmă și probabil pentru că nu îi vorbise de planurile sale, cărora li s-ar fi împotrivit vehement.[58] Toți cei înrudiți cu Alexios și prietenii lui, inclusiv Eufrosina, au fost imediat bănuiți de trădare. De aceea ministrul de finanțe, Constantin Philoxenites, primind asigurări că va fi sprijinit din partea unei facțiuni care îl susținea pe împăratul Isaac al II-lea, cel care fusese orbit, îl scoase pe acesta din temniță și îl reinstală pe tron, la data de 17/18 iulie. Pe 1 august, Isaac îl încoronă pe fiul său, Alexios al IV-lea, ca asociat la domnie, deși acest lucru însemna ca uriașa sumă de 200 000 de mărci să fie plătită cruciaților, sumă pe care Alexios o făgăduise în schimbul ajutorului lor.

Eufrosina reprezenta însă o amenințare considerabilă față de orice regim de opoziție, ceea ce a fost clar demonstrat de faptul

că, atunci când Alexios fugi din Capitală, în iulie 1203, una dintre primele acțiuni ale noului guvern a fost să le captureze și să le arunce în temniță pe Eufrosina și rudele ei cele mai apropiate. Isaac al II-lea, împăratul reînscăunat, și-a însușit și averile lor, despre care Choniates lasă să se înțeleagă că erau imense, pe care le-a folosit pentru a satisface pretențiile conducătorilor cruciadei, care făceau presiuni pentru a fi plătiți.[59] Tânărul Alexios al IV-lea a fost în curând asasinat și înlocuit de iubitul verișoarei sale, Alexios al V-lea Ducas Mourtzouphlos, care a venit la putere pentru a-i combate pe cruciați. Detronarea și uciderea lui Alexios al IV-lea au declanșat atacul cruciaților împotriva orașului, în ziua de 9 aprilie 1204, urmat de un al doilea atac, întreprins pe 12 aprilie, care a fost încununat de succes. Când Mourtzouphlos și-a dat seama că orașul era pierdut, le-a luat pe Eufrosina și pe fiicele ei, între care și iubita lui, Evdochia, și au fugit cu o corabie, după o domnie care durase doar două luni.[60] Choniates sugerează că Mourtzouphlos și Evdochia s-au căsătorit după această evadare, iar Villehardouin lasă și el să se înțeleagă că Mourtzouphlos i-a cerut mâna Evdochiei abia atunci când a aflat că Alexios al III-lea se afla la Mosynoupolis.[61]

De la Develtos, Alexios al III-lea se îndreptă spre Adrianopol, unde se proclamă împărat – dar nu pentru multă vreme. Curând a fost nevoit să fugă din nou, din fața unei oști de cruciați care se apropiau, iar Mourtzouphlos și femeile l-au întâlnit la Mosynoupolis în vara anului 1204. Mourtzouphlos fu invitat de Alexios la cină, dar Alexios îi purta pică, probabil din cauza legăturii lui cu Evdochia sau a perioadei în care fusese împărat. În loc să îl primească după cum se cuvenea unui membru al familiei, el porunci ca ginerelui său să-i fie scoși ochii în sala de baie.[62] Mourtzouphlos a fost capturat mai târziu de latini și condamnat la moarte pentru uciderea „stăpânului" său, Alexios al IV-lea: cruciații s-au debarasat de el într-un stil nou, aruncându-l de pe o coloană din Forum Tauri.[63] Alexios al III-lea și Eufrosina s-au mutat apoi la Tesalonic, unde au fost bine primiți de către văduva lui Isaac al II-lea Margareta-Maria a Ungariei, acum soția unuia

dintre conducătorii cruciadei, Bonifaciu de Montferrat, care lipsea, aflându-se în campanie în nordul Greciei. Alexios al III-lea și Eufrosina au fost mai târziu expulzați, descoperindu-se că erau implicați într-o conspirație, și s-au mutat la Corint, unde Evdochia s-a căsătorit cu Leon Sgouros, stăpânitorul Corintului și al regiunii înconjurătoare. Au fost nevoiți din nou să plece mai departe, în momentul când capturarea Corintului de către latini devenise iminentă. Spre sfârșitul anului 1204, în timp ce se îndreptau spre Mihail I Comnen Ducas al Epirului, văr cu Alexios, au căzut în mâinile lui Bonifaciu și, după ce au fost închiși la Halmyros, unde și-au dat podoabele imperiale și obiectele de lux în schimbul unei rații de pâine și vin, cei doi soți au fost trimiși la Montferrat.[64]

În anul 1209 sau 1210 însă, Alexios și Eufrosina au fost răscumpărați de către Mihail al Epirului. Lăsând-o pe Eufrosina la Arta, Alexios se îndreptă spre sultanul Kaikosru I, la Ikonion. Kaikosru fusese bine tratat de Alexios înainte de a urca pe tron și de aceea l-a primit cu prietenie, intenționând să-l folosească drept pretext pentru a declara război Niceei, în încercarea de a-l repune pe suveranul „de drept", Alexios al III-lea, pe tronul niceean. Atunci când Teodor I, ginerele lui Alexios, l-a înfrânt pe sultan, în primăvara anului 1211, Alexios fu capturat și închis într-o mănăstire, la Niceea. Eufrosina avea să-și petreacă restul vieții la Arta. Data morții ei nu este cunoscută, dar a avut loc probabil în jurul anului 1211: faptul că ea mai deținea încă proprietăți considerabil de mari în regiunea Epirului înseamnă că și-a putut trăi confortabil ultima perioadă din viață,[65] având și satisfacția de a ști că tronul de la Niceea se afla în stăpânirea familiei ei.

Choniates nu o simpatiza pe Eufrosina, însă îi aprecia calitățile, chiar dacă nu și modul în care ea le folosea. Neobișnuit era faptul că în loc să se mulțumească cu autoritatea neoficială de care dispuneau împărătesele, ea a ales să își afișeze deschis pasiunea de a domina: Choniates se referă la ea ca la o asociată la domnie, chiar în oratia adresată lui Alexios. Faptul că ea acaparase *de facto* puterea se datora poate și firii soțului ei, precum și tipului de conducere din acele timpuri, în care aparatul birocratic ajunsese

la un nivel extrem de corupție și de nepotism, datorat în mare parte chiar exceselor rudelor împărătesei. Eufrosina a fost una dintre acele femei puternice și ambițioase din familia imperială pe care istoricii nu s-au putut abține să le critice: Euprepia (sora lui Constantin Monomahul), Evdochia Makrembolitissa, Irina Ducas, Ana Comnena și Maria Porfirogeneta au fost toate acuzate pentru înclinațiile lor despotice.[66] Astfel de femei nu erau tipice doar pentru prima parte a perioadei Comnenilor și, deși este posibil ca sistemul comnenian să fi dezavantajat femeile, în sensul că puterea era păstrată în mâinile bărbaților din familie,[67] Eufrosina demonstrează că femeile nu erau subordonate acestui sistem sau, dacă erau, această tentativă de subordonare a lor nu era întotdeauna încununată de succes.

Piriska, Berta și Maria de Antiohia nu au manifestat niciun fel de aptitudini pentru guvernare, însă acest lucru a fost determinat de doi factori: femeile născute în afara Bizanțului erau dezavantajate – le lipseau nu numai pregătirea și cunoașterea modului în care funcționa sistemul de guvernare, ci și legăturile de rudenie care le-ar fi putut oferi resursele materiale, precum și un grup de susținători influenți în perioadele de criză. În orice caz, Piriska și Berta nu au avut ocazia de a-și pune calitățile la încercare. Maria de Antiohia și-a asumat răspunderea într-un moment de tranziție și a eșuat, dar nu din cauză că nu primise autoritatea necesară, ci deoarece nu avea capacitatea de a o exercita și, în plus, a fost dezavantajată de originea ei străină, într-o perioadă în care occidentalii erau deja extrem de nepopulari și din ce în ce mai antipatizați.

Eufrosina însă a demonstrat că în perioade de criză sau în cazul în care împăratul se dovedea incapabil, o femeie putea totuși să controleze situația: ea s-a bucurat de o mare autoritate, având și resurse financiare pe măsură, și s-a folosit de aceste avantaje pentru a interveni în problemele de conducere. În plus, principiul legitimității, care le acorda împărăteselor văduve posibilitatea de a-și exercita autoritatea, era încă în vigoare: evident, Eufrosina considera că, în eventualitatea morții lui Alexios, ea avea dreptul de a numi un succesor. Mai mult, atunci când Bonifaciu de Montferrat

şi Balduin au intrat în conflict pentru posesiunea asupra Tesalonicului, în anul 1204, Bonifaciu, spre a câştiga sprijinul bizantinilor, îl proclamă pe Manuel, fiul cel mare al soţiei sale, Margareta-Maria a Ungariei şi al lui Isaac al II-lea, „împărat al romeilor", „cedându-i titlul, numele şi aparenţele, pentru a avea un pretext" şi ducând o campanie de succes în nordul Greciei, în numele lui Manuel. Maria venise din Ungaria în anul 1185 sau 1186, la frageda vârstă de nouă ani, spre a se căsători cu Isaac, iar după căderea Constantinopolului s-a căsătorit cu Bonifaciu.[68] Bonifaciu nu avea drepturi solide, însă este clar că a fost respectat de cetăţenii imperiului, care socoteau că titlul său căpăta legitimitate prin căsătoria cu văduva lui Isaac al II-lea şi mama fiului acestuia.

Ca ultimă împărătească din perioada anterioară Cruciadei, o împărătească a cărei autoritate decurgea numai din relaţia sa cu soţul, Eufrosina a fost o demnă urmaşă a Teodorei, soţia lui Iustinian. De fapt, întrucât într-o mare măsură ea exercita această autoritate din cauza indiferenţei sau ignoranţei lui Alexios, Eufrosina a fost practic cea mai independentă dintre împărătesele consoarte ale acestei perioade, după cum a fost şi una dintre cele mai bogate. Deşi trebuie considerată cel puţin parţial răspunzătoare pentru tolerarea corupţiei puternice din timpul domniei soţului ei, Eufrosina a încercat totuşi să-i stăvilească manifestările cele mai extreme şi să contracareze indiferenţa lui Alexios faţă de aspectele mai practice ale guvernării. A jucat un rol decisiv în ascensiunea acestuia la tron şi în niciun caz nu l-a ajutat să fugă din faţa cruciaţilor. S-ar putea spune că, dacă Alexios nu ar fi fugit, oraşul nu ar fi căzut pradă Cruciadei a patra, şi cu siguranţă, dacă Eufrosina ar fi avut ocazia, ca şi Teodora, soţia lui Iustinian, ea l-ar fi încurajat pe împărat să depăşească toate dificultăţile, împiedicând astfel evenimentele dezastruoase din anul 1204.

Epilog

După restaurația Paleologilor din anul 1261 (recuperarea Constantinopolului de către Mihail al VIII-lea Paleologul), câteva împărătese au avut ocazia de a interveni în politica Bizanțului și în chestiunea succesiunii la tron, dar aproape întotdeauna fără succes. Acest lucru se explică prin mai mulți factori: în primul rând, originea străină a împărăteselor din familia Paleologilor, care erau astfel lipsite de sprijinul oferit de relațiile, precum și de cunoașterea particularităților instituțiilor și ale politicii bizantine; un alt element este faptul că dinastia Paleologilor a reușit să păstreze tronul până la cucerirea imperiului de către turci, așadar au existat puține ocazii pentru ca împărătesele să se implice în transferul de putere, deși în sânul dinastiei au existat disensiuni considerabile în perioada respectivă, ceea ce le-a dezavantajat pe împărătese în loc să le sporească autoritatea. Cele care au avut ocazia de a se implica în politică s-au aflat aproape întotdeauna în opoziție, iar nu de partea demnitarilor aflați la conducerea imperiului.

Cele mai importante personalități aparținând dinastiei Paleologilor care s-au afirmat în politică au fost împărătesele Yolanda-Irina de Montferrat și Ana de Savoia, iar povestea fiecăreia este tristă. Yolanda-Irina de Montferrat, cea de-a doua soție a lui Andronic al II-lea, nu putea accepta dreptul la succesiune al

celui mai mare dintre fiii ei vitregi, Mihail al IX-lea, și, deoarece soțul ei refuza cu încăpățânare să dea curs cererilor ei, a plecat ostentativ, împreună cu cei trei fii, la Tesalonic, unde timp de mulți ani și-a întreținut propria Curte, din 1303 până la moartea ei, survenită în anul 1317. De pe domeniul său își emitea propriile decrete, ducea propria politică externă și complota împotriva soțului cu sârbii și catalanii: trebuie amintit, ca justificare, că își văzuse fiica în vârstă de cinci ani căsătorită cu regele Milutin al Serbiei, un depravat între două vârste, și considera că fiul ei cel mare, Ioan, fusese obligat să încheie o căsătorie mai prejos de rangul său, cu o aristocrată bizantină pe nume Irina Choumnaina. A murit extrem de bogată și plină de resentimente.[1]

Când nepotul de bunică al Yolandei, Andronic al III-lea, muri tânăr, lăsând în urmă un fiu în vârstă de nouă ani (Ioan al V-lea) și niciun fel de dispoziții privitoare la regență, împărăteasa Ana de Savoia a preluat regența. Astfel, a provocat un război civil cu cel mai bun prieten al soțului ei, Ioan Cantacuzino, și a ruinat imperiul din punct de vedere financiar, aducându-l la faliment și dând amanet Veneției bijuteriile coroanei, apoi angajând mercenari turci și, se pare, oferindu-se să își convingă fiul să se convertească la catolicism. Gregoras o acuză fățiș pentru războiul civil, deși admite că nu ar fi trebuit criticată prea aspru, de vreme ce era femeie și străină.[2] Proasta ei conducere nu a putut fi compensată prin negocierile purtate mai târziu la Tesalonic, în anul 1351, între Ioan al VI-lea Cantacuzino și fiul ei, care pregătea o rebeliune cu sprijinul lui Ștefan Dușan al Serbiei. În anul 1351, Ana se stabili și ea la Tesalonic și cârmui orașul, ca parte a imperiului ce îi revenea, până la moartea ei, care a avut loc în jurul anului 1365, bătând chiar monedă proprie.[3] Tesalonicul era un bun refugiu pentru împărătesele nemulțumite: Rita-Maria, o prințesă armeană, căsătorită cu Mihail al IX-lea și mama lui Andronic al III-lea, găsise și ea de cuviință să se retragă acolo. Când fiul ei a fost dezmoștenit de către bunicul său, ca fiind răspunzător pentru asasinarea fratelui său mai mic, Maria se mută la Tesalonic, trecând de partea fiului ei în războiul civil pe care acesta îl pornise

împotriva împăratului, se călugări și rămase acolo din anul 1320 până în 1333.[4]

Aceste femei erau prin excelență puternice și dominatoare, dar influența lor politică efectivă a fost minimă. Deși aveau curajul opiniei proprii și iubeau puterea, nu erau bune politiciene: Ana de Savoia, singura dintre ele care s-a aflat la conducere, a fost comparată cu suveica unui țesător, care ar fi sfâșiat țesătura de purpură a imperiului.[5] Însă au existat și excepții. Din cauza războaielor civile, nu toate împărătesele au fost de origine străină, și câteva femei de obârșie bizantină au urcat pe tron, primind atribuții cvasiimperiale din partea soților lor. Teodora Ducas Comnena Palaiologina, soția lui Mihail al VIII-lea, avea ea însăși sânge împărătesc, fiind strănepoata lui Ioan al III-lea Vatatzes, și, în timpul domniei soțului ei, a emis dispoziții privitoare la unele dispute legate de proprietățile mănăstirești, uneori adresându-se demnitarilor împăratului pentru a confirma deciziile soțului său. Cu toate acestea, spre deosebire de alte femei din familia lui Mihail, care au fost trimise în exil pentru opoziția lor, ea a fost nevoită să susțină politica împăratului de unire cu Biserica Romei, adoptând astfel o poziție pe care se pare că a regretat-o tot restul vieții. S-a simțit umilită și atunci când el a dorit să divorțeze de ea, pentru a se căsători cu Constance-Ana de Hohenstaufen, văduva lui Ioan al III-lea Vatatzes.[6] O altă împărătească consoartă care și-a susținut soțul a fost Irina Cantacuzino Asenina, al cărei spirit războinic s-a manifestat în timpul războiului civil dus împotriva Anei de Savoia și a „facțiunii" devotate Paleologilor. În anul 1342, soțul Irinei, împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino, i-a încredințat împărătesei orașul Didymotica; ea a organizat și apărarea Constantinopolului împotriva genovezilor, în luna aprilie a anului 1348, precum și împotriva lui Ioan Paleologul, în martie 1353, fiind una dintre foarte puținele împărătese bizantine care au primit comanda în probleme militare. Dar, ca și Teodora, Irina se conforma se pare dorințelor soțului ei în chestiuni de politică și a fost de acord cu decizia lui de a-și exclude fiii de la succesiune, precum și de a abdica în cele din urmă, la anul 1354.[7]

Atât Irina, cât și fiica ei, Elena Cantacuzino, soția lui Ioan al V-lea Paleologul, se găseau în dilemă, fiind nevoite să se declare loiale unui membru al familiei sau altuia, iar Elena a fost obligată să intermedieze între soțul ei, ale cărui măsuri erau lipsite de eficiență, și ambițiile fiului și nepotului ei. Se pare că ea a organizat evadarea soțului și a celor doi fii mai mici din temniță, în anul 1379, fiind imediat luată ostatică, împreună cu tatăl ei și cu cele două surori, de către fiul său cel mare, Andronic al IV-lea, și închisă până în anul 1381; eliberarea ei a fost sărbătorită cu bucurie de populația Capitalei. După cum relatează Demetrios Kydones, ea a luat parte la viața politică atât în timpul domniei soțului, cât și a fiului ei, Manuel al II-lea, dar rolul cel mai important pe care l-a avut a fost cel de mediatoare între diferiții membri ai familiei.[8] Ca o ultimă poveste cu final fericit, ultimul împărat bizantin, Constantin al XI-lea, și-a datorat tronul mamei sale. Prințesa sârbă Elena Dragaș, soția lui Manuel al II-lea Paleologul, într-un ultim act politic de legitimizare întreprins de o împărăteasă bizantină, a reușit să păstreze tronul pentru fiul său, Constantin, și să zădărnicească pretențiile fratelui lui, Demetrios. Ea a aranjat proclamarea lui Constantin ca împărat în Peloponeș și și-a afirmat dreptul de a acționa ca regentă, până la sosirea lui de la Mistra în Capitală, în anul 1449.[9]

În ciuda lipsei generale de ocazii pentru a juca un rol în politică, împărătesele din familia Paleologilor au găsit în decursul secolului al XIII-lea alte modalități de a-și manifesta independența de spirit și a-și folosi de considerabilele resurse financiare. S-au remarcat prin înființarea sau restaurarea așezămintelor monahale și prin patronajul artelor. Teodora Palaiologina a restaurat ctitoria lui Constantin Lips, mănăstirea numărând după restaurare cincizeci de maici și având alăturat un mic spital pentru femei, și a reconstruit o mănăstire de maici mai mică, închinată Sfinților Cosma și Damian. Era și o protectoare activă a artelor, comandând manuscrise, așa cum a făcut și Teodora Raoulaina, nepoata soțului ei. În *typikon*-ul mănăstirii, își manifestă mândria pentru familia și poziția ei, o atitudine larg răspândită între femeile care

făceau parte din aristocrație.[10] Este clar că, asemenea împărătesele-lor din perioada anterioară anului 1204, și ea deținea o avere considerabilă, atât ca împărătească, cât și ca împărătească văduvă. Primise insula Kos în proprietate personală de la Mihail, dar moștenise și alte domenii din partea familiei și primise proprietăți de la fiul ei, Andronic. Alte femei din familie cheltuiau de asemenea sume foarte mari: Teodora Raoulaina și-a folosit averea pentru a reconstrui mănăstirea de maici Sfântul Andrei din Creta, unde a studiat.[11] Teodora Palaiologina Angelina Cantacuzino, mama lui Ioan Cantacuzino, era pe cât se pare cea mai bogată femeie din vremea aceea și a finanțat lupta pentru putere a lui Andronic al III-lea, în războiul civil pe care acesta l-a purtat împotriva bunicului său.[12] Irina Choumnaina Palaiologina, împărătească cel puțin cu numele, care fusese căsătorită cu Ioan, fiul lui Andronic al II-lea, și rămăsese văduvă la vârsta de șaisprezece ani, și-a cheltuit imensa avere, împotriva voinței părinților ei, pentru a reconstrui mănăstirea de maici a Mântuitorului Iubitor de oameni (Philanthropos Soter), de unde a susținut cauza „dreptei credințe" împotriva lui Grigorie Palama și a adepților isihasmului.[13] Și Elena Cantacuzino, soția lui Ioan al V-lea, era o protectoare a artelor. Ea primise o educație clasică și era o binefăcătoare a cărturarilor, în special a lui Demetrios Kydones, care i-a dedicat traducerea uneia dintre scrierile Fericitului Augustin.[14]

Femeia care a deținut efectiv puterea în această perioadă, Ana de Savoia, face prea puțină cinste sexului ei: ca și Yolanda, se pare că era încăpățânată și lacomă, și chiar mai rău, incompetentă. Spre deosebire de ea, împărătese precum Irina Cantacuzino Asenina aveau însușiri comparabile cu cele ale predecesoarelor lor: erau educate pentru a fi bune administratoare, posedau mari resurse financiare, erau protectoare ale artei și ale așezămintelor monahale și, atunci când circumstanțele permiteau acest lucru, se dovedeau capabile de implicare semnificativă în politică și în controversele religioase, ca și în guvernarea imperiului. Din păcate, în general au fost nevoite să-și demonstreze competența în opoziție față de demnitarii statului.[15] Dacă au dorit probabil să-și

imite predecesoarele împărătese regente, nu au avut ocazia: femeile care, mândre de statutul și de familia lor, au jucat un rol public și și-au exercitat influența în guvernarea imperiului aparțineau unei epoci trecute.[16]

Tabele

Tabelul 1: Împărați și împărătese bizantine

nn = nume necunoscut
na = numele anterior
* = nu a deținut titlul de augusta

Conducători bizantini	*Soții*
Constantin I (324–337)	(1. Minervina), 2. Flavia Maxima Fausta; mama: Flavia Iulia Elena; ?fiica: Constanția
Constanțiu al II-lea (337–361)	1. Fiica lui Iulius Constanțiu*, 2. Eusebia*, 3. Faustina*
Iulian (361–363)	Elena*, fiica lui Constantin
Iovian (363–364)	Charito*
Valens (364–378)	Domnica*
Teodosie I (379–395)	1. Aelia Flavia Flacilla, 2. Galla*, sora lui Valentinian al II-lea; fiica: Aelia Galla Placidia, soția lui Constanțiu al II-lea
Arcadie (395–408)	Aelia Eudoxia
Teodosie al II-lea (408–450)	Aelia Evdochia (*na* Athenais); soră: Aelia Pulcheria; fiică: Licinia Eudoxia, soția lui Valentinian al III-lea
Marcian (450–457)	1. *nn*, 2. Aelia Pulcheria, fiica lui Arcadie
Leon I (457–474)	Aelia Verina
Leon al II-lea (474)	
Zenon (474–491)	Aelia Ariadna
Basiliscus (475–476)	Aelia Zenonis
Anastasie (491–518)	Ariadna, văduva lui Zenon
Iustin I (518–527)	Eufemia (*na* Lupicina)
Iustinian I (527–565)	Teodora
Iustin al II-lea (565–578)	Aelia Sofia
Tiberiu Constantin (578–582)	Aelia Anastasia (*na* Ino)
Mauriciu (582–602)	Aelia Constantina, fiica lui Tiberiu
Focas (602–610)	Leontia

Conducători bizantini	*Soții*
Heraclius (610–641)	1. Evdochia (na Fabia), 2. Martina; fiicele: Evdochia (*na* Epifania), Augustina, Martina
Constantin al III-lea (641)	Gregoria
Heraklonas (641)	–
Constans al II-lea (641–668)	Fausta
Constantin al IV-lea (668–685)	Anastasia
Iustinian al II-lea (685–695)	1. Evdochia, 2. Teodora, sora kaganului khazar
Leonțiu (695–698)	*nn*
Tiberiu al II-lea Apsimar (698–705)	*nn*
Iustinian al II-lea (a doua domnie) (705–711)	–
Filipicos Bardanes (711–713)	*nn*
Anastasie al II-lea (713–715)	Irina
Teodosie al III-lea (715–717)	*nn*
Leon al III-lea (717–741)	Maria
Constantin al V-lea (741–775)	1. Irina Khazara, 2. Maria, 3. Evdochia
Leon al IV-lea (775–780)	Irina
Constantin al VI-lea (780–797)	1. Maria de Amnia*, 2. Teodota
Irina (797–802)	Leon al IV-lea
Nichifor I (802–811)	*nn*
Staurakios (811)	Teofano
Mihail I Rangabe (811–813)	Procopia, fiica lui Nichifor I
Leon al V-lea (813–820)	Teodosia
Mihail al II-lea (820–829)	1. Tecla, 2. Eufrosina, fiica lui Constantin al VI-lea
Teofil (829–842)	Teodora; fiice: Tecla, Ana, Anastasia
Mihail al III-lea (842–867)	Evdochia Dekapolitissa
Vasile I (867–886)	1. Maria, 2. Evdochia Ingerina

Conducători bizantini	*Soții*
Leon al VI-lea (886–912)	1. Teofano, 2. Zoe Zaoutzaina, 3. Evdochia Baiana, 4. Zoe Carbonopsina; fiică: Ana
Alexandru (912–913)	*nn*
Constantin al VII-lea (913–959)	Elena, fiica lui Roman Lekapenos
Roman I Lekapenos (920–944)	Teodora; noră: Sofia
Roman al II-lea (959–963)	1. Evdochia (*na* Berta), 2. Teofano (*na* Anastaso)
Nichifor al II-lea Focas (963–969)	1. *nn* Pleustaina, 2. Teofano
Ioan I Tzimiskes (969–976)	1. Maria Skleraina, 2. Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea
Vasile al II-lea (976–1025)	–
Constantin al VIII-lea (1025–1028)	Elena Alypia
Roman al III-lea Argyros (1028–1034)	1. Elena, *sebasta*, 2. Zoe Porfirogeneta
Mihail al IV-lea Paflagonul (1034–1041)	Zoe Porfirogeneta
Mihail al V-lea Călăfătuitorul (1041–1042)	–
Zoe și Teodora (1042)	Zoe i-a avut drept soți pe: 1. Roman al III-lea Argyros, 2. Mihail al IV-lea Paflagonul, 3. Constantin al IX-lea Monomahul
Constantin al IX-lea Monomahul (1042–1055)	1. *nn*, 2. *nn* Skleraina, 3. Zoe Porfirogeneta; concubine: Maria Skleraina, *sebasta**, prințesă alană, *sebasta**
Teodora (a doua domnie) (1055–1056)	–
Mihail al VI-lea Stratiotul (1056–1057)	*nn*
Isaac I Comnenul (1057–1059)	Ecaterina, fiica lui Ioan Vladislav al Bulgariei

Conducători bizantini	*Soții*
Constantin al X-lea Ducas (1059–1067)	1. Fiica lui Constantin Dalassenos, 2. Evdochia Makrembolitissa
Evdochia Makrembolitissa (1067)	1. Constantin al X-lea Ducas, 2. Roman al IV-lea Diogenes
Roman al IV-lea Diogenes (1067–1071)	Evdochia Makrembolitissa
Evdochia Makrembolitissa (a doua domnie) (1071)	–
Mihail al VII-lea Ducas (1071–1078)	Maria de Alania (Georgia) (na Marta)
Nichifor al III-lea Botaneiates (1078–1081)	1. *nn*, 2. Vevdene, 3. Maria de Alania
Alexios I Comnenul (1081–1118)	1. *rn* Argyropoulina, 2. Irina Ducas; mamă: Ana Dalassena*, *despina*
Ioan al II-lea Comnenul (1118–1143)	Irina de Ungaria (*na* Piriska)
Manuel I Comnenul (1143–1180)	1. Irina de Sulzbach (*na* Berta), 2. Maria de Antiohia (*na* Marguerite-Constance); fiică: Maria Porfirogeneta
Alexios al II-lea Comnenul (1180–1183)	Ana de Savoia (*na* Agnes)
Andronic I Comnenul (1183–1185)	1. *nn*, 2. Ana de Savoia (*na* Agnes)
Isaac al II-lea Angelos (1185–1195)	1. *nn*, 2. Maria de Ungaria (*na* Margareta)
Alexios al III-lea Angelos (1195–1203)	Eufrosina Ducas; fiică: Irina*
Isaac al II-lea Angelos (a doua domnie) și Alexios al IV-lea Angelos (1203-4)	–
Alexios al V-lea Ducas Mourtzouphlos (1204)	1. *nn*, 2. Evdochia, fiica lui Alexios al III-lea

Conducători bizantini	*Soții*
Teodor I Lascaris (1204–1221)	1. Ana, fiica lui Alexios al III-lea, 2. Filipa, 3. Maria de Courtenay
Ioan al III-lea Vatatzes (1221–1254)	Irina, fiica lui Teodor I, 2. Ana de Hohenstaufen (*na* Constance)
Teodor al II-lea Lascaris (1254–1258)	Elena, fiica lui Ioan Asan al II-lea
Ioan al IV-lea Lascaris (1258–1261)	-
Mihail al VIII-lea Paleologul (1259–1282)	Teodora Ducas Comnena Palaiologina, nepoata lui Ioan al III-lea Ducas Vatatzes
Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328)	1. Ana de Ungaria, 2. Irina de Montferrat (*na* Yolanda); noră: Irina Choumnaina*
(Mihail al IX-lea Paleologul (1294–1320)	Maria de Armenia (*na* Rita)
Andronic al III-lea Paleologul (1328–1341)	1. Irina de Brunswick (*na* Adelaida), 2. Ana de Savoia (*na* Giovanna)
Ioan al V-lea Paleologul (1341–1391)	Elena, fiica lui Ioan al VI-lea Cantacuzino
Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347–1354)	Irina Asenina
Andronic al IV-lea Paleologul (1376–1379)	Maria, fiica lui Ioan Alexandru (*na* Kyratza)
Ioan al VII-lea Paleologul (1390)	Evghenia, fiica lui Francesco al II-lea Gattilusio
Manuel al II-lea Paleologul (1391–1425)	Elena, fiica lui Constantin Dragaș al Serbiei
Ioan al VIII-lea Paleologul (1425–1448)	1. Ana, fiica lui Vasile I al Moscovei, 2. Sofia de Montferrat, 3. Maria Comnena de Trapezunt

Conducători bizantini	*Soții*
Constantin al XI-lea Paleologul (1449–1453)	1. Teodora, fiica lui Leonardo al II-lea Tocco (*na* Maddelena), 2. Ecaterina, fiica lui Dorino Gattilusio. Constantin al XI-lea era văduv la momentul încoronării sale și a murit necăsătorit.

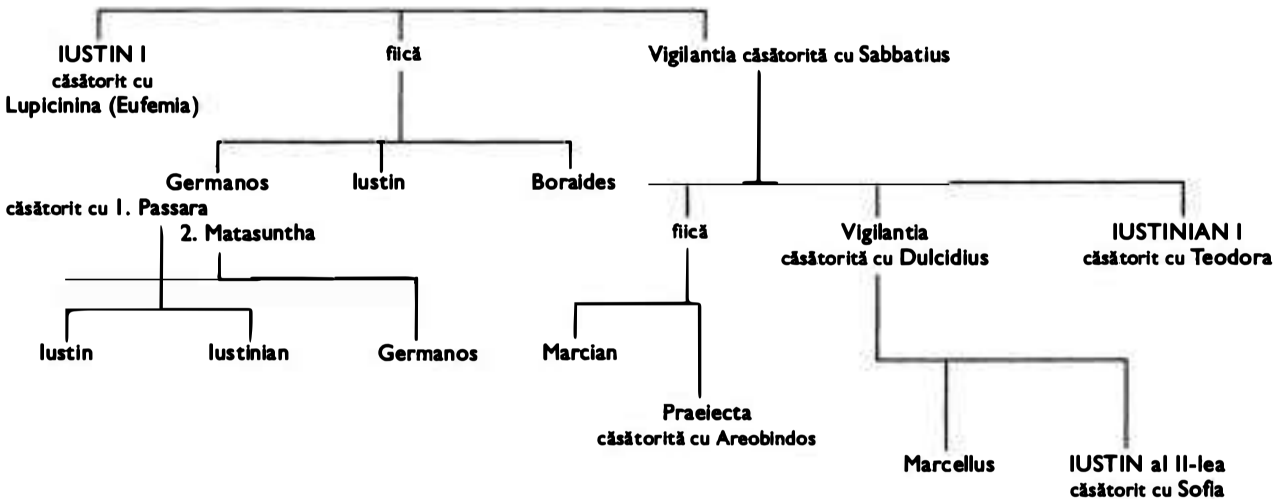

Tabelul 2: Familia lui Iustinian I

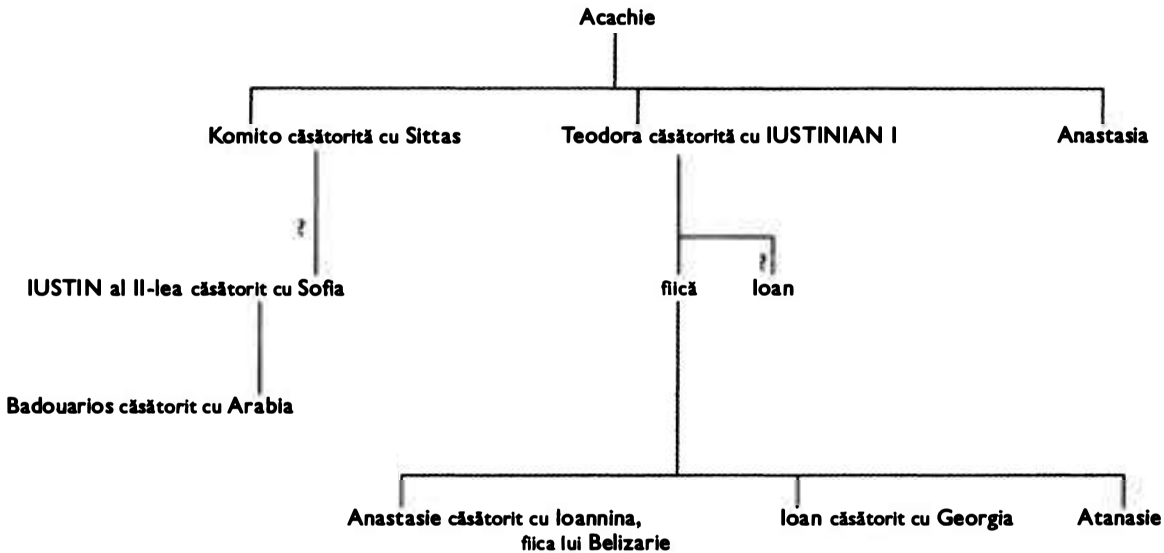

Tabelul 3: Familia Teodorei

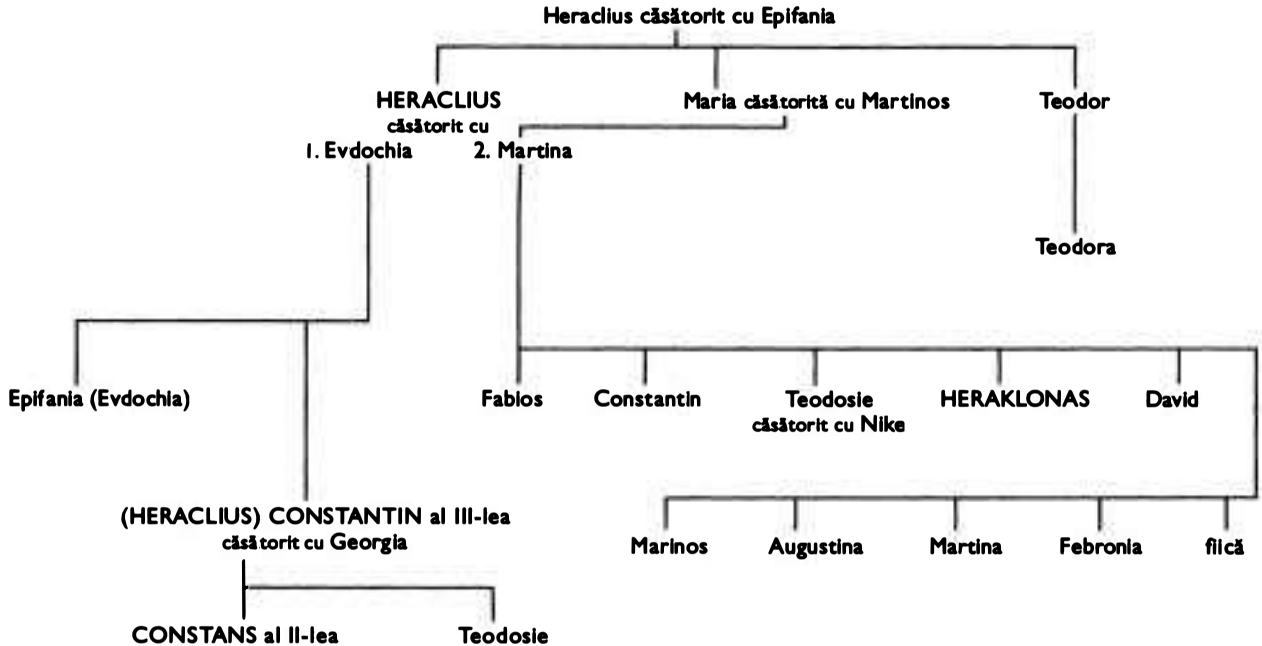

Tabelul 4: Familia lui Heraclius

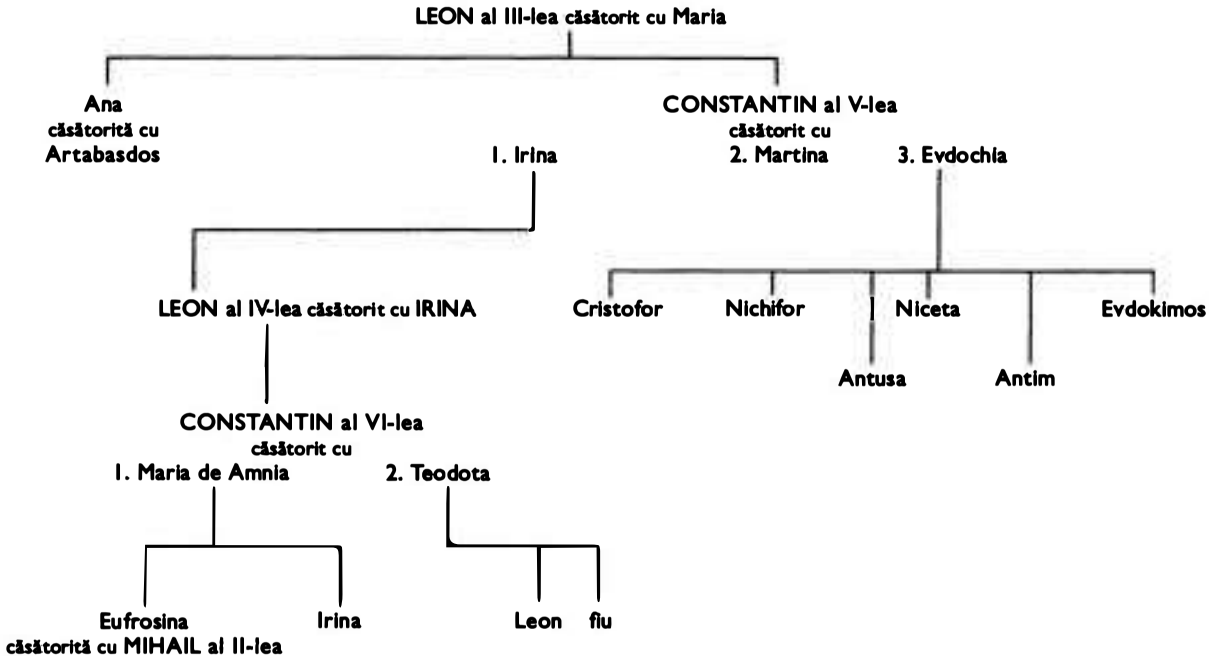

Tabelul 5: Dinastia Isauriană

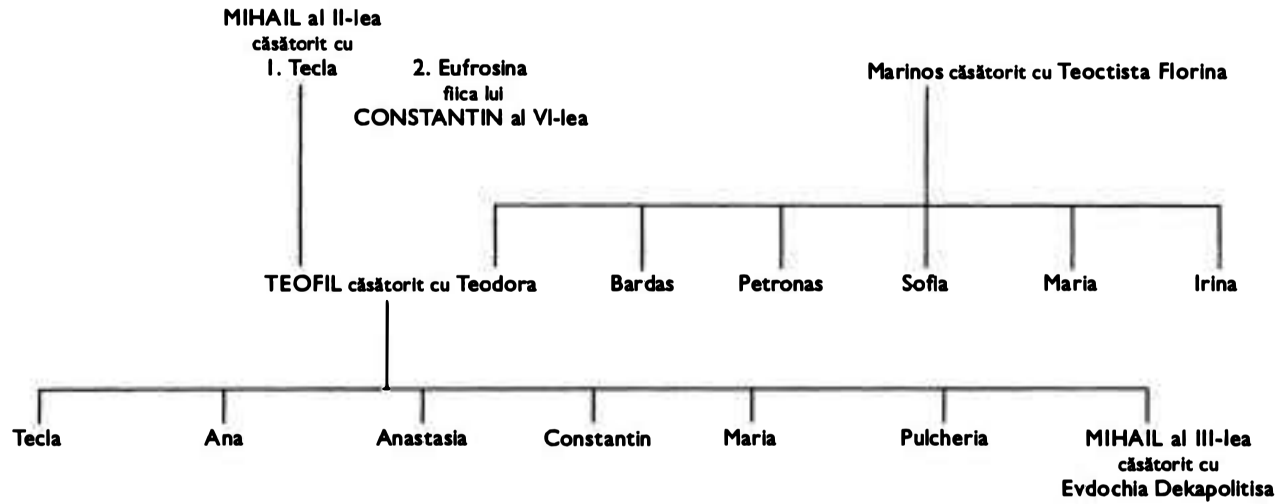

Tabelul 6: Dinastia Amoriană

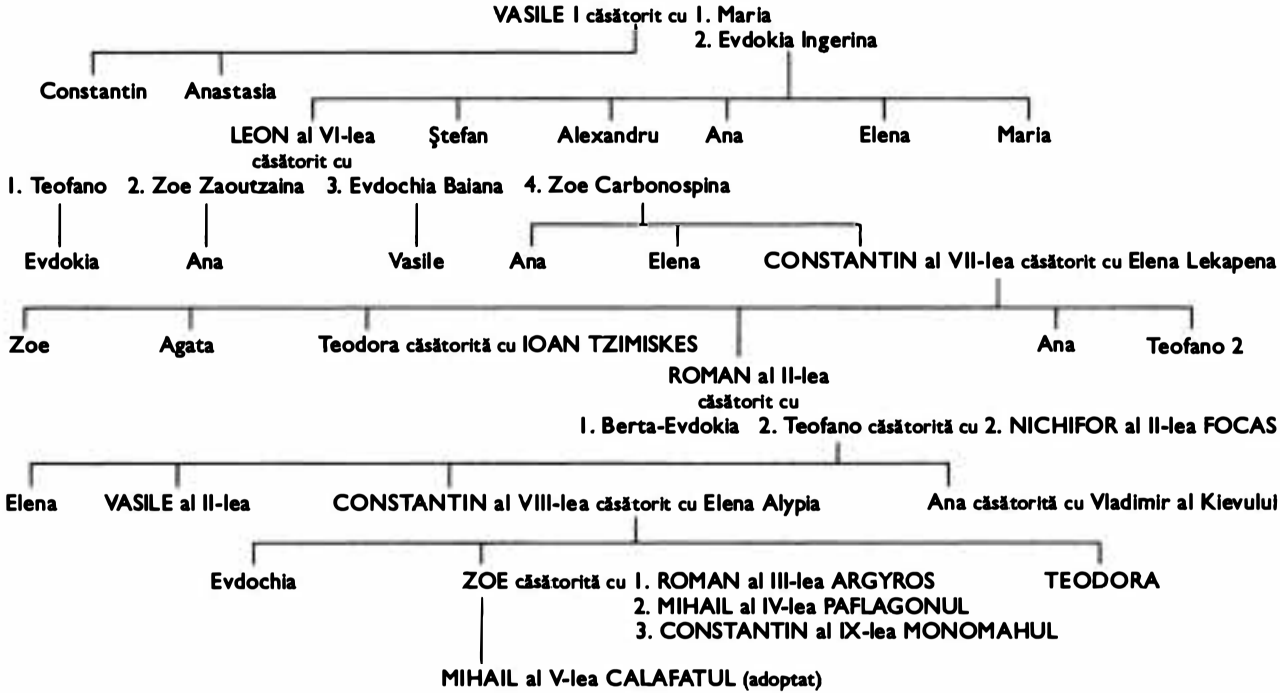

Tabelul 7: Dinastia Macedoneană

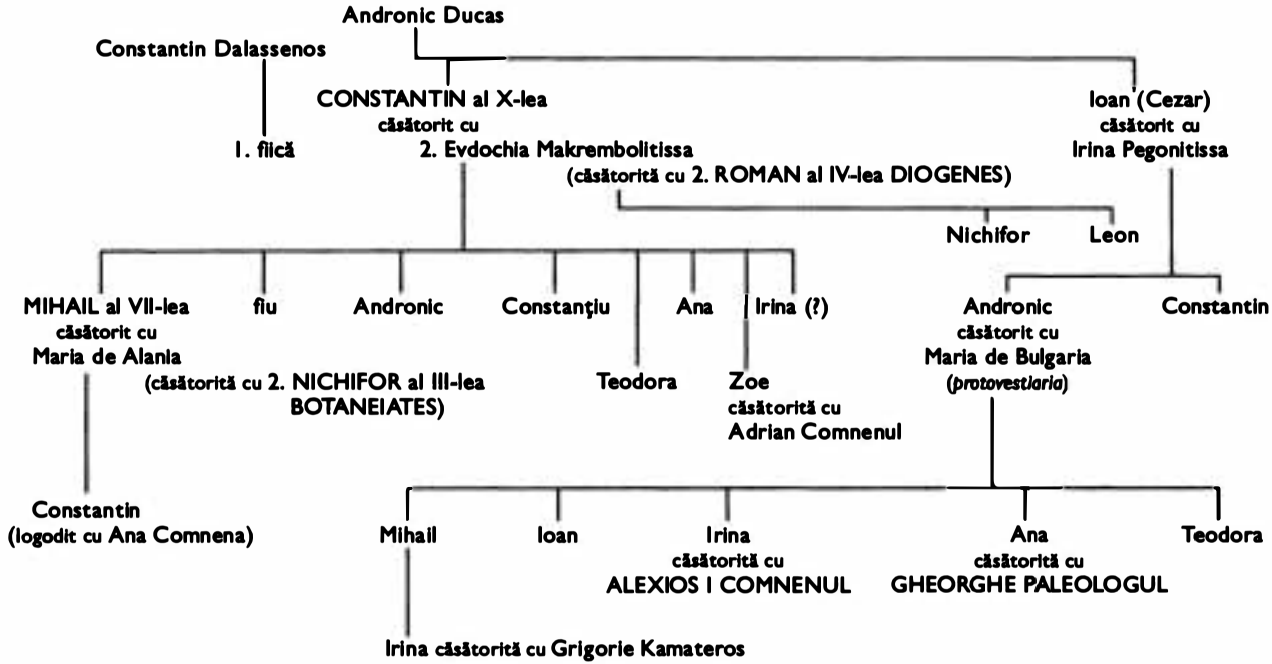

Tabelul 8: Familia Ducas

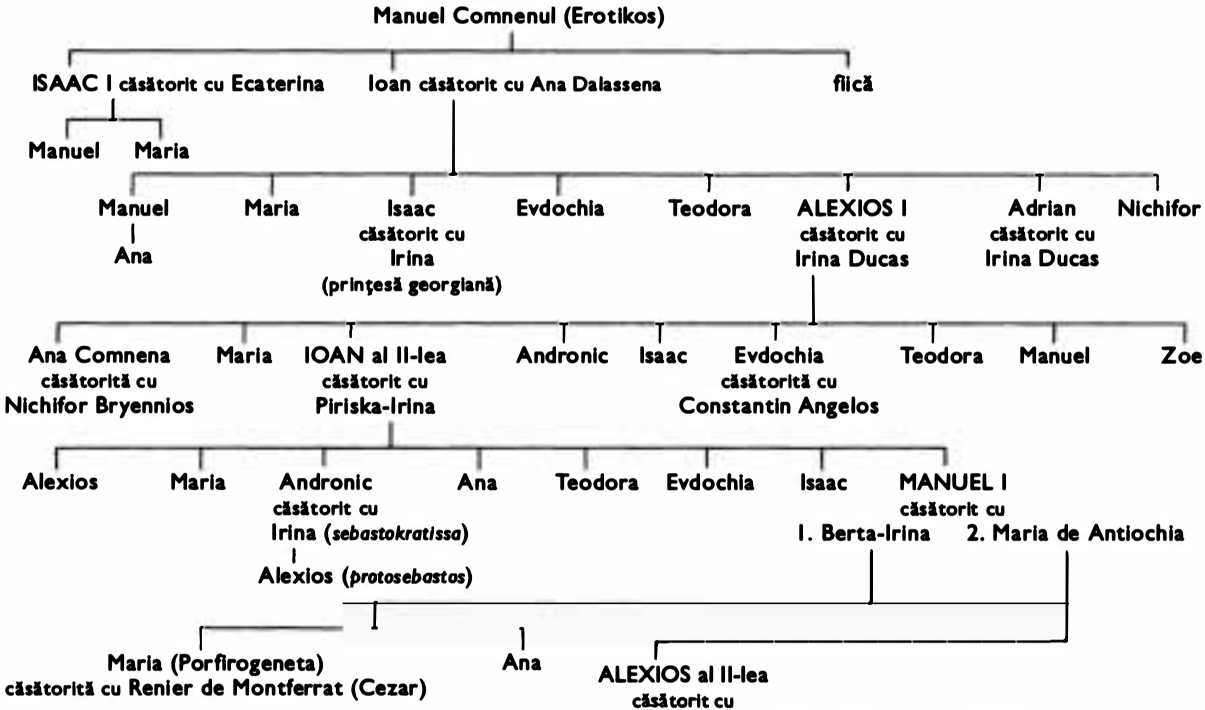

Tabelul 9: Dinastia Comnenilor

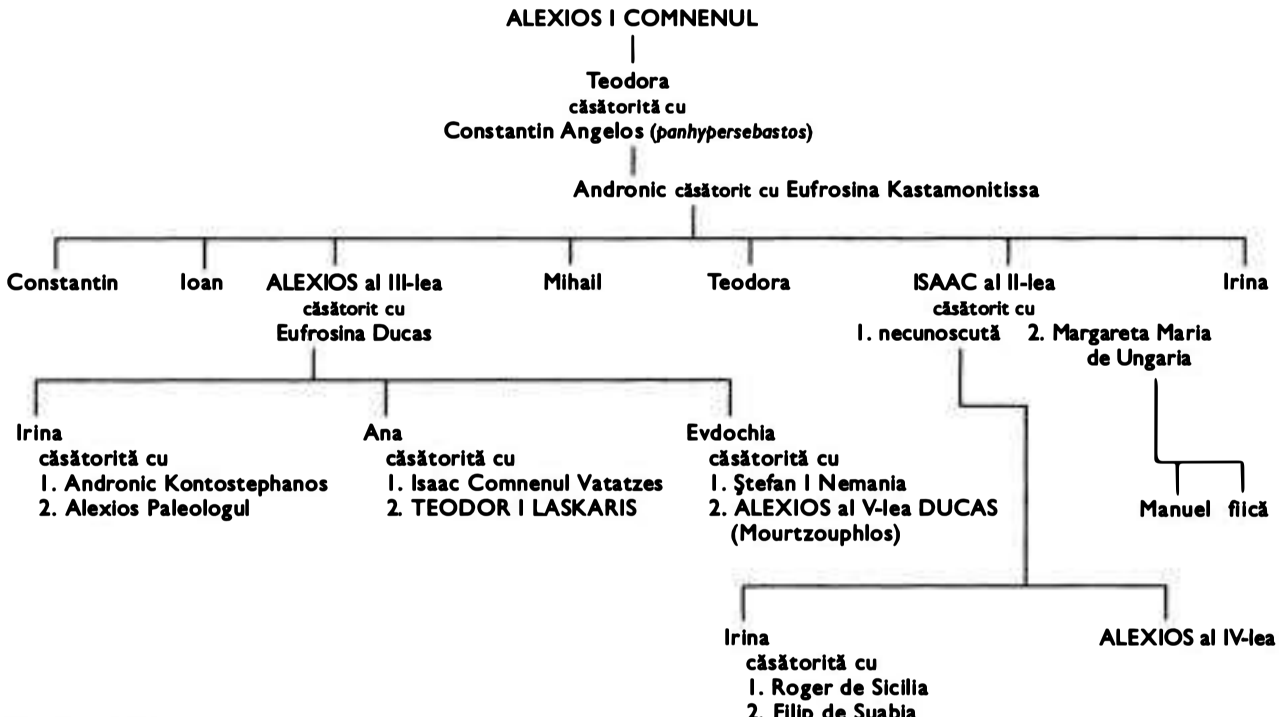

Tabelul 10: Dinastia Angelos

Glosar

Aftartodochetism: Formă extremă de **monofizitism**, ce susținea că trupul lui Hristos era incoruptibil.

Arhimandrit: Conducător al unei regiuni sau al unui grup de mănăstiri.

Asekretis: Secretar imperial.

Augusta: Titlu onorific, acordat unora dintre împărătese.

Autokrator: Traducerea oficială în limba greacă a termenului latin *imperator*, împărat. Începând cu secolul al IX-lea desemnează împăratul cu rang superior.

Basileus: Termen grecesc clasic pentru *rege*; principalul titlu utilizat de un împărat.

Basilis, basilissa: Termen grecesc clasic pentru *regină*; principalul titlu utilizat de o împărătească. Apare ca titlu oficial pe monede începând cu secolul al VIII-lea.

Boukoleon: Portul alăturat Marelui Palat din Constantinopol.

Cezar: Înalt titlu onorific, până în secolul al XI-lea, imediat inferior celui de împărat. În secolul al XI-lea, unul dintre cele mai înalte trei titluri onorifice, alături de *curopalates* și de *nobilissimos*. Sub Comneni, titlul urma celui de *sebastokerator* și era rezervat membrilor familiei imperiale, în special soțului uneia dintre fiicele împăratului.

Calcedonian: De credință ortodoxă, conform deciziilor Sinodului de la Calcedon, din anul 451, în special cu privire la firea divino-umană a lui Hristos.

Chalke: Principala poartă de intrare în Marele Palat din Constantinopol, deasupra căreia se afla o celebră icoană a lui Hristos.

Charistikion: Acordarea veniturilor unei mănăstiri către o persoană sau o instituție pentru o perioadă de timp în care beneficiarul administra proprietățile mănăstirii.

Chartoularios: Păstrătorul documentelor. *Chartoularious epi tou kanikleiou*, păstrătorul călimării imperiale, era un important consilier imperial, care păstra condeiul și cerneala utilizate la semnarea documentelor.

Chelandion, pl. **chelandia**: Navă de transport.

Chlamys/hlamidă: Mantia imperială de purpură, prinsă cu o *fibula* (agrafă cu trei pandantive) pe umărul drept.

Chrysobul: Document oficial cu sigiliu de aur (*bulla*), semnat de către împărat cu cerneală roșie.

Comes (sacrarum) largitionum: *Comite al sfintei generozități*, demnitar de rang înalt, însărcinat cu administrarea finanțelor.

Consistorium: Corpul de demnitari imperiali care ofereau consiliere cu privire la legislație, afaceri externe și politică. O ședință a consistoriumului se numea ***silentium***.

Comite, ***comes***: Comandant militar, titlu acordat unor demnitari.

Cubicularia: Doamnă de companie în cadrul Curții imperiale.

Cubicularius, pl. ***cubicularii***: Șambelan, sau demnitar care supraveghea „camera de culcare sacră" a împăratului.

Curopalates: Demnitar al palatului, însărcinat cu lucrările de construcție și cu activitățile organizatorice la Marele Palat, majordom al palatului imperial; ulterior, înalt titlu onorific.

Curopalatissa: Soția unui ***curopalates***.

Demă: Una dintre cele două facțiuni ale curselor de care (de pe hipodrom) din imperiu, respectiv Albaștrii și Verzii.

Despina (sau ***despotis***): În traducere literală, *doamnă*. Termen utilizat ca titlu oficial al împărăteselor, începând cu secolul al VIII-lea.

Diptic (pomelnic): Listă cu numele împăraților, papilor și episcopilor, vii și morți.

***Domestikos* al Răsăritului (Apusului)**: Comandant-șef al armatei.

***Domestikos* al Școlilor (*Scholae*)**: Comandant al trupelor *Scholae*.

Domestikos: Termen care desemna o serie de demnitari.

Dromon, pl. ***dromones***: Navă de război.

Droungarios: Ofiţer care comanda ***droungos***, o trupă de infanterie ce număra 1 000 de oameni, sau amiral.

Dux: General, comandant militar.

Eparh: Vezi **Prefect al oraşului**.

Epi tou kanikleiou: Vezi ***Chartoularios***.

Exarh: Guvernator al Africii sau Italiei bizantine (provincia condusă de un exarh se numea exarhat).

Excubitori: Corp de elită al gărzii imperiale.

Follis: Monedă de cupru cu valoarea cea mai mare, valorând iniţial 40 de *nummi*.

Globus cruciger: Sferă pe care se afla o cruce, reprezentată pe monedele bizantine ca simbol al suveranităţii; globul (*globus*) reprezintă lumea.

Gynaikonitis: Apartamentele femeilor, în palat sau într-o reşedinţă de aristocraţi.

Hegoumenos **(egumen)**: Superiorul unei mănăstiri.

Hetaireiarh: Comandant al *hetaireia* (unitate a gărzii de corp a împăratului), responsabil cu securitatea palatului imperial.

Hipodrom: Incintă amenajată pentru cursele de care şi amuzamentul populaţiei. În Constantinopol, hipodromul se afla alături de Marele Palat imperial, iar împăratul avea propria lojă *(kathisma)*, în care intra direct din palat.

Histamenon, pl. ***histamena***: Monedă de aur cu greutate standard, introdusă de Nichifor al II-lea Focas.

Horos: Definiţie sau decizie emisă de un sinod bisericesc.

Iconofili, iconoduli: Cei care susţineau sfinţenia icoanelor şi venerarea acestora (în traducere literală, „iubitori de icoane", „închinători la icoane").

Illustris: Cel mai înalt titlu acordat senatorilor.

Kommerkia: Taxe vamale comerciale, de obicei reprezentând 10 la sută din valoarea mărfii.

Labarum: Stindard sau sceptru reprezentat pe monedele bizantine; *labarum*-ul original, introdus de Constantin cel Mare, purta însemnul hristogramei, dar ulterior termenul a fost folosit cu referire la diferite tipuri de sceptre sau de stindarde.

Logothete: Ministru, membru al guvernului.

Logothete tou dromou: Responsabilul cu serviciile poştale, ceremonialul de la Curte, problemele de securitate şi afacerile externe.

Logothete tou genikou: Ministrul de finanţe, şeful trezoreriei.

Logothete tou stratiotikou: *Logothete* militar. Responsabilul cu cheltuielile pentru armată şi marină.

Loros: Roba consulară, bogat împodobită, care în perioada bizantină avea forma unei eşarfe lungi, ornamentate cu bijuterii, ce se înfăşura în jurul corpului. În secolul al IX-lea, eşarfa a fost înlocuită cu un *loros* simplificat, ce se punea peste cap.

Magister, magistros: Demnitar cu rang înalt al Curţii.

Magister militum: Comandant al soldaţilor, înalt grad de comandă în armată.

Magnaura: Sală de ceremonii, care făcea parte din complexul Marelui Palat.

Megas dux: Marele amiral al marinei imperiale.

Miliaresion: Monedă de argint, unitate monetară înainte de secolul al XI-lea, valorând a douăsprezecea parte dintr-un *solidus*.

Monofizit: Adept al doctrinei monofizitismului.

Monofizitism: Credinţă a unei secte religioase larg răspândite, care susţinea că Hristos are o singură fire, care este divină.

Monostrategos: Un *strategos* care comanda mai multe theme.

Monotelit: Adept al doctrinei monotelismului.

Monotelism: Doctrină promulgată de către împăratul Heraclius, conform căreia Hristos a avut două firi, dar o singură voinţă.

Mystikos: Secretar particular imperial.

Nimb (adj. **nimbat**): Aureolă aflată în jurul capului lui Hristos, al sfinţilor sau al împăratului în reprezentările artistice.

Nobilissimos, pl. *nobilissimi*: Demnitate foarte înaltă, rezervată membrilor familiei imperiale; înainte de dinastia Comnenilor, unul dintre cele mai înalte trei ranguri.

Nomisma, pl. *nomismata*: Monedă de aur, de obicei referire la moneda *solidus* din perioada romană târzie, a 72-a parte dintr-o livră romană de aur, echivalentă cu 12 *miliaresia* (monede de argint) sau 288 *folles* (monede de aramă).

Notarios: Secretar, în special răspunzător pentru redactarea documentelor oficiale.

Oikonomia: În traducere literală, *economie*. Principiu al acordării de concesii, prin care prevederile legii bisericești pot fi relaxate în anumite circumstanțe.

***Oikonomos*, econom**: Cleric însărcinat cu administrarea unei eparhii sau așezământ religios.

Orphanotrophos: Administrator al orfelinatelor înființate de împărați din Constantinopol.

Pansebastos: Epitet onorific, acordat nobililor, în special membrilor familiei Comnenilor.

Papias: Eunucul care supraveghea porțile și clădirile palatului.

Parakoimomenos: Eunucul care supraveghea camera de culcare imperială și personalul apartamentului împăratului.

Patriarh: Ocupantul unuia dintre cele cinci mari scaune patriarhale: Roma, Alexandria, Antiohia, Ierusalim și Constantinopol.

Patrician: Demnitar de rang înalt.

Pendilia (sau ***prependulia***): Pandantive care atârnau de o parte și de alta a coroanei imperiale.

Porfirogenet (fem. **Porfirogeneta**): Copil născut unui împărat aflat pe tron, în *Porphyra* (camera de purpură) a Marelui Palat.

Praetorium: Închisoare publică.

Prefect al orașului (eparh): Guvernatorul civil al Constantinopolului.

Primikerios: Șef al unui grup de funcționari. Mulți **primikerioi** erau eunuci.

Proedros: Înalt demnitar, ales dintre senatori.

Protoasekretis: Șeful colectivului de secretari imperiali, responsabil cu redactarea și păstrarea documentelor imperiale.

Protospatharios: Inițial comandantul purtătorilor de spadă (*spatharii*); ulterior demnitar de rang înalt. Unii *protospatharii* erau eunuci.

Protostrator: Îngrijitorul grajdurilor imperiale, comis.

Protovestiaria: Soția unui ***protovestiarios***.

Protovestiarios: Demnitar care răspundea de garderoba imperială și de tezaurul privat al împăratului.

Quaestor sacri palati: Demnitar imperial răspunzător de chestiuni legislative.

Romei: Termen prin care bizantinii se refereau la ei înşişi; romani.

Sakellarios: Funcţionar fiscal imperial.

Satrap: Vechi titlu persan, desemnând guvernatorul unei provincii/ satrapii.

Scholastikos: Titlu acordat legislatorilor.

Scholae*, Şcolile**: Corp de gardă al palatului imperial. ***Tagma cu rangul cel mai înalt, formând, împreună cu excubitorii, un corp mobil de cavalerie.

Sebastokrator: Sub dinastia Comnenilor, cel mai înalt titlu onorific, după cel de împărat.

Sebastokratorissa: Soţia unui ***sebastokrator***.

Sebastos, pl. ***sebastoi***: Epitet ce desemna un rang înalt, în general rezervat rudelor împăratului; în traducere literală, *venerabil*.

Sekreton, pl. ***sekreta***: Birou sau departament guvernamental; un *sekreton* putea fi înfiinţat pentru a administra veniturile unui aşezământ monahal.

Senat: Grup de demnitari şi de înalţi funcţionari, având în principal un rol ceremonial.

Silentium: Şedinţă a ***consistorium***-ului, în cadrul căreia se discutau probleme de stat.

Solidus: Monedă de aur (denumită în limba greacă *nomisma*).

Spatharios: Membru al gărzii de corp a împăratului, ulterior titlu onorific.

Strategos, pl. ***Strategoi***: Iniţial termen grecesc cu sensul de *general*, ulterior desemnând guvernatorul general şi comandantul unei theme.

Synkellos: Consilierul şi principalul adjunct al unui patriarh.

Tagma, pl. ***tagmata***: Unitate militară (circa 3 000 de soldaţi); de obicei referire special la un corp mobil de armată, staţionat în Constantinopol sau în apropierea acestuia.

Tetarteron, pl. ***tetartera***: Monedă de aur cu greutate redusă, introdusă de către Nichifor al II-lea Focas, care circula alături de monedele cu greutate deplină (***histamena***).

Thema*, *thema, pl. ***themata***: Unitate militară şi administrativă, guvernată de un ***strategos***.

Theotokos: Născătoarea de Dumnezeu, Sfânta Fecioară Maria.

Triklinos (al lui Iustinian): Sală construită de Iustinian al II-lea şi decorată de Teofil cu mozaicuri.

Triteism: Erezie ce susţinea deosebirea absolută dintre cele trei Persoane ale Sfintei Treimi.

Typikon: Documentul de înfiinţare al unei mănăstiri.

Velum: În traducere literală, *perdea* sau *draperie*. Judecătorii care activau în tribunalul din hipodromul acoperit (cu *velum*) formau una dintre cele mai înalte instanţe, din secolul al X-lea şi până în 1204.

Xenodocheion: Casă de oaspeţi pentru călători şi bolnavi.

Vigla (Veghea): ***Tagma*** de cavalerie, de obicei staţionată în Constantinopol, unde servea ca forţă de poliţie şi garnizoană.

Vlaherne: Palat-reşedinţă, situat în zona de nord-est a Capitalei.

Zoste patrikia: Principala doamnă de companie de la Curte, care purta un cordon ca semn distinctiv.

NOTE

INTRODUCERE

1 *de cer.* 1.39–41, 49, 50.
2 Theoph. Cont. 78.
3 Nicholas, *Ep.* 32. 77–84.
4 Kazhdan şi McCormick (1997) 176–177.
5 *de cer.* 1. 49 (40).
6 Nicol (1968) no. 9.
7 Herrin (1995) 78–79.

1. TEODORA, SOŢIA LUI IUSTINIAN (527 - 548)

1 *SH* [*Istoria secretă*] 9.33, 10.15–18; cu privire la sprijinul lui Iustinian pentru dema Albaştrilor, cf. *SH* 7.1; Evagr. 4.32; Malalas 425. Toate traducerile din *SH* sunt preluate de la G.A. Williamson, *Procopius: Secret History*, Penguin, Harmondsworth, 1966.

2 *SH* 9.13, 10, 16, 27–28, 19. Potrivit *SH*, Antonina era iniţiată în arta magiei, mamă a numeroşi bastarzi (1.11–12), cu un caracter rău şi răzbunător (1.27); îşi domina soţul şi avea o aventură cu fiul adoptiv al acestuia (1.14–18). Procopius o atacă pe Teodora prin Antonina,

deoarece acestea erau prietene apropiate şi colaboratoare (*SH* 1.13, 4.18); cf. *Wars* 1.25.13–30; *Lib. Pont.* 61 (Vigilius).

3 Pentru Procopius ca autor atât al *Războaielor* (*De bellis*), cât şi al *Istoriei secrete* (*Anecdota*), a se vedea Greatrex (1995) 10, la nr. 26, unde afirmă că există o legătură strânsă între aceste două lucrări; cf. Cameron (1985) 50. Cu privire la rolul *Cronicii* lui Malalas în propaganda lui Iustinian, a se vedea Scott (1985) 99–109.

4 Evans (1996a) 5 o consideră o relatare obscură, care a fost apreciată de cititori; cf. *idem* (1996b) 308. *ODB* 1732 la *Prokopios of Caesarea*, o numeşte „răutăcioasă, cu adevărat ridicolă şi calomniatoare [...] nu a putut circula decât clandestin".

5 *Souda* (Adler: 2479) la Procopius o consideră a fi ultima carte a *Războaielor* şi afirmă că în cuprinsul ei se află „ψόγους καὶ κωμωδίαν" („injurii şi batjocuri") pe seama perechii imperiale, a lui Belizarie şi a soţiei acestuia.

6 *SH* 18.33, 23.1; 24.29; 24.33. Cu privire la aceasta, a se vedea lucrarea relativ recentă a lui Greatrex (1994) 101–114; cf. Evans (1996b) 308–312, care consideră că a fost alcătuită după *Războaie* 1–7, adică după 551.

7 Cameron (1985) 53; *SH* 5.23, 27 referitor la moartea ei; cf. 30.34.

8 Mallet (1887) 9; Barker (1966) 68: „posibil cel mai infam şi jignitor exemplu de defăimare programatică a unui personaj din întreaga literatură", privitor la tradiţia sfântului pocăit, a se vedea Ward (1987).

9 A se vedea mai ales Fisher (1973) 252–279, care consideră (275) că aceste portrete sunt menite să-i discrediteze pe Iustinian şi Belizarie, principalii subiecţi ai *Istoriei secrete*; cf. Beck (1986) 89–158.

10 Mich. Syr. 11.6 (ed. Chabot 2.419–20).

11 De exemplu, *Wars* [*Războaiele*] 3.12.2–3, 13.24, 20.1.

12 Allen (1992) 93–103; cf. Cameron (1985) 81–83.

13 John Eph., *Lives*, *PO* 17.188–189 (citat mai jos, n. 70); cf. *SH* 9.10: „Teodora nu era încă împlinită pentru dragostea cu bărbaţii şi n-ajunsese să-i cunoască şi să-i guste ca femeie [...] ea a stăruit mult timp într-o casă de desfrâu, măcinându-şi trupul cu o îndeletnicire împotriva firii."

14 *SH* 9.11; contra Allen (1992) 95, „Se poate, în fapt, ca Teodora să fi fost atât actriţă, cât şi prostituată înainte de a-l fi cunoscut pe Iustinian".

15 Cf. Evans (1996a) 98; Roueché (1993) 26–28. The *ODB* 1741 la *prostitution* face distincția între fetele sărace, lucrând pentru proprietari de bordeluri (*pornai* sau *hetairai*) și profesionistele scenei (*skenikai*), ambele categorii prestând servicii de natură sexuală.

16 *SH* 4.37, 5.18, 5.20, 5.23 pentru Anastasios; John Eph., *HE* 2.11, „ilustrul Ioan, descendentul împăratului Anastasios și pe deasupra fiul fiicei împărătesei Teodora". Cf. *ibid.* 5.1 pentru Atanasios, „fiul fiicei împărătesei Teodora"; Mich. Syr. 9.30, 1 0. 1 (Chabot 2. 253, 285). A se vedea Alan Cameron (1978) 269–273.

17 *SH* 17.16-23. Evans (1996a) 102 consideră că acest Ioan ar fi putut fi un impostor.

18 Este posibil chiar să-i fi fost interzis unui om născut liber de a lua în căsătorie o actriță, restricție ce nu se extindea însă și la copiii acesteia: D. 23.2.44; Ulpian, *Reg.* 13.1, 16.2 (citat de Daube (1967) 381 n. 5).

19 *SH* 6.17, 9.47; Vasiliev (1950) 91.

20 Daube (1967) 385–386.

21 Honoré (1978) 9–10 cu n. 80; Clark (1993) 30 consideră că legea a fost promulgată în timpul domniei lui Iustinian, aproximativ în 530, dar această datare nu este susținută de argumente.

22 Cu privire la rolul lui Iustinian din politică și administrație în timpul domniei lui Iustin, vezi Vasiliev (1950) 121.

23 Tr. Honoré (1978) 10.

24 *CJ* 5.4.23 (1b): „neque differentiam aliquam eas habere cum his, quae nihil simile peccaverunt".

25 *CJ* 5.4.23(4).

26 Daube (1967) 392393, citând D. 23.2.43.4 (Ulpian), „nu numai aceea care practică prostituția, dar și aceea care a practicat-o, deși nu o mai face, este purtătoarea acestui stigmat: căci ticăloșia nu este ștearsă prin discontinuitate"; cf. D. 23.2.44. Iustinian nu a ridicat niciodată interdicțiile impuse prostituatelor pocăite: cf. *Nov. J.* 14 pr.

27 Daube (1967) 393; cf. Beauchamp (1990) 1.207–308.

28 *SH* 9.51.

29 Cu privire la aceasta, a se vedea mai ales Daube (1967) 380–381; Alan Cameron (1978) 270–271.

30 Evans (1996a) 209: „Edictul lui Iustin, menit să permită căsătoria lui Iustinian cu Teodora, a creat un precedent" (privitor la drepturile femeilor).

31 Evans (1996a) 207; Honoré (1978) 19 n. 178.

32 Cf. *Nov. J.* 21 pr. (anul 536) cu privire la dreptul de moştenire al femeilor din Armenia; *Nov. J.* 18.4 (anul 536); 89.12.5 (anul 539).

33 *Nov. J.* 127.4 (anul 548); cf. *CJ* 6.58.14.5 (anul 531).

34 *Nov. J.* 22 (anul 535); 117.8-9 (anul 542): Moorhead (1994) 37 sublinia faptul că, într-o anumită măsură, legea îmbunătăţea poziţia femeii.

35 Cf. *CJ* 5.4.29: dacă totuşi (§ 8) doreau să revină pe scenă după căsătorie, drepturile le erau anulate.

36 *CTh.* 9.7.1 (Constantin, anul 326); Gardner (1986) 124; Clark (1993) 29–30.

37 Evagr. 4.30.

38 § 2: „nec ad fragilitatem muliebrem respicientes nec quod et corpore et substantia et omni vita sua marito fungitur"; trad. Clark (1993) 58.

39 Daube (1967) 397.

40 Precum *CJ* 11.41.7 (Leon I, anul 460), care a încercat să scoată prostituţia complet în afara legii; cf. Beauchamp (1990) 1.121–132, mai ales 127–129.

41 Evagr. 4.30.

42 *Buildings* [*De aedificiis*] 1.9.2–10. (Pasajul citat se regăseşte la 1.9.4–6).

43 *SH* 17.5-6; Baldwin (1992) 255–257.

44 *SH* 20.9-10; Malalas 440–441 (Jeffreys *et al.* (1986) 255–256).

45 *Wars* [*De bellis*] 7.31.14; cf. John Lyd. 3.69, despre ajutorul ei faţă de „cele căzute în nenorocire".

46 *Wars* [*De bellis*] 7.31.2–6, 11–16; a se vedea Alan Cameron (1978) 268.

47 Malalas 439–440 [Jeffreys *et al.* (1986) 255]. Onestitatea acestei relatări este contestabilă.

48 Notă la Cameron (1985) 68: ajutorarea fetelor nevoiaşe şi a prostituatelor reprezenta o tradiţie printre femeile aristocrate, şi nu o încercare de a îmbunătăţi statutul general al femeii.

49 John of Nikiu 93.3 [tr. Charles (1916) 147].

50 Cu privire la originea lui Iustin, a se vedea *SH* 6. 1 8; cf. 10.2 referitor la calităţile unei viitoare soţii de împărat: origine nobilă, creştere aleasă, modestia şi fecioria.

51 *SH* 1 0.4; Zon. 3.151.

52 Harrison (1989) 137–139; Milner (1994) 73–81; cu privire la datare, a se vedea Mango şi Shevchenko (1961) 244–255.

53 *Anth. Gr.* 1.10, 42–49.

54 Theophanes AM 6005 [anul 512/13].

55 Gregory of Tours, *De Gloria Martyrum* (*On the Glory of the Martyrs*), *PL* 71, 793–795 [tr. van Dam (1988) 125–126].

56 S. Runciman, prefaţa la Harrison (1989) 9.

57 *SH* 16 11; 30. 21–26; 10.6–9; cu privire la ceremonia de închinare, a se vedea Guilland (1967).

58 *SH* 15.24–35, cf. 17. 7–14 (Teodora a oferit în căsătorie fete din familii aristocratice unor soţi necioplţi).

59 *SH* 15.13–16, cf. 30.30–31; 15.36–37. Cu privire la capriciile şi stilul ei de viaţă luxos (în contrast cu austeritatea şi stilul spartan de viaţă al lui Iustinian), a se vedea 15.6–9; 13.28–30.

60 Malalas 441 [Jeffreys *et al.* (1986) 256]; cf. Theophanes AM 6025, acesta stabilind greşit data evenimentului, ca având loc la anul 532/3. Cu privire la izvoarele de la Pythion, a se vedea *Buildings* [*De aedificiis*] 5.3.16–17.

61 Malalas 423 [Jeffreys *et al.* (1986) 243].

62 *Buildings* [*De aedificiis*] 1.2.17; 1.9.5; 1.11.27; 5.3.14; *Wars* [*De bellis*] 4.9.13–14.

63 *SH* 9.31; cf. *Nov. J.* 28.5.1, cf. 29.4, 30.6. 1; Honoré (1978) 11.

64 *SH* 10.11.

65 Pentru o descriere a acestui portret, a se vedea Clark (1993) 106–110; Barber (1990), mai ales 35-40; MacCormack (1981) 262–264.

66 Procopius, *Buildings* [*De aedificiis*] 1.10.17-19; cf. *Wars* [*De bellis*] 4.9.3–12.

67 John of Nikiu 90.87 [tr. Charles (1916) 144]. Ioan se înşală totuşi atunci când spune că Teodora l-a convins pe Iustinian să-l numească pe Timotei patriarh (în 517). Monofizitismul ei nu pare a fi influenţat de simpatia sa pentru dema Verzilor: a se vedea Alan Cameron (1976)

126–156, care respinge ideea potrivit căreia demele ar fi fost determinate de criterii religioase.

68 *V. Sabas* (*Life of St Sabas*) 71 [Schwartz (1939) 173].

69 Evagr. 4.10; *SH* 10.15.

70 John Eph., *Lives*, *PO* 17. 1 89: „Dumnezeu [...] l-a îndrumat pe cuviosul Ştefan spre Teodora, care provenea dintr-un bordel, şi era patrician la vremea aceea, dar mai apoi a ajuns împărăteasă alături de Iustinian. Aceasta [...] l-a rugat pe soţul său Iustinian, care era mai marele soldaţilor (στρατηλάτης) patrician şi nepotul împăratului să mijlocească pe lângă unchiul său, ca acesta să poruncească eliberarea acestor oameni nefericiţi, rugându-l chiar cu lacrimi."

71 *V. Sabas*, 71 [Schwartz (1939) 173–174].

72 John Eph., *Lives*, *PO* 18.529. Potrivit lui Ioan al Efesului, *HE* 5.1, acesta a ajuns ulterior administratorul tuturor proprietăţilor monofizite.

73 Zach. Rhet. 9.19 [tr. Hamilton şi Brooks (1899) 265], „Sever [...] a fost bine primit la palat de către împărat, care fusese îndemnat la aceasta de către Teodora, devotată lui Sever, care îi părea a fi cuvios şi venerabil". Istoria bisericească a lui Zaharia se încheie de fapt în anul 491, fiind continuată de un cronicar sirian.

74 Severos, *Letters* 1.63, anul 537 [tr. Brooks (1903) 2.197–199]; Hardy (1968) 31.

75 Theodosios of Alexandria, „Tome to Empress Theodora", şi Constantine of Laodiceia, „Address to the Empress Theodora", în: *Monophysite Texts* 16–56, 66–71.

76 Cu privire la edictul lui Iustinian împotriva ereticilor din anul 527 (*CJ* 1.1.5) şi poziţia sa fluctuantă în raport cu monofizitismul dintre anii 527 şi 536, a se vedea Frend (1972) 255–273.

77 *Buildings* [*De aedificiis*] 1.4.1-2, 10.4; Mango (1972b) 189–190.

78 John Eph., *Lives*, *PO* 18.680–681; 17.V–VI; Mango (1972b) 191; Ioan era de asemenea şi arhimandrit (stareţ) al „Mănăstirii Sirienilor", pe care împăratul o ctitorise la Sykai, în suburbiile oraşului (*HE* 2.41).

79 Tr. Mango (1972a) 190; a se vedea şi Mango (1975).

80 *CJ* 1.1.6 (anul 533).

81 A se vedea Theophanes AM 6029 [anul 536/7]; Zon. 3. 166, care arată că acest fapt contravenea canonului ce interzicea transferul episcopilor de la un scaun la altul.

82 Evagr. 4.10.

83 A se vedea *Lib. Pont.* 60 citată mai jos, p. 36.

84 Liberatus, *Brev.* 20; Frend (1972) 270.

85 „History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria" [„Istoria Patriarhilor Bisericii Copte a Alexandriei"], 1.13 (PO 1.459–460); Liberatus, *Brev.* 20; este interesant faptul că această „Istorie" consideră Alexandria ca fiind oraşul natal al Teodorei (*ibid.* 459).

86 Theophanes AM 6033 [anul 540/541]; Mich. Syr. 9.21 (Chabot 2.193–194); John of Nikiu, 92.1–4; „History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria" [„Istoria Patriarhilor Bisericii Copte a Alexandriei"], 1.13 (*PO* 1.456–460).

87 Frend (1972) 273.

88 Zach. Rhet. 9.20 [tr. Hamilton şi Brooks (1899) 270].

89 John Eph., *Lives*, *PO* 18.528-9; Severos, *Letters* 1.63 [tr. Brooks (1903) 2.196].

90 John Eph., *Lives*, *PO* 18.680, cf. 683–684.

91 John Eph., *Lives*, *PO* 18.686–687; *HE* [*Istoria bisericească*], 1.42, scrisă douăzeci de ani mai târziu, în 585/586, arată că Antim a fost patriarh numai un an şi a părăsit Capitala în urma depunerii sale. Cf. Mich. Syr. 9.21 (Chabot 2.195).

92 John Eph., *Lives*, *PO* 18.679–680; 18.676–679.

93 John Eph., *Lives*, *PO* 18.677, 681–683.

94 John Eph., *HE* 1.10.

95 John Eph., *Lives*, PO 18.531, cf. 600 şi 532–535 cu privire la numeroasele hirotoniri făcute de Ioan, ce au provocat porunca Teodorei de a nu mai numi preoţi în Constantinopol.

96 John Eph., *Lives*, *PO* 19.154; Mich. Syr. 9.29 (Chabot 2. 245–246).

97 Evans (1996a) 185; John Eph., *Lives*, *PO* 19.153–154.

98 John Eph., *Lives*, *PO* 18.690-97, 19.154-8; Frend (1972) 285–287.

99 Frend (1972) 299; John Eph., *HE* 4.6.

100 A se vedea Hardy (1968) 36.

101 John Eph., *Lives*, PO 18.681; cf. HE 3.37.

102 Afirmaţia lui Alan Cameron (1976) 127, potrivit căreia „devotamentul ei (al Teodorei) pentru cauza monofizită era notoriu, fiind stingheritor pentru soţul ei ortodox" este exagerată, reflectând mai degrabă ceea ce cuplul imperial dorea să se creadă decât realitatea.

103 SH 10.13; cf. 13.9.

104 SH 13.19, 15.10.

105 SH 22.28, 32; cf. 9.32, „pricina aprinderii acestei iubiri a fost conducerea statului [...]" – în limba română v. Procopius din Caesarea, *Istoria secretă*, pp. 89; 12.14.

106 Wars [De bellis] 1.25.4; 4.9.13; Buildings [De aedificiis] 1.2.17; 1.9.5; 1.11.27; 5.3.14.

107 John Lyd. 3.69 (cu nota la 339), „ἡ ὁμόζυγος γυνή"; cf. Zon. 3.152.

108 SH 3.1 9, 17.13, 22.5; 14.8; 15.10; 17.27; 15.21.

109 SH 16.14; 4.6–8, 3.19; 16.23–28, 17.38–45; 3.9–11, 21–22, 4.7–12, 16.25–6. Allen (1992) 100: „pentru Procopius cel puţin, puterea şi influenţa Teodorei, deşi exercitate majoritar în cadrul normelor politice contemporane, erau prea prezente şi ameninţătoare".

110 SH 16.7–10.

111 Malalas 449 [tr. Jeffreys et al. (1986) 263], care plasează evenimentul în anul 529.

112 Constantine Porphyrogennetos [Constantin Porfirogenetul], „Excerpta de insidiis", 3.171–172; a se vedea Malalas, tr. Jeffreys et al. (1986) XXXIII; Theophanes AM 6026 (anul 533/534).

113 Portretul făcut de *Istoria secretă* fiului Antoninei, Fotie (1.32) este confirmat şi de Ioan al Efesului, HE 1.32; cf. Theophanes AM 6058 (anul 565/566).

114 SH 4.6–12.

115 Wars [De bellis] 1.24.33–38.

116 Chron. Pasch. 625.

117 Wars [De bellis] 1.24.54; 35,000: Malalas 476 şi Chron. Pasch. 627; 50,000: John Lyd. 3.70; 80,000: Zach. Rhet. 9.14.

118 Cameron (1985) 69.

119 Teodora îl citează greşit pe Isocrate, citatul corect fiind: „stăpânirea este un frumos giulgiu" (*Isoc.*, Archidamos 45); Evans (1984) 382.

120 Wars [De bellis] 1.24.11–15; 3.13.12–20; cf. comentariile lui Ioan Lydus 3.58–61, cu privire la metodele de extorcare aplicate de acesta în Lydia; Tsirpanlis (1974).

121 *Wars* [*De bellis*] 3.10.7: „cel mai înțelept și îndrăzneț om al vremii sale"; cf. 1.24.13. Honoré (1978) 13 adaugă că majoritatea măsurilor administrative din decada 531–541 stau sub influența acestuia.

122 Paradoxal, Ioan Capadocianul a fost responsabil de exodul a numeroși locuitori ai satelor, care au îngroșat rândurile răsculaților din Capitală: John Lyd. 3.70.

123 Pentru Focas, care era mult mai potrivit pentru administrație, a se vedea John Lyd. 3.73–75.

124 *Wars* [*De bellis*] 3.10.7–18; 1.25.4; *SH* 17.38.

125 *Wars* [*De bellis*] 1.25.7–8 (tr. Dewing).

126 John Lyd. 3.69 [tr. Bandy (1983) 243]. Comentariul lui Lydus cu privire la inactivitatea lui Iustinian și incapacitatea acestuia de a-l „izgoni pe cel responsabil de distrugerea administrației" este o acuzație clară la adresa domniei împăratului.

127 *Wars* [*De bellis*] 1.25.13–30.

128 *Wars* [*De bellis*] 1.25.37–44. Potrivit lui Malalas 480–481, aceasta s-a făcut la porunca împăratului.

129 *SH* 17.40–45; Malalas 483, care spune că se numeau Andrei și Ioan Dandax.

130 *Wars* [*De bellis*] 2.30.49–54; Malalas 481.

131 Cameron (1985) 70. Greatrex (1995) a lansat recent ipoteza potrivit căreia această secțiune a *Războaielor* (1.25) a fost în fapt alcătuită pentru a face parte din *Istoria secretă*, datând alcătuirea acestui capitol în anul 546.

132 *SH* 22.5, 22–27.

133 Cu privire la portretul făcut de către Procopius Amalasuntei, a se vedea Fisher (1973) 264–265.

134 *Wars* [*De bellis*] 5.4.22–30.

135 *SH* 16.1–5.

136 Evans (1996a) 138.

137 *Wars* [*De bellis*] 5.6.12, 15–26.

138 Cass. *Variae* 10.20, 10.21. *Scrisorile* 10.10, 10.23 și 10.24 sunt de asemenea adresate Teodorei [din partea Amalasuntei (534), a lui Teodahad (535) și a lui Gudeliva (535)].

139 Cass., *Variae* 10.20 (?Mai 535) [tr. Barnish (1992) 137–138].

140 Cass., *Variae* 10.21.2.

141 *PLRE* 3b.994-8, s.v. *Petrus* 6: Petru a primit titlul de patriciu la puțină vreme după aceea, cel mai probabil ca răsplată pentru serviciile sale diplomatice.

142 *Wars* [*De bellis*] 5.25.13; cf. *SH* 1.13, 27.

143 Liberatus, *Brev.* 22; cf. *Lib. Pont.* 60 (Silverius); Vict. Tonn., s.a. 542: „Theodorae factione Augustae [...] Silverius romanus episcopus exilio mittitur et pro eo Vigilius ordinatur."

144 *Lib. Pont.* 60 (Silverius) [Davis (1989) 55].

145 *Wars* [*De bellis*] 5.25.13; cf. *Lib. Pont.* 60 [tr. Davis (1989) 55].

146 *Lib. Pont.* 61 (Vigilius) [tr. Davis (1989) 57].

147 Theophanes AM 6039 [anul 546/547]: paradoxal, Vigilius a cerut azil în biserica Sfântul Serghie a mănăstirii Hormisdas; Frend (1972) 281.

148 Malalas 430 [tr. Jeffreys *et al.* (1986) 249], înainte de 528/529; cf. Theophanes AM 6020 [anul 527/528].

149 Cameron (1985) 81, afirmă ca ambele căsătorii au unit „un general ambițios cu o actriță".

150 *SH* 4.37, 5.18–22; Alan Cameron (1978) 269–270.

151 John Eph., *HE* 5.7; cf. Alan Cameron (1978) 273–275.

152 John Eph., *HE* 5.1: Atanasie, fiul fiicei împărătesei Teodora, care a sporit și răspândit erezia (triteismului) prin împărțirea nemăsurată a aurului"; Mich. Syr. 10.1, cf. 9.30 (Chabot 2.285, 253); Frend (1972) 290–291.

153 John Eph., *HE* 2.11.

154 John Eph., *HE* 2.12; cf. Mich. Syr. 10.7 (Chabot 2.306).

155 Theophanes AM 6054 [anul 561/562]; Alan Cameron (1978) 270.

156 Cameron (1985) 81.

157 *SH* 5.8–15.

158 Downey (1959) 27–51, mai ales 30–44. Cu privire la reconstruirea de către Iustinian a acestei biserici, a se vedea *Buildings* [*De aedificiis*] 1.4.9–18; Evagr. 4.31; Theophanes AM 6042 [anul 49/50].

159 Vict. Tonn. s.a. 549: „Theodora Augusta Calchedonensis synodi inimica canceris plaga corpore toto perfusa vitam prodigiose finivit"; a se vedea Fitton (1976) 119, care propune cangrena ca posibilă interpretare a termenului „cancer"; *SH* 15.7.

160 *SH* 8.3, 28; 13.10–11; 22.30–31; Barker (1966) 185–193.

161 *de cer.* 1, append. 14.

2. SOFIA (565 – C.601)

1 John Eph., *HE* 3.22 [trad. Payne Smith (1860) 202]: „pe când împăratul Tiberiu era tânăr [...] noi amândoi, împreună cu restul Curții, eram tot timpul unul alături, în prezența defunctului împărat Iustin"; cf. 3.5 (anul 574), „de multă vreme el (Tiberiu) fusese păzitorul lui Iustin".

2 Evagr. 5.1, cf. 5.11.

3 John Eph., *HE* 2.10, 3.4 [trad. Payne Smith (1860) 171]; cf. Viet. Tonn. s.a. 567: „huius [Iustini] coniunx Sophia Theodorae Augustae neptis asseritur".

4 Cameron (1976b) 51; spre deosebire de Frend (1972) 317, care o numește pe Sofia „o femeie cu caracter asemănător, dar mai puțin abilă decât mătușa ei, Teodora".

5 Cf. Cameron (1975b) 21.

6 Malalas 430; Theophanes AM 6020 (anul 527/528).

7 În privința laudelor adresate de Corippus Arabiei, a se vedea Corippus, *Iust.* 2.72–83: Ochii ei au sclipiri de foc, asemenea celor ai mamei sale: numele și vârsta-i sunt deosebite, dar grația nobilei ei înfățișări este aceeași"; *Iust.* 2.285; cf. Theophanes AM 6065 (anul 572/573). Cu privire la existența unei prezumtive fiice a Arabiei, moartă de tânără, a se vedea Cameron (1980) 73. Toate traducerile din Corippus prezentate în acest capitol sunt preluate din volumul *Flavius Cresconius Corippus in Laudem Iustini Augusti Minoris Libri IV*, ed. și trad. Averil Cameron, University of London, Athlone Press, 1976.

8 Theophanes AM 606 1 (anul 568/569).

9 Corippus, *Iust.* 284–298; Evagr. 5.1; Cameron (1975b) 8.

10 Corippus, *Iust.* 2.172.

11 Corippus, *Iust.* 1.8–9.

12 Corippus, *Iust.* 3.147–149; 1.10–11: „În locul tuturor Muzelor, tu îmi ești destul în compunerea cântului meu, tu îmi dezvălui toate tainele ascunse"; cf. *ibid.* 127.

13 Corippus, *Iust.* 2.198–200; 2.52–69; cf. Cameron (1980) 78.

14 Corippus, *Iust.* 4.263–291; 1.208–210, 4.270–271.

15 Corippus, *Iust.* 1.272–290, 291.

16 Cameron (1975b) 8; *V. Eutychii* (*Viața lui Eutihie*) 66, *PG* 86, 349 (Eutihie a văzut perechea îmbrăcată în veșmintele imperiale într-un vis); *V. Symeoni Iun.* (*Viața Sfântului Simeon cel Tânăr*), 203.

17 John Biclar. s.a. 568, „Iustin, fiul lui Germanos, a fost ucis în Alexandria de către partizanii (*factione*) augustei Sofia"; Evagr. 5.1–2; cf. Agathias 4.22.

18 Theophanes AM 605 9 (anul 566/567); Evagr. 5.3; cf. Corippus, *Iust.* 1.60–61.

19 Corippus, *Iust.* 2.361–406.

20 Cu privire la discursul de încoronare al lui Iustin, ce conținea o referință neobișnuită la adresa trezoreriei, văzută ca stomac al statului, a se vedea Cameron (1980) 80; Corippus, *Iust.* 2.178–274, mai ales 249–254.

21 *Nov. J.* 148 pr. (anul 566): „am aflat trezoria împovărată de multe datorii și aproape epuizată" [trad. Mango și Scott (1997) 358], care consideră și că aceasta ar putea avea legătură cu revolta bancherilor din anul 562/563.

22 Theophanes AM 6059 (anul 566/567); AM 6055 (anul 562/563); Evagr. 5.3; Corippus, *Iust.* 1.60–61.

23 Corippus, *Iust.* 2.389–391, 395–397.

24 Theophanes AM 6060 (anul 567/568); cf. Zon. 3.175. Teofan datează greșit acest eveniment. Mango și Scott (1997) 358 nr. 1, sugerează că este posibil ca relatarea lui Teofan să prezinte această faptă a Sofiei drept o contrapondere la generozitatea afișată de Iustin în timpul consulatului său (AM 5059), pe care Teofan îl datează un an mai târziu.

25 Corippus, *Iust.* 3.308–401; John Eph., *HE* 6.24; Jones (1964) 1.307.

26 Evagr. 5.1; John Eph., *HE* 5.20; Greg. Tur., *HF* 4.40; Paul Diac., *HL* 3.11.

27 Cameron (1979) 13; Corippus, *Iust.* 2.351–352, 357–358; 4.10–12, 100–104; Theophanes AM 6059 (anul 566/567).

28 Jones (1964) 1.306; John Eph., *HE* 3.14.

29 Theophanes AM 6060 (anul 567/568).

30 John Eph., *HE* 2.10 [trad. Payne Smith (1860) 105]: „și atunci când el (Andrei) punea deoparte părticelele sfințite, ea obișnuia să-i ceară a pune deoparte o perlă – căci astfel numeau ei părticelele de agneț, – și să o pună pe disc, sub acoperământ; și [...] toți bănuiau că preamilostivul Iustin însuși se împărtășea din aceasta în secret"; potrivit ierarhului monofizit Mihail Sirianul 10.7 (Chabot 2.306) Sofia a continuat să fie o adeptă a monofizitismului după încoronare, ea având o viziune a Sfintei Fecioare, în care era prevenită împotriva triteismului.

31 John Eph., *HE* 2.10.

32 Cameron (1976) 62.

33 John Eph., *HE* 5.7, prezintă detaliat conținutul testamentului; Mich. Syr. 10.1 (Chabot 2.283).

34 Corippus, *Iust.* 2.52-69; *ibid.* 152; cf. Cameron (1978) 82–83.

35 John Eph., *HE* 1.19, 2.29; Corippus, *Iust.*, ed. Cameron, 123.

36 Evagr. 5.1; Theophanes AM 6058 (anul 565/566]; Zon. 3.174.

37 Mich. Syr. 10.1 (Chabot 2.283).

38 *V. Symeoni Iun.* 207-8; o scrisoare a lui Simeon către Iustin este păstrată: *PG* 86 (2), 3216-3220 (dar cf. van den Ven, *V. Symeoni Iun.* 2.204 n., consideră că aceasta era adresată lui Iustinian).

39 Cameron (1976) 62; *V. Symeoni Iun.* 203, 207–209.

40 Theophanes AM 6058 (anul 565/566); cf. John Eph., *HE* 1.32. Mango și Scott (1997) 356 sugerează că ar fi putut fi însărcinați și cu înlăturarea lui Iustin, vărul împăratului.

41 Mich. Syr. 10.2 (Chabot 2.285–290). Cea mai clară descriere a edictului lui Iustin împotriva monofiziților se găsește la Allen (1981) 22–25, 212–214.

42 Evagr. 5.4; cf. John Eph., *HE* 1.19–20; Mich. Syr. 10.4 (Chabot 2. 295–299).

43 John Eph., *HE* 1.24–25.

44 A se vedea declarația cuplului imperial față de episcopii recalcitranți: John Eph., *HE* 1.26 [trad. Payne Smith (1860) 44], „Înveseliți-vă

şi fiţi liniştiţi: căci scopul nostru în numele Domnului este să vă mulţumim şi să vă aducem la unitate deplină".

45 John Eph., *HE* 1.5, 2.17 [trad. Payne Smith (1860) 117]; *ibid.* 1.10. Este posibil ca Ioan să supraliciteze atitudinea antimonofizită a patriarhului (a se vedea *ODB* 1047 s.v. *John III Scholastikos*), mai ales că Ioan era dispus să recunoască edictul lui Iustinian în favoarea aftartodochetismului (*Syn. Vetus* 124).

46 John Eph., *HE* 2.3 (Ştefan de Cipru); Cameron (1977) 6–7.

47 John Eph., *HE* 1.11 [trad. Payne Smith (1860) 9].

48 *HE* 1.22, 2.4–7.

49 John Eph., *HE* 2.11, 12; cf. Mich. Syr. 10.7 (Chabot 2.306).

50 A se vedea Moorhead (1981).

51 *Anth. Gr.* 9.779, 810, 812–813; cf. „θεσπείη συνωρίς" (sfânta pereche) la 16.41 (= *Planudean Anthology*), deşi această epigramă poate data din timpul domniei lui Iustinian şi Teodora; cf. *Anth. Gr.* 1.2, 1.11.

52 Zon. 3.174.

53 A se vedea Cameron (1968) 11–20.

54 Theophanes AM 6062 (anul 569/570].

55 John Eph., *HE* 3.24; Theophanes AM 6061-2 (anul 568–570).

56 *HE* 3.24.

57 A se vedea Cameron (1980) 70–71.

58 Theophanes AM 6058 (anul 565/566); AM 6068 (AD 575/576); Zon. 3.174; Cameron (1980) 76–77.

59 Cameron (1979) 17.

60 Venantius Fortunatus, *Appendix Carminum* 2: „Ad Iustinum et Sophiam Augustos" [trad. George (1995) 111–115]; în comparaţie, a se vedea Cameron (1976) 58–59; Brennan (1995) mai ales 12–13.

61 Beckwith (1968) fig. 55; MacCormack (1981) 84–85, pl. 24.

62 Aşa cum sugerează Cameron (1976) 61.

63 Evagr. 5.8-9; cf. Theoph. Sim. 3.9.8–11.

64 Paul Diac., *HL* 2.5; cf. *DAI* 27.

65 Cf. *Lib. Pont.* 63 (Viaţa lui Ioan al III-lea, anul 579–590). Narses a murit în cele din urmă la Roma, în anul 572 sau 573.

66 Jones (1964) 1.306 consideră reînceperea războiului ca fiind „o dovadă de megalomanie și iresponsabilă". A se vedea Turtledove (1983) 292–301.

67 John Eph., *HE* 6.2–5 relatează despre căderea Darei ca fiind cauzată de „comportamentul nedemn al împăratului însuși, care a permis ca dedesubturile slabei Curți din Constantinopol să fie dezvăluite, printr-o nepăsare la fel de vinovată pe cât de josnică era trădarea ce se dezvăluise" – două scrisori fuseseră trimise greșit [6.2; trad. Payne Smith (1860) 369–370].

68 Theophanes AM 6065 (anul 572/573) [Mango și Scott (1997) 364]. Teofan îl consideră, în mod eronat, pe Badouarios ca fiind cumnatul lui Iustin.

69 John Eph., *HE* 3.2–3. Cu privire la boala lui Iustin și operația sa finală de calculi biliari, a se vedea Kislinger (1986) 39–44.

70 A se vedea Bellinger (1966) 204–217, 221–225, 226–239, 243–250, 254–258; Wroth (1908) XIX, 77–102. Iustin și Sofia apar reprezentați împreună și pe greutățile de bronz: Vikan (1990) 152.

71 Corippus, *Iust.*, ed. Cameron, 121.

72 *V. Symeoni Iun.* 207–209; cu privire la ventrilocvism (pitonisă), a se vedea Greenfield (1988) 128–129, 293.

73 John Eph., *HE* 3.5; cu privire la recurența perioadelor de luciditate, când se simțea suficient de bine pentru a acorda audiențe și a apărea la hipodrom, a se vedea de asemenea 3.6. *Ibid.*, 3.2; era bolnav de cinci ani.

74 Corippus, *Iust.*, ed. Cameron, 138.

75 John Eph., *HE* 3.5; cf. Evagr. 5.13; Greg. Tur., *HF* 5.19 [trad. Dalton (1927) 193], „imperiul a ajuns sub conducerea unică a împărătesei Sofia".

76 Evagr. 5.12, „arătând necuviința lovirii unei femei văduve, a unui împărat sleit de puteri și a unui imperiu pustiit [...]"; John Eph., *HE* 6.8.

77 Men. Prot. 18.1–2 [*FHG* 4.240–241, fr. 37–38; Blockley (1985) 156–158]; a se vedea Blockley (1980) 91–94; John Eph., *HE* 1.19.

78 Men. Prot. 18.1 [trad. Blockley (1985) 158]: „Iacob a fost primit în audiență, nu de către Iustin, care era bolnav, ci de către împărătească, care în acea perioadă conducea toate alături de Tiberiu. Atunci când ea a citit epistola, a răspuns că va trimite la rându-i un emisar regelui persan, pentru a dezbate toate problemele disputei."

79 Theophanes AM 6071 (anul 578/579).

80 John Eph., *HE* 3.7.

81 John Eph., *HE* 3.11.

82 John Eph., *HE* 5.20; cf. Paul Diac., *HL* 3.11.

83 John Eph., *HE* 3.14 [trad. Payne Smith (1860) 190]; cf. Evagr. 5.13.

84 Greg. Tur., *HF* 5.19; cf. Paul Diac., *HL* 3.11. Cu privire la Grigorie (†594) ca sursă valoroasă de informații, a se vedea Cameron (1975 a).

85 John Eph., *HE* 3.8.

86 *HE* 3.7 [trad. Payne Smith (1860) 179]; cf. Mich. Syr. 10.17 (Chabot 2.343).

87 John Eph., *HE* 3.4 (citat mai sus, p. 40).

88 Numele lor se regăsesc la Theophanes AM 607 1 (anul 578/579).

89 John Eph., *HE* 3.8.

90 Theophanes AM 6071.

91 John Eph., *HE* 3.7; cf. Mich. Syr. 10.17 (Chabot 2.343) care arată că, atunci când Tiberiu a respins cererea patriarhului, Sofia i-a permis lui Ino să vină la palat cu onoruri depline. Mihail o numește pe Ino, în mod eronat, Elena (și nu Anastasia), relatarea sa fiind controversată.

92 Badouarios a murit în al zecelea an al domniei împăratului, în Italia, luptând împotriva longobarzilor: John Biclar. s.a. 576.

93 John Eph., *HE* 3.7.

94 John Eph., *HE* 3.9 (Verzii doreau ca ea să fie numită Elena); Theophanes AM 6071 (anul 578/579).

95 John Eph., *HE* 3.6; Theophanes AM 6070 (anul 577/578).

96 Theophanes AM 6070 (anul 577/578) [Mango și Scott (1997) 368]; cf. Theoph. Sim. 3.11.5–13. Evagr. 5.13 și John Eph., *HE* 3.5, redau acest discurs în maniera corectă cronologic, la momentul proclamării lui Tiberiu drept Cezar. A se vedea Cameron (1986).

97 Greg. Tur., *HF* 5.30; cf. Paul Diac., *HL* 3.12.

98 *HE* 3.10 [trad. Payne Smith (1860) 183–184].

99 John Eph., *HE* 3.10 [trad. Payne Smith (1860) 185].

100 Bellinger (1966) 277; Wroth (1908) 112, 114.

101 John Eph., *HE* 3.23.

102 John Eph., *HE* 3.24, 23 [trad. Payne Smith (1860) 204].

103 Theophanes AM 6072 (anul 579/580); John Eph., *HE* 3.23, cf. 3.10. Mango şi Scott (1997) 371 n. 2, sugerează că Teofan s-ar putea referi la operaţiunile de reamenajare poruncite de Tiberiu; afirmaţia lui Cameron, potrivit căreia Sofia se afla la palatul Sofiai virtualmente în custodie, nu este susţinută nici de relatarea lui Ioan, nici de cea a lui Teofan [(1975b) 20; cf. *PLRE* 3.179]

104 Greg. Tur., *HF* 6.30; cf. John Eph., *HE* 5.13.

105 Greg. Tur., *HF* 6.30; John Eph., *HE* 5.13; Theophanes AM 6074 (anul 581/582), potrivit căruia Tiberiu şi-a căsătorit cea de-a doua fiică, Charito, cu generalul Gherman. Constantina şi Mauriciu au avut trei fiice şi şase fii: *Chron. Pasch.* 693; după înscăunarea lui Focas şi uciderea lui Mauriciu, Constantina a fost trimisă la o mănăstire, fiind ulterior decapitată, sub acuzaţie de a fi luat parte la o conspiraţie: *Chron. Pasch.* 695–696.

106 Theophanes AM 6093 (anul 600/601); AM 6085 (anul 592/593); Grierson (1962) 47.

107 Este posibil ca această coroană să fi fost ulterior râvnită de Leon al IV-lea (soţul Irinei), purtarea ei cauzându-i o erupţie purulentă, urmată de o febră violentă şi moartea prematură: Theophanes AM 6272 (anul 779/780); cf. *DAI* 13; V. *Irenes* 9.

3. MARTINA (? 615/616 – 641)

1 Nikephoros 1; Theophanes AM 6102 (anul 609/610); *Chron. Pasc.* 699–701; Olster (1993) 117–118, 127–128. Cu privire la „tirania" lui Focas, a se vedea Rosch (1979).

2 A se vedea mai ales Kaegi (1982) 109–133.

3 A se vedea comentariile lui Teofan, AM 6121 (anul 628/9).

4 Pentru o dezbatere, a se vedea Herrin (1987) 207–210, 213–214, 217–219.

5 Theophanes AM 6104 (anul 611/612); *Chron. Pasch.* 703: după ce a fost încoronată la palat, copila Epifania a fost aşezată într-un car şi condusă în procesiune la catedrala Sfânta Sofia. Ea va fi măritată în anul 629 cu kaganul T'ong Yabghu, conducătorul turcilor apuseni: Zuckerman (1995) 113; cf. Nikephoros 18.

6 *Chron. Pasch.* 702–704; Theophanes AM 6102, 6103 (anul 609/610, 610/611); Nikephoros 3.

7 Astfel de căsătorii fuseseră interzise de către Constantin cel Mare: *CTh.* 3.12.1 (anul 342).

8 Theophanes AM 6105 (anul 612/613).

9 Nikephoros 11. Anul 624 reprezintă *terminus ante quem*: a se vedea Nikephoros, ed. Mango 179–180; *Chron. Pasch.* 714. *Ibid.* append. 4, Whitby susține ipoteza anului 614, considerând că Nichifor și-a structurat expunerea tematic, nu cronologic.

10 Grierson (1968–1973) 3.1, 216–217, 288, 292 (nr. 99a. 1, anul 624/625). Propunerea lui Zuckerman (1995), 113–126, care argumentează asocierea imaginii cu persoana Epifaniei pe presupunerea că Heraclius și Martina nu s-au căsătorit până în 623, nu reușește să explice de ce reprezentările Epifaniei apar abia în anul 615/616: Epifania ar fi astfel prima fiică a unui împărat reprezentată pe monede, fiind urmată de fiicele lui Teofil.

11 Grierson (1 982) 88, 107–108, who notes that as the mother of an heir to the throne she had as good a title to being represented as any of her predecessors.

12 Grumel (1989) 284; van Dieten (1972) 6; Zon. 3.205.

13 Nikephoros 11.

14 Nikephoros 20: este posibil ca Teodor să fi fost îndepărtat de la comandă în urma unei înfrângeri suferite la Gabitha, în anul 634; Theophanes AM 6125 (anul 632/633); cf. Mich. Syr. 11.5 (Chabot 2.418); Kaegi (1992) 100.

15 Nikephoros 11; John of Nikiu 120.54 (Ioan a fost episcop în Egipt la sfârșitul secolului al VII-lea). Cu privire la căsătoria lui Teodosie cu Nike, fiica lui Șarbaraz, în anul 629/630, a se vedea Nikephoros 17; Mango (1985) 105–117. Cel mai vârstnic copil al lor se chema, aparent, Flaviu, deși potrivit lui Mango, în nota la Nikephoros 11, ar fi preferabilă varianta Fabiu. Heraclius și Martina au avut, se pare, zece copii, însă numele unora dintre aceștia sunt subiect de dezbatere: a se vedea arborele familiei în *ODB* 916; Stratos 1.358.

16 *Chron. Pasch.* 714; Theophanes AM 6105 (anul 612/613); Nikephoros 12. Ea se afla cu el la Antiohia, fiind însărcinată, când a sosit vestea gravei înfrângeri în fața arabilor de la Yarmuk, în august 636:

Nikephoros 23. Cu privire la un posibil schimb de daruri între soţia califului Omar, Umm Kulthum, şi Martina (Martina trimiţându-i un colier în schimbul unui parfum), a se vedea Kaegi (1992) 250.

17 Nikephoros 18.

18 Theoph. Sim. 8.11.9–10. Desigur, controlul asupra unora dintre aceste regiuni era, la acest moment, pur nominal.

19 Nikephoros 19; Theophanes AM 6108 (anul 615/616).

20 Spain (1977) mai ales 298–304, consideră că relicvariul de fildeş de la Trier îi reprezintă pe Heraclius şi Martina în postura de restauratori ai Adevăratei Cruci, Martina fiind portretizată ca o nouă Elenă, cu intenţia de a contrabalansa oprobriul stârnit de căsătoria ei necanonică.

21 Nikephoros 24; Stratos 2.137, 3.231.

22 Nikephoros 25, 27 (care afirmă şi că Marinos a fost de asemenea numit Cezar: cf. *de cer.* 2.29); Stratos 2.140.

23 Nikephoros 27. Herrin (1987) 215 arată că titlul implica mult mai multă putere decât dorea senatul să-i acorde unei împărătese regente.

24 Stratos 1.7.

25 Nikephoros 30; Leo Gramm. 156, care prezintă detaliul grotesc potrivit căruia o parte din craniu s-a desprins împreună cu această coroană.

26 Grierson (1962) 48. Cu privire la starea sa, împăratul fiind nevoit să îşi pună o bucată de lemn pe abdomen atunci când urina, pentru a nu se stropi pe faţă, a se vedea Nikephoros 27; Leo Gramm. 155; Geo. Mon. 673. Autorii consideră că această suferinţă fusese provocată de păcatul căsătoriei cu nepoata sa; cf. Theophanes AM 6132 (anul 639/640).

27 Nikephoros 28 [trad. Mango (1990) 77–79].

28 A se vedea Mango (1990) 8, cu privire la datarea lucrării lui Nichifor.

29 Nikephoros 29, cu nota (în care contrazice menţionarea sumei de 50 000 de *solidi* de către Stratos 3.192); cf. John of Nikiu 120, 3. Coroana lui Heraclius, scoasă din mormântul său de către Constantin, valora aproximativ 5 000 solidi.

30 A se vedea Grierson (1962) 48–49; Stratos 2.184–185, 3.196–197; Kaegi (1992) 184, 261 cu privire la data morţii sale.

31 Nikephoros 29; John of Nikiu 116.9; Leo Gramm. 156; Kedr. 1.753; Stratos 2.178.

32 Theophanes AM 6121 (anul 628/629), AM 6132 (anul 639/640); Leo Gramm. 155; cf. Mich. Syr. 11.7, 8 (Chabot 2.426, 430); Geo. Mon. 673; Kedr. 1.753; Zon. 3.216.

33 Psellos, *HS* 66 menționează îndreptarea lui Constantin către „adevărata și deplina ortodoxie"; cf. Zon. 3.216.

34 Nikephoros 30; cu privire la regența Martinei, a se vedea Christophilopoulou (1970) 15–20.

35 John of Nikiu 120.2; cf. Leo Gramm. 156, care îl numește pe Heraklonas bastard.

36 Nikephoros 30; Kedr. 1.753.

37 John of Nikiu 119.24; Stratos 2.188, 3.59–60.

38 Nikephoros 30; John of Nikiu 119.17–22. Heraklonas l-a exilat pe Cyrus pentru presupusa trădare a intereselor imperiului în negocierile cu arabii: cf. Nikephoros 23, 26.

39 Cu privire la Valentin, a se vedea Kaegi (1981) 154–158; Stratos 2.200–202; Haldon (1986) 180.

40 John of Nikiu 120.5; Stratos 2.189.

41 Nikephoros 30; John of Nikiu 119.23, 120.41–43.

42 Nikephoros 31; cf. John of Nikiu 120.44, care afirmă că Valentin l-a încoronat pe tânărul Heraklonas.

43 Nikephoros 32; Theophanes AM 6133 (anul 640/641); Kedr. 1.754; Mich. Syr. 11.7 (Chabot, 2.427); van Dieten (1972) 76.

44 Nikephoros 31; Stratos 2.197–198 (1976) 11–19.

45 Nikephoros 32; John of Nikiu 120.61–2.

46 John of Nikiu 120.63.

47 John of Nikiu 120.45–46, 50–53.

48 Stratos 2.203.

49 Theophanes AM 6133 (anul 640/641); John of Nikiu 120.52; Zon. 3.217. Relatarea lui Ioan este neclară: Marinos era cel mai tânăr, fiind neclar dacă i-a fost tăiat nasul sau a fost castrat. Istoricul armean din secolul al VII-lea, Sebeos 31 [trad. Bedrosian (1985) 134], afirmă că Martinei i-a fost tăiată limba, apoi ea și fiii ei au fost uciși.

50 Theophanes AM 6134 (anul 641/642) [trad. Mango și Scott (1997) 475].

51 Nikephoros 1, 17. A se vedea Mango (1985) 105–118.

52 Herrin (1987) 216.

53 Fiul lor, Heraklonas, s-a născut în noiembrie 630: Theophanes AM 6122 (anul 629/630).

54 Mango (1985) 114; cf. Laiou (1992b) 169.

55 Kaegi (1992) 213–218.

56 Theophanes AM 6160 (anul 667/668); Mich. Syr. 11.11, 12 (Chabot 2.446, 450–451).

4. IRINA (769 –802)

1 *ODB* 1008 s. v. *Irene* consideră că ea s-a născut în c. 752.

2 Theophanes AM 6295, 6269, 6300 (anul 802/803, 776/777, 807/808); Lilie (1996) 36–41; Herrin (1995) 66 consideră că Irina a fost aleasă anume din cauza importanței familiei sale.

3 Theophanes AM 6291 (anul 798/799).

4 Speck (1978) 1.203–208 și Ryden (1985) combat, inutil, istoricitatea paradelor de mirese: Karlin-Hayter (1991) 100; Mango și Scott (1997) 664, nr. 4. A se vedea mai ales Hunger (1965); Treadgold (1979); Schreiner (1984); Hans (1988).

5 Cu privire la căsătoria ei, a se vedea Theophanes AM 6224 (anul 731/732); numele ei inițial pare să fi fost Tzitzak [„floare", n. tr.]: se consideră că ea a introdus veșmântul denumit *tzitzakion* la Curte [Mango și Scott (1997) 568, nr.1].

6 Theophanes AM 6261, 6262 (anul 768/769, 769/770); Nikephoros 88; Leo Gramm. 188, 190.

7 Theophanes AM 6267 (anul 774/775) [trad. Mango și Scott (1997) 619]; cf. Nikephoros 80–81, 83–84.

8 Theophanes AM 6224 (anul 731/732); *Syn. CP* 848–852 (*BHG* Auct. 2029h); Mango (1982) 409; Morris (1995) 13. Cu privire la autoritatea *Cronicii* lui Teofan și gradul în care Teofan a influențat relatarea lui Gheorghe Sincelul, a se vedea Mango și Scott (1997) XLIII–LXIII; Gheorghe a fost sincel în timpul lui Tarasie, scrierile sale fiind datate până în 810; Teofan a murit în 818.

9. A se vedea Anastos (1955) cu privire la argumentele hristologice ale sinodului iconoclast de la Hieria, din anul 754; *horos*-ul acestuia este reprodus la Mansi 13.204–364. Sinodul a susținut, în principiu, că Dumnezeu este transcendent, astfel încât o reprezentare materială a Sa înseamnă o amestecare ori separare a celor două naturi inseparabile ale Sale. A recunoscut însă calitatea Sfintei Fecioare de Născătoare de Dumnezeu, mai sus decât toată creația, și puterea ei de mijlocire înaintea lui Dumnezeu [Anastos (1955) 185–186].

10 Theophanes AM 6268, 6272 (anul 775/776, 779/780); Leo Gramm. 1 90–91; cu privire la persecuția lui Constantin al V-lea, a se vedea Alexander (1977); Gero (1977). Cu privire la încoronarea celei de-a treia soții a lui Constantin al V-lea, Evdochia, ca augusta, imensa dotă acordată celor cinci fii ai Evdochiei (50 000 livre de aur, aproximativ 22.679 kg) și rangurile acordate acestora, a se vedea Theophanes AM 6260 (anul 767/768); Kedr. 2.18; Treadgold (1982a) 67, (1988) 9.

11 Kedr. 2.19–20 [trad. Mango și Scott (1997) 626, nr. 9]. Cronica lui Simeon Logothetul ne spune că Irina a fost atrasă spre iconofilie de către Teofan și trei *cubicularii*, iar Leon nu a mai avut de atunci nicio legătură cu ea: Leo Gramm. 192.

12 Theophanes AM 6273 (anul 780/781); Leo Gramm. 193. A se vedea Treadgold (1988) 6, cu privire la afirmația că Leon a murit din cauze naturale, iar Irina și curtenii ei „probabil au încuviințat uciderea soțului ei": Treadgold acceptă versiunea lui Kedrenos.

13 Theophanes AM 627 3 (anul 781/781); Leo Gramm. 192–193. Ceilalți frați erau: Cezarul Hristofor și *nobilissimi* Niceta, Antim și Eudokimos: toți cinci erau fiii lui Constantin al V-lea cu cea de-a treia soție, Evdochia.

14 Kaegi (1966) 63–65 consideră încercările permanente ale themei Armeniakon de a răsturna puterea imperială, indiferent de afinitatea religioasă a conducătorului, drept o caracteristică a anilor 787–815.

15 Mango (1982) 401–409; *Syn. CP* 613–614; Bosch (1966) 24–29. Antuza s-a născut în 756–757 și a murit în 808 sau 809 (Mango 408).

16 Runciman (1978) 104: legislația lui Leon al III-lea stabilise clar că văduvele urmau a fi singurii tutori ai copiilor minori.

17 Grierson (1968–1973) 3.1, 337–338; Grierson (1982) 158; Treadgold (1988) 60.

18 McCormick (1995) 365; Herrin (1987) 381.

19 Theophanes AM 6274 (anul 781/782). A se vedea Herrin (1987) 412–413; Grierson (1981) 902–905.

20 Theophanes AM 6273 (anul 780/781).

21 Theophanes AM 6274 (anul 781/782).

22 Mich. Syr. 12.3 (Chabot 3.9).

23 Theophanes AM 6274 (anul 781/782).

24 Arvites (1983) 225; Theophanes AM 6274 (anul 781/782); valoarea tributului a fost probabil de 70 000 sau 90 000 de dinari, ce urma a fi plătiți anual, vreme de trei ani: a se vedea Tabari, trad. Williams 2.100; Treadgold (1988) 69. *ODB* 902 s.v. *Harun al-Rashid*, afirmă că era vorba de un tribut de 70 000 de dinari și privilegii comerciale.

25 Arvites (1983) 225; Tritle (1977).

26 Theophanes AM 6275 (anul 782/783); Leo Gramm. 194; Shepard (1995a) 234; Treadgold (1988) 73: trupele themelor asiatice au activat acolo în jurul anului 786 [Theophanes AM 6279 (anul 786/7)]; Lilie (1996) 169–179.

27 Theophanes AM 6295 (anul 802/803); Treadgold (1982b) 243–251; cf. *V. Irenes* 25-7.

28 *AASS* Nov 3.880BC; Cormack (1977) 40; Mango (1972a) 156–157.

29 Theophanes AM 6273 (anul 780/781) [trad. Mango și Scott (1997) 627]; Mich. Syr. 12.3 (Chabot 3.10–11); Mango (1963) 201–207.

30 Theophanes AM 6276 (anul 783/784); Leo Gramm. 194–195.

31 *V. Taras.* 397–398.

32 Theophanes AM 6276 (anul 783/784); cf. AM 6272.

33 Theophanes AM 6277 (anul 784/785); Leo Gramm. 195 îl numește *asekretis* (secretar imperial); cf. *V. Irenes* 12; *V. Taras.* 397, 398 îl numește *protoasekretis* (conducătorul grupului de *asekretis*).

34 Thomas (1987) 124; cf. Every (1962) 95.

35 Theophanes AM 6277, 6278 (anul 784/785, 785/786); Mansi 12.990–991, 999–1002; *V. Taras.* 404; Alexander (1958a) 18–19.

36 Cu privire la armata bizantină și iconoclasm, a se vedea Kaegi (1966), mai ales 53–61, care susține că nu toate trupele asiatice erau iconoclaste și că împăratul Constantin al V-lea îndoctrinase conștient

trupele *tagmata* cu ideile sale iconoclaste: Theophanes AM 6259 (anul 766/767).

37 Theophanes AM 6283 (anul 790/791); Arvites (1983) 227; Haldon (1975) 206–211, (1984) 236–245.

38 Theophanes AM 6279 (anul 786/7); Runciman (1978) 108.

39 Theophanes AM 6280 (anul 787/8); Dumeige (1978) 101–142; Herrin (1987) 417–424. Darrouzès (1975) 5–76 prezintă o listă a episcopilor care au participat.

40 Mansi 13.377 DE [trad. Alexander (1958a) 21].

41 Theophanes AM 628 1 (anul 788/789); Leo Gramm. 193; Treadgold (1979) 395–413, (1988) 89–90, 92; McCormick (1995) 366–367.

42 Theophanes AM 6300 (anul 807/808).

43 *V. Philareti* 135–143; *V. Irenes* 16; cu privire la *V. Philareti*, scrisă în jurul anului 822, ca un text fără tendințe iconodule, a se vedea Shevchenko (1977) 18–19. *Lauraton*-ul a fost considerat în general un portret idealizat, cu care erau comparate candidatele: Kazhdan și Sherry (1996) 353, nr. 7, sugerează că era folosit la măsurarea taliei fetelor.

44 Theophanes AM 628 1 (anul 788/789); McCormick (1995) 367.

45 Theophanes AM 6282 (anul 789/790); cf. *V. Irenes* 16.

46 Theophanes AM 6259, 6282 (anul 766/767, 789/790).

47 Arvites (1983) 221.

48 Theophanes AM 6283 (anul 790/791); Leo Gramm. 196–197; Kaegi (1966) 63–65.

49 A se vedea Theophanes AM 6258 (anul 765/766): strateg al themei Thrakesion; AM 6262 (anul 769/770): a luat parte la persecuția împotriva iconodulilor, forțând călugări și călugărițe să se căsătorească; AM 6263 (anul 770/771): a vândut mănăstiri și proprietățile acestora, a ars cărți, a ucis și torturat monahi.

50 Grierson (1968–1973) 3.1, 336–338.

51 Theophanes AM 6284 (anul 791/792); Leo Gramm. 197 este mai îngăduitor în privința realizărilor militare ale lui Constantin. Grierson (1968–1973) 3.2, 338–339: Numele Irinei este în cazul dativ, ca țintă a aclamațiilor.

52 Theophanes AM 6284 (anul 791/792).

53 Theophanes AM 628 5 (anul 792/3). Neprimindu-şi recompensa sperată, armenii au trecut apoi la arabi.

54 Psellos, *HS* 80–82.

55 Theophanes AM 6287 (anul 794/795) [trad. Mango şi Scott (1997) 645]; Leo Gramm. 198–199; *V. Taras.* 408–412.

56 *V. Taras.* 409; „De Sanctis Patriarchis Tarasio et Nicephoro", în: *PG* 99, 1852D; cf. Theod. Stoud., *Ep.* 36.

57 Cheynet şi Flusin (1990) 195, nr. 21.

58 Theophanes AM 6288 (anul 795/796). Maria era una dintre corespondenţii Sfântului Teodor Studitul: Theod. Stoud., *Epp.* 227, 309, 514.

59 Treadgold (1988) 105.

60 Theod. Stoud., *Eulogy of Platon* 832B–3A; *Epp.* 1-3; Theophanes AM 6288 (AD 795/796). De multe ori, Teodor se referă la Constantin, în scrisorile sale, ca la un „al doilea Irod": *Epp.* 22, 28, 31, 443; Lilie (1996) 71–78.

61 Theophanes AM 6288 (anul 795/796).

62 Theophanes AM 6258 (anul 765/766); „L'histoires des reliques d'Euphémie par Constantin de Tios" (*BHG*^{3} 621) la Halkin (1965) 99–104 (Constantin de Tios îl acuză pe Leon al III-lea, şi nu pe Constantin); Mango (1966) 485–488; Kountoura-Galake (1987).

63 Theophanes AM 6258 (anul 765/766); Halkin (1965) 97–98 (Constantin de Tios); *Patria* 3.9 (Preger 217) plasează reconstruirea în timpul domniei ei ca unic împărat.

64 Wortley (1982) mai ales 270–279, care consideră istoria distrugerii moaştelor Sfintei Eufemia de către Constantin al V-lea drept „o legendă pioasă" (277): anatema a XV-a a sinodului iconoclast din anul 754 îi blestemă pe toţi care „nu mărturisesc că toţi sfinţii [...] sunt vrednici de cinstire atât în suflet, cât şi în trup şi nu le aduc rugăciuni [...]" (Mansi 13.348) o apărare a cauzei moaştelor şi a credinţei în mijlocirea sfinţilor.

65 Theophanes AM 6289 (anul 796/797).

66 Theophanes AM 6289 (anul 796/797) [Mango şi Scott (1997) 649]; Leo Gramm. 199–200. Teofan afirmă că data de 15 august a corespuns zilei de sâmbătă; de fapt, a fost într-o marţi; cf. Grierson (1962) 54–55.

67 A se vedea Brooks (1900) 654–657. Aparent, acesta a murit la puţin timp după: Genesios 25, dar cf. Kedr. 2.31, Teodota a mers la o mănăstire, unde i-a născut un fiu: Ps-Symeon 809, Theod. Stoud., *Ep.* 31.

68 Grierson (1968–1973) 3.1, 347–351; Zepos, *JGR* 1.45–50; Dölger (1936) 129–131; Dölger (1924–1965) 358, 359; cf. Hiestand (1990) 274–281. Cu privire la sigiliile sale, a se vedea Zacos și Veglery (1972) 1.1, nr. 40–41.

69 Grierson (1968–1973) 3.1, 347–348; Grierson (1982) 158; Wroth (1908) l.XXXIX.

70 Theophanes AM 6289 (anul 796/797); Herrin (1987) 454–457, 464. Cf. Brown (1995) 331: „Un posibil motiv al lui Carol poate să fi fost dorința de a câștiga sprijin în «regiunile romane» ale Italiei, precum Exarhatul sau Roma, exploatând nostalgia anacronică față de titlul roman imperial."

71 Theophanes AM 6290, 6291 (anul 797/798, 798/799).

72 Theophanes AM 6298 (anul 805/806); Theod. Stoud., *Eulogy of Platon* 833A-D.

73 Theophanes AM 6290, 6291 (anul 797/798, 798/799).

74 Theophanes AM 6291, 6292 (anul 798/799, 799/800); Leo Gramm. 200.

75 Theophanes AM 6293 (anul 800/801), cf. AM 6289 (anul 796/797); Arvites (1983) 230; Treadgold (1988) 119.

76 Theophanes AM 6294, 6295 (anul 801/802, 802/803) [trad. Mango și Scott (1997) 654]; cf. Geo. Mon. Cont. 771–772.

77 Kaegi (1981) 242 arată că sprijinul trupelor *tagmata* a fost „critic în cadrul intrigilor ce au condus la depunerea Irinei" și că, în privința comploturilor și răzvrătirilor de la începutul secolului al IX-lea, acestea erau adesea motivate de interese materiale.

78 Theophanes AM 6294 (anul 801/802).

79 Mich. Syr. 12.4 (Chabot 3.12–13). Mango și Scott (1997) 658, nr. 11 arată că Teofan nu consemnează nicio măsură luată împotriva lui Aetios, un posibil rival, sau împotriva fratelui său, Leon.

80 *Syn. Vetus* 153; cf. Genesios 6–8.

81 Theophanes AM 6300 (anul 807/808).

82 Theophanes AM 6295 (anul 802/803); *de cer.* 2.42 menționează mormântul ei în lista mormintelor imperiale din biserica Sfinților Apostoli.

83 A se vedea Herrin (1983a) 171: aceștia au dominat activitatea particulară a cuplului imperial ca garderobieri, șambelani și trezorieri, jucând un rol similar și în cazul altor familii de vază: Guilland (1943), (1944), (1945); Ringrose (1994).

84 Theophanes AM 6291 (anul 798/799); Tabari, trad. Williams (1989) 2.222; Arvites (1983) 230.

85 Theophanes AM 6293 (anul 800/801). Cf. Theod. Stoud., *Ep.* 7; Oikonomides (1991a) 2.242. Treadgold (1988) 118 afirmă că această măsură ar fi condus la scăderea preţurilor cu cel puţin o zecime.

86 Anastos (1966) 89.

87 Theod. Stoud., *Ep.* 7.31–32; Theophanes AM 6302 (anul 809/810); Thomas (1987) 128; Treadgold (1988) 151; Haldon (1993) 23–24, 37.

88 Mango (1959) 121; cf. *Patria* 3.20 (Preger 219).

89 Herrin (1987) 429.

90 *Patria* 3.20, 77, 85, 154 (Preger 219, 243, 246, 265).

91 Cormack (1977) 38, 40.

92 *Patria* 3.202 (Preger 278).

93 *Patria* 3.85 (Preger 246); Constantelos (1991) 100, citând *V. S. Niketae Confessoris*, *AASS* 1 Aprilie, App. 24.30. Cu privire la brutăriile înfiinţate de Irina şi instalate într-un hipodrom dezafectat, în apropiere de Amastrianon (*Patria* 3.85, 173; Preger 246, 269), a se vedea Herrin (1987) 449; Striker (1986) 7–11.

94 Theophanes AM 6303 (anul 810/811); Leo Gramm. 198–199; Browning (1975) 49–50.

95 *V. Irenes* 16–17, 21. Herrin (1983b) 73 afirmă chiar că Irina a aderat la cauza iconofilă exclusiv din motive politice: „această variantă nu poate fi exclusă, deoarece avem de-a face cu o femeie neobişnuită, care nu s-a dat în lături nici de la a-şi orbi propriul fiu, atunci când acesta a stat în calea ambiţiilor ei"; a se vedea de asemenea Whittow (1996) 149–150.

96 Theophanes AM 6363 (anul 810/811); a se vedea Genesios 5, cu privire la duşmănia ei faţă de Procopia, noua împărăteasă.

97 Jenkins (1966) 90; cf. Diehl (1938–1939) 1.77–109.

5. TEODORA, RESTAURATOAREA ORTODOXIEI (830 – C. 867)

1 Herrin (1987) 466–467.

2 Theophanes AM 6305 [anul 812/813]; Alexander (1958a) 111–125.

3 Herrin (1983b) 68–75. Papa Grigorie cel Mare considera că: „ceea ce este scrisul pentru cei ce citesc este icoana celor neînvățați care o privesc, deoarece prin ea și cei neștiutori văd ceea ce trebuie să urmeze; ea este cartea neștiutorilor de carte. De aceea [...] icoana ține locul cărții" [trad. Herrin (1983b) 56].

4 A se vedea mai ales Cameron (1978) 79–108, (1979) 42–56.

5 Kazhdan și Talbot (1991/2) 396–400; Hatlie (1996) 40–44.

6 Theod. Stoud., *Ep.* 538; Kazhdan și Talbot (1991/2) 399.

7 Topping (1982/3) 98–111.

8 Theoph. Cont. 89; Charanis (1961) 207–208; *ODB* 2037 s.v. *Theodora.*

9 Treadgold (1975) 325–341; cf. Brooks (1901) 540–545, care stabilește data aceasta ca fiind 12 mai 821.

10 Ps-Symeon 628–629; cf. Theoph. Cont. 89–91; Kazhdan și Talbot (1991/2) 391.

11 Leo. Gramm. 213 [trad. Treadgold (1979) 403]; Treadgold (1988) 268–269.

12 Cu privire la data căsătoriei, a se vedea Treadgold (1975). Pentru o versiune alternativă cu privire la paradele de mirese, a se vedea V. Theodorae, ed. Markopoulos, 258–260: în această versiune, Teofil îi dă fiecăreia dintre fetele prezentate câte un măr. Când acestea sunt chemate din nou, în ziua următoare, numai Teodora nu își mâncase mărul. Pentru un studiu cu privire la influența femeilor asupra lui Teofil, a se vedea Nikolaou (1994).

13 Leo Gramm. 214; Theoph. Cont. 86.

14 V. Theodorae, ed. Markopoulos, 260.

15 Treadgold (1988) 276–277 cu nr. 383.

16 Grierson (1982) 175, 178; *idem* (1968–1973) 3.1, 407, 415–416.

17 Theoph. Cont. 95, 139–140, 144, 160; Ps-Symeon 653; Treadgold (1988) 310; Skyl. 56.

18 Ps-Symeon 628–629; cf. Theoph. Cont. 89–91; Skyl. 52 (care o consideră drept protagonistă pe Teoctista, mama Teodorei, mai degrabă decât pe aceasta); Kazhdan și Talbot (1991/2) 391. Cu privire la Eufrosina, a se vedea Genesios 35. *Planșa 8*, din manuscrisul lui Skylitzes păstrat la Madrid, le înfățișează pe cele cinci fiice ale Teodorei – Tecla, Anastasia,

Ana, Pulcheria şi Maria – fiind învăţate să venereze o icoană a lui Hristos în mănăstire, de către bunica lor, Teoctista.

19 Theoph. Cont. 91–92; Skyl. 53; Ps-Symeon 629–630; Bonner (1952) consideră că postura lui Denderis sugerează imaginea unei amulete magice.

20 Leo Gramm. 228.

21 Leo Gramm. 226; Skyl. 61–63; pentru o versiune extinsă, dar imprecisă a evenimentelor, a se vedea *V. Michaelis Syncelli* (*The Life of Michael the Synkellos-Viaţa lui Mihail Sincelul*), 73–97.

22 Theoph. Cont. 103; Skyl. 61.

23 Genesios 55; Theoph. Cont. 148; Skyl. 81; Mango (1977) 134; Bury (1912) 144, 476.

24 Genesios 53; Theoph. Cont. 88–89, care adaugă că împăratul ar fi ameninţat-o cu moartea dacă ar fi reluat această ocupaţie jignitoare. Treadgold (1988) 289 cu nr. 394 notează că scrierea lui Theoph. Cont. Consideră că acest incident s-ar fi petrecut după 835. Cu privire la afacerile comerciale desfăşurate de aristocrate în Constantinopol, a se vedea Herrin (1983a) 170; Oikonomides (1972) 345–346.

25 Mango (1967).

26 Geo. Mon. Cont. 811; Genesios 56; Theoph. Cont. 148–150 îi acordă meritul lui Manuel.

27 Bury (1912) 147; *V. Methodii*, în: *PG* 100, 1252C.

28 Whittow (1996) 158-9.

29 Mango (1977) 135; Gouillard (1961) 387-401; Dvornik (1953).

30 *V. Theodorae*, ed. Halkin, 32–33; Mango (1959) 131–132, care arată că istorisirea conţine un anacronism, deoarece icoana de la Poarta Chalke nu a fost refăcută decât după restaurarea ortodoxiei.

31 *V. Theodorae*, ed. Halkin, 33–34. Karlin-Hayter (1971) 495–496 consemnează virtuţile hagiografice consemnate în biografia Teodorei; cf. Angold (1995) 432 cu privire la panegiricul închinat Teodorei de către patriarhul Gherman al II-lea, în secolul al XIII-lea.

32 Genesios 56–58; Theoph. Cont. 148; Geo. Mon. Cont. 811; Skyl. 83–84.

33 Genesios 57–58; Theoph. Cont. 149–150; Geo. Mon. Cont. 802. Cu privire la cronologie, a se vedea Dölger (1924–1965) 416, 425; Grumel (1989) 416.

34 Genesios 58; Theoph. Cont. 150–151; Bury (1912) 147 nr. 4.

35 Theoph. Cont. 152–153 (aceasta a spus că i-ar fi dus o icoană la buze înainte să moară); cf. *V. Theodorae*, ed. Markopoulos, 264–265; Dvornik (1953) 73.

36 *Patria* 3.155 (Preger 265); cf. Theoph. Cont. 109; Ps-Symeon 632 cu privire la mănăstirea ctitorită de ginerele ei, Alexios Mousele (logodnicul Mariei), la înzestrarea căreia a contribuit şi ea. Împărăteasa a ctitorit o biserică închinată Sfintei Ana în timpul vieţii lui Teofil: *Patria* 3.41 (Preger 232–233); această ctitorie a fost asociată cu una dintre sarcinile ei, dar cf. 107 (251) o istorie similară este relatată şi despre soţia lui Leon al III-lea. Cu privire la donaţiile ei prin *chrysobul* acordate bisericii Născătoarei de Dumnezeu de la Pege, unde Tecla fusese vindecată de o febră gravă, a se vedea *AASS* Nov. 3.880CD.

37 Genesios 59–60; Theoph. Cont. 158–160.

38 Genesios 58–59; Skyl. 84; cf. Theoph. Cont. 151, care relatează că acesta a fost exilat la casa sa din suburbii, o variantă mai probabilă a evenimentelor.

39 Dvornik (1953); Mango (1977) 135.

40 Grierson (1968–1973) 3.1, 454–455; (1982) 178; Zacos şi Veglery (1972) 1.1, nr. 54, cf. 55 (datat cu puţin timp înaintea înlăturării Teodorei de la putere), unde chipul împărătesei apare pe revers, cu titlul „Teodora despina".

41 *The Homilies of Photius*, nr. 17, 286–296; Mango (1977) 140 atribuie multe dintre decoraţiile bisericii din această perioadă lui Fotie (între anii 858 şi 867).

42 Jenkins şi Mango (1955/6) 139–140. Cu privire la inscripţia din jurul plafonului *Chrysotriklinos*-ului, a se vedea *Anth. Gr.* 1.106.

43 *Patria* 2.20 (Preger 219); Theoph. Cont. 103; Skyl. 60–61.

44 Mango (1959) 125–128.

45 Lines 2–10, 19–29 [trad. Mango (1959) 127–128].

46 Genesios 61; Ps-Symeon 816.

47 Charanis (1961) 207–208. Însă nu se poate vorbi de vreo formă de favoritism în privinţa familiei Teodorei; atunci când fratele ei, Petronas, a construit un palat care umbrea casa vecinului său, Teofil a

poruncit biciuirea acestuia, demolarea palatului şi încredinţarea locului pe care acesta fusese construit vecinei, o femeie: Leo Gramm. 215–216.

48 *de cer.* 1.50; Skyl. 52; Herrin (1995) 74; cf. Sayre (1986) 230–231.

49 Theoph. Cont. 175; Bury (1912) 155.

50 Grumel (1989) 435.

51 Theoph. Cont. 165–166.

52 Leo Gramm. 229; Vasiliev (1935) 194–218; Grégoire (1966) 106–107.

53 Bury (1912) 291–294; *DAI* 50.9–25; cf. Leo Gramm. 229, 235.

54 Genesios 64; Theoph. Cont. 172; Treadgold (1988) 453 nr. 460: „între anii 842 şi 856, Teodora a economisit 864 000 nomisme, aşadar aproximativ 61 000 nomisme anual". Karlin-Hayter (1989) 8, însă, sugerează că cifrele au fost umflate pentru a sublinia imoralitatea lui Mihail al III-lea, care a golit vistieria.

55 În privinţa datei, a se vedea Halkin (1954) 11–14.

56 Geo. Mon. Cont. 816; Leo Gramm. 229–230; cf. Ps-Symeon 655.

57 Leo Gramm. 229–230; Mango (1973).

58 *AASS* Iulie 6.603–604; Leo VI, „Oraison funèbre de Basile I", 54; Treadgold (1979) 404–405; Mango (1973) 19–20.

59 Geo. Mon. Cont. 816; Leo Gramm. 229–230; cf. Ps-Symeon 655.

60 Leo Gramm. 235; Theoph. Cont. 169; Genesios 61–62; Geo. Mon. Cont. 821; cf. Guilland (1971) 49.

61 Genesios 62; Leo Gramm. 235. Faptul că sora împărătesei, Kalomaria, s-a aliat cu Bardas, iar nu cu Teodora, poate indica nemulţumirea sa cu privire la rolul jucat la Curte; este posibil însă ca ea să fi crezut cu adevărat că Teoctist îngrădea drepturile legitime ale lui Mihail în guvernarea imperiului.

62 Pentru o dezbatere, a se vedea Karlin-Hayter (1971) 460–474.

63 Genesios 62–64; Leo Gramm. 235–236; Theoph. Cont. 169–170; Ps-Symeon 658; Geo. Mon. Cont. 823; Skyl. 94–95.

64 Theoph. Cont. 171; cf. Leo Gramm. 236; Skyl. 95.

65 Leo Gramm. 236–237; Genesios 64; *V. Theodorae*, ed. Markopoulos, 268; *V. Ignatii* 504–505; Skyl. 97.

66 Leo Gramm. 237. Cu privire la cronologia căderii Teodorei, a se vedea Bury (1912) anexa VII, 469–471 şi Karlin-Hayter (1971) 469–474.

67 Theoph. Cont. 179–183; cf. Grégoire (1966) 109. Cu privire la Bulgaria, a se vedea Shepard (1995a) 238–242; Browning (1975) 145–147.

68 Theoph. Cont. 227–228; Skyl. 122–123. Danielis a primit demnitatea de *basileometer*, „mamă a împăratului": Theoph. Cont. 318.

69 Leo Gramm. 230; Ps-Symeon 816; o versiune paralelă consideră că abilitățile lui Vasile de luptător i-au atras atenția împăratului Mihail: Theoph. Cont. (*V. Basilii*) 229–230; Skyl. 193–194; Genesios 78.

70 Genesios 89.

71 Leo Gramm. 234–235; Genesios 78; Theoph. Cont. 233; Geo. Mon. Cont. 821; Skyl. 126.

72 Leo Gramm. 245; Genesios 4.23 (care nu menționează implicarea lui Vasile, dar relatează că organele genitale ale lui Bardas au fost expuse în vârful unei țepușe); Theoph. Cont. (*V. Basilii*) 235–238.

73 Leo Gramm. 238 afirmă că Mihail îl căsătorise pe fiul lui Bardas cu o femeie „de moravuri ușoare", dar acesta nu este un argument suficient pentru a o identifica cu Evdochia Ingerina, mai ales că Leon o menționează pe Evdochia în multe alte locuri și ar fi identificat-o fără îndoială cu soția lui Bardas; cf. Kislinger (1983) 123–125; Dvornik (1966) 19; Jenkins (1965c) 246–247 pentru *V. Ignatii* 508, comentariul lui Niceta împotriva lui Leon al VI-lea și a patriarhului Nicolae.

74 Leo Gramm. 240; Ps-Symeon 665, 667; Theoph. Cont. 193; Geo. Mon. Cont. 824; *V. Ignatii* 504–508; cf. Genesios 99; Kislinger (1983). Bardas a fost cu siguranță excomunicat de către patriarhul Ignatie, la anul 858, pentru relația cu nora sa, din cauza căreia își părăsise soția.

75 Leo Gramm. 242; Mango (1973) 22–23. Aparent, Tecla a avut ulterior o relație cu Neatokomites, pe care Vasile l-a tuns în monahism: Leo Gramm. 256.

76 Leo Gramm. 249, cf. 255; Geo. Mon. Cont. 835; Mango (1973) 23; cf. Karlin-Hayter (1991) 85–111.

77 Leo Gramm. 249–250; Geo. Mon. Cont. 835–836; Theoph. Cont. (*Vita Basilii*) 249 menționează un atentat la adresa vieții lui Vasile în timpul unei partide de vânătoare; cf. Leo Gramm. 248. Grierson (1968–1973) 3.1, 453 afirmă că Mihail „i-a refuzat acestuia [lui Vasile] locul pe monedele de aur și argint bătute în capitală, la care, în calitate de coîmpărat, avea dreptul legitim". Dorința lui Mihail de a-l înlătura pe Vasile

poate fi legată de o rebeliune în cadrul armatei, la anul 866, demonstrând impopularitatea lui Vasile: Grégoire (1966) 115.

78 Leo Gramm. 250; Geo. Mon. Cont. 836.

79 Theoph. Cont. 210; Geo. Mon. Cont. 836–837. A se vedea Karlin-Hayter (1991) 85–111.

80 Leo Gramm. 252; Geo. Mon. Cont. 838. Este posibil ca, după asasinarea lui Mihail, Evdochiei să i se fi acordat rangul de *zoste patrikia*: Sayre (1986) 231. Acest rang însă aparţinea principalei însoţitoare a împărătesei şi nu putea fi deţinut de Evdochia ca împărăteasă.

81 Leo Gramm. 250, 252.

82 Grierson (1962) 57; Leo Gramm. 252; potrivit lui Theoph. Cont. 174 aceasta a murit înaintea lui Mihail.

83 Leo Gramm. 257. Cu privire la portretul Evdochiei dintr-o ilustraţie de manuscris (*Paris. gr.* 510) a *Omiliilor* lui Grigorie de Nazianz, cu descrierea Evdochiei ca „o viţă cu numeroase ramuri, purtând roadele imperiului", a se vedea Kalavrezou-Maxeiner (1977) 317 nr. 58; cu privire la înfăţişarea ei pe monedele din timpul domniei lui Vasile I, a se vedea Grierson (1968–1973) 3.3, 489–490.

84 A se vedea mai ales Karlin-Hayter (1971); Jenkins (1948a) 71–77; Tinnefeld (1971) 98–101. Cu privire la secţiunea din cronica lui Theoph. Cont. cunoscută ca *Vita Basilii*, redactată de Constantin al VII-lea Porfirogenetul, a se vedea mai ales Alexander (1940).

85 Jenkins (1948a) 73: „Mihail din *Vita Basilii* reprezintă un amestec neconvingător de vulgaritate, extravaganţă nesăbuită, beţie, lipsă de pietate, hipomanie şi cruzime"; Jenkins şi Mango (1955/6).

86 Theoph. Cont. 200–201, 244–245; cf. *V. Ignatii* 528. Aşa cum este relatat de Theoph. Cont., întâmplarea este cu siguranţă apocrifă: *V. Ignatii* menţionează numai profanarea Sfintei Euharistii de către Mihail, şi nu întâlnirea acestuia cu patriarhul, care, dacă s-ar fi întâmplat, sigur ar fi fost menţionată.

87 Theoph. Cont. 172, 253–254.

88 Theoph. Cont. 251–252.

89 Theoph. Cont. (*V. Basilii*) 243. Cu privire la „profanarea" moralei religioase, a se vedea Theoph. Cont. (*V. Basilii*) 244–246 şi *V. Ignatii* 528. Cu privire la incidentul cu costumarea măscăriciului Gryllos în

patriarh și înșelarea Teodorei, care s-a apropiat de acesta pentru binecuvântare, a se vedea Theoph. Cont. 201–202; *V. Basilii* 246–247; cf. Skyl. 110, potrivit căreia împărăteasa a reacționat smulgându-și părul, plângând și blestemându-l pe Mihail.

90 Genesios 70: pasiunea lui pentru „teatru" și cursele de cai; Theoph. Cont. (*V. Basilii*) 243. Potrivit lui Geo. Mon. Cont. 835, împăratul avea o pistă personală la palatul Sfântul Mamas; Theoph. Cont. 197–198: el a poruncit oprirea semnalelor de incendiu din Asia Mică pentru că îl stânjeneau în practicarea sportului său favorit. A se vedea Kislinger (1987); Karlin-Hayter (1987).

91 Leo Gramm. 229, 239.

92 Jenkins și Mango (1955/6) 129–130, 135–140; în privința acordului cu Bulgaria, a se vedea Theoph. Cont. 162–165; Geo. Mon. Cont. 824; Genesios 69; Browning (1975) 54–55. Cu privire la victoria personală a lui Mihail asupra arabilor, din 859, a se vedea Huxley (1975); Grégoire (1966) 110; cf. Vasiliev (1935) 234–240.

93 Theoph. Cont. 199–200; Scott (1985) 100–101.

94 *V. Ignatii* 528: „ἐμοι μὲν πατριάρχης ὁ Θεόφιλος, ὁ Φώτιος δὲ τῷ Καίσαρι, καὶ τοῖς Χριστανοῖς ὁ Ἰγνάτιος καθέστηκεν".

95 Scott (1985) 100–101.

96 Theoph. Cont. 171.

6. SOȚIILE LUI LEON VI (886 – 919)

1 Boojamra (1974) 113.

2 Mango (1973); cf. Kislinger (1983); Jenkins (1966) 198. Leo Gramm. 249 afirmă lămurit că Leon era fiul lui Mihail.

3 Leo Gramm. 262.

4 Fratele mai mic al lui Leon, Ștefan patriarhul, a murit în 893; de asemenea, Vasile I își trimisese cele trei fiice avute cu Evdochia la o mănăstire: Theoph. Cont. 264; Alexandru era suspectat a fi participat la un complot vizând asasinarea lui Leon, în anul 903. Tougher (1996) subliniază faptul că, în timpul detenției de trei ani a lui Leon (883–886), Alexandru

se aşteptase să fie desemnat ca succesor al lui Vasile. Reputaţia lui Alexandru a fost cel puţin parţial reabilitată de către Karlin-Hayter (1969a).

5 *V. Theophanous* 2; cu privire la Evdochia, a se vedea Mango (1973) 20; Theoph. Cont. 121; Skyl. 127–128; Genesios 70 (referindu-se aparent la Evdochia Ingerina).

6 *V. Theophanous* 3; Herrin (1995) 77, care arată că era neîndoielnic educată, deşi poate nu bine pregătită în domeniul literaturii profane.

7 *V. Theophanous* 4; Leo Gramm. 259. În privinţa datării, a se vedea Vogt (1934) 415. *ODB* 2064 s.v. *Theophano*, consideră că s-a născut în jurul anului 875 (o greşeală, anul real fiind 865).

8 *V. Theophanous* 5–6 [trad. Treadgold (1979) 407].

9 *V. Euthymii* 41.

10 V *V. Euthymii* 39–41.

11 Leo VI, „Oraison funèbre", 54.

12 Cu privire la popularitatea sa în momentul eliberării, a se vedea *V. Theophanous* 13; Leo Gramm. 260. Karlin-Hayter (1991) 102 ridică întrebarea dacă nu cumva populaţia îl aplauda pe fiul lui Mihail al III-lea.

13 *V. Euthymii* 3–5.

14 *V. Euthymii* 5, cu nota; cf. Jenkins (1966) 197; referitor la diferitele variante privitoare la moartea lui Vasile, cf. Leo Gramm. 262; Theoph. Cont. 352; Genesios 128; *V. Theophanous* 11–12.

15 Jenkins (1965a) 103; Mango (1973) 26; Vogt (1934) 426–428.

16 *V. Euthymii* 5: Pe patul de moarte, Vasile i-a încredinţat lui Zaoutzes conducerea în toate aspectele, atât ecleziastice, cât şi politice.

17 *V. Euthymii* 11; Leo Gramm. 263; Hussey (1937) 135.

18 *V. Euthymii* 21, 25; 11–21, 31, cf. 149–152.

19 *V. Theophanous* 8. Evdochia Ingerina a murit, se pare, la puţină vreme după căsătoria lui Leon: V. *Theophanous* 7. Teofano a rămas astfel singura augusta. Mica Evdochia a fost înmormântată alături de mama sa: Downey (1959) 30; Grierson (1962) 22.

20 *V. Euthymii* 37–38.

21 Leo Gramm. 270, 274. Cu privire la data morţii ei, a se vedea Karlin-Hayter (1969b) 14. Cu privire la data ctitoririi mănăstirii Sfântul Constantin, a se vedea Majeska (1977) 19–21.

22 Leo Gramm. 274; V. *Theophanous* 17–23; Skyl. 180; *Patria* 3. 209 (Preger 281); Majeska (1977) 14: aparent a existat o formă de opoziție față de canonizarea ei informală, iar numele bisericii a fost schimbat în favoarea celui de „a Tuturor Sfinților"; cf. Dagron (1994b); Downey (1956). Cu privire la dorința populară ca aceasta să fie canonizată, a se vedea Alexakis (1995) 46–47.

23 *V. Euthymii* 5.

24 *V. Theophanous* 11–13, unde este numit, de asemenea, *protospatharios*; Leo Gramm. 260. Potrivit Geo. Mon. Cont. 846–847, Zaoutzes și Fotie l-au convins pe Vasile să nu poruncească orbirea lui Leon; Majeska (1977) 20, subliniază faptul că, în *Viața Sfântului Constantin din Synada*, împăcarea celor doi este atribuită mijlocirii sfântului.

25 *V. Euthymii* 3–5; Ps-Symeon 700.

26 Theoph. Cont. 324; Skyl. 172; Leo. Gramm. 263.

27 *V. Euthymii* 7; *V. Theophanous* 14; Theoph. Cont. 357 (arătând că Leon înființase această demnitate); Skyl. 175; Leo Gramm. 266.

28 Leo Gramm. 266–267; Theoph. Cont. 357; Skyl. 175–176. Karlin-Hayter (*V. Euthymii* 151) consemnează cuvintele adresate de Leon lui Eftimie, în 899: „Nu o să am în persoana ta un nou Zaoutzes, care să-mi dea ordine și instrucțiuni" (*V. Euthymii* 55).

29 *V. Euthymii* 43; Theoph. Cont. 362; Leo Gramm. 271; Oikonomides (1976b) 183.

30 Skyl. 175.

31 Theoph. Cont. 361; Skyl. 172; în timp ce *Viața Sfintei Teofano* nu menționează direct relația acestuia cu Zoe, aceasta este probabil sugerată de mențiunea potrivit căreia Teofano nu era geloasă: *ibid.* 15.

32 Theoph. Cont. 360; Leo Gramm. 270; Skyl. 178–179; cf. *V. Euthymii* 37.

33 Leo Gramm. 269–270; Theoph. Cont. 360–361.

34 *V. Euthymii* 45; potrivit lui Simeon Logothetul (Leo Gramm. 266) acesta sugerează (incorect) că relația dintre Leon și Zoe a început după moartea lui Gouzouniates; cf. Skyl. 175.

35 *V. Euthymii* 45.

36 *V. Euthymii* 47.

37 Leo Gramm. 270; Theoph. Cont. 361; Ps-Symeon 703; Geo. Mon. Cont. 856–857. Karlin-Hayter (1969b) 13, consideră că Zoe nu a murit înainte de martie 900, fiind încoronată în iulie 898.

38 *V. Euthymii* 49; mai devreme în timpul domniei lui Leon, aceasta fusese curățită în mod miraculos de prezența unui duh necurat atunci când Eftimie a deschis racla unde se păstra brâul Maicii Domnului și a învelit-o în el: *Syn. CP* 936.25; *V. Euthymii* 172.

39 „Θυγάτηρ Βαβυλῶνος ἡ ταλαίπωρος": Leo Gramm. 270–271; Theoph. Cont. 361; Skyl. 179.

40 Ps-Symeon 703; Leo Gramm. 274; Theoph. Cont. 364; Skyl. 180. Conform *V. Euthymii* 55, Leon a îndepărtat-o în această perioadă pe soția lui Alexandru, cel mai probabil trimițând-o la o mănăstire, astfel încât aceasta nu putea îndeplini rolul de augusta; acesta este posibil motivul pentru care Alexandru a complotat împotriva lui Leon; vezi Grumel (1936) 32–34.

41 Herrin (1995) 67; Previte Orton (1914) (este posibil ca Ana să fi murit la nașterea lui Carol, deoarece în 915 Ludovic era căsătorit cu Adelaida); cf. Macrides (1992b) 267.

42 Basil (Sfântul Vasile cel Mare), *Canons* 80, 4, 50, în: *PG* 32, 805, 673, 732.

43 Zepos, *JGR* 1.49–50 (există dubii cu privire la atribuirea acestei novele Irinei); Oikonomides (1976a) 162; (1976b) 182–183. Cu privire la legislația precedentă referitoare la căsătoriile ulterioare, vezi Oikonomides (1976b) 174–193, mai ales 181–183. Pentru traducerea franceză a *Novelelor* 90 și 91 ale lui Leon, cu privire la concubinaj și cea de-a treia căsătorie, vezi Noailles și Dain (1944) 296–300.

44 Oikonomides (1976b), mai ales 186–187, o consideră a fi o interpolare ulterioară; *Procheiros Nomos* 4.25 [Zepos, *JGR* 2.127–128; trad. Jenkins (1966) 218]: „Să fie lămurit pentru toți, că dacă cineva ar îndrăzni să se căsătorească a patra oară, ceea ce nu este o căsătorie, nu numai că o asemenea unire nu este valabilă, iar urmașii acesteia sunt nelegitimi, dar va fi și supusă pedepsei celor ce sunt întinați cu păcatul desfrânării, fiind înțeles de asemenea că cei care vor îndrăzni aceasta vor fi despărțiți unul de celălalt."

45 Nicholas, *Ep.* 32.77–84.

46 Leo Gramm. 274; Theoph. Cont. 364; Skyl. 180.

47 *de cer.* 2.42: băiatul a fost botezat Vasile; cf. *V. Euthymii* 63.

48 *V. Euthymii* 63–65. Gerstel (1997) 704–707 consideră că Leon a ridicat o biserică întru pomenirea Evdochiei, așa cum procedase și în cazul celorlalte două soții.

49 Leo Gramm. 277; Theoph. Cont. 367, 76; *DAI* 22; Jenkins (1966) 203, 209–210, 215.

50 În privința posibilității ca Zoe să mai fi avut și alți copii, a se vedea *de cer.* 2.42; Ohnsorge (1958) 78–81, care consideră că Zoe le-a născut pe Ana și Elena, în 903, respectiv 904: cf. *DAI* 26 (Eudokia).

51 Leo Gramm. 275–276; Theoph. Cont. 366. La un moment dat în timpul domniei sale, Leon a construit băi în incinta palatului, împodobite cu statui și portrete ale sale și ale împărătesei, cel mai probabil Zoe: vezi Magdalino (1988), mai ales 114, 117.

52 Leo Gramm. 279; Theoph. Cont. 370; Skyl. 184–185; *AASS* Nov. 3.885E.

53 *V. Euthymii* 81: „Atunci când ai poruncit să se țină rugăciuni pentru pace în Marea Biserică vreme de șapte zile și cu propriile-ți mâini ai binecuvântat pântecele soției tale [...] ai spus și ai întărit că purta un băiat în pântec. Atunci îi vorbeai zi de zi ca unei soții când te așezai la masă și mâncai alături de ea."

54 Nicolae era născut în Italia; cu privire la originile sale umile, vezi Jenkins (1963) 145–147. *V. Euthymii* 11 îl consideră pe Nicolae colegul de școală și fratele adoptiv al lui Leon. Nicolae a fost învestit înaintea morții Evdochiei Baiana, când încă nu izbucnise controversa tetragamică. Cu privire la funcția de *mystikos*, vezi Magdalino (1984b).

55 *V. Euthymii* 71; Leo Gramm. 279; Theoph. Cont. 370; Skyl. 185.

56 Boojamra (1974) 118; Grumel (1989) 600.

57 Leo Gramm. 279; Theoph. Cont. 370; Skyl. 182.

58 Nicholas, *Ep.* 32 [trad. Jenkins și Westerink (1973) 219].

59 *V. Euthymii* 113; Grumel (1989) 606.

60 Grumel (1989) 601a. Cu privire la un poem referitor la căsătoria lui Leon, vezi Shevchenko (1969/70) 201.

61 Boojamra (1974) 119; cf. Arethas, în: Jenkins și Laourdas (1956) 343; *V. Euthymii* 71–73. Dorința lui Nicolae de a-l mulțumi pe Leon

poate fi legată de implicarea patriarhului în conspirația lui Andronic Ducas, din anul 904 sau 906/907: *V. Euthymii* 69–71; Karlin-Hayter (1966); Polemis (1968) 16–21.

62 Nicholas, *Ep.* 32.123–127; Grumel (1989) 602.

63 *Arethae Scripta Minora*, 2.169 (Niketas Paphlagon), 67–68 [trad. Oikonomides (1976a) 164].

64 Nicholas, *Ep.* 32.27–35 [trad. Jenkins și Westerink (1973) 217].

65 V. Euthymii 75–79, 87–89.

66 Oikonomides (1976a) 165.

67 Nicholas, *Ep.* 32.164–176: Nicolae este extrem de elocvent în privința lipsei sale de confort material: lipsa cămășilor, a țărilor, a servitorilor și a saltelelor; Grumel (1989) 603–605.

68 *V. Euthymii* 19.

69 Leo Gramm. 280; Theoph. Cont. 371; Ps-Symeon 709; *V. Euthymii* 97.

70 Boojamra (1974) 114–115; despre Nicolae, vezi mai ales Karlin-Hayter (1970) 74–101.

71 Leo Gramm. 283; Theoph. Cont. 375; Grierson și Jenkins (1962) 132–138.

72 V. *Euthymii* 109; Grumel (1989) 607, 607a; Leo Gramm. 284; Theoph. Cont. 376; Ps-Symeon 712; Geo. Mon. Cont. 869; Oikonomides (1976b) 181.

73 *V. Euthymii* 109.

74 *V. Euthymii* 111; Grumel (1989) 608–609.

75 *V. Euthymii* 113; Grumel (1989) 610.

76 Leo Gramm. 285; Theoph. Cont. 377; Jenkins (1966) 210. Suferința sa a fost agravată de o gravă înfrângere a flotei bizantine în largul insulei Chios.

77 Leo Gramm. 285; Theoph. Cont. 377; *V. Euthymii* 112–114; cf. Jenkins (1966) 227.

78 Nicholas, *Ep.* 32.499–503; cu privire la autenticitatea testamentului lui Leon, în care își condamna cea de-a patra căsătorie și îl rechema pe Nicolae, vezi Oikonomides (1963a) 46–52, mai ales nr. 15; *idem* (1976a) 166–167. Dacă Leon ar fi într-adevăr autorul acestui testament,

fapt puţin probabil, acesta ar fi distrus toată munca sa de asigurare a legitimităţii fiului său, întreprinsă din 905.

79 Leo Gramm. 292; Theoph. Cont. 386; Ps-Symeon 721; Geo. Mon. Cont. 878; Arethas, *Epitaphios for Euthymios* (= *Arethae Scripta Minora* 1.90).

80 Leo Gramm. 283; Theoph. Cont. 375–376; Skyl. 190. Cu privire la Samonas şi cariera sa, vezi Jenkins (1948b).

81 *V. Euthymii* 125.

82 Leo Gramm. 286; Theoph. Cont. 378; *V. Euthymii* 121; Jenkins (1966) 228. Karlin-Hayter (1969a) 588, subliniază că această întâmplare „este mult mai şocantă pentru cititorii actuali decât pentru contemporanii ei", iar astfel de incidente erau destul de frecvente. Răzbunarea lui Nicolae s-a extins chiar şi asupra măgarului lui Eftimie: Nicolae dorea să fie înecat, în schimb i-a fost prins un înscris la gât, prin care se interzicea hrănirea şi adăparea animalului, care umbla prin oraş (unui sărac, însă, i s-a făcut milă de bietul animal şi l-a luat acasă): *V. Euthymii* 125.

83 Jenkins (1966) 229.

84 Leo Gramm. 285; Theoph Cont. 377: „ἴδε, ὁ κακὸς καιρὸς μετὰ τοὺς δεκατρεῖς μῆνας" Karlin-Hayter (1969a) 590 nr. 13 consideră aceasta ca o referinţă la faptul că Alexandru era deja bolnav şi se aprecia că nu va domni mult.

85 *V. Euthymii* 129; Leo Gramm. 286–288; Theoph. Cont. 378–379; Arethas, *Epitaphios for Euthymios* (*Arethae Scripta Minora* 1.91).

86 *V. Euthymii* 127-9: soţia lui Alexandru a fost tunsă în monahism de către patriarhul Nicolae şi trimisă alături de mama ei la mănăstirea Mesokapilou.

87 Leo Gramm. 286; Theoph. Cont. 379; Arethas, *Epitaphios for Euthymios* (*Arethae Scripta Minora* 1.90).

88 Karlin-Hayter (1969a) 589–590 arată că tradiţia potrivit căreia ar fi murit după un meci de polo este eronată.

89 Leo Gramm. 286, 288; Theoph. Cont. 380. Regenţii erau: Nicolae, Ştefan magistrul, Ioan Eladas magistrul, Eftimie (nu fostul patriarh), Basilitzes and Gabrilopoulos; *V. Euthymii* 130 îi omite pe Basilitzes şi Gabrilopoulos. A se vedea Christophilopoulou (1970) 43–45.

90 *V. Euthymii* 131, 133. Ea a fost tunsă în monahism la acest moment, potrivit *Vita Euthymii*, care plasează trimiterea ei la mănăstire după revolta lui Constantin Ducas.

91 Leo Gramm. 290; Theoph. Cont. 383; Grumel (1989) 619.

92 *V. Euthymii* 131, 133: „întreaga guvernare a imperiului izvora de pe buzele sale, astfel încât toţi îl urau, nu numai cei care nu îl cunoşteau, dar şi cei care îi erau apropiaţi"; Leo Gramm. 290–291; Theoph. Cont. 384–385.

93 Leo Gramm. 292; Theoph. Cont. 385. Browning (1975) 61–62; Whittow (1996) 288–289.

94 Nicholas, *Epp.* 16.73–75 către Simeon (Decembrie 920) arată că Simeon solicitase anterior o alianţă matrimonială, respinsă de „cei care au considerat potrivit să procedeze astfel".

95 Leo Gramm. 292; Skyl. 201; Theoph. Cont. 386: „αὐτὴ οὖν περικρατὴς γενομένη τῆς βασιλείας".

96 Leo Gramm. 296; Theoph. Cont. 390–391; Skyl. 233; Nicholas, *Ep.* 47.

97 Theoph. Cont. 386, 395; Leo Gramm. 292, 301; Skyl. 201. De asemenea, l-a numit pe eunucul Damian drongar al *Veghei.*

98 Nicholas, *Epp.* 18.54 (către Simeon): „scrisoarea ta i-a numit şi pe «eunuci» ca o cauză a răului ce ne-a cuprins: fapt ce este evident şi bine-cunoscut de către toţi"; cf. 18.76.

99 Leo Gramm. 292; Theoph. Cont. 386.

100 *V. Euthymii* 73; Theoph. Cont. 386, care afirmă că Zoe l-a depus pe Nicolae la îndemnul *hetaireiarh*-ului Dominic, spunându-i, mânioasă, să se mărginească la problemele bisericeşti; Skyl. 201.

101 *V. Euthymii* 139.

102 *V. Euthymii* 133–137; Grumel (1989) 643.

103 Runciman (1929) 53, „deşi era obligat să dea glas voinţei împărătesei şi nu celei personale"; exemple de asemenea epistole sunt: *Epp.* 8–13 (către Simeon al Bulgariei, arhiepiscopul acestuia şi un demnitar de la Curtea sa); *Epp.* 1 44 (către guvernatorul militar al themei Longobardiei).

104 A se vedea mai ales *Epp.* 40, 45.

105 *Epp.* 35 (către guvernatorul militar al *cleisurei* Strymon); proiectul de statut al clerului: *Epp.* 37, 150, 164; strângerea de fonduri: *Ep.* 58, 72 și 183.

106 Nicholas, *Epp.* 138.7–10 [trad. Jenkins and Westerink (1973) 447]; cf. *Epp.* 151.1–7, 189.1–8.

107 Grierson (1968–1973) 3.1, 12; cf. Christophilopoulou (1970) 55–57. Cu privire la sigiliile imperiale ale regenței, vezi Zacos și Veglery (1972) 1.1, nr. 62–64.

108 Nicholas, *Epp.* 8; Georg. Mon. Cont. 879–880; Whittow (1996) 289.

109 Jenkins (1966) 233; Runciman (1929) 53, 184–185. Vezi Vasiliev (1968) 2.1, 223–244. Grégoire (1966) 136: „Privind la dublul efort militar al Imperiului Bizantin din această perioadă [...] este imposibil să nu admiri energia, încrederea în sine și hotărârea împărătesei Zoe și a partidei legitimiste pe care aceasta o reprezenta."

110 Leo Gramm. 294 (Theoph. Cont. 388) o consideră o decizie personală; cf. Leo Gramm. 293 (Theoph. Cont. 387); Skyl. 202–203. Succesul împărătesei Zoe în gestionarea chestiunilor militare din Răsărit este ilustrat de faptul că, în cazul schimbului de prizonieri, ce constituia o clauză a tratatului încheiat cu arabii, musulmanii au avut nevoie de 120 000 dinari pentru a-și răscumpăra prinșii: Vasiliev (1968) 2.1, 243.

111 Nicholas, *Ep.* 183.35–39.

112 Nicholas, *Ep.* 66 (anul 915/916); cf. Leo Gramm. 293; Theoph. Cont. 387.

113 Leo Diac. 124; Leo Gramm. 295; Theoph. Cont. 389; Nicholas, *Ep.* 9; Skyl. 202–204. Cf. Browning (1975) 63.

114 Leo Gramm. 296; Theoph. Cont. 390; Vasiliev (1968) 2.1, 244.

115 Nicholas, *Ep.* 9: Nicolae își cere scuze pentru a fi omis să-i scrie și să-l informeze pe Simeon, așa cum i se ceruse să facă de către cei aflați la putere, cu privire la planurile de invazie (rândurile 121–131).

116 Leo Gramm. 296; Theoph. Cont. 390.

117 Nicholas, *Ep.* 47; Runciman (1929) 57–58. Este posibil ca împăratul Constantin să nu fi avut doar o soră.

118 Jenkins (1965b) 164–165, cu nr. 4; totuşi, Nicolae, care i-a căsătorit pe Alexandru şi concubina acestuia, nu era recunoscut pentru rigurozitatea principiilor sale morale.

119 Leo Gramm. 296; Theoph. Cont. 390; Skyl. 205, 233 consideră că Focas dorea să obţină tronul.

120 Leo Gramm. 296–298; Theoph. Cont. 390–392; Skyl. 207.

121 Leo Gramm. 298: „lăsaţi-mi mama să stea cu mine"; Theoph. Cont. 392; Skyl. 207.

122 Leo Gramm. 299–301; Theoph. Cont. 393–394. Astfel, în loc să se însoare cu Elena, fiica lui Simeon al Bulgariei, Constantin s-a căsătorit cu Elena, fiica lui Roman Lekapenos.

123 Leo Gramm. 301–303; Theoph. Cont. 395–397; Skyl. 209–211.

124 Grumel (1989) 715; Zepos, *JGR* 1.192–197.

125 Jenkins (1966) 239.

126 Leo Gramm. 303; Theoph. Cont. 397; Skyl. 211; cf. Runciman (1929) 61.

127 Arerhas, *Epitaphios for Euthymios* (*Arethae Scripta Minora*, 1.90).

7 TEOFANO (C. 955 – 976)

1 Theoph. Cont. 458; Skyl. 240.

2 Liudprand of Cremona, *Antapodosis* 5.14, 20.

3 Leo Diac. 31; cf. Skyl. 240: „nu aparţinea unei familii de vază, ci se trăgea din oameni simpli, a căror profesie era aceea de hangii", cf. 246; Psellos, *HS* 94. Herrin (1995) 68 nr. 12 concluzionează că „mireasa sa era o pretendentă aleasă din considerente personale, care avea nevoie de pregătire pentru a ocupa demnitatea de împărătească"; cf. Schreiner (1991) 191; contra McCormick (1997) 243: „Roman al II-lea a fost fermecat de fiica unui hangiu, care a luat numele de Teofano atunci când a trecut din pat pe tron." Pentru o prezentare a împărătesei Teofano, vezi Diehl (1938–1939) 1.217–243; în limba română, vezi Charles Diehl, *Figuri bizantine*, vol. I, trad. Ileana Zara, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1969, pp. 355–378; Jenkins (1966) 276–293.

4 *de cer.* 2.15; Whittow (1996) 257–259; Toynbee (1973) 504–505.

5 Cu privire la promovarea membrilor familiei Focas de către Constantin, vezi Whittow (1996) 347–348. În privința lui Nichifor, a se vedea mai ales Schlumberger (1923); Morris (1988).

6 Skyl. 248; Leo Diac. 31.

7 Leo Diac. 9-16, 27–30; Skyl. 249–250, 252–253. În privința sărbătoririi triumfurilor lui Nichifor, a se vedea McCormick (1986) 162, 167–170.

8 Skyl. 246–247; cf. Zon. 3.488–489.

9 Skyl. 252; Theoph. Cont. 471. Jenkins (1966) 270.

10 Cu privire la complotul fraților ei, vezi Skyl. 236; Zon. 3.481; Theoph. Cont. 436–437.

11 Skyl. 237; Zon. 3.483, cf. 487. Cu privire la Vasile Nothos, vezi Brokkarr (1972).

12 Theoph. Cont. 459: Agata este numită μεσῖτις (prim-ministru); Herrin (1995) 77.

13 Skyl. 254, 314 (Constantin era cu trei ani mai tânăr decât Vasile); în privința Elenei, născută în anul ?955, a se vedea Poppe (1976) 230 n. 114.

14 Leo Diac. 31; cf. Skyl. 253, care nu menționează această acuzație. Zon. 3.493–494 afirmă că acesta a fost fie otrăvit, fie a murit de epuizare, din cauza vieții sale dezordonate.

15 Leo Diac. 31; Christophilopoulou (1970) 62–64. Sigiliul cu bustul împărătesei Teofano pe revers (o cercetare mai atentă duce la concluzia că acesta ar fi un bust al Fecioarei) este posibil să fi fost emis în timpul regenței sale: Zacos și Veglery (1972) 1.1, nr. 72.

16 Skyl. 248–249; Leo Diac. 31.

17 Leo Diac. 33–34; Skyl. 254–255. Potrivit lui Yahya de Antiohia 788, Teofano i-a încredințat pe fiii ei și imperiul lui Nichifor în prezența patriarhului Polieuct.

18 Leo Diac. 39–40; Skyl. 256.

19 Skyl. 257; cf. Zon. 3.497–498.

20 Leo Diac. 40–41, 44–45, 47–48; Skyl. 256–260. Bringas a fost exilat în Paflagonia, apoi la mănăstirea Asekretis, în apropierea Nicomidiei. Despre Nichifor și familia sa, vezi Cheynet (1986) mai ales 299–301; Cheynet (1990) 268 pentru arborele genealogic.

21 Psellos, *HS* 98.

22 Zon. 3.494.

23 Skyl. 255; cf. Zon. 3.495.

24 Leo Diac. 49; Skyl. 260; Zon. 3.498–499.

25 Leo Diac. 50; Skyl. 261, care arată lămurit că justificarea era falsă, iar patriarhul era conştient de aceasta. A se vedea Macrides (1987) esp. 159–160.

26 Leo Diac. 50; Matthew of Edessa 1.7 (Dostorian 1.6).

27 Skyl. 268.

28 Leo Diac. 83; cf. Skyl. 255.

29 Liudprand of Cremona, *Relatio de Legatione Constantinopolitana* 3, cf. 23; a se compara cu descrierea favorabilă făcută lui Nichifor la Leo Diac. 48.

30 A se observa, de exemplu, „furia armeană", când au avut loc lupte în Capitală între bizantini şi armeni: Leo Diac. 64–65; cf. răscoala a fost provocată de exerciţiile militare întreprinse în hipodrom: Leo Diac. 63; Skyl. 275–276; cu privire la sistemul de taxare al lui Nichifor, a se vedea Leo Diac. 63, Skyl. 274. Cu privire la deprecierea monedei, vezi Skyl. 275; Grégoire (1966) 155; Hendy (1985) 507; în privinţa ostilităţii manifestate faţă de acesta, a se vedea Skyl. 271, 273; Tinnefeld (1971) 115–117; Whittow (1996) 350–353.

31 V. Morris (1988) passim pentru o dezbatere.

32 Cu privire la acest ciclu, vezi Morris (1994) 213–214.

33 Leo Diac. 83.

34 Leo Diac. 88; Skyl. 279; Whittow (1996) 353; Cheynet (1990) 270, 327. Potrivit lui Zon. 3.516 acesta a fost consolat, oferindu-i-se demnitatea de *logothete tou dromou*; cf. Psellos, *HS* 102.

35 Leo Diac. 84–85.

36 Zon. 3.516; Skyl. 279; Psellos, *HS* 100 afirmă că încă din tinereţe Nichifor nu avusese relaţii sexuale cu femeile şi nu s-a culcat niciodată cu împărăteasa, ceea ce „i-a dat acesteia motiv să-l urască".

37 Skyl. 279; Zon. 3.516–517; Psellos, *HS* 102; the *Chronicle of Salerno*, *MGH* SS 3, 467–561, a se vedea 556, unde este menţionată relaţia lui Ioan cu Teofano, „crudelissima sua uxor" („preacruda soţie") a lui Nichifor.

38 Leo Diac. 85; cf. Skyl. 279, care afirmă că un conspirator a fost adăpostit de Teofano.

39 A se vedea Guilland (1953).

40 Cheynet (1 990) 23; despre Bourtzes şi Brachamios, a se vedea Cheynet şi Vannier (1986) 18–24, 58–59.

41 Leo Diac. 86-9; Skyl. 279–281; Psellos, *HS* 102 consideră că doamnele de la Curte ale împărătesei Teofano au ridicat coşul în care se aflau conspiratorii; cf. Zon. 3.517–518.

42 Mich. Syr. 13.4 (Chabot 3.129); Matei al Edessei 1.8 (Dostourian 1.8), care arată că, la urcarea sa pe tron, Ioan i-a trimis pe Vasile şi Constantin în Armenia, temându-se că mama lor i-ar putea otrăvi; Morris (1994) 207–208 consideră această relatare ca propagandă în favoarea lui Tzimiskes.

43 Leo Diac. 94; cf. Skyl. 284–285; Zon. 3.520.

44 Leo Diac. 98–99; Skyl. 285–286; Zon. 3.520-1. Potrivit lui Leon, Nichifor îl învinuise pe Leon Abalantes, în timp ce Skylitzes afirmă că acesta i-ar fi învinuit atât pe Abalantes, cât şi pe Atzupotheodoros şi că aceştia acţionaseră „ἐπιτροπῇ τῆς δεσποίνης“ („la ordinele împărătesei“). Leon arată că Teofano a fost exilată pe insula Prote, una dintre insulele Prinkipo (o destinaţie mai probabilă decât Marea Marmara), Skylitzes consideră că aceasta a fost trimisă pe insula Prokonnesos.

45 Leo Diac. 89.

46 Leo Diac. 90–91, 96–98.

47 Skyl. 255, 280; Leo Diac. 83 (care o numeşte pelerină); Morris (1988) 100–107; Morris (1995) 46, 80.

48 Leo Diac. 85; cf. Skyl. 279; Zon. 3.516; Psellos, *HS* 100.

49 Psellos, *HS* 100; Bar Hebraeus 192 [trad. Wallis Budge (1932) 1.173]; Yahya of Antioch 827–828.

50 Grumel (1989) 794; cu privire la patriarhul Polieuct, a se vedea Leo Diac. 32. În privinţa popularităţii recâştigate de Ioan, vezi Tinnefeld (1971) 118.

51 Skyl. 285.

52 Leo Diac. 127; Skyl. 294; Zon. 3.527.

53 Skyl. 279 (μοιχαλίς, adulteră); cf. Zon. 3.517 (τὴν μαχλάδα, desfrânată).

54 Skyl. 283; cf. Grégoire (1966) 151.

55 John Geometres 41, în: *PG* 106, 927; Morris (1988) 93.

56 Morgan (1954). Despre un poem slavon medieval cu privire la acest episod, vezi Turdeanu (1985).

57 Skyl. 314; Zon. 3.539; Kedr. 2.416; Yahya of Antioch 831.

58 Întâia fiică a lui Constantin, Evdochia, se născuse în anul 976/977, iar cea de-a doua, Zoe, în jurul anului 978: Psellos 2.5, 6.160 (Renauld 1.27, 2.50). Nu cunoaștem dacă Teofano sau Vasile *parakoimomenos* aranjaseră căsătoria dintre Constantin al VIII-lea și Elena.

59 „Vie des SS. Jean et Euthyme" 9, trad. P. Peeters (în latină), *AB* 36-7 (1917-19) 20; a se vedea și Martin-Hisard (1991) 89; J. Lefort *et al.* (1985) 22; Schlumberger (1932) 1.348 n. 1, 419 n. 3, 430 n. 2; mănăstirea a fost ctitorită de ucenicii Sfântului Atanasie, prietenul lui Nichifor, și de ruda sa, Ioan Tornikios: vezi Morris (1995) 46–47.

60 Jenkins (1966) 302.

8. ZOE PORFIROGENETA (1028 - 1050)

1 Contemporanii au sesizat paralelismul: vezi Laiou (1992b) 171 cu n. 41.

2 Psellos 2.5 (Renauld 1.27): Evdochia nu semăna cu restul familiei, fiind liniștită și blândă; Zon. 3.570; Garland (1994) 27. Toate traducerile (în limba engleză, *n. red.*) din *Cronografia* lui Psellos prezente în acest capitol sunt preluate din Sewter (1966).

3 Psellos 5.34, cf. 46 (Renauld 1.107, 113); Skyl. 375–377, 385, 422; cf. Attal. 18; Zon. 3.613 [„aceasta (Zoe) era nespus de geloasă pe ea"], cf. *ibid.* 574–575.

4 Potrivit lui Psellos 6.160 (Renauld 2.50) Zoe era în vârstă de 72 de ani când a murit, în 1050; Zon. 3.647 afirmă că a trecut la cele veșnice în al șaptezecilea an de viață.

5 Mileniul de la trecerea la cele veșnice a împărătesei Apusului, Teofano, în anul 991, a fost comemorat de mai multe publicații și conferințe, desfășurate în anul 1991; cele mai reprezentative sunt: Wolf (1991a); von Euw și Schreiner (1991); și Davids (1995a). Pentru o

discuţie cu privire la căsătoria prinţeselor bizantine cu străini, vezi mai ales Macrides (1992b); Shepard (1995a); Herrin (1995) 67–70.

6 Dölger (1924–1965) 784, 787; Davids (1995b) 109 cu n. 36; Johnson (1982) 222–223; Wolf(1991b) 212–222 susţine că Teodora, şi nu Zoe, fusese trimisă ca mireasă.

7 A se avea în vedere sfatul dat lui Vasile al II-lea de către Bardas Skleros: „să nu îngădui nicio femeie în sfatul imperial" [Psellos 1.28 (Renauld 1.17)]. Cu privire la ipoteza că celibatul lui Vasile al II-lea a fost determinat de asumarea unor voturi monahale, vezi Crostini (1996) 76–80.

8 Psellos 2.7–9 (Renauld 1.29–30); dar cf. Johnson (1982).

9 Psellos 6.15 (Renauld 1.125).

10 Skyl. 343; Dölger (1924–1965) 794; Davids (1995b) 110–111; Ciggaar (1995) 56. Diatriba lui Petru Damian [*Institutio Moniales* 11 (*PL* 145, 744)] îndreptată împotriva unei „dogaressa" de origine greacă (?Maria) critică folosirea de către aceasta a apei de trandafiri, furculiţei şi tămâiei. Acuzaţii similare cu privire la stilul de viaţă luxos i-au fost aduse şi împărătesei ottoniene Teofano, nepoata lui Ioan Tzimiskes: vezi mai ales Ciggaar (1995) 54–56. Pentru mai multe aranjamente matrimoniale vizând femeile din familia lui Roman Argyros, a se vedea Davids (1995b) 110 cu n. 38; Vannier (1975) 43–44, 47–49. Cererii împăratului romano-german Conrad al II-lea din anul 1028, vizând o soţie pentru fiul său Henric, Roman Argyros i-a răspuns oferind-o pe una dintre surorile sale: Vannier (1975) 34 n. 2; Wolf (1991b) 219–220; Davids (1995b) 110; cf. Dölger (1924–1965) 830.

11 Psellos 3.5 (Renauld 1.35) afirmă că acesta era cu zece ani mai în vârstă decât Zoe.

12 Skyl. 386; Vannier (1975) 37; pentru titlul de *sebastos/sebaste*, vezi Stiernon (1965) 222–232. În privinţa epitafului său, unde este numită *sebaste* Maria, a se vedea Sola (1916) 152–153; despre divorţul său şi tunderea în monahism, vezi Laiou (1992c) 113–136.

13 Psellos 2.10 (Renauld 1.30–31); cf. Skyl. 374; Zon. 3.572–573, acesta arată că Teodora aflase de divorţul silit al soţiei lui Roman; Laiou (1992b) 167–169. Roman şi Zoe erau rude de gradul al şaptelea, însă un sinod local a declarat că acest fapt nu era un impediment pentru căsătoria lor (acest grad de rudenie nu a fost considerat un impediment pentru

căsătorie până la anul 1038): Laiou (1992b) 169; Kalavrezou (1994) 245–246; Grumel (1989) 836; Skyl. 374.

14 Psellos 2.5 (Renauld 1.27) arată că avea purtări regeşti şi impunea firesc respect; cf. 6.157 (Renauld 2.49).

15 Skyl. 385; cf. Zon. 3.574–575, 579; Psellos 5.34–35 (Renauld 1.107–108): totuşi, Roman o trata în continuare cu deferenţă pe Teodora şi i-a făcut unele favoruri imperiale; Skyl. 375, 376–377, 384.

16 Psellos 3.5, 17 (Renauld 1.34–35, 44); Zon. 3.581. Ca şi în cazul împărătesei Teofano, refuzul lui Roman de a întreţine relaţii sexuale este perceput drept catalizatorul urii împărătesei Zoe faţă de soţul ei.

17 Psellos 3.6 (Renauld 1.35). Una dintre trăsăturile fundamentale ale domniei împărătesei Zoe este risipa; la moartea lui Vasile al II-lea, existau aproximativ 200 000 talanţi în vistierie: Psellos 1.31 (Renauld 1.19).

18 Psellos 3.18–20 (Renauld 1.46–48); Skyl. 390, numeşte această pasiune a împărătesei „o iubire demonică şi pătimaşă"; Zon. 3.582.

19 Psellos 3.19 (Renauld 1.46): Mihail suporta atenţiile împărătesei, „gândind în inima sa la slava pe care i-o va aduce puterea".

20 Psellos 6.13, 16 (Renauld 1.123, 125–126); cf. Skyl. 422–423; Zon. 3.583, care susţine că Roman l-ar fi întrebat pe Mihail, sub jurământ, dacă era amantul împărătesei Zoe, epilepsia acestuia ferindu-l în cele din urmă de a fi incriminat.

21 Psellos 3.21, 23 (Renauld 1.47–49); Zon. 3.583. Cu privire la această relaţie, vezi Garland (1995/6) 28–33.

22 Psellos 3.26, 4.1 (Renauld 1.50–52); Skyl. 390–391, care arată lămurit că Zoe îl otrăvea pe Roman; Zon. 3.584–585; Cheynet (1990) 44–45.

23 Psellos 4.1–2 (Renauld 1.53–54); Laiou (1992b) 169–170, care arată de asemenea că odată acuzaţia de adulter dovedită înaintea unui tribunal, căsătoria ar fi fost invalidată; cf. Kalavrezou (1994) 247–248. Alexios Studitul a lăsat la moartea sa peste 2 500 livre aur (aproximativ 1 134 kg), însuşite ulterior de Constantin Monomahul: Skyl. 391, 429; Zon. 3.586; Morris (1976) 15.

24 Psellos 4.2 (Renauld 1.54); cf. Zon. 3.586.

25 Psellos 4.9 (Renauld 1.57).

26 Psellos ne spune că „oameni sfinți" l-au sfătuit pe Mihail să se abțină de la orice relație sexuală, chiar și cu soția sa, Zoe, cel mai probabil ca un canon de ispășire: 4.17 (Renauld 1.63); cf. Skyl. 397–398; Zon. 3.596–597.

27 Psellos 4.6, 16–17 (Renauld 1.56, 61–62); Skyl. 392; Zon. 3.586–587. Psellos consideră (4.17) că Mihail s-ar fi îndepărtat de Zoe pentru că nu dorea ca aceasta să-l vadă suferind vreo criză de epilepsie.

28 Skyl. 403; cf. Zon. 3.595. *Protospatharioi* (demnitate în cadrul ierarhiei imperiale) erau împărțiți în două grupe, una dintre acestea fiind alcătuită exclusiv din eunuci: Constantin era fără îndoială unul dintre aceștia.

29 Psellos 4.22 (Renauld 1.67): „imperiul îi aparține prin succesiune Zoei și întregul popor îi datorează întâi ei supunere, ca femeie și moștenitoare de drept". Hill, James și Smythe (1994) 226 arată că „acest pasaj este o declarație explicită a dreptului împărătesei Zoe de a domni"; cf. Gamillscheg (1991); Hiestand (1990).

30 Psellos 4.22-3 (Renauld 1.66–68); Skyl. 416; cf. Zon. 3.605; despre adopție, vezi Macrides (1990) mai ales 117.

31 Psellos 4.28 (Renauld 1. 70).

32 Psellos 4.31, 36 (Renauld 1.71–72, 74–75).

33 Psellos 4.53 (Renauld 1.84); cf. Zon. 3.604.

34 Psellos 5.4 (Renauld 1.87-8); cf. Zon. 3.605–606. Cf. Hill, James și Smythe (1994), care susțin cu hotărâre asupra situației de unic conducător a Zoei, cât și asupra rolului ei în „renașterea imperială".

35 Psellos 5.5 (Renauld 1.88); Skyl. 416–417; cf. Attal. 10–11. Psellos 5.14 (Renauld 1.94) consideră că Ioan a fost exilat de Mihail al V-lea.

36 Imaginea lui Hristos Antiphonetes este situată pe avers (cu privire la venerația Zoei față de Hristos Antiphonetes, vezi p. 156); o altă monedă are chipul Zoei pe avers și cel al tatălui acesteia, Constantin al VIII-lea, pe revers: Grierson (1968–1973) 3.2, 722, 727–730.

37 Psellos 5.17 (Renauld 1.96); cf. Skyl. 417, unde Ioan îl avertizează pe Mihail printr-o scrisoare, așa cum făcuse și unchiul său, *nobilissimos* Constantin (care fusese rechemat de către Mihail), să nu aibă încredere în Zoe și să vegheze ca aceasta să nu comploteze împotriva sa, așa cum făcuse în cazurile lui Roman al III-lea și Mihail al IV-lea.

38 Psellos 5.21 (Renauld 1.98): Skyl. 417; Zon. 3.609; cf. Attal. 13.

39 Psellos 5.22 (Renauld 1.99), Psellos uită cel mai probabil afirmaţia sa de mai devreme, potrivit căreia pregătirea viitoarelor împărătese fusese dată în sarcina tatălui lor: 2.4 (Renauld 1.27); cf. Herrin (1995).

40 Psellos 5.23 (Renauld 1.100).

41 Psellos 5.23, 25–26 (Renauld 1.100–102); Zon. 3.610; cf. Skyl. 418.

42 Skyl. 418; cf. Attal. 14.

43 Psellos 5.26 (Renauld 1.102); cf. Laiou (1986) 118–119.

44 Psellos 5.28–29 (Renauld 1.103–104); Zon. 3.610: cf. Attal. 15.

45 Psellos 5.31–32 (Renauld 1.105–106).

46 Psellos 5.32 (Renauld 1.106); Skyl. 419 (care arată că a fost îmbrăcată din nou cu veşmintele imperiale); Zon. 3.611; Garland (1994) 306–307.

47 Psellos 5.36–37 (Renauld 1.108–109); Skyl. 418; Attal. 16; Zon. 3.611–612.

48 Skyl. 419; Psellos 5.38 (Renauld 1.109); cf. Zon. 3.611. Cu privire la răscoala populară, vezi Cheynet (1990) 54–55; Garland (1992) 22–24.

49 Attal. 16: „καὶ τὸ κράτος τῆς βασιλείας δεξιῶς περιεζωμένη" („preluând cu dibăcie stăpânirea imperiului").

50 Psellos 5.44, 46 (Renauld 1.112–13); Skyl. 420; Attal. 17. Potrivit lui Zon. 3.612, susţinătorii Teodorei se temeau că Zoe îl va rechema pe Mihail şi de aceea au ordonat orbirea acestuia.

51 Psellos 5.51 (Renauld 1.116).

52 Skyl. 420, 422; Zon. 3.613.

53 Attal. 18: epitetul folosit de acesta – θαυμασίως („uimitor") denotă cel mai probabil uimirea în faţa celor două femei care îndeplineau rolul de conducători.

54 Cu privire la numismatică, a se vedea Grierson (1968–1973) 3.2, 731–732; *planşa 17* reprezintă o *histamena*.

55 Psellos 6.5, 3 (Renauld 1.118–119); acesta afirmă că niciuna nu era potrivită pentru a conduce (ulterior Teodora a demonstrat contrariul, chiar potrivit scrierii acestuia); cf. Zon. 3.613–614.

56 Skyl. 422; conform cu Attal. 11 Mihail al V-lea fusese cel care îl numise în funcţie pe Maniakes.

57 Psellos 6.1, 3, 5 (Renauld 1.117–119); cf. Zon. 3.614.

58 Psellos 6.4, 5, 7–8 (Renauld 1.119, 120–121).

59 Psellos 6.10 (Renauld 1.122).

60 Psellos 6. 11 (Renauld 1.122); Zon. 3.614.

61 Psellos 6.12–13, 18 (Renauld 1.122–123, 126); Skyl. 422–423; Zon. 3.614.

62 Psellos 6.16–18 (Renauld 1.125–126); Skyl. 422–423; cf. Zon. 3.614–615; Attal. 18. Despre frumusețe ca trăsătură imperială, vezi Garland (1994); cf. Laiou (1992c) 95–96; era, de asemenea, un aspect important pentru Zoe. Despre Dalassenos, vezi Cheynet și Vannier (1986) 80–82.

63 Psellos 6.16–18 (Renauld 1.125–126); Zon. 3.615; despre cea de-a doua soție a lui Constantin, a se vedea Seibt (1976) 70–71.

64 Psellos 6.17 (Renauld 1.125-6); Skyl. 423; Attal. 18; Zon. 3.615.

65 Psellos 6.21 (Renauld 1.127); cf. Zon. 3.616.

66 Grierson (1968–1973) 3.2, 731. Legenda monedelor este următoarea: „Θεοτόκε βοιηθει τὰς βασιλίσις Ζωὴν καὶ Θεοδώραν (Născătoare de Dumnezeu, ajută împărăteselor Zoe și Teodora)".

67 Cu privire la Skleraina, vezi Seibt (1976) 71–76; Spadaro (1975); Garland (1995/6) 33–36.

68 Psellos 6.20 (Renauld 1.127); Skyl. 423; Zon. 3.617. Kalavrezou (1994) 252–259; Laiou (1992b) 172: deși Zoe, acum în vârstă de 64 de ani, depășise limita canonică pentru a treia căsătorie, faptul că era fără copii a fost considerat o justificare suficientă (deși a primit drept epitimie oprirea cinci ani de la împărtășanie).

69 *Peira* 15.16 (în: Zepos, *JGR* 5.54); Kazhdan și Epstein (1985) 147.

70 Seibt (1976) 69; cf. Zon. 3.618 (ἀνεψία).

71 Psellos 6.51 (Renauld 1.142). În ansamblu, faptele nu dovedesc afirmația lui Kazhdan și Constable (1982) 113, potrivit cărora „Skleraina [...] era lăudată pentru frumusețea și blândețea sa, dar Psellos nu îi menționează ambițiile politice".

72 Psellos 6.52–53 (Renauld 1.142–143); Zon. 3.619; Dölger (1924–1965) 854 (12 iunie 1042).

73 Psellos 6.54–56 (Renauld 1.143–144). Cu privire la biserica de la Mangana, vezi Janin (1969) 70–76.

74 În privința *sekreton tou Tropaiophorou*, vezi Oikonomides (1980/81) 241–242.

75 Psellos 1.147 (Renauld 1.144): „a secat vistieria imperială satisfăcându-i orice moft"; cf. Zon. 3.620; *AASS* Nov. 3.584. Cu privire la o altă proprietate deținută de Skleraina, vezi „Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator", ed. Gautier, 123 și 122, n. 37.

76 Psellos 6.58–59 (Renauld 1.145); cf. Zon. 3.620.

77 Psellos 6.61 (Renauld 1.146); Psellos, „On Skleraina", rândul 214; Zon. 3.620 afirmă că acesta era un titlu nou, afirmație falsă, deoarece acesta fusese acordat mai întâi primei neveste a lui Roman al III-lea Argyros, pentru care vezi nota 12 de mai sus. Vezi *planșa 14* și Oikonomides (1980/1981) 239–242 pentru un sigiliu ce îi acordă titlurile de *„hyperperilampros* și *eutychestate* sebaste". Cu privire la demnitatea de *despotis/despoina*, a se vedea Bensammar (1976) 284–288.

78 Psellos 6.59, 63 (Renauld 1.145, 147); Zon. 3.620–621.

79 Skyl. 427, 434; cf. Zon. 3.621, care arată că Roman Skleros, fratele concubinei împăratului, a fost numit *magistros* și *protostrator*. În privința laudelor la adresa lui Roman din epitaful Sklerainei, a se vedea „On Skleraina", mai ales rândurile 408–410. Între Roman Skleros și George Maniakes exista o dușmănie veche (Skyl. 427), de aceea este posibil ca Skleraina să fi jucat un rol în revocarea din funcție a generalului – ceea ce a dus la răzvrătirea acestuia.

80 Psellos 6.61–62, cf. 63 (Renauld 1.146–147).

81 Cu privire la identitatea acestei mirese, vezi Vannier (1975) 35 n.5; Poppe (1971) 267 n. 181, care consideră că aceasta era fiica Sklerainei; Seibt (1976) 71 n. 250; Kazhdan (1988/1989) 416–417. Psellos nu o numește, nici măcar în epitaful Sklerainei; însă acest autor omite mai multe aspecte, precum copiii nelegitimi, așa cum este de altfel normal în cazul lui. Nu este suficient de clar dacă aceasta este cu adevărat fiica lui Constantin al IX-lea Monomahul, avută fie cu cea de-a doua soție, fie cu Skleraina, deși, în cazul acceptării acestei paternități, anul căsătoriei sale (cândva între 1046 și 1050) ar indica-o pe Skleraina ca fiind mama, deoarece cea de-a doua soție a lui Constantin al IX-lea a murit în anul 1034.

82 Psellos 6.60–61 (Renauld 1.146–147); cf. 6.50 (Renauld 1.142) unde Skleraina este descrisă ca fiind frumoasă și modestă; Zon. 3.618; Garland (1994) 294–295.

83 Skyl. 434; Garland (1992) 26–27; Cheynet (1990) 59. Kedr. 2.556 menționează mustrările repetate adresate lui Constantin al IX-lea de către monahul studit Nichita Stitatul, cu privire la această legătură.

84 Psellos 6.159 (Renauld 2.49).

85 Psellos 6.59 (Renauld 1.145).

86 John Mauropous, *Ep.* 26; cf. epigramei sale (54) către cele două împărătese, unde sunt asociate cu Constantin al IX-lea Monomahul (*PG* 120, 1169–1170).

87 Psellos 6.88 (Renauld 2.7); McCormick (1986) 204.

88 Psellos 6.69 (Renauld 1.150).

89 Oikonomides (1980/1981) 240; Seibt (1976) 75; Chon. 614.

90 Psellos 6.69–70, 182 (Renauld 1.150–151, 2.60); cf. Zon. 3.621; Skyl. 478; Kedr. 2.610.

91 *AASS*, Nov. 3.584; Spadaro (1975) 353; Seibt (1976) 75.

92 „On Skleraina", mai ales 423-48; moartea Sklerainei a fost deplânsă de Hristofor de Mytilene, nr. 70; cf. Follieri (1964) 137-8.

93 Psellos 6.65, 68 (Renauld 1.148, 150).

94 Psellos 6.159, 157 (Renauld 2. 49, 48).

95 Psellos 6. 62–67, 144, 157–161 (Renauld 1.147-50, 2. 40–41, 48–50). Hill, James și Smythe (1994) 223 cu n. 29, evidențiază faptul că argumentele în privința vanității ei sunt scoase din context. Referitor la podoabele aparținând femeilor din familia imperială, vezi Garland (1994) 299–302.

96 Psellos 6.6, 158 (Renauld 1.120, 2.49); Garland (1994) 32–33.

97 Dacă mozaicul datează inițial din perioada domniei lui Roman al III-lea, cele trei capete (ale lui Zoe, Hristos, cât și al lui Roman) au fost înlocuite: Whittemore (1942) 19–20. Dezbaterea privind motivul acestei schimbări nu este încheiată: vezi în special Teteriatnikov (1996) mai ales 54–64 (care consideră că în mozaic era inițial înfățișat Mihail); Kalavrezou (1994) 252–259; Hill, James and Smythe (1994) 223–225; Oikonomides (1978) 221; Cormack (1981) 141–144.

98 Psellos 6.64 (Renauld 1.148).

99 Psellos 6.64, 158 (Renauld 1.148, 2.49).

100 Psellos 6.6, 6.159 (Renauld 1.120, 2.49); Duffy (1995) 88–90.

101 Cu privire la ilustrarea lui Hristos Antiphonetes pe monedele din timpul domniei împărătesei Zoe, a se vedea Grierson (1968–1973) 3.2, 162–163, 722, 727–730.

102 Psellos 6.66–67 (Renauld 1.149–150).

103 Psellos 6.159 (Renauld 2.49).

104 Duffy (1995) 90. A se avea în vedere, de exemplu, episodul consemnat de Teodor Balsamon, cândva între anii 1134 şi 1143, care arată că Zoe, o membră a familiei imperiale, s-a îmbolnăvit din cauza farmecelor făcute asupra unor figurine de ceară de către servitorii şi rudele ei: Greenfield (1993) 73, 82.

105 Psellos 6.160 (Renauld 2.50).

106 *Alexiad* 6.3.5 (Leib 2.48); Sathas, *MB* 7.163.

107 Psellos, 6.183 (Renauld 2.60-61), *Scr. Min.* 1.29; Chamberlain (1986) 25–27; cf. Zon. 3.647–648.

108 Hill, James şi Smythe (1994) 218; cf. Gamillscheg (1991).

109 Kazhdan şi Epstein (1985) 101.

110 A se vedea mai ales Garland (1988); Laiou (1985).

9. TEODORA, ULTIMA MACEDONEANĂ (1042 - 1056)

1 Psellos 2.5 (Renauld 1.27). Toate traducerile (în limba engleză, *n. red.*) din *Cronografia* lui Psellos prezente în acest capitol sunt preluate din Sewter (1966).

2 Psellos 6.4, 6 (Renauld 1.119, 120): era mai înaltă decât Zoe, însă capul ei era prea mic şi disproporţionat faţă de restul corpului, însă era un orator iscusit şi iute în mişcări, jovială, zâmbitoare şi dornică să discute; cf. Garland (1994) 34–35.

3 Psellos 6.4, 62 (Renauld 1.119, 147).

4 Psellos 5.34-5 (Renauld 1.107–108).

5 Skyl. 375, 376–377, 384; cf. Zon. 3.574; Cheynet (1990) 41–43; Vannier (1975) 49.6 Skyl. 385; Zon. 3.575, 579; Psellos 7 (Roman). 10 (Renauld 2.157); Cheynet (1990) 43–44.

7 Psellos 5.35 (Renauld 1.107).

8 Skyl. 420, 422, 429 („împăratul nedorind aceasta"); cf. Zon. 3.624.

9 Zon. 3.614 arată că lovitura de palat a lui Zoe a fost provocată de bârfele potrivit cărora Teodora trebuia să domnească în locul ei, deoarece aceasta îl înlăturase pe Mihail al V-lea; cf. Psellos 6.11 (Renauld 1.122).

10 A se vedea mai ales Psellos 6.61, 88 (Renauld 1.146, 2.7). Pe coroana lui Monomah aceasta este înfăţişată având părul negru, cu veşmintele împodobite şi condurii roşii ai unei împărătese, în timp ce monedele din timpul domniei ei o prezintă cu toate însemnele puterii: Hunt (1984) 139–141; vezi Oikonomides (1994) referitor la ipoteza potrivit căreia coroana ar fi un fals de secol XIX. Pentru *Codex Sinait. gr.* 364, vezi Spatharakis (1976) 99–102.

11 Psellos 6.15 (Renauld 2.79).

12 Psellos 6.49 (Renauld 1.141).

13 Psellos 6.138 (Renauld 2.37–38).

14 Psellos 6.144 (Renauld 2.40–41).

15 Psellos 6.151–153 (Renauld 2.45–46); Zon. 3.648; Zepos, *JGR* 1.637 (un *chrysobul* din anul 1054 arată că domeniile *sebaste*-i alane erau separate de *sekreton tou Tropaiophorou*); Oikonomides (1980/81) 241; cf. Garland (1995/6) 36.

16 Psellos 6.140, 150 (Renauld 2.38, 44); Zon. 3.645; Skyl. 473–474. Pentru o expunere mai detaliată a conspiraţiei, vezi Psellos 6.145; Zon. 3.644–646; Kedr. 2.605; Cheynet (1990) 62–63; Savvidis (1995). Euprepia, ambiţioasa soră a lui Constantin, a jucat un rol important în răscoala lui Tornikios, fapt pentru care fratele ei a exilat-o, cel puţin temporar: vezi Psellos 6.100, 116 (Renauld 2.15, 25); Garland (1994) 295; *eadem* (1995/6) 37.

17 Psellos 6.202–203 (Renauld 2.70–71); Skyl. 477–478 (care spune că suferea de obişnuita-i gută); Attal. 51; Zon. 3. 650; Kedr. 2.610.

18 Skyl. 478; cf. Zon. 3.651.

19 Psellos 6 (Theodora). l-2 (Renauld 2.72): „ἑαυτὴν παρρησιαστικώτερον ἀρρενώσασα"; cf. Gamillscheg (1991); Hiestand (1990).

20 Psellos 6 (Theodora).2 (Renauld 2.72); cf. Zon. 3.652.

21 Grierson (1968–1973) 3.2, 748 arată binele pe care această decizie l-a făcut vistieriei (care trebuie să fi simţit din plin consecinţele largheţei

împărătesei Zoe). Cu privire la monedele emise sub domnia Teodorei, vezi *ibid.* 748–753.

22 Psellos 6 (Teodora).3, 17 (Renauld 2.73, 80).

23 Psellos 6 (Teodora).6–7, 9 (Renauld 2.74–76); Attal. 51–52.

24 Psellos 6 (Teodora).13–14 (Renauld 2.78–79).

25 Skyl. 479–480; Zon. 3.657–658; cf. Attal. 52; Cheynet (1990) 66–67.

26 Psellos 6 (Teodora). 5 (Renauld 2.73); Zon. 3.652. Pentru voința și tenacitatea ei, vezi Psellos 6.15 (Renauld 2.78–79).

27 Psellos 6 (Teodora) A (Renauld 2.73); cf. 7 (Mihail VI). 14 (Renauld 2.91) unde acesta contestă decizia ei de a-l numi pe eunucul Teodor în fruntea armatei din răsărit. Acesta pare să fi fost competent, dar neloial.

28 Psellos 6 (Teodora).15, 18–19 (Renauld 2.79, 81).

29 Psellos 6 (Teodora).20–21 (Renauld 2.81–82); Skyl. 480; Zon. 652–653. Jenkins (1966) 363: „dintre toate alegerile (de împărat) din timpul acestei nenorocite jumătăți de veac, este foarte probabil cea mai proastă [...] Faptul că acest moșneag decrepit a fost așezat pe tronul lui Vasile al II-lea arăta starea imperiului de la acea vreme".

30 Grierson (1968–1973) 3.1, 180, 3.2, 753; ceilalți doi erau Constantin al VII-lea și Vasile al II-lea, unchiul ei.

10. EVDOCHIA MAKREMBOLITISSA (1059 – C. 1078)

1 Attal. 56.

2 Psellos 7 (Eudokia). 1 (Renauld 2.152); vezi 7.3–4 (Renauld 2.153–154), de exemplu, pentru Psellos în postura de consilier intim al Evdochiei. Toate traducerile (în limba engleză, *n. red.*) din Psellos prezente în acest capitol sunt preluate din Sewter (1966).

3 Rambaud (1877) 273. Pare a fi autoarea unui poem despre Ariadna și a câtorva scrieri practice. *Par. gr.* 305 7, f. 2r, un manuscris de secol XVI, conține *Ionia*, sau *Violarium*, un dicționar al zeilor, eroilor și curiozităților lumii grecești antice, atribuit Evdochiei înseși: Spatharakis (1976) 105 n. 33.

4 A se vedea Polemis (1968) 34; Oikonomides (1963b) 79 n. 3 pentru numărul și numele probabile ale copiilor acestora; Oikonomides include un al optulea copil, Irina.

5 Psellos 7 (Isaac).79–82, 89 (Renauld 2.131–133, 137); Skyl. Cont. 111; cu privire la Ecaterina, vezi Garland (1994) 37.

6 Bryen. 81–83. Cu privire la cariera lui Ioan Ducas, a se vedea Leib (1950a); Polemis (1968) 34–41.

7 Angold (1984b) 48: „după victoria sa asupra lui Constantin Monomahul, Mihail Cerularie devenise cel mai puternic om din Capitală"; începuse chiar să poarte încălțări roșii, ca semn al egalității patriarhului cu împăratul în privința autorității. Vezi Tinnefeld (1989).

8 Psellos 7 (Constantin).20, 26 (Renauld 2.147, 151).

9 Zon. 3.681.

10 Psellos 7 (Mihail VII).1 (Renauld 2.173).

11 Psellos 7 (Evdochia).4 (Renauld 2.154); cf. 2.142, cu privire la prietenia dintre Psellos și Constantin al X-lea, în a cărui casă filosoful s-a mutat după ce Constantin al IX-lea Monomahul i-a dăruit lui Ducas o reședință mai somptuoasă.

12 Sathas, *MB* 5.347; cf. 284 and 377 cu privire la unele scrisori ce ar fi putut fi adresate de către Psellos Evdochiei.

13 Psellos, *Scr. Min.* 2.46–49, 254–256.

14 „Quelques lettres de Psellos inédités ou déjà édités", ed. Gautier, 192–194 (nr. 35).

15 Psellos 7 (Constantin).6 (Renauld 2.141).

16 Psellos 7 (Evdochia).1 (Renauld 2.152); de asemenea, el reproduce cuvintele împărătesei (care i le adresase personal) potrivit cărora spera să nu moară împărătească, ca dovadă a credinței și modestiei acesteia: Psellos 7.4 (Renauld 2.154).

17 Psellos 7 (Constantin).27 (Renauld 2.151); cf. Zon. 3.681; Skyl. Cont. 118.

18 Attal. 92; Skyl. Cont. 118; Zon. 3.682; Grumel (1989) 898. Textul jurământului Evdochiei este citat de Oikonomides (1963b) 105–108.

19 Sathas, *MB* 4.351, 5.513–523 (o epistolă „Despre Prietenie" adresată acestora de către Psellos); cf. Kedr. 2.635; Oikonomides (1963b) 119. Cu privire la cariera lui Constantin Ducas, cel mai probabil ca

logothete tou genikou (Sathas, *MB* 5.363, 441), *proedros*, mare drongar, *sebastos* şi *epi ton kriseon* (judecător), a se vedea Oikonomides (1963b) 119–120.

20 Grierson (1968–1973) 3.2, 765–766; cf. 3.1, 110, consideră că opinia potrivit căreia Evdochia este reprezentată la locul de onoare pe un *follis* este una eronată: perechea imperială are în mijloc un *labarum*, simbolizând imaginea Mântuitorului Hristos, astfel încât ierarhia înfăţişării este cea tradiţională.

21 Grierson (1968–1973) 3.2, 771, 774.

22 Kalavrezou-Maxeiner (1977) 312; cf. *ibid.* 311–312 cu privire la un manuscris aparţinând Evdochiei (*Paris. gr.* 922), ce o înfăţişează pe Fecioara Maria punându-şi mâinile pe capetele lui Constantin al X-lea şi al Irinei. De ambele părţi stau cei doi coîmpăraţi, fiecare primind câte o coroană din mâinile unor îngeri.

23 Psellos 7 (Eudokia).2 (Renauld 2.153).

24 Acelaşi termen este folosit şi de Zon. 3.651 cu privire la Teodora, în anul 1055.

25 Psellos 7 (Constantine).21 (Renauld 2.148).

26 Vezi Christophilopoulou (1970) 65–75, mai ales 67, citând Attal. 181, „după ce împăratul a murit, Augusta a luat puterea pentru sine, asemenea unui împărat", însă această afirmaţie sugerează mai degrabă o poziţie *de facto* decât una *de iure*; cf. Attal. 92. A se vedea Oikonomides (1963b) 123–124; Grierson (1968–1973) 3.2, 781–782.

27 Psellos 7 (Eudokia).1 (Renauld 2.152–153); cf. Zon. 3.682–683; Attal. 92; Skyl. Cont. 119; Bryen. 85.

28 Attal. 180 îl numeşte „un bătrân printre tineri"; cf. Skyl. Cont. 156, care îl învinuieşte pe Psellos pentru lipsa de aptitudini a acestuia. Psellos oferă o descriere laudativă a preocupărilor sale literare: 7 (Mihail VII).4 (Renauld 2.174–175). Este cazul să menţionăm aici faptul că tatăl său dorea să rămână în istorie mai degrabă ca un mare orator decât ca un mare împărat: Skyl. Cont. 112.

29 Psellos 7 (Evdochia).3 (Renauld 2.153): „aceasta (Evdochia) mi-l încredinţa adesea, spunându-mi să-l instruiesc în cele ce ţin de demnitatea lui şi să-l îndrum"; Polemis (1968) 44–45.

30 Psellos 7 (Evdochia).2–3 (Renauld 2.153).

31 Grierson (1968–1973) 3.2, 781–782.

32 Kalavrezou-Maxeiner (1977) 313; cf. Zon. 3.682.

33 Zacos şi Veglery (1972) 1.1, nr. 89–91.

34 Oikonomides (1963b) 123–124; Grierson (1968–1973) 3.2, 782 arată că, deşi nu fusese proclamată *autokrator*, „însă această nuanţă nu era sesizabilă pentru supuşii ei şi majoritatea curtenilor, ea deţinând suficientă autoritate pentru a fi considerată împărat deplin".

35 Psellos 7 (Evdochia).4, 5 (Renauld 2.154–155).

36 Psellos 7 (Evdochia). 5–6 (Renauld 2.155). Un alt potenţial candidat a fost *dux* al Antiohiei, Nichifor Botaniatul, care a devenit împărat în anul 1078: Skyl. Cont. 121; Attal. 96.

37 Psellos 7 (Evdochia).4–6 (Renauld 2.154–155); cf. Zon. 3.683–684.

38 Psellos 7 (Evdochia).10 (Renauld 2.157); cf. Attal. 97–98; Skyl. Cont. 122; Zon. 3.684–685; Cheynet (1990) 74–75.

39 Attal. 99–100; Skyl. Cont. 122; Zon. 3.685.

40 Skyl. Cont. 123; Zon. 3.686–687; Attal. 100. Oikonomides (1963b) 126 n. 118 subliniază diferenţele dintre diversele relatări ale alegerii, sugerând că acest episod este o plăsmuire a familiei Ducas, menit să compromită reputaţia împărătesei şi a patriarhului.

41 Psellos 7 (Evdochia).7–8 (Renauld 2.156).

42 Psellos 7 (Evdochia).6 (Renauld 2.155).

43 Psellos 7 (Evdochia).9 (Renauld 2.156–157); cf. Zon. 3.687.

44 Skyl. Cont. 124, potrivit căruia fiii Evdochiei nu au aflat de această căsătorie decât după săvârşirea ei.

45 Psellos 7 (Evdochia).8 (Renauld 2.156).

46 Psellos 7 (Roman).10 (Renauld 2.157); cf. Zon. 3.687–688: „Atunci când Roman Diogenes a ajuns conducător al romanilor, a reuşit să se impună în faţa dorinţelor Evdochiei, care se afla la putere."

47 Psellos 7 (Roman).14, 18 (Renauld 2.159–161).

48 Attal. 101–102; Skyl. Cont. 124.

49 Attal. 106; Skyl. Cont. 127.

50 Attal. 101–102; Skyl. 124.

51 Grierson (1968–1973) 3.2, 785–792.

52 Grierson (1968–1973) 3.1, 181; Kalavrezou-Maxeiner (1977) 309–310, care arată că singurul artefact, în afară de tripticul de fildeş al lui Roman,

ce prezintă titlul de *basilis Romaion*, este racla de argint de la Moscova ce îi înfățișează pe Constantin al IX-lea Monomahul și pe Evdochia Makrembolitissa.

53 Zacos și Veglery (1972) 1.1 nr. 92–93(b–d); 92 îl înfățișează de o parte pe Hristos încoronându-i pe Roman și Evdochia, iar de cealaltă pe Sfânta Fecioară încoronându-i pe Mihail și Constanțiu.

54 Kalavrezou-Maxeiner (1977) mai ales 307, care consideră (*ibid.* 317) că „Evdochia își exprima în iconografia oficială din timpul domniei lor dorința de a-și menține poziția avută sub Constantin al X-lea". De asemenea, există o supoziție, mai puțin întemeiată, potrivit căreia tripticul de fildeș i-ar înfățișa pe Roman al II-lea și pe Berta-Evdochia.

55 *Alexiad* 9.6.1 (Leib 2.172–173); Sathas, *MB* 7.167–168.

56 Bryen. 119; Psellos 7 (Roman).18 (Renauld 2.161): în repetate rânduri Roman a dorit să-i execute pe Ioan și fiii săi, însă i-a silit în cele din urmă să depună un jurământ de fidelitate; Attal. 106; Skyl. Cont. 127.

57 Cheynet (1990) 75–76; Angold (1984b) 22–23.

58 Psellos 7 (Roman).23-4 (Renauld 2.163); cf. Bryen. 119-21.

59 Psellos 7 (Roman).25 (Renauld 2.163-4). Mihail a roșit ușor: Psellos 7 (Mihail VII).3, 6 (Renauld 2.174, 175). Această anecdotă nu este vrednică de crezare: o istorie similară este relatată despre regele Marii Britanii, Edward al VII-lea (Prințul de Wales) care, la vârsta de 58 ani, s-a ascuns după un stâlp, din jena de a-și întâlni mama, regina Victoria, după ce întârziase la cina de la Osborne.

60 Psellos 7 (Roman).25 (Renauld 2.164); Attal. 168; Bryen. 119–121.

61 Psellos 7 (Rornan).26–27 (Renauld 2.164); Bryen. 123; Tinnefeld (1971) 128–130.

62 Attal. 168; Skyl. Cont. 152; Zon. 3.704.

63 Attal. 168–169; Skyl. Cont. 152; Zon. 3.704; Bryen. 123–125; *Alexiad* 9.61 (Leib 2.172).

64 Psellos 7 (Roman).28–29 (Renauld 2.165–166).

65 Psellos 7 (Roman).30–31 (Renauld 2.166). Atât Skyl. Cont. 152, cât și Zon. 3.704 afirmă că Psellos se număra printre fruntașii partidei ce susținea depunerea și tunderea în monahism a Evdochiei, cât și condamnarea lui Roman ca trădător.

66 Bryen. 131.

67 Attal. 169–179; Zon. 3.704–706; Skyl. Cont. 153–154; Psellos 7 (Roman). 32–42 (Renauld 2.167–72); Bryen. 131–141; Cheynet (1990) 76–77. Cu privire la data orbirii acestuia, vezi Polemis (1965) 65–66, 76.

68 Bryen. 139; Zon. 3.707; Skyl. Cont. 155; Psellos 7 (Roman).42–43 (Renauld 2.171–172).

69 Attal. 200. Cu privire la guvernarea lui Nicheforiță, a se vedea Angold (1984b) 98–102.

70 Bryen. 253-5; *Alexiad* 3.2.3 (Leib 1.107); Skyl. Cont. 181; Zon. 3.722–723. Bryen. 221–223: Zoe, oferită ca soție în 1077 de către fratele ei, Constanțiu, lui Alexios Comnenul, se va mărita cu Adrian, fratele lui Alexios. Fiica ei cea mai vârstnică (Ana) a devenit călugăriță; Teodora s-a măritat cu dogele venețian Domenico Silvio: *Polemis* (1968) 18–20.

71 Laiou (1992b) 173; Skyl. Cont. 181–182; Zon. 3.722; Bryen. 255. *Alexiad* 3.2.5 (Leib 1.108–109) sugerează și că o posibilă căsătorie între Evdochia și Botaneiates ar fi generat un scandal. Faptul că Evdochia fusese călugărită (deși cu forța: Attal.168–169, Skyl. Cont. 152) și jurământul depus înaintea lui Constantin al X-lea că nu se va recăsători constituiau principalele impedimente.

72 Bryen. 247–251, cf. 57–59.

73 Attal. 304; Skyl. Cont. 184 (acesta i-a concediat o *pronoia* extrem de generoasă, adică veniturile din taxe provenite dintr-o anumită regiune). În privința unor versuri compuse la moartea ei, vezi Lampros *NE* 16 (1922) 41.

74 Spatharakis (1976) 102–106, cu fig. 68. Un portret târziu al Evdochiei, în stilul Renașterii italiene de secol XV, poate fi găsit în manuscrisul *Par. gr.* 3057, f. 2r, unde este înfățișată cu părul blond și stând pe un tron cu spătar în formă de liră din palatul ei: Spatharakis (1976) 105 n. 33; Bordier (1883) 290–291; Lampros (1930) pl. 61.

75 Trad. Spatharakis (1976) 104.

76 Oikonomides (1963b) 128.

11. ÎMPĂRĂTESELE LUI ALEXIOS I COMNENUL (1081–1118)

1 Polemis (1968) 46 n. 43; cf. Tzetzes, *Chiliades* 5.590–591, „Maria din Abasgia, pe care mulți o numesc greșit Alania"; Kazhdan și Epstein

(1985) 168–169 arată caracterul anacronic al nomenclaturii bizantine. Cu privire la Maria, nu am putut consulta Nodia (1978). Toate traducerile (în engleză, *n. red.*) din *Alexiada* prezente în acest capitol sunt preluate din Sewter (1979).

2 Kazhdan şi Epstein (1985) 177; cf. Macrides (1992b) mai ales 266–271.

3 Vannier (1975) 47–48; Skyl. 377; Thomson (1996) 377–378; Rapp (1997) 618–619; Alexidze (1991) 204–212, mai ales 205; Brosset (1849) 314–315, 329–330. Mama lui Bagrat mersese de asemenea la Constantinopol, pentru a aranja căsătoria fiului ei. Izvoarele georgiene arată că Teodora a chemat-o pe Marta la Constantinopol, în 1056, şi că aceasta s-a întors ulterior în Georgia, căsătorindu-se cu Mihail după moartea Teodorei: este posibil aşadar ca Maria să se fi aflat în Capitală înaintea căsătoriei sale.

4 Leib (1956); Zon. 3.714; *Alexiad* 3.1.3 (Leib 1.104); Psellos 7 (Mihail VII).12 (Renauld 2.178).

5 Skyl. Cont. 720, 724; *Alexiad* 1.10.2, 1.12.11 (Leib 1.37, 46); Dölger (1924–1965) 1003. Această hotărâre a fost formulată sub forma unui *chrysobul* redactat de însuşi Psellos: *Scr. Min.* 1.329–334; cu privire la Olimpia, a se vedea Shepard (1988) 100–102; von Falkenhausen (1982) 56–72.

6 *Alexiad* 3.2.4 (Leib 1.107–108); Psellos 7 (Mihail VII).9 (Renauld 2.177); Laiou (1992c) 94–95; Garland (1994) 261–262. Cu privire la un portret al Mariei cu Mihail (înlocuit ulterior cu imaginea lui Nichifor al III-lea), vezi *planşa 22*; cf. Spatharakis (1976) pls 9–11, 70, 74; Kalavrezou (1994) 249–251.

7 Skyl. Cont. 181–182.

8 *Alexiad* 3.2.3–5 (Leib 1.107–108); Bryen. 253–255; Skyl. Cont. 181; Zon. 3.722.

9 Hill (1996a) 44.

10 Ostrogorsky (1968) 348.

11 Skyl. Cont. 177–178, 181–182; Zon. 3.722; Bryen. 253–255; Mich. Syr. 15.5 (Chabot 3.176); Leib (1950); Laiou (1992b) 172–173, (1992c) 123; Kalavrezou (1994) 249. Bryennios menţionează că această căsătorie era necanonică (cea de-a treia căsătorie era permisă de canoanele bisericeşti numai dacă soţii erau fără copii) şi aminteşte că Ioan Ducas se temea ca nu cumva Nichifor să se răzgândească în ultimul moment şi să o ia de soţie pe Maria. Istoricul Attaleiates, care prezintă domnia lui

Botaneiates într-o lumină favorabilă, nu menționează această căsătorie, fapt ce reprezintă în sine dovada necanonicității acesteia.

12 Matthew of Edessa 1.64 (Dostourian 1.248).

13 Skyl. Cont. 182; Zon. 3.722; Grumel (1989) 910; Laiou (1992b) 173.

14 *Alexiad* 2.2.1, 3.3.4.5 (Leib 1.66, 115): lui Constantin i se îngăduia să poarte încălțări de mătase de diferite culori (însă nu purpura imperială).

15 Busturile celor doi apar pe reversul unui *miliaresion* al cărui avers poartă inscripția „Nichifor și Maria, credincioșii împărați ai romeilor" [Grierson (1968–1973) 3.2, 829].

16 *Alexiad* 2.2.2–3, 3.1.2, cf. 3.2.3 (Leib 1.67–68, 104, 107).

17 *Alexiad* 2.1.4–6, 2.2.2–3 (Leib 1.64–68); cf. Bryen. 259. Cu privire la adopție, vezi Macrides (1990) 117.

18 *Alexiad* 2.3.4, 2.2.3 (Leib 1.70, 68).

19 Hill (1996a) 38–39.

20 *Alexiad* 2.1.4, 2.3.4 (Leib 1.64, 70).

21 *Alexiad* 2. 4.5 (Leib 1.72–73).

22 *Alexiad* 2.10.4, 3.1.1 (Leib 1.94, 102).

23 Căsătoria Mariei cu Alexios ar fi fost necanonică și deoarece fratele acestuia, Isaac, era căsătorit cu verișoara împărătesei: Laiou (1992c) 49. Mai mult încă, Mihail al VII-lea era încă în viață (acesta a murit în jurul anului 1090).

24 *Alexiad* 3.1.4–5, 3.2.1 (Leib 1.105–106); Bryen. 221.

25 *Alexiad* 3.2.1, 3.2.6–7 (Leib 1.106, 109–110).

26 Zon. 3.747; Mullett (1984b) 208 consideră că Zonaras îi creează Mariei imaginea de concubină imperială, până ce Irina a ajuns la vârsta când a putut-o înlătura.

27 *Alexiad* 3.4.6 (Leib 1.115–116); Zon. 3.733; cf. Dölger (1924–1965) 1064. Teofilact, în scrierea sa, *Paideia Basilike*, redactată în jurul anului 1085/1086, îl numește pe Constantin *basileus* (*Or.* 4, ed. Gautier 1.179).

28 Bryen. 65–67; Zon. 3.738; *Alexiad* 6.8.3 (Leib 2.62).

29 *Alexiad* 3.1.4 (Leib 1.105), unde Ana afirmă că a fost dată în grija Mariei mai înainte de a fi împlinit opt ani; aranjamentul era așadar încă în vigoare la anul 1090 ori 1091.

30 Mullett (1984b) 208; cf. *eadem* (1994) 262: „aceste femei (Maria şi Ana) sunt foarte asemănătoare, întruchipări ale credincioşiei şi ortodoxiei anilor 1080".

31 Theophylact, *Or.* 4 (ed. Gautier 1.187); Zon. 3.723, cf. 3.733 consideră că aceasta era o formă de ispăşire.

32 *Alexiad* 6.8.3 (Leib 2.62); Polemis (1968) 62 n. 17; Bryen. 65–67; Zon. 3.738. Bryennios este menţionat întâi ca *gambros* (ginerele) lui Alexios în 1097: Bryen. 225.

33 *Alexiad* 9.5.5 (Leib 2.171–172), unde este arătată dragostea lui Alexios faţă de Constantin.

34 Zon. 3.733; cf. *Alexiad* 3.4.5 (Leib 1.115); Mullett (1984b) 205–206; Alexidze (1991). Cu privire la rolul ei de patroană a literaturii, a se vedea Mullett (1984a) 177–178, (1984b) 205–206.

35 Theophylact, *Or.* 4 (ed. Gautier 1.179-211, mai ales 185–193).

36 *Alexiad* 9.5.5, 9.7.2, 9.8.2 (Leib 2.171, 175, 178–179); Cheynet (1990) 98; cf. Mullett (1984b).

37 Mullett (1984b) 211.

38 Theophylact, *Ep.* 4, cf. 107 (ed. Gautier 2.137–141, 525); Mullett (1984b) 206–207; Alexidze (1991) 212.

39 Mullett (1994) 262; *Alexiad* 2.1.5 (Leib 1.65); cf. Hill (1996a) 37; Macrides (1990) mai ales 116–117.

40 Lemerle (1977) 298 îl caracterizează, poate pe nedrept, ca „faible devant les femmes" („slab în faţa femeilor").

41 *Alexiad* 9.7.4 (Leib 2.176); Hill (1996a) 44; Magdalino (1996) 150–151. Nu se cunoaşte data morţii Evdochiei, dar cel mai probabil ea nu mai trăia la acea vreme, deoarece fiul ei, Nichifor Diogenes, a aranjat această căsătorie. Fiul Evdochiei, Constanţiu Ducas, dorise să o mărite pe sora sa, Zoe, cu Alexios, la anul 1077: Bryen. 221–223. Zoe a fost logodită însă cu Nichifor Synadenos, care urma a fi desemnat urmaş al lui Botaneiates, iar Alexios a fost logodit cu Irina Ducas.

42 Cheynet şi Vannier (1986) 95–99; Varzos (1984) 1.51–57; Diehl (1938–1939) 1.317–342.

43 Cheynet şi Vannier (1986) 97; Zacos şi Veglery (1972) 1.3, 2695.

44 Psellos 7 (Isaac).83, 89 (Renauld 2.133–134, 136–137); Bryen. 81–85. Se pare, totuşi, că acesta nu constituia o ameninţare reală pentru Constantin Ducas.

45 Bryen. 221 vorbeşte despre „vechea ei ură" faţă de împărat şi familia acestuia; cf. *Alexiad* 3.2.1, 3 (Leib 1.106, 107).

46 Bryen. 85; „L'obituaire du typikon du Pantocrator", ed. Gautier, 248.

47 Hill (1996a) 42; Magdalino (1996) 150–151; Angold (1995) 45. Cu privire la copiii Anei şi căsniciile acestora, a se vedea Bryen. 85–87; Varzos (1984) 1.61–120; atât Manuel, cât şi Teodora s-au căsătorit cu membri ai familiei Diogenes.

48 Bryen. 101–105; Attal. 138; Skyl. Cont. 139; Zon. 3.694.

49 Bryen. 129–131; Cheynet şi Vannier (1986) 97; Zacos şi Veglery (1972) 1.3, 2695.

50 Bryen. 143.

51 Bryen. 143; Hill (1996a) 43; cf. Angold (1984b) 100.

52 Ana a fost cea care l-a convins pe Isaac să o viziteze pe Maria, împreună cu Alexios, şi a convins-o pe aceasta să discute temerile ei legate de succesiune: *Alexiad* 2.2.2 (Leib. 1.67).

53 Bryen. 221; Vannier (1975) 52.

54 *Alexiad* 2.5.1 (Leib 1.75); Bryen. 247-51; Varzos (1984) 1.122–123. Căsătoria a avut loc cel mai probabil în anul 1085.

55 *Alexiad* 2.5.6 (Leib 1.78). Cu privire la libertatea de mişcare a membrelor aristocraţiei şi familiei imperiale din această perioadă, vezi Garland (1988) mai ales 381–383.

56 *Alexiad* 2.5.5 (Leib 1.77).

57 *Alexiad* 2.5.7–9 (Leib 1.78–79). În privinţa frumuseţii şi culturii Mariei, a se vedea *Alexiad* 2.6.3, 15.9.1 (Leib 1.80–81, 3.223); Bryen. 219–221; Polemis (1968) 58.

58 *Alexiad* 2.7.1–17 (Leib 1.84–87).

59 *Alexiad* 2.6.2, 3.2.7, 3.4.4 (Leib 1.80, 109–110, 115); Zon. 3.734; Angold (1995) 46.

60 Cheynet şi Vannier (1986) 98; Zacos şi Veglery (1972) 2.2696 şi *planşa 24*. S-au păstrat numeroase sigilii purtând această inscripţie, ele fiind folosite de Ana în scopuri administrative; cf. Danielis, care l-a

adoptat pe Vasile I, fiindu-i conferită demnitatea de *basileometer*, mamă a împăratului, de către acesta: Theoph. Cont. 318.

61 *Alexiad* 3.6.4 (Leib 1.121); Zon. 3.731. În privința conferirii titlului de *despina* Mariei Skleraina, de către Constantin al IX-lea Monomahul, a se vedea Psellos 6.58–59 (Renauld 1.145); Zon. 3.620.

62 *Alexiad* 3.6.3–8 (Leib 1.120–122); Dölger (1924–1965) 1073; cf. Bosch (1979) 89–90.

63 Hill (1996a) 50; Magdalino (1996) 152–153, care arată că Alexios este autorul formulei „îndreptățit sau neîndreptățit". Cu privire la *logothete ton sekreton*, a se vedea Oikonomides (1976c) mai ales 132–133.

64 *Alexiad* 3.7.2–3 (Leib 1.123–124); cf. Bryen. 81–83.

65 *Alexiad* 3.7.5 (Leib 1.124–125).

66 Theophylact, *Or.* 5 (Gautier 1.241); prin contrast, Irina este numită numai „cea mai frumoasă dintre femei, o soție vrednică de un împărat": *ibid.* 235.

67 *Alexiad* 3.8.3 (Leib 1.126). Vezi și Theophylact, *Or.* 5 (Gautier 1.237–239), cu privire la religiozitatea sa și rolul jucat în reorganizarea palatului. A se vedea Hill (1996c) mai ales 49–50, cu privire la caracterizarea făcută de Ana bunicii sale.

68 *Alexiad* 3.5.4, 3.8.3–4 (Leib 1.118, 126). Cu privire la vizita făcută Anei de către Sfântul Chiril Fileotul, în jurul anului 1071, a se vedea *La vie de St Cyrille* [Sargologos (1964), 90–94 (ch. 17)]. Atunci când Alexios se afla în campanie, înaintea înscăunării sale, călătorea permanent alături de un călugăr, care dormea în același cort cu el, la rugămintea mamei sale: *Alexiad* 1.8.2 (Leib 1.32); Bryen. 289; *La vie de St Cyrille* ch. 47, 233–234. Angold (1995) 283 arată că „Ana Dalassena avea un șirag de sfinți în buzunarul ei", incluzându-l pe Chiril Fileotul.

69 *Alexiad* 3.6.2 (Leib 1.119–120); se călugărise probabil în timpul exilului din anul 1072.

70 Oikonomides (1980/81) 245 n.58; *MM* 6.27, 28, 33.

71 Janin (1969) 1.517–529; Hill (1996a) 49; *MM* 6.32–33, 34–44; Docheiariou 2 [Oikonomides (1984) 54–59]. Biserica Mântuitorului Pantepoptes (Atoatevăzătorul) este în general identificată cu geamia Eski Imaret Camii.

72 Runciman (1949) 517.

73 Magdalino (1996) 155; Docheiariou 2 [Oikonomides (1984) 57]. Pe de altă parte, acest gest nu trebuie supralicitat: ar fi fost neobişnuit dacă împăratul i-ar fi aprobat toate deciziile mamei sale, în peste un deceniu de colaborare.

74 *Alexiad* 10.4.5 (Leib 2.201).

75 *Alexiad* 6.7.5 (Leib 2.59); Zon. 3.731–732, 746; Matei al Edessei 1.91 (Dostourian 1.277–278) notează că în jurul anului 1089, un călugăr latin (însoţit de un câine căruia îi adresa rugăciuni) a dus pe mulţi la rătăcire, inclusiv pe mama împăratului; Runciman (1949) 521–522, consideră că respectivul eretic era Blachernites, care a fost condamnat în jurul anului 1094 (*Alexiad* 10.1.6; Leib 2.189); cf. Leib (1958) pentru ceea ce nu este relatat de către Ana.

76 See „L'obituaire du typikon du Pantocrator", ed. Gautier, 244–245; potrivit lui Zon. 3.746 a murit cu puţin peste un an înaintea fiului ei, Isaac, care a trecut la cele veşnice cândva în perioada 1102–1104.

77 Hill (1996a) 53.

78 *Alexiad* 12.5.7, 12.3.2 (Leib. 3.60, 74); Zon. 3.747.

79 Zon. 3.766; trad. Angold (1984b) 150; cu privire la Irina, vezi Polemis (1968) 70–74; Varzos (1984) 1.99–106; Diehl (1938–1939) 2.53–85.

80 *Alexiad* 3.1.5, 3.3.3 (Leib 1.105, 111).

81 Bryen. 221; cf. *Alexiad* 2.5.1–2 (Leib 1.75–76). Cu privire la căsătoria ei, a se vedea Polemis (1965) 68–69.

82 A se vedea mai ales *Alexiad* 3.1.5, 3.2.1, 3.2.7 (Leib 1.105–106, 109–110); Zon. 3. 733.

83 *Alexiad* 6.8.1 (Leib 2.60); cu privire la copiii Irinei, vezi Varzos (1984) 1.176–265.

84 *Alexiad* 12.3.2–3 (Leib 3.60): „Oricând trebuia să apară în public ca împărătească, la o ceremonie importantă, era copleşită de emoţie şi o roşeaţă îi cuprindea de îndată obrajii". Cu privire la convenţiile epocii despre comportamentul femeilor, a se vedea Garland (1988) 371–374, cf. 388–389.

85 Kazhdan şi McCormick (1997) 183 citează *Vita Basilii Iunioris* (*BHG*[3] 263) potrivit căreia soţiile nobililor se adunau adesea în casa celei cu rangul de *zoste patrikia* pentru a se întâlni cu oameni sfinţi.

86 Zon. 3.747.

87 *Alexiad* 5.2.1 (Leib 2.10).

88 *Alexiad* 2.5.8, 3.5.4 (Leib 1.78–79, 118).

89 Cu privire la o monedă comemorativă înfățișându-l pe Ioan al II-lea încoronat de Hristos, iar pe Alexios și Irina pe revers (aceasta fiind singura ilustrare a Irinei pe monede), cel mai probabil emisă special pentru această ocazie, a se vedea Hendy (1969) 40–41.

90 *Alexiad* 12.6.7 (Leib 3.74).

91 *Alexiad* 12.3.2, 12.3.4–6 (Leib 3.59–62); era desigur urmată de suita ei: *Alexiad* 13.1.8 (Leib 3.90).

92 *Alexiad* 13.1.4, 13.4.1 (Leib 3.88, 100); cf. 14.4.1, unde Alexios a iernat la Chrysopolis alături de împărăteasă, 14.5.1 (Leib 3.159, 164).

93 *Alexiad* 15.1.6, 15.2.1–2, 15.2.4, 15.3.1 (Leib 3.190–192, 194–195).

94 *Alexiad* 13.1.7 (Leib 3.89): potrivit relatării Anei, „famosa" și pamfletele erau opera unor criminali care voiau să o înspăimânte pe Irina și să-l ucidă pe Alexios; a se vedea Garland (1992) 30–31.

95 *Alexiad* 15.11.4, 8, 9 (Leib 3.231, 233–234). Cu privire la artrita (guta) acestuia, vezi *Alexiad* 14.4.8–9, 14.5.1 (Leib 3.163–164).

96 *Alexiad* 15.11.4, 17–20 (Leib 3.231, 238–240).

97 *Alexiad* 3.3.4 (Leib 1.112).

98 *Alexiad* 12.3.2–3; cf. 3.3.4 (Leib 3.59–60, 1.112).

99 *Alexiad* 3.3.3–4 (Leib 1.111–112); precum fuseseră Maria de Alania și Maria *protovestiaria*, bunica maternă a Anei: a se vedea Garland (1994) 264–268. Singurul portret al Irinei pare a fi un email de pe *pala d'oro* (partea superioară a catapetesmei, *n. tr.*) a catedralei San Marco din Veneția: Lampros (1930) pl. 66.

100 *Alexiad* 12.6.4 (Leib 3.72).

101 *Alexiad* 12.3.9 (Leib 3.63).

102 *MM* 5.327-91; *PG* 127, 985–1128; „Le typikon de la Theotokos Kecharitomene", ed. Gautier 5–165; Janin (1969) 539–541; Galatariotou (1988) mai ales 264–271, 280–281, (1987) 103; Angold (1995) 274, 295–296, 304, 306; Magdalino (1996) 151. Laiou (1981) 242 arată că aceasta este dovada experienței sale în administrarea unor surse de venituri extinse.

103 Kallikles 81, 120–121 (nr. 6, 35); Prodromos, ed. Horandner nr. 2, cf. nr. 39, 42, 43; Garland (1994) 268–269.

104 *Alexiad* 5.9.3 (Leib 2.38). Maria, bunica Anei, l-a cunoscut de asemenea pe Eftimie Zigaben, autor al *Dogmatike Panoplia*: *Alexiad* 15.9.1 (Leib 3.223).

105 *Alexiad* pref. 3.2 (Leib 1.5); Bryen. 71; cf. Polemis (1968) 72.

106 Mullett (1984a) 175–179; Polemis (1968) 72–73; cu privire la cuvântarea lui Italikos adresată Irinei, a se vedea Hill (1996b) 13–16.

107 Browning (1962); vezi Tornikios, ed. Darrouzès, 220-323, mai ales 243-5. Cu privire la relatarea Anei privind propria-i educație, vezi *Alexiad* pref. 1.2, 15.7.9 (Leib 1.3–4, 3.218); cf. Zon. 3.754 despre studiile Anei și ale lui Bryennios.

108 Zon. 3.739–740, 746–747; Hill (1996a) 45–46. Cu privire la politica matrimonială a lui Alexios, a se vedea Magdalino (1993) 202–206.

109 Zon. 3.739.

110 Hill (1996a) 47.

111 Spre deosebire de Evdochia Makrembolitissa, Irina și-a păstrat numele de familie pe sigilii, care poartă următoarea inscripție „Doamne, ajută-i Irinei Doukaina, Augusta": Zacos și Veglery (1972) 1.103. Eufrosina Doukaina va face la fel.

112 *Alexiad* 3.2.1 (Leib 1.106): Gheorghe Paleologul le spune Comnenilor, atunci când aceștia porunciseră încetarea aclamațiilor de „Alexios și Irina", „nu pentru voi am câștigat o așa mare victorie, ci pentru această Irina despre care vorbiți"; cf. Magdalino (1993) 201.

113 Chon. 8-11; Zon. 3.762–765.

114 Chon. 5; Zon. 3.748.

115 Zon. 3.748; Mullett (1994) 263.

116 Chon. 5; Zon. 3.75 4.

117 Zon. 3.762; Chon. 5–7.

118 Chon. 7.

119 Chon. 7–8; Zon. 3.763–764.

120 Chon. 6, 8; Zon. 3.764–765; Cheynet (1990) 103.

121 *Alexiad* 15.11.14 (Leib 3.237).

122 Chon. 10–12; Cheynet (1990) 103.

123 „L'obituaire du typikon du Pantocrator", ed. Gautier, 245–247. Cu privire la datarea morții Anei în perioada 1153–1155, a se vedea

Browning (1962) 4; Ana a fost tunsă în monahism pe patul de moarte, *ibid.* 12.

124 Hill (1996a) 40, 54; Mullett (1994) 267 n. 61: „ceea ce rămâne de analizat este modul în care dominația bărbaților din familia Comnenilor s-a suprapus, la 1118, peste modelul «femeilor din dinastia Macedoneană» din 1081 și peste valorile «femeilor din familia Comnenilor» din anii 1080".

12. MARIA DE ANTIOHIA (1161–1182/1183)

1 Era fiica Sfântului Ladislau al Ungariei și a Adelaidei de Rheinfelden sau a lui Koloman: Makk (1989) 127; Varzos (1984) 1.219–222; Kinnamos 1.4.

2 Kinnamos 1.4; *Syn. CP* Nov. 887–890; „L'obituaire du typikon du Pantocrator", ed. Gautier, 247–248; Angold (1995) 76.

3 A se vedea Chon. 46 cu privire la fidelitatea acestuia ca soț; Kallikles nr. 2,28,31; Prodromos, ed. Horandner, nr. 8; Epstein (1981) 385–400; „Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator", ed. Gautier, 5-165. Toate traducerile (în engleză, *n. red.*) din *Historia* lui Choniates prezente în acest capitol sunt preluate de la Magoulias (1984).

4 Prodromos, ed. Horandner, nr. 1, rândurile 47–113, cf. nr. 7; Kallikles nr. 28.

5 Cu privire la portret (*planșa 25*), ce datează cel mai probabil din anul 1122 ori din perioada imediat următoare, a se vedea Whittemore (1942) 21–28; Cormack (1981) 145. Cu privire la elogiile aduse înfățișării acesteia, vezi Laiou (1992c) 95; Prodromos, ed. Horandner, nr. 1.

6 Kazhdan (1988/9) 419–420, 422–423; Magdalino (1993) 206–207; Jeffreys (1994); Varzos (1984) 1.339–476.

7 Chon. 53–54; cf. Kinnamos 2.4. Cu privire la punctul de vedere oficial în privința căsătoriei, vezi *Fontes Rerum Byzantinarum* 311–330; Hill (1996b) 8 arată că acest discurs spune mai multe despre Manuel decât despre Berta; cf. Laiou (1992c) 95; Irmscher (1996).

8 Cu privire la copiii nelegitimi ai lui Manuel și la numeroasele sale aventuri extraconjugale, mai ales cea de lungă durată cu nepoata sa, Teodora, a se vedea mai ales Chon. 54, 204; Garland (1995/6) 39–42.

Despre poemul anonim ce menționează unii dușmani ai împărătesei, vezi Varzos (1984) 1.456. Acestea au legătură cel mai probabil cu concubinele împăratului: nepoata lui Manuel, Teodora, a încercat să-și omoare o rivală într-un acces de gelozie: Chalandon (1971) 205–206; Angold (1995) 438.

9 *Fontes Rerum Byzantinarum*, 316–325; cf. Kinnamos 5.1.

10 Prodromos, ed. Horandner, nr. 20; *Codex Marc.* nr. 233.

11 Jeffreys (1980) 472–473; M. Jeffreys (1974) 151. Aceasta pare să fi întâmpinat greutăți în a-l plăti pe Tzetzes: vezi mai ales *ep.* 57. Despre Irina *sebastokratorissa*, vezi mai ales Jeffreys (1982), (1984), (1994).

12 Chon. 81; Kinnamos 3.5, 3.11, 5.1; Odo of Deuil, ed. Berry, 56.

13 Chon. 115: Berta a fost înmormântată în mănăstirea Pantocratorului; 137, 425.

14 Chon. 244; cf. Chon. 116, 269, 332–333; Kinnamos 5.4; Eustathios 14; Constantine Manasses, ed. Horna, 330; Garland (1994) 278–281.

15 Spatharakis (1976) 209–210; Magdalino și Nelson (1982) 139–140.

16 Cu privire la Maria, vezi Varzos (1984) 2.439–452.

17 Chon. 170–171; Kinnamos 3.11; Eustathios 14 o numește „sfântul copil născut împăratului Manuel"; William of Tyre 22.4: el însuși a fost prezent la festivități. Cu privire la data nașterii Mariei, vezi Magdalino (1993) 198, 243 (1152).

18 William of Tyre 22.4; cf. Chon. 275; *Fontes Rerum Byzantinarum* 80–92; Magdalino (1993) 100. Datarea manuscrisului este încă subiect de dispută. Se va căsători ulterior cu urmașul soțului ei, Andronic, apoi cu un nobil, Branas, iar la momentul celei de-a Patra Cruciade se afla în Capitală. Își însușise deplin spiritul bizantin, deoarece, potrivit lui Robert of Clari, a refuzat să vorbească în franceză cu cruciații: Chon. 275–276; Eustathios 44; Robert of Clari 20, 53 (Lauer, 19, 54); Villehardouin 403, 423.

19 M. J. Jeffreys (1981) 101–102; Spatharakis (1976) 213–214, 216–218; Magdalino (1993) 245.

20 În colțul din stânga sus este întâmpinată de un grup de femei bizantine, care poartă rochii violet cu mâneci largi și au coafuri ample, în formă de evantai; în spatele ei se află doamnele apusene de la Curtea Franței, care au însoțit-o; este înfățișată purtând veșminte simple și având părul împletit. În colțul din dreapta sus este înfățișată purtând un

costum bizantin, cu o mantie purpurie împodobită cu aur. Partea inferioară o arată înconjurată de doamnele bizantine care alcătuiau Curtea sa: Spatharakis (1976) 229.

21 Chon. 112, 128, 137, 170; Magdalino (1993) 89, 92; cu privire la politica matrimonială a lui Manuel, a se vedea Magdalino (1993) 209–217.

22 Cu privire la Maria, soția Cezarului Ioan Roger, și alte prințese din familia Comnenilor, a se vedea Garland (1994) 286–288, (1995) 103–104.

23 Mich. Syr. 21.1 (Chabot 3.381), cu toate acestea, arată că avea ambiții imperiale.

24 M.J. Jeffreys (1981) 108: „Supunerea manifestată de Maria față de Agnes arăta acceptarea formală a acestei căsătorii, ce părea să pecetluiască victoria politicii filolatine, de către unul dintre principalii exponenți ai partidei antilatine."

25 Chon. 146–147.

26 Chon. 168–169. Cu privire la data nașterii sale, vezi Wirth (1956); Jones (1988), notă la Eustathios 14. Cu privire la dorința lui Manuel de a avea un moștenitor legitim, vezi Chon. 81–82; Kinnamos 6.2.

27 Magdalino (1993) 243 (predică nepublicată a lui Samuel Mauropous).

28 Chon. 169.

29 Grumel (1989) 1120; Chon. 169–170, 228; Angold (1995) 116.

30 Eustathios 14; Chon. 253–254.

31 Chon. 224–225, cf. 229–230; Eustathios 14; cf. William of Tyre 22.11.

32 Chon., *Orationes* 40; Constantine Manasses, ed. Horna, 330–331, rândurile 185–186; *Codex Marc.* nr. 98, 100, 109, 221, 335, 336; cf. M.J. Jeffreys (1981).

33 William of Tyre 22.11; Eustathios 28; Chon. 247; cf. Chon. 204-5; Brand (1968) 28–32, 45–47; Angold (1984b) 203–205.

34 Cu privire la Alexios, a se vedea Varzos (1984) 2.189–218; soția sa a fost Maria Ducas: Polemis (1968) 191; cf. *Codex Marc.* nr. 70. Cu privire la scandalul provocat de descendența lui Alexios *protosebastos*, ce a modificat echilibrul existent la Curte, a se vedea Magdalino (1993) 224–225.

35 Chon. 224–225, 227–228, 230; Eustathios 14. Despre regența Mariei, a se vedea Christophilopoulou (1970) 75–83; Angold (1995) 116–118; Garland (1997) 270–284.

36 Chon. 223, cf. 227, 229, 257; Eustathios 14.

37 Chon. 228; Laiou (1992c) 50 n.147.

38 William of Tyre 22.11; Chon. 229-30; Eustathios 14. Vezi Brand (1968) 31–34 cu privire la impopularitatea *protosebastos*-ului în rândurile administrației și poporului. Cu referire la poemul ce însoțea coroana oferită în dar tânărului împărat de către *protosebastos*, a se vedea *Codex Marc.* nr. 108.

39 Eustathios 14–15; Chon. 231–232. William of Tyre 22.5 consideră ca dată a descoperirii conspirației ziua de 1 martie 1181.

40 Chon. 232–233; Eustathios 16–17, 20–21; Grumel (1989) 1156.

41 Eustathios 18–20, 23; Chon. 235–243; Angold (1995) 116–117 cu n. 5; cf. Mich. Syr. 21.1 (Chabot 3.381–382).

42 Chon. 228, 230–231, 240–241; Eustathios 21–22; William of Tyre 22.5.

43 Chon. 247–249, a fost maltratat de către gărzile sale, nefiind lăsat să doarmă; Eustathios 24, cf. 31; William of Tyre 22.12 afirmă că a fost orbit și mutilat groaznic. Mercenarii latini care alcătuiau garda palatului trecuseră deja de partea lui Andronic: Brand (1968) 41, 325–326.

44 Chon. 250, cf. 244; cf. Eustathios 27 în legătură cu slaba prestanță a forțelor lui Andronic în lupta de aproape. Cu privire la „casa lui Ioniță", vezi Chon. 419.

45 Chon. 250–251; Eustathios 28–30. Cei 4 000 de supraviețuitori ai măcelului au fost vânduți ca sclavi turcilor. Vezi de asemenea și William of Tyre 22.12–13; Nicol (1988) 107–108; Brand (1968) mai ales 41–42, cf. 204–206; Angold (1984b) 196, 264–265.

46 Chon. 264–265; cf. Eustathios 31.

47 Chon. 255, 257, 259–260, 265; Eustathios 34–35; Grumel (1989) 1158.

48 Chon. 265–266, 267–269, 274; cf. Eustathios 35, 43.

49 Chon. 269; cf. Eustathios 35–36.

50 Chon. 332–333.

13. EUFROSINA DUCAS (1195–1203)

1 Polemis (1968) nr. 32, 101.

2 Chon. 455; cu privire la sigiliul ei de *sebastokratorissa* și cumnată (*nymphe*) a lui Isaac al II-lea Angelos, a se vedea Zacos și Veglery (1972)

1.3, nr. 2746, cf. 2744; în ceea ce priveşte ipoteza potrivit căreia *nymphe* ar trebui tradus ca „doamnă de companie", vezi Sayre (1986) 237–238; cu privire la legăturile de familie ale Eufrosinei, a se vedea de asemenea Garland (1997) 283–284.

3 Kinnamos 5.4; Dölger (1924–1965) 1442; Polemis (1968) nr. 98; Magdalino (1993) 259–260, 350, 507–508. Toate traducerile (în engleză, *n. red.*) din *Historia* lui Choniates prezente în acest capitol sunt preluate de la Magoulias (1984).

4 Chon. 112–115; Magdalino (1993) 255, 259. Polemis (1968) nr. 99 aceasta pare a fi o contopire a trăsăturilor mai multor personaje, între care acest Ioan Kamateros: a se vedea Garland (1997) 284 n. 106; cf. Magdalino (1993) 255–256; Eustathios 39 pentru o descriere negativă a lui Vasile Kamateros.

5 Chon. 231; Eustathios, *Capture of Thessalonike*, 14–15; Polemis (1968) nr. 99.

6 Chon. 266–267, 485; Polemis (1968) nr. 100, care arată că era în relaţii de prietenie cu fraţii Mihail şi Nichita Choniates, care îi adresează câteva scrisori.

7 Chon. 262, 514, 274; Eustathios 39; Varzos (1984) 2.747 n. 88.

8 Chon. 491; Varzos (1984) 1.309; Brand (1968) 142; Zacos şi Veglery (1972) 1.3, nr. 2749; cu privire la un sigiliu aparţinându-i lui Stryphnos, vezi *planşa 28*.

9 Magdalino (1993) 255.

10 Cu privire la Eufrosina Kastamonitissa, a se vedea Chon. 282–283: în timpul asedierii lui Isaac, aflat în cetatea Niceii, Andronic I Comnenul a legat-o pe Eufrosina de un berbec, însă aceasta a fost salvată de apărătorii oraşului; cu privire la cuvântarea ţinută de Grigorie al Antiohiei la moartea ei, a se vedea *Fontes Rerum Byzantinarum* 300–304.

11 Chon. 405–408, 420–424, 428, 444–446; cf. 399–401, 435–436 cu privire la răscoalele lui Teodor Manganas şi Constantin Angelos. Cu privire la cei patru pretendenţi care susţineau că sunt Alexios al II-lea (fiul lui Manuel Comnenul) în perioada dinastiei Anghelilor, a se vedea de asemenea Brand (1968) 86–87, 161–162, 135–136; Cheynet (1990) 434–440. În privinţa domniei lui Isaac, vezi Brand (1968) 113–116; Angold (1984b) 271–274.

12 Angold (1984b) 271.

13 Chon. 448, 450. Brand (1968) 111 îl citează pe Alberic de Tre Fontane când afirmă că lui Alexios i s-au acordat palatul Boukoleon și 4 000 de livre de argint (aproximativ 1 814 kg) pe zi.

14 Chon. 451; Angold (1984b) 279: „au conchis că Isaac dezamăgise atât imperiul, cât și pe ei, și se așteptau ca Alexios Angelos să aibă o politică favorabilă intereselor lor". Vezi Polemis (1968) nr. 180 pentru Raoul.

15 Chon. 451–452, 455; Cheynet (1990) 440–442; Garland (1992) 41–42.

16 Chon. 455–456.

17 Chon. 456–457.

18 Chon. 457.

19 Cu privire la Eufrosina și fiicele ei Irina, Ana și Evdochia, a se vedea Polemis (1968) nr. 101; *ODB* 749 s.v. *Euphrosyne Doukaina Kamatera*. Irina s-a născut în jurul anului 1170, Ana la 1171 sau 1173, iar Evdochia în 1172 ori 1174.

20 Chon. 459, 537, 540, cf. 529.

21 Chon. 454.

22 Nichita Choniates a devenit *logothete ton sekreton* în 1195. A păstrat această demnitate până ce Alexios al V-lea Mourtzouphlos l-a numit în locul său, ca *logothete* și conducător al senatului pe socrul său, Philokales, în 1204: Chon. 565.

23 Chon. 460; Garland (1988) *passim*, (1990) 308.

24 Chon. 460–461.

25 Chon. 463–464; Polemis (1968) nr. 103.

26 Chon. 475–479.

27 Angold (1984b) 270; Chon. 444 îl critică pe Isaac al II-lea pentru practica vânzării funcțiilor, asemenea unui vânzător de fructe avându-și roaba pe stradă. Cu privire la administrație în timpul domniei lui Alexios al III-lea, vezi Brand (1968) 142–143; cf. Magdalino (1993) 228–315.

28 Chon. 483–484.

29 Chon. 484.

30 Chon. 484–485; cf. *ibid*. 439–441 cu privire la rolul lui Mesopotamites în timpul domniei lui Isaac al II-lea, Choniates subliniind aici necesitatea, aptitudinile și rapacitatea acestuia.

31 Brand (1968) 144–146 consideră că Eufrosina s-a aflat în dizgrație între 1196 și 1197, iar căderea lui Constantin Mesopotamites a avut loc în 1197, adăugând că acestuia i-a urmat Teodor Eirenikos în demnitatea de *epi tou kanikleiou* până în noiembrie 1197 (*MM* 6.139, nr. 33); Grumel (1989) 1187 consideră că Mesopotamites a fost înlăturat în 1198, datare acceptată de van Dieten în ediția sa, cât și de Garland (1995/6) 53–54.

32 Chon. 486.

33 Chon. 486, cf. 497.

34 Chon. 484–486.

35 Chon. 487–488. Cu privire la implicațiile politice ale alungării Eufrosinei, vezi Garland (1995/6) 53–54, (1997) 284–293.

36 Chon. 488. O compară cu exilarea fiicei celei mici a Eufrosinei, Evdochia, sub acuzația de adulter, de către soțul ei, Ștefan I Nemania al Serbiei: Chon. 531–532; Garland (1995/6) 55.

37 Chon. 488–489.

38 Chon. 489.

39 Chon. 490; Angold (1995) 126, 196; Grumel (1989) 1186 (dated to 1198). A se vedea Garland (1990) 18–20 pentru exemplificări ale satirelor lui Choniates împotriva funcționarilor.

40 Chon. 492–493; Grumel (1989) 1187.

41 Chon. 491, 541; Brand (1968) 147.

42 Chon. 528, 537.

43 Cheynet (1990) 442; *TT* 1.487 (*Partitio Romanie*): „pertinentia imperatricis scilicet Vesna, Fersala, Domocos, Revenica, duo Almiri, cum Demetriadi"; *TT* 1.278–279 cu privire la posesiunile împărătesei și ale fiicelor sale din regiunile Nicopole și Epir; cu privire la domeniile fiicei acesteia, Irina, în Pelopones, vezi de asemenea *TT* 1.470; cf. Chon. 551, 486 cu referire la averea Eufrosinei.

44 Chon. 497–498.

45 Chon. 498: „gândul conducerii în comun era cu mult mai dăunător decât cel al puterii individuale".

46 Chon. 519; cf. Chon., *Orationes* 67.

47 Chon. 519. Cu privire la răscoale în timpul domniei lui Alexios al III-lea, vezi mai ales Cheynet (1990) 445–458; Garland (1992) 41–44.

48 Chon. 519–520, 557–558, cf. 530; Garland (1992) 42. Femeile erau în permanenţă criticate de clerici pentru deasa folosire a farmecelor şi prezicerilor: Greenfield (1993) 73-85; cf. *V. Euthymii* 129, cu privire la ocupaţiile similare ale împăratului Alexandru (912–913).

49 Chon. 520.

50 Chon. 508–509.

51 Chon. 460; cf. descrierii făcute de el Mariei Kaisarissa (*ibid.* 171). Cu privire la părerea sa oficială asupra inteligenţei feminine, a se vedea 105, unde o descrie pe Evdochia, amanta lui Andronic I Comnenul, ca fiind „spirituală şi subtilă, contrar felului obişnuit de a fi al femeilor".

52 Chon., *Orationes* 67–68. See also Garland (1994) 292–293.

53 Chon., *Orationes* 105, „συνάρχοι δὲ σοι καὶ συνδεσπόζοι ἡ φερώνυμος τῷ ὄντι βαςίλιςςα" („fie ca împărăteasa legitimă să domnească şi să stăpânească alături de tine"). Numele Eufrosina semnifică literar bucurie, voie bună. Eftimie Tornikes face referire la frumuseţea Eufrosinei într-o cuvântare: see Darrouzès (1968) 64, 72.

54 Nikolaos Mesarites, ed. Heisenberg, 41–42; cf. Nikephoros Chrysoberges, ed. Treu, 21–22, unde este comparată cu Atena ori cu femeia din *Proverbele lui Solomon* în privinţa rolului jucat de ea ca împărătească.

55 Chon. 508; Cheynet (1990) 443; Varzos (1984) 2.742–743; Chon. 497, 473, cf. 534–535. Cu privire la sigiliile aparţinând lui Alexios Paleologul şi Teodor Lascaris, a se vedea Zacos şi Veglery (1972) 1.3, nr. 2752, 2753.

56 Chon. 531–532, 571, 608–609; Akropolites 5, 8; Villehardouin 270, 272. Despre Sgouros, vezi Angold (1995) 205–206; Cheynet (1990) 455–458: este posibil ca acesta să se fi înrudit cu familia Eufrosinei înaintea căderii Constantinopolului, deoarece Mihail Choniates i se plângea lui Constantin Tornikes de faptul că Sgouros se bucura de sprijinul rudelor prin alianţă ale împăratului în jafurile pe care le comitea împrejurul Atenei.

57 Chon: 540. Numai atunci când Alexios al IV-lea a fost proclamat împărat la Epidamnos s-a îngrijorat îndeajuns Alexios încât să ordone repararea flotei, care la acea vreme număra doar douăzeci de bărci putrede (*ibid.* 541).

58 Chon. 547–548.

59 Chon. 497–498, 549–550, 551.

60 Chon. 571, 608. Cu privire la Mourtzouphlos, vezi Hendrickx și Matzukis (1979).

61 Chon. 608; Villehardouin 266, 270. Akropolites 5, pe de altă parte, arată lămurit că Evdochia și Mourtzouphlos erau căsătoriți dinaintea căderii orașului.

62 Chon. 608; Villehardouin 271; cf. Akropolites 5, care arată că Evdochia a fost șocată de cele întâmplate, iar Alexios i-a reproșat „patima ei vinovată și imorală".

63 Chon. 608–609; Akropolites 5; Villehardouin 307.

64 Chon. 612, 620: „ticălosul împărat Alexios și soția lui, Eufrosina, au fost trimiși peste mare, la conducătorul germanilor. Vai de noi! Asemenea bizarerie nu s-a mai pomenit printre romani!"; cf. Akropolites 8; Villehardouin 309.

65 Akropolites 8–10; Angold (1995) 300; *TT* 1.1278–1279; Loernertz (1973) 370–376.

66 A se vedea Garland (1988) mai ales 385–393.

67 A se vedea Hill (1996a) 40, care este adeptul „subordonării femeilor pentru însăși condiția lor" în timpul dinastiei Comnenilor.

68 Chon. 598–599, 368, cf. 601. Cu privire la Margaret-Maria, cf. Akropolites 8, 11; Villehardouin, 185–186, 212; Robert of Clari 51; Chon., *Orationes* 35–46.

EPILOG

1 Vezi mai ales Nicol (1994) 48–58; *PLP* 9.21361. Yolanda-Irina și Ana de Savoia sunt singurele împărătese din perioada Paleologilor menționate în *ODB*.

2 Nicol (1994) 82–95; *PLP* 9.21437; Gregoras 2.761.

3 Nicol (1968) 44–63; Grierson (1982) 287–288, cf. 299–300.

4 Nicol (1994) 92.

5 Doukas, *Istoria turco-bizantină*, ed. Grecu, 47.

6 Talbot (1992) 296–298, 303; *PLP* 9.21380.

7 Nicol (1968) nr. 23; *PLP* 5.10935; vezi mai ales Gregoras 2.625. A se vedea şi panegiricul adresat mamei lui Ioan, Teodora [Nicol (1968) nr. 21; *PLP* 5.10492] de către Ioan şi Gregoras, în care aceasta este lăudată pentru talentul administrativ şi abilitatea sa. A fost numită în fruntea oraşului Didymotica de către Andronic al III-lea, alături de prima soţie a acestuia, Irina, între 1321 şi 1322 şi în 1327, pentru hotărârea ei de a-i finanţa răscoala lui Andronic al III-lea împotriva bunicului său. A fost întemniţată la porunca Anei de Savoia şi a murit în închisoare, la anul 1342.

8 Nicol (1968) nr. 30; cu privire la elogiul adresat acesteia de către tatăl ei, vezi Kant. 3.253–254. În privinţa scrisorii lui Manuel al II-lea către mama sa, a se vedea *Scrisorile* (*Letters*) acestuia, ed. Dennis, nr. 1; în ceea ce priveşte scrisorile lui Kydones către aceasta, vezi Demetrios Kydones, ed. Loenertz, nr. 25, 134, 143, 222, 256, 389, mai ales 222.

9 Nicol (1993) 369–370.

10 Talbot (1992) 298–302; Galatariotou (1987) 89; în privinţa Teodorei, a se vedea Nicol (1994) 33–47, mai ales 40–41.

11 Nicol (1994) 40–46.

12 Laiou (1981) 242–243; Nicol (1968) nr. 21; Kant. 1.28, 52, 138, 2.137–138.

13 Nicol (1994) 59–70; Hero (1985) mai ales 121–122, 144–145.

14 Nicol (1968) 136.

15 Laiou (1981) 251.

16 Contra Nicol (1994).

Bibliografie

IZVOARE ŞI COLECŢII DE IZVOARE

Acta Sanctorum Bollandiana, Bruxelles, 1643–1779; Paris şi Roma, 1866–1887; Bruxelles, 1965–1970, 68 vol.

Actes de Docheiariou, ed. N. Oikonomides, Ed. Lethielleux, Paris, 1984.

Agathias, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, ed. R. Keydell, Ed. de Gruyter, Berlin,1967; traducere în limba engleză de J.D. Frendo, *Agathias: The Histories*, Ed. de Gruyter, Berlin, 1975. Citările sunt în funcţie de ediţie şi capitol.

Akropolites, *Georgii Akropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, rev. P. Wirth, 2 vol., Ed. Teubner, Stuttgart, 1978. Citările sunt în funcţie de capitol.

Anna Komnene, *Anne Comnène: Alexiade*, ed. şi trad. B. Leib, 3 vol., Ed. Budé, Paris, 1937–1945, retip. 1967; traducere în limba engleză de E.R.A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena*, Penguin, Harmondsworth, 1979. Citările sunt în funcţie de ediţie şi capitol, cât şi conform volumului şi paginii.

Anthologia Graeca, ed. H. Beckby, 4 vol., Ed. Heimeran, München, 1957–1958; traducere în limba engleză de W.R. Paton, *The Greek Anthology*, 5 vol., Ed. Loeb, Londra şi New York, retip. 1960.

Arethas, *Arethae Scripta Minora*, ed. L.G. Westerink, 2 vol., Ed. Teubner, Leipzig, 1968–1969. Citările sunt în funcţie de pagină.

Attaleiates, *Michaelis Attaliotae Historia*, ed. E. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1853. Citările sunt în funcţie de pagină.

Bar Hebraeus, trad. E.A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj, Commonly Known as Bar Hebraeus*, Oxford University Press, Londra, 1932.

Bibliotheca Hagiographica Graeca, ed. F. Balkin, Société des Bollandistes, Bruxelles, ed. a III-a, 1957.

Bryennios, Nikephoros, *Histoire*, ed. P. Gautier, *CFHB*, Bruxelles, 1975. Citările sunt în funcţie de pagină.

Cassiodorus, *Variae*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA 12, Ed. Weidmann, Berlin, 1894; traducere în limba engleză de S.J.B. Barnish, *The Variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Liverpool University Press, Liverpool, 1992.

Choniates, Niketas, *Χρονικὴ διήγησις*, ed. J.-L. van Dieten, *CFHB*, Berlin şi New York, 1975; traducere în limba engleză de H.J. Magoulias, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Detroit, Wayne State University Press, 1984. Citările sunt în funcţie de pagină.

Choniates, Niketas, *Orationes et Epistulae*, ed. J.-L. van Dieten, *CFHB*, Berlin şi New York, 1972. Citările sunt în funcţie de pagină.

Christopher of Mytilene, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, Ed. Neumann, Leipzig, 1903.

Chronicle Paschale [Easter Chronicle], ed. L. Dindorf, *CSHB*, Bonn, 1832; traducere în limba engleză de M. and M. Whitby, *Chronicon Paschale 284–628 AD*, Liverpool University Press, Liverpool, 1989. Citările sunt în funcţie de pagină.

Chrysoberges, Nikephoros, „Λόγος ἕτερος εἰς Αλέξιον", în: *Ad Angelos Orationes Tres*, Breslau, ed. M. Treu, 1892.

Codex Justinianus, *Corpus Juris Civilis*, ed. P. Krueger, vol. 2, Ed. Weidmann, Berlin, 1929.

Codex Marcianus 524, „Ὁ Μαρκιανός Κῶδιξ 524", ed. S. Lampros, *NE* 8 (1911) 3–59, 113–192.

Codex Theodosianus, ed. Th. Mommsen, Berlin, Ed. Weidmann, ed. a III-a, 1962; traducere în engleză de C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton, Princeton University Press, 1952.

Constantine Manasses, „Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses", ed. K. Horna, *BZ* 13 (1904) 313–355.

Constantine Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, ed. și trad. Gy. Moravcsik și R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington DC, ed. rev. 1967. Citările sunt în funcție de pagină.

Constantine Porphyrogennetos, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, ed. J.J. Reiske, 2 vol., *CSHB*, Bonn, 1829; traducere parțială în franceză de A. Vogt, *Constantin Porphyrogénète: Le livre des cérémonies*, 2 vol., Paris, Ed. Budé, 1935–1940. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

Constantine Porphyrogennetos, „Excerpta de insidiis", în: *Excerpta Historica*, vol. 3, ed. C. de Boor, Berlin, Ed. Weidmann, 1905, 151–176. Citările sunt în funcție de pagină.

Corippus, *Flavius Cresconius Corippus in Laudem Iustini Augusti Minoris Libri IV*, ed. și trad. Averil Cameron, Athlone Press, University of London, 1976; vezi și ed. U. Stache, Ed. Mielke, Berlin, 1976.

Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ed. V. Grecu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958; traducere în limba engleză de H.J. Magoulias, *The Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, University of Michigan Press, Detroit, 1975.

Eustathios of Thessaloniki: The Capture of Thessaloniki, trad. J.R. Melville Jones, Canberra, Byzantina Australiensia 8, 1988; ed. B.G. Niebuhr, *De Thessalonica Capta*, *CSHB*, Bonn, 1842.

Evagrios, *The Ecclesiastical History of Evagrius*, ed. J. Bidez și L. Parmentier, Ed. Methuen, Londra, 1898, retip. Ed. Hakkert, Amsterdam, 1964; traducere în limba franceză de A.J. Festugière, „Évagre, Histoire Ecclésiastique", în: *Byzantion* 45 (2), 1975, 187–488. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

Fontes Rerum Byzantinarum: Rhetorum Saeculi XII Orationes Politicae, I (1–2), ed. V.E. Regel și N.I. Novosadskij, Sankt Petersburg, 1892, retip. Zentralantiquariat der Deutsches Demokratischen Republik, Leipzig, 1982. Citările sunt în funcție de pagină.

Fragmenta Historicorum Graecorum, ed. C. Muller, vol. 4, Ed. Didot, Paris, 1851. Citările sunt în funcție de pagină.

Gautier, P. (ed.), „L'obituaire du typikon du Pantocrator", în: *REB* 27 (1969) 235–262.

Gautier, P. (ed.), „Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator", în: *REB* 32 (1974) 1–145.

Gautier, P. (ed.), „Le typikon de la Théotokos Kécharitoméné", în: *REB* 43 (1985) 5-165.

Gautier, P. (ed.), „Quelques lettres d e Psellos inédités ou déjà édités", în: *REB* 44 (1986) 111–197.

Genesios, *Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor*, ed. A. Lesmueller-Werner şi I. Thurn, Ed. de Gruyter, Berlin, 1978. Citările sunt în funcţie de pagină.

Georgius Monachus, *Chronicon*, ed. C. de Boor, rev. P. Wirth, vol. 2, Ed. Teubner, Stuttgart, 1978. Citările sunt în funcţie de pagină.

Georgius Monachus, *Vitae Recentiorum Imperatorum*, în: Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1838, 761–924. Citările sunt în funcţie de pagină.

Gregoras, Nikephoros, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, 3 vol., *CSHB*, Bonn, 1829–1855. Citările sunt în funcţie de volum şi pagină.

Gregory of Tours, „De gloria martyrum", *PL* 71, 828–912; traducere în limba engleză de R. van Dam, *Gregory of Tours: Glory of the Martyrs*, Liverpool: Liverpool University Press, 1988.

Gregory of Tours, *Historia Francorum*, ed. W. Arndt and B. Krusch, *MGH*, Scriptores Rerum Merovingicarum 1, Hanovra, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1951; traducere în limba engleză de O.M. Dalton, *History of the Franks*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1927, retip. 1971; şi de L. Thorpe, *Gregory of Tours: The History of the Franks*, Harmondsworth, Penguin, 1974. Citările sunt în funcţie de ediţie şi capitol.

History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, trad. B. Evetts, *PO* 1 (1907) 381–518. Citările sunt în funcţie de pagină.

John of Biclaro, *Chronicle*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA 11, Berlin, 1894, 207–220, trad. K.B. Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool University Press, Liverpool, 1990.

John of Ephesus, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae Pars Tertia*, ed. E.W. Brooks, *CSCO* 106, Scr. Syr. 54, Ed. L. Durbecq, Louvain, 1935–1936, retip. 1952; traducere în limba engleză de R. Payne Smith, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*,

Oxford University Press, Oxford, 1860. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

John of Ephesus, *The Lives of the Eastern Saints*, *PO* 1 7 (1923) 1–307, 18 (1924) 513–698, 19 (1926) 153–285. Citările sunt în funcție de pagină.

John Geometres, *Versus lambici*, *PG* 1 20: 1119–1200.

John Lydus, *Ioannes Lydus: On Powers or the Magistracies of the Roman State*, ed. și trad. A.C. Bandy, American Philosophical Society, Philadelphia, 1983. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

John of Nikiu, trad. R.H. Charles, *The Chronicle of John, Coptic Bishop of Nikiu*, Ed. Williams and Norgate, London, 1916. Citările sunt în funcție de ediție și secțiune.

Justinian, *Novellae*, în: *Corpus Juris Civilis*, ed. R. Schoell și W. Kroll, vol. 3, Berlin, Ed. Weidmann, ed. a VI-a, 1954.

Kallikles, *Nicola Callicle: Carmi*, ed. R. Romano, Bibliopolis, Napoli, 1980.

Kantakouzenos, John (VI), *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV*, ed. L. Schopen, 3 vol., *CSHB*, Bonn, 1828–1932. Citările sunt în funcție de volum și pagină.

Kedrenos, George, *Compendium Historiarum*, ed. I. Bekker, 2 vol., *CSHB*, Bonn, 1838–1839. Citările sunt în funcție de pagină.

Kekaumenos, *Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptoris de Officiis Regiis Libellus*, ed. B. Wassiliewsky și V. Jernstedt, Sankt Petersburg, 1896; retip. Ed. Hakkert, Amsterdam, 1965.

Kinnamos, John, *Ioannis Cinnami Epitome Rerum ab Joanne et Manuele Commenis Gestarum*, ed. A. Meineke, *CSHB*, Bonn, 1836; traducere în limba engleză de C.M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, Columbia University Press, New York, 1976. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

Kydones, Demetrios, *Démétrius Cydonès: Correspondance*, ed. R.-J. Loenertz, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican, 1960.

Leo VI (the Wise), *Les Novelles de Léon VI le Sage*, ed. P. Noailles și A. Dain, Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1944.

Leo VI (the Wise), „Oraison funèbre de Basile 1", ed. A. Vogt și I. Housherr, *OCP* 26 (1932) 1–79. Citările sunt în funcție de pagină.

Leo the Deacon, *Historiae*, ed. C.B. Hase, *CSHB*, Bonn, 1828. Citările sunt în funcție de pagină.

Leo Grammaticus, *Leonis Grammatici Chronographia*, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1842. Citările sunt în funcție de pagină.

Le Liber Pontificalis, ed. L. Duchesne, 2 vol., Paris, Ed. de Boccard, ed. a II-a, 1955–1957; traducere în limba engleză de R. Davis, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis): The Ancient Biographies of the First Ninety Roman Bishops to AD 715*, Liverpool University Press, Liverpool, 1989; *idem*, *The Lives of the Eighth-century Popes*, Liverpool University Press, Liverpool,1992. Citările sunt în funcție de capitol.

Liberatus, *Breviarium Causae Nestorianorum et Eutychianorum*, ed. E. Schwartz, *ACO* 2.5, Ed. de Gruyter, Berlin și Leipzig, 1932, 98–141. Citările sunt în funcție de pagină.

Liudprand of Cremona, *Antapodosis*, ed. J. Becker, Hanovra, Hahnsche Buchhandlung, 1908. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

Liudprand of Cremona, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, ed. și trad. B. Scott, Bristol Classical Press, Bristol, 1993. Citările sunt în funcție de capitol.

Malalas, John, *Chronographia*, ed. L. Dindorf, *CSHB*, Bonn, 1831; Traducere în limba engleză de E. Jeffreys, M. Jeffreys și R. Scott, *John Mafafas: The Chronicle*, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986. Citările sunt în funcție de pagină.

Mansi, G.D. (ed.), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Florența, 1759–1798, retip. Ed. Welter, Paris, 1901–1927. Citările sunt în funcție de pagină.

Manuel II Palaiologos, *The Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. și trad. G.T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1977.

Marcellinus Comes, *Chronicon*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA 11, Ed. Weidmann, Berlin, 1894, 37–109; traducere în limba engleză de B. Croke, *The Chronicle of Marcellinus*, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney, 1995.

Matthew of Edessa, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, ed. și trad. A.E. Dostourian, 2 vol., teză de doctorat nepublicată, Rutgers University, 1972. Citările sunt în funcție de parte și capitol.

Matranga, P. (ed.), *Anecdota Graeca*, Ed. Bertinelli, Roma, 1850; retip. Hildesheim/New York, 1971.

Mauropous, John, *The Letters of Ioannes Mauropous, Metropolitan of Euchaita*, ed. şi trad. A. Karpozilos, Association for Byzantine Research, Tesalonic, 1990.

Menander Protector, *The History of Menander the Guardsman*, ed. şi trad. R.C. Blockley, Francis Cairns, Liverpool, 1985; de asemenea, vezi şi *FHG* 4.200–269. Citările sunt în funcţie de carte şi secţiune.

Mesarites, Nikolaos, ed. A. Heisenberg, *Die Palasrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg, 1907.

Michael the Syrian, trad. J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche*, 4 vol., Paris, Ed. Ernest Leroux, 1899–1924. Citările sunt în funcţie de carte şi capitol.

Miklosich, F. şi J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, 6 vol., Ed. Gerold, Viena, 1860–1890.

Narratio de Sanctis Patriarchis Tarasio et Nicephoro, *PG* 99, 1849–1854.

Nicholas I Patriarch of Constantinople: Letters, ed. şi trad. R. Jenkins şi L. Westerink, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1973.

Nikephoros, Patriarch of Constantinople: Short History, ed. şi trad. C. Mango, *CFHB*, Washington DC, 1990. Citările sunt în funcţie de capitol.

Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, ed. şi trad. V.G. Berry, Ed. Norton, New York, 1948.

Patria Constantinopoleos, ed. Th. Preger, în: *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, vol. 2, Ed. Teubner, Leipzig, 1907.

Paul the Deacon, *Historiae Langobardorum*, ed. L. Bethmann şi G. Waitz, *MGH*, Scriptores Rerum Langobard. et Ital. Saec. VI–IX, Hanovra, 1878; traducere în limba engleză de W.D. Foulke, *History of the Lombards*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1974. Citările sunt în funcţie de ediţie şi capitol.

Photios, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, trad. C. Mango, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1958.

Procopius of Caesarea, *Opera*, ed. J. Haury, rev. G. Wirth, 4 vol., Ed. Teubner, Leipzig, 1962–1964; ed. şi trad. H.B. Dewing, 7 vol., Ed. Loeb, Cambridge, Mass., 1914–1940; vezi şi G.A. Williamson,

Procopius: The Secret History, Harmondsworth: Penguin, 1966 (ediția originală, retipărită de câteva ori).

Prodromos, Theodore, *Theodoros Prodromos: Historische Gedichte*, ed. W. Horandner, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1974.

Psellos, Michael, *Chronographia*, ed. și trad. E. Renauld, 2 vol., Paris, Ed. Budé, 1926–1928; traducere în limba engleză de E.R.A. Sewter, *Michael Psellus: Fourteen Byzantine Rulers*, Harmondsworth, Penguin, 1966. Citările sunt în funcție de ediție și capitol, cât și în funcție de volum și pagină.

Psellos, „Εἰς τὴν τελευτὴν τῆς Σκληραίνας", ed. M.D. Spadaro, *In Mariam Sclerenam: Testo critico, introduzione e commentario*, University of Catania, Catania, 1984.

Psellos, *Michaeli Pselli Historia Syntomos*, ed. și trad. W.J. Aerts, *CFHB*, Berlin și New York, 1990. Citările sunt în funcție de pagină.

Psellos, Michael, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, 2 vol., ed. E. Kurtz și F. Drexl, Ed. Vita e Pensiero, Milan, 1936–1941. Citările sunt în funcție de pagină.

Pseudo-Symeon, *Chronographia*, în Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1838, 601–760. Citările sunt în funcție de pagină.

Robert of Clari, *La conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer, Ed. Budé, Paris, 1924; traducere în limba engleză de E.H. McNeal, *The Conquest of Constantinople*, Columbia University Press, New York, 1936. Citările sunt în funcție de capitol.

Sathas, K.N. (ed.), *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* (*Bibliotheca graeca medii aevi*), 7 vol., Ed. Gregoriades, Veneția și Paris, 1872–1894. Citările sunt în funcție de pagină.

Sebeos, *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebêos*, trad. F. Mader, Ed. Leroux, Paris, 1904; traducere în limba engleză de R. Bedrosian, *Sebeos' History*, Sources of the Armenian Tradition, New York, 1985. Citările sunt în funcție de pagină.

Severos, *The Sixth Book of the Select Letters of Severus Patriarch of Antioch*, ed. și trad. E.W. Brooks, 2 vol., Ed. Williams and Norgate, Londra, 1903.

Skylitzes, John, *Ioannis Scylitae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, *CFHB*, Berlin şi New York, 1973.

Skylitzes Continuatus, *Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*, ed. E. Tsolakes, Tesalonic, „Ἵδρυμα μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου", 1968. Citările sunt în funcţie de pagină.

Souda, *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, 5 vol., Ed. Teubner, Leipzig, 1928–1938.

Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehaye, *Propylaeum ad AASS Nov.*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1902.

The Synodicon Vetus, ed. şi trad. J. Duffy şi J. Parker, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1979. Citările sunt în funcţie de capitol.

Tabari, *Annales*, trad. de J.A. Williams, *The Early ‚Abbasi Empire*, 2 vol., Cambridge University Press, Cambridge, 1988–1989; trad. de asemenea de E.W. Brooks, „The Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", în *EHR* 1 5 (1900) 728–747. Citările sunt în funcţie de pagină.

G.L.F. Tafel şi G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 vol., Viena, Hof-und Staatsdruckerei, 1856–1857.

Theodore of Stoudios (the Stoudite), *Theodori Studitae Epistulae*, ed. G. Fatouros, 2 vol., *CFHB*, Berlin şi New York, 1992.

Theodore of Stoudios, „Eulogy of his Mother", *PG* 99, 883–902.

Theodore of Stoudios, „Eulogy of Platon", *PG* 99, 803–849.

Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, *CSHB*, Leipzig, 1883–1885; traducere în limba engleză de C. Mango şi R. Scott, cu participarea lui G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Clarendon Press, Oxford, 1997. Citările sunt în funcţie de an.

Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1838.

Theophylact of Ochrid, *Théophylacte d'Achride*, vol. 1: *Discours, traités, poésies*, ed. P. Gautier, *CFHB*, Tesalonic, 1980; vol. 2: *Lettres*, *CFHB*, Tesalonic, 1986. Citările sunt în funcţie de pagină.

Theophylact Simocatta, *History*, ed. C. de Boor, rev. P. Wirth, Ed. Teubner, Stuttgart, 1972; traducere în limba engleză de M. şi M. Whitby, *The*

History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes, Clarendon Press, Oxford, 1986. Citările sunt în funcție de pagină.

Thomson, R.W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

Tornikios, George and Demetrios, *Georges et Démêtrius Tornikès: Lettres et discours*, ed. J. Darrouzès, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1970.

Tzetzes, John, *Ioannis Tzetzae Historiarum Variarum Chiliades*, ed. Th. Kiessling, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1826.

Tzetzes, John, *Epistulae*, ed. P.A.M. Leone, Ed. Teubner, Leipzig, 1972.

Tzetzes, John, *Historiae*, ed. P.A.M. Leone, Ed. Teubner, Leipzig, 1968.

van Roey, A. și P. Allen, ed. siriacă. și trad. latină., *Monophysite Texts of the Sixth Century*, Peeters, Leuven, 1994.

Venantius Fortunatus, *Opera Poetica*, ed. F. Leo, *MGH* AA 4, Berlin, 1881; traducere în limba engleză de J. George, *Venantius Fortunatus: Personal and Political Poems*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995.

Victor Tonnenensis, *Chronicle*, ed. Th. Mommsen, *MGH* AA 11, Berlin, 1894, 178–206.

La vie de St Cyrille le Philéote Moine Byzantin, ed. și trad. E. Sargologos, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1964.

Vie de St Sabas, de Cyril of Skythopolis, ed. E. Schwartz, Ed. Hinrichs, Leipzig, 1939. Citările sunt în funcție de capitol.

Villehardouin, Geoffrey of, *La conquête de Constantinople*, 2 vol., ed. E. Faral, Ed. Budé, Paris, 1938–1939; traducere în limba engleză de M.R.B. Shaw, *Joinville and Villehardouin: Chronicles of the Crusades*, Harmondsworth, Penguin, 1963, 29–160. Citările sunt în funcție de capitol.

Vita Euthymii Patriarchae Cp., ed. și trad. P. Karlin-Hayter, Bruxelles, Éditions de Byzantion, 1970. Citările sunt în funcție de pagină.

Vita Eutychii, *PG* 86: 2273–2390.

Vita Ignatii, *PG* 105: 487–574.

Vita Irenes, „La vie de l'imperatrice Sainte Irène", ed. F. Halkin, *AB* 106 (1988) 5–27; a se vedea de asemenea W.T. Treadgold, „The

Unpublished Saint's Life of the Empress Irene", *BF7* (1982) 237–251. Citările sunt în funcție de pagină.

Vita Methodii, *PG* 100:1244–1261.

Vita Michaelis Syncelli, The Life of Michael the Synkellos, ed. M.B. Cunningham, Belfast, Belfast Byzantine Enterprises, 1991.

Vita Philareti, „La vie de S. Philarète", ed. M.-H. Fourmy și M. Leroy, în: *Byzantion* 9 (1934) 113–167. Citările sunt în funcție de pagină.

Vita S. Symeoni Iunioris, La vie ancienne de Syméon Stylite le jeune, ed. și trad. P. van den Ven, 2 vol., Société des Bollandistes, Bruxelles, 1962–1970. Citările sunt în funcție de capitol.

Vita Tarasii, „Ignatii Diaconi Vita Tarasii Archiepiscopi Constantinopolitani", ed. I.A. Heikel, *Acta Societatis Scientiarum Fennicae*, 17 (1891) 395–423.

Vita Theodorae, „Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας (*BHG* 1731)", ed. A. Markopoulos, *Symmeikta* 5 (1983) 249–285; „L'imperatrice Sainte Theodora (†867)", ed. F. Halkin, *AB* 106 (1988) 28–34. Citările sunt în funcție de pagină.

Vita Theophanous, „Zwie griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI.", ed. E. Kurtz, *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, ser. a VIII-a, *Hist.-phil. otdel*, 3.2, Sankt Petersburg, 1898, 1–24. Citările sunt în funcție de pagină.

William, Archbishop of Tyre, *Guillaume de Tyr: Chronique*, ed. R.B.C. Huygens, 2 vol., Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis, 63, 63a, Ed. Brepols, Turnhout, 1986; vezi și *Recueil des historiens des croisades: Historiens occidentaux*, I (1 și 2), Imprimerie Royal, Paris, 1844; traducere în limba engleză de Emily Atwater Babcock and A.C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, 2 vol., Columbia University Press, New York, 1943. Citările sunt în funcție de carte și capitol.

Yahya of Antioch, „Histoire de Yahya-ibn-Sai'd d'Antioche", ed. și trad. I. Kratchkovsky și A. Vasiliev, *PO* 18 (1924), 701–833.

Zachariah of Mytilene, trad. J.F. Hamilton și E.W. Brooks, *Zacharias of Mytilene: The Syrian Chronicle known as that of Zachariah of Mytilene*, Ed. Methuen, Londra, 1899. Citările sunt în funcție de ediție și capitol.

Zepos, J. şi P. (ed.), *Ius Graecoromanum*, 8 vol., Ed. Phexe, Atena, 1931, retip. Ed. Scientia, Aalen, 1962.

Zonaras, John, *Epitome Historiarum*, ed. T. Büttner-Wobst, vol. 3, *CSHB*, Bonn, 1897. Citările sunt în funcţie de pagină.

LUCRĂRI MODERNE

Abrahamse, D. de F. (1985) „Women's Monasticism in the Middle Byzantine Period: Problems and Prospects", în: *BF* 9: 35–58.

Adshead, K. (1993) „The Secret History of Procopius and its Genesis", în *Byzantion* 63, 5–28.

Alexakis, A. (1995) „Leo VI, Theophano, a Magistros Called Slokakas, and the Vita Theophano (*BHG* 1794)", în *BF* 21, 45–56.

Alexander, P.J. (1940) „Secular Biography at Byzantium", în *Speculum*, 15, 194–209.

Alexander, P.J. (1958a) *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image in the Byzantine Empire*, Clarendon Press, Oxford.

Alexander, P.J. (1958b) „Church Councils and Patristic Authority: The Iconoclastic Councils of Hiereia (754) and St. Sophia (815)", în *Harvard Studies in Classical Philology* 63, 493–505.

Alexander, P.J. (1977) „Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications", în *Speculum* 52, 238–264.

Alexidze, A. (1991) „Martha-Maria: A Striking Figure in the Cultural History of Georgia and Byzantium", în *The Greeks in the Black Sea from the Bronze Age to the Early Twentieth Century*, ed. M. Koromila, Ed. Panorama, Atena, 204–212.

Allen, P. (1981) *Evagrius Scholasticus the Church Historian*, Spicilegium Sacrum Lovaniense, Leuven.

Allen, P. (1992) „Contemporary Portrayals of the Empress Theodora (A.D. 527–548)", în *Stereotypes of Women in Power: Historical Perspectives and Revisionist Views*, ed. Garlick, S. Dixon şi P. Allen, Ed. Greenwood, New York, 93–103.

Anastos, M.V. (1954) „The Ethical Theory of Images Formulated by the Iconoclasts in 754 and 815", în *DOP* 8, 153–160.

Anastos, M.V. (1955) „The Argument for Iconoclasm as Presented by the Iconoclastic Council of 754", în *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr*, ed. K. Weitzmann, Princeton University Press, Princeton, 177–188 (= *Studies in Byzantine Intellectual History*, Ed. Variorum, Londra, 1979, X).

Anastos, M.V. (1966) „Iconoclasm and Imperial Rule 717–842", în *The Cambridge Medieval History*, vol. 4.1, ed. J.M. Hussey, Cambridge University Press, Cambridge, 61–104.

Anastos, M.V. (1975) „*Vox populi voluntas Dei* and the Election of the Byzantine Emperor", în *Christianity, Judaism and other Greco-Roman Cults: Studies for Morton Smith*, ed. J. Neusner, Ed. Brill, Leiden, 181–207 (=*Studies in Byzantine Intellectual History*, Ed. Variorum, Londra, 1979, III).

Anastos, M.V. (1993) „The Coronation of Emperor Michael IV in 1034 by Empress Zoe and its Significance", în *To Ellenikon: Studies in Honor of Speros Vryonis Jr*, vol. 1, ed. J.S. Langdon *et al.*, Ed. Caratzas, New Rochelle, N.Y., 23–43.

Angold, M., ed. (1984a) *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, British Archaeological Reports, Oxford.

Angold, M. (1984b) *The Byzantine Empire: A Political History*, Ed. Longman, Londra şi New York.

Angold, M. (1995) *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge University Press, Cambridge.

Arvites, J. (1983) „The Defense of Byzantine Anatolia during the Reign of Irene (780–802)", în *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, British Archaeological Reports, Oxford, 219–237.

Baldwin, B. (1992) „Three-obol Girls in Procopius", în *Hermes* 120, 255–257.

Barber, C. (1990) „The Imperial Panels at San Vitale: A Reconsideration", în *BMGS* 14: 19–42.

Barker, J.W. (1966) *Justinian and the Later Roman Empire*, University of Wisconsin Press, Madison.

Beaton, R. şi C. Roueché, ed. (1993) *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his 70th Birthday*, Ed. Variorum, Aldershot.

Beauchamp, J. (1977) „La situation juridique de la femme à Byzance", în: *Cahiers de civilisation médiévale* 20, 145-76.

Beauchamp, J. (1982) „L'allaitement: mère ou nourrice?", în: *JÖB* 32(2), 549–558.

Beauchamp, J. (1990) *Le statut de la femme à Byzance (4e–7e siècle)*, 2 vol., Paris, Ed. de Boccard.

Beck, H.-G. (1959) *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Ed. Beck, München.

Beck, H.-G. (1986) *Kaiserin Theodora und Prokop: Der historiker und sein Opfer*, Ed. Piper, München.

Beckwith, J. (1968) *The Art of Constantinople*, Ed. Phaidon, Londra şi New York, a II-a ed.

Bellinger, A.R. (1966) *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 1: *Anastasius to Maurice 491–602*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Bensammar, E. (1976) „La titulature de l'imperatrice et sa signification: Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe siècle à la fin du XIIe siècle", în *Byzantion* 46, 243–291.

Blockley, R.C. (1980) „Doctors as Diplomats in the Sixth Century A.D.", în *Florilegium* 2, 89–100.

Bonner, C. (1952) „A Story of Iconoclastic Times", în *Byzantion* 22, 237–241.

Boojamra, J.L. (1974) „The Eastern Schism of 907 and the Affair of the Tetragamia", în *Journal of Ecclesiastical History* 25, 113–133.

Bordier, H. (1883) Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Ed. Champion, Paris.

Bosch, U.V. (1966) „Anthusa, ein Beitrag zum Kaisertum der Eirene", în *Polychordia. Festschrift Franz Dölger*, *BF* 1, 24–29.

Bosch, U.V. (1979) „Einige Bemerkungen zum Kanzleiwesen der byzantinischen Kaiserin", în *Byzance et les Slaves: Mélanges Ivan Dujchev*, Association des Amis des Études Archéologiques, Paris, 83–102.

Brand, C.M. (1968) *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Harvard University Press Cambridge, Mass.

Brand, C.M. (1993) „Some Women of Thebes – and Elsewhere", în *To Hellenikon: Studies in Honor of Speros Vryonis*, vol. 1, New Rochelle, N.Y., Ed. Caratzas, 59–68.

Brennan, B. (1995) „Venantius Fortunatus: Byzantine Agent?", în *Byzantion* 65: 7–16.

Brokkarr, W.G. (1972) „Basil Lacapenu, Byzantium in the Tenth Century", în *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandia*, ed. W.F. Bakker *et al.*, Ed. Brill, Leiden, 199–234.

Brooks, E.W. (1900) „On the Date of the Death of Constantine the Son of Irene", în *BZ* 9, 654–657.

Brooks, E.W. (1901) „The Marriage of the Emperor Theophilus", în *BZ* 10, 540–545.

Brosset, M. (1849) *Historie de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*, vol. 1, Academie Impériale des Sciences, Sankt Petersburg.

Brown, P. (1973) „A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy", în *EHR* 88, 1–34.

Brown, P. (1982) *Society and the Holy in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley.

Brown, T.S. (1995) „Byzantine Italy, c. 680–c. 876", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. 2: *c. 700–c. 900*, ed. R. McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 320–348.

Browning, R. (1962) „An Unpublished Funeral Oration on Anna Comnena", în *Proceedings of the Cambridge Philosophical Society* 188, nr. 8, 1–12.

Browning, R. (1965) „Notes on the «Scriptor Incertus de Leone Armenio»", în *Byzantion* 35, 389–411.

Browning, R. (1975) *Byzantium and Bulgaria: A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, University of California Press, Berkeley şi Los Angeles.

Brubaker, L. (1989) „Byzantine Art in the Ninth Century: Theory, Practice and Culture", în *BMGS* 13, 23–94.

Bryer, A. și J. Herrin, ed. (1977) *Iconoclasm: Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham* (1975), Birmingham, University of Birmingham.

Buckler, G. (1936) „Women in Byzantine Law about 1100 A.D.", în *Byzantion* 11, 391–416.

Bury, J.B. (1889a) *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395–800)*, 2 vol., Ed. Macmillan, Londra.

Bury, J.B. (1889b) „Roman Emperors from Basil II to Issac Komnenos", în *EHR* 4, 41–64, 251–285.

Bury, J.B. (1912) *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I*, Ed. Macmillan, Londra.

Cameron, Alan (1976) *Circus Factions: The Blues and Greens in Rome and Byzantium*, Clarendon Press Oxford.

Cameron, Alan (1978) „The House of Anastasius", în *GRBS* 19, 259–276.

Cameron, Averil (1968) „Notes on the Sophiae, the Sophianae, and the Harbour of Sophia", în *Byzantion* 37, 11–20.

Cameron, Averil (1975a) „The Byzantine Sources of Gregory of Tours", în: *JTS* 26, 421–426.

Cameron, Averil (1975b) „The Empress Sophia", în *Byzantion* 45, 5–21.

Cameron, Averil (1976), „The Early Religious Policies of Justin II", în *The Orthodox Churches and the West* (Studies in Church History 13), ed. D. Baker, Ed. Blackwell, Oxford, 51–67.

Cameron, Averil (1977) „Early Byzantine Kaiserkritik: Two Case Histories", în *BMGS* 3, 1–17.

Cameron, Averil (1978) „The Theotokos in Sixth-century Constantinople", în *JTS* nr. 29, 79–108.

Cameron, Averil (1979) „Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth-century Byzantium", în *PP* 84, 3–35.

Cameron, Averil (1980) „The Artistic Patronage of Justin II", în *Byzantion* 50, 62–84.

Cameron, Averil (1985) *Procopius*, University of California Press, Berkeley și Los Angeles.

Cameron, Averil (1986) „An Emperor's Abdication", în *BS* 37, 161–167.

Cameron, A. şi A. Kuhrt, ed (1983) *Images of Women in Antiquity*, Ed. Croom Helm, Londra.

Chalandon, F. (1971) *Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180)* Ed. Picard, Paris, 1912; retip. Ed. Burt Franklin, New York.

Chamberlain, C. (1986) „The Theory and Practice of Imperial Panegyric in Michael Psellos: The Tension between History and Rhetoric", în *Byzantion* 56, 16–27.

Charanis, P. (1961) „The Armenians in the Byzantine Empire", în: *BS* 22, 196–240.

Charanis, P. (1974) *Church and State in the Later Roman Empire*, a II-a ediţie, Kentron Vyzantinon Ereunon, Tesalonic.

Cheynet, J.-C. (1986) „Les Phocas", în *Le traité sur la guerilla de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969)*, ed. G. Dagron şi H. Mihăescu, Éditions de Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 289–315.

Cheynet, J.-C. (1990) *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris, Sorbonne.

Cheynet, J.-C. şi B. Flusin (1990) „Du monastère ta Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la route de l' éxil", în *REB* 48, 193–211.

Cheynet, J.-C. şi J.-F. Vannier (1986) *Études prosopographiques*, Paris, Sorbonne.

Christophilopoulou, A. (1970) „Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον", în *Symmeikta* 2, 1–144.

Chrysostomides, J. (1982) „Italian Women in Greece in the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries", în *RSBS* 2, 119–132.

Ciggaar, K. (1995) „Theophano: An Empress Reconsidered", în *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, ed. A. Davids, Cambridge University Press, Cambridge, 49–63.

Clark, G. (1993) *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles*, Clarendon Press, Oxford.

Clucas, L. (1981) *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in the Eleventh Century*, Institut für Byzantinistik, München.

Congourdeau, M.-H. (1993) „Regardes sur l'enfant nouveau-né à Byzance", în *REB* 51, 161–176.

Constantelos, D.J. (1991) *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, ediția a II-a, Ed. Caratzas, New Rochelle.

Constantinidi-Bibikou, H. (1950) „Yolande de Montferrat impératrice de Byzance", în *L'hellénisme contemporain*, seria a II-a, 4, 425–442.

Cormack, R. (1977) „The Arts During the Age of Iconoclasm", în *Iconoclasm*, ed. A. Bryer și J. Herrin, University of Birmingham, Birmingham, 35–44.

Cormack, R. (1981) „Interpreting the Mosaics of S. Sophia at Istanbul", în *Art History* 4, 131–149.

Crostini, B. (1996) „The Emperor Basil II's Cultural Life", în *Byzantion* 66, 55–80.

da Costa-Luillet, G. (1954) „Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles", în *Byzantion* 24, 179–263.

Dagron, G. (1994a) „Nés dans la Pourpre", în *TM* 12, 105–142.

Dagron, G. (1994b) „Théophanô, les Saints-Apôtres et l'église de Tous-les-Saints", în *Symmeikta* 11, 201–217.

Darrouzès, J. (1968) „Les discours d'Euthyme Tornikès (1200–1205)", în *REB* 26, 49–121.

Darrouzès, J. (1975) „Listes épiscopales du concile de Nicée (787)", în *REB* 33, 5–76.

Daube, D. (1967) „The Marriage of Justinian and Theodora: Legal and Theological Reflections", în *Catholic University Law Review*, 16, 380–399.

Davids, A., ed. (1995a) *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, Cambridge University Press, Cambridge.

Davids, A. (1995b) „Marriage Negotiations between Byzantium and the West and the Name of Theophano in Byzantium (Eighth to Tenth Centuries)", în *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, ed. A. Davids, Cambridge University Press, Cambridge, 99–120.

Diehl, C. (1938-9) *Figures byzantines*, ediția a II-a, 2 vol., Ed. Armand Colin, Paris; în limba română, v. Charles Diehl, *Figuri bizantine*, trad. Ileana Zara, 2 vol., Editura pentru Literatură, București, 1969.

Diehl, C. (1964) *Byzantine Empresses*, trad. H. Bell și T. de Kerpley, Ed. Elek, Londra.

Dieten, J.L. van (1972) *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610–715)*, Ed. Hakkert, Amsterdam.

Diethart, J. și E. Kislinger (1991) „Papyrologisches zur Prostitution im byzantinischen Agypten", în *JOB* 41, 15–23.

Dölger, F. (1924-65) *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches*, 5 vol., Ed. Beck, München și Berlin.

Dölger, F. (1936) revăzut de E. Stein, „Postconsulat et αὐτοκρατορία" [*AIPHOS* 2 (1933/4)], în *BZ* 36, 123–145.

Dölger, F. (1961) „Zum Kaisertum des Anna von Savoyen", în F. Dölger, Paraspora: *30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Buch-Kunstverlag Ettal, München, 208–221.

Downey, G. (1956) „The Church of All Saints (Church of St Theophano) near the Church of the Holy Apostles at Constantinople", în *DOP* 9–10, 301–305.

Downey, G. (1959) „The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople", în *JHS* 79, 27–51.

Duffy, J. (1995) „Reactions of Two Byzantine Intellectuals to the Theory and Practice of Magic: Michael Psellos and Michael Italikos", în *Byzantine Magic*, ed. H. Maguire, Dumbarton Oaks, Washington DC, 83–97.

Dumeige, G. (1978) *Nicée II*, Histoire des conciles oecuméniques 4, Ed. de l'Orante, Paris.

Dvornik, F. (1953) „The Patriarch Photius and Iconoclasm", în *DOP* 7, 69–97.

Dvornik, F. (1966) „Patriarch Ignatius and the Caesar Bardas", în *BS* 27, 7–22.

Epstein, A.W. (1981) „Formulas for Salvation: A Comparison of Two Byzantine Monasteries and their Founders", în *Church History* 50, 385–400.

Euw, A. von și P. Schreiner (1991) *Kaiserin Theophanu: Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, 2 vol., Cologne.

Evans, J.A.S. (1975) „The Secret History and the Art of Procopius", în *Prudentia* 7(2), 105–109.

Evans, J.A.S. (1982) „The Holy Women of the Monophysites", în *JOB* 32.2, 525–528.

Evans, J.A.S. (1984) „The «Nika» Rebellion and the Empress Theodora", în *Byzantion* 54, 381–383.

Evans, J.A.S. (1996a) *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Ed. Routledge and Kegan Paul, Londra și New York.

Evans, J.A.S. (1996b) „The Dates of Procopius' Works: A Recapitulation of the Evidence", în *GRBS* 37, 301–313.

Every, G. (1962) *The Byzantine Patriarchate 451–1204*, a II-a ediție, Ed. SPCK, Londra.

Falkenhausen, V. von (1982) „Olympias, eine normannische Prinzessin in Konstantinopel", în *Bisanzio e l'Italia: Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Milan, Ed. Vita e Pensiero, 56–72.

Fisher, B.A. (1973) „Theodora and Antonina in the Historia Arcana: History and/or Fiction?", în *Arethusa* 11, 253–279.

Fitton, J. (1976) „The Death of Theodora", în *Byzantion* 46, 119.

Follieri, E. (1964) „Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica", în *ZRVI* 8(2), 133–148.

Frazee, C. (1981) „St Theodore of Studius and Ninth-century Monasticism in Constantinople", în *Studia Monastica* 23, 27–58.

Frend, W.H.C. (1972) *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge University Press, Cambridge.

Galatariotou, C. (1984/5) „Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender", în *BMGS* 9, 55–94.

Galatariotou, C. (1987) „Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study", în *REB* 45, 77–138.

Galatariotou, C. (1988) „Byzantine Women's Monastic Communities: The Evidence of the Typika", în: *JOB* 38, 263-90.

Galatariotou, C. (1989) „Eros and Thanatos: A Byzantine Hermit's conception of Sexuality", în *BMGS* 13, 95–137.

Gamillscheg, E. (1991) „Zoe und Theodora als Träger dynastischer Vorstellungen in den Geschichtsquellen ihrer Epoche", în *Kaiserin Theophanu: Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, ed. A. von Euw şi P. Schreiner, vol. 2, Cologne, Kölner Schnütgen Museum, 397–401.

Gardner, J. (1986) *Women in Roman Law and Society*, Ed. Croom Helm, London.

Garland, L. (1988) „The Life and Ideology of Byzantine Women: A Further Note on Conventions of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources", în *Byzantion* 58, 361–393.

Garland, L. (1990) „«And his Bald Head Shone Like a Full Moon... An Appreciation of the Byzantine Sense of Humour as Recorded in Historical Sources of the Eleventh and Twelfth Centuries", în: *Parergon*, nr. 8, 1–31.

Garland, L. (1992) „Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade", în *BS* 53, 17–52.

Garland, L. (1994) „«The Eye of the Beholder»: Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028–1203)", în *Byzantion* 64, 19–39, 261–313.

Garland, L. (1995) „Conformity and Licence at the Byzantine Court in the Eleventh and Twelfth Centuries", în *BF* 21, 101–115.

Garland, L. (1995/6) „«How Different, How Very Different from the Home Life of Our Own Dear Queen»: Sexual Morality at the Late Byzantine Court, with Especial Reference to the Eleventh and Twelfth Centuries", în *BSIEB* nr. 1/2, 1–62.

Garland, L. (1997) „Morality versus Politics at the Byzantine Court: The Charges against Marie of Antioch and Euphrosyne", în *BF* 24, 259–295.

Geanakoplos, D.J. (1966) *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in the Middle Ages and Renaissance*, Ed. Barnes and Noble, Oxford, 55–83.

Gero, S. (1977) *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources*, Ed. Corpusso, Louvain.

Gerstel, S.E.J. (1997) „Saint Eudokia and the Imperial Household of Leo VI", în *Art Bulletin* 79, 699–707.

Gill, J. (1985) „Matrons and Brides of Fourteenth-century Byzantium", în *BF* 9, 39–56.

Gouillard, J. (1961) „Deux figures mal connues du second iconoclasme", în *Byzantion* 21, 371–401.

Grabar, A. (1971) *L'empereur dans l'art byzantine*, Ed. Variorum, Londra.

Grabar, A. și M. Manoussacas (1979) *L'illustration du manuscrit de Skylitzes de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Institut Hellenique d'Études Byzantines, Veneția.

Greatrex, G. (1994) „The Dates of Procopius' Works", în *BMGS* 18, 101–114.

Greatrex, G. (1995) „The Composition of Procopius' Persian Wars and John the Cappadocian", în *Prudentia* 27, 1–13.

Greenfield, R.P.H. (1988) *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*, Ed. Hakkert, Amsterdam.

Greenfield, R.P.H. (1993) „Sorcery and Politics at the Byzantine Court in the Twelfth Century: Interpretations of History", în *The Making of Byzantine History*, ed. R. Beaton și C. Roueché, Ed. Variorum, Aldershot, 73–85.

Grégoire, H. (1966) „The Amorians and Macedonians 842–1025", în *The Cambridge Medieval History*, vol. 4.1, ed. J.M. Hussey, Cambridge University Press, Cambridge, 105–192.

Grierson, P. (1962) „The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337–1042)", în *DOP* 16, 1–63.

Grierson, P. (1968–1973) *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 2.1–2, 3.1–2, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Grierson, P. (1981) „The Carolingian Empire in the Eyes of Byzantium", în *Settimane di studio del centro italiano di studi suil' alto medievo* 27, 885–916.

Grierson, P. (1982) *Byzantine Coins*, Ed. Methuen, Londra.

Grierson, P. şi R. Jenkins (1962) „The Date of Constantine VII's Coronation", în *Byzantion* 32, 132–138.

Grumel, V. (1936) „La chronologie des événements du regne de Léon VI", în *EO* 35, 5–42.

Grumel, V. (1989) *Les regestes des actes du patriarchat de Constantinople*, vol. 1 (fasc. 2 şi 3), ediţie revăzută, Institut Français d'Études Byzantines, Paris.

Guilland, A. şi J. Durand, ed. (1994) *Byzance et les images*, La Documentation Française, Paris.

Guilland, R. (1943) „Les eunuques dans l'empire byzantine", în *REB* 1, 196–238.

Guilland, R. (1944) „Fonctions et dignités des eunuques, I", în *REB* 2, 185–225.

Guilland, R. (1945) „Fonctions et dignités des eunuques, II", în *REB* 3, 179–214.

Guilland, R. (1953) „Le palais du Boukoléon: l'assassinat de Nicéphore II Phokas", în *BS* 13, 101–136.

Guilland, R. (1967) „La cérémonial de la προσκύνησις", în *Recherches sur les institutions byzantines*, ed. R. Guilland, vol. 1, Ed. Hakkert, Amsterdam, 144–150.

Guilland, R. (1971) „Les logothètes", în *REB* 29, 1–115.

Hackel, S., ed. (1981) *The Byzantine Saint*, Fellowship of St Alban and St Sergius, Londra.

Haldon, J. (1975) *Aspects of Byzantine Military Administration: The Elite Corps, the Opsikion, and the Imperial Tagmata from the Sixth to the Ninth Century*, University of Birmingham, Birmingham.

Haldon, J. (1984) *Byzantine Praetorians: An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580–900*, Ed. Habelt, Bonn.

Haldon, J. (1986) „Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer", în *Klio* 68, 139–190.

Haldon, J. (1990) *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge University Press, Cambridge.

Haldon, J.F. (1993) „Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", în *DOP* 47, 1–67.

Halkin, F. (1954) „Trois dates historiques précisées grace au Synaxaire", în *Byzantion* 24, 7–17.

Halkin, F., ed. (1965) *Euphémie de Chalcédoine: Légendes byzantines*, Bruxelles, Société des Bollandistes.

Hans, L.M. (1988) „Der Kaiser als Märchenprinz: Brautschau und Heiratspolitik in Konstantinopel 395–882", în *JOB* 38, 33–52.

Hardy, E.R. (1968) „The Egyptian Policy of Justinian", în *DOP* 22, 23–41.

Harrison, M. (1989), Cuvânt înainte de S. Runciman, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace Church in Istanbul*, Ed. Harvey Miller, Londra.

Harvey, A. (1989) *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hatlie, P. (1996) „Women of Discipline During the Second Iconoclast Age", în *BZ* 89, 37–44.

Hendrickx, B. şi C. Matzukis (1979) „Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death", în *Hellenika* 31, 108–132.

Hendy, M. F. (1969) *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Hendy, M. (1985) *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300–1450*, Cambridge.

Henry, P. (1969) „The Moechian Controversy and the Constantinopolitan Synod of Jan., AD 809", în *JTS* 20, 495–522.

Henry, P. (1976) „What was the Iconoclastic Controversy About?", în *Church History* 45, 16–31.

Hero, A.C. (1985) „Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople", în *BF* 9, 119–147.

Hero, A.C. (1986) *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina*, Hellenic College Press, Brookline, Mass.

Herrin, J. (1983a) „In Search of Byzantine Women: Three Avenues of Approach", în *Images of Women in Antiquity*, ed. A. Cameron şi A. Kuhrt, Wayne State University Press, Detroit, 167–89.

Herrin, J. (1983b) „Women and the Faith in Icons in Early Christianity", în *Culture, Ideology and Politics: Essays for Eric Hobsbaum*, ed. R. Samuel și G. Stedman Jones, Ed. Routledge and Kegan Paul, Londra, 56–83.

Herrin, J. (1987) *The Formation of Christendom*,Princeton University Press, Princeton.

Herrin, J. (1995) „Theophano: Considerations on the Education of a Byzantine Princess", în *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, ed. A. Davids, Cambridge University Press, Cambridge, 64–85.

Hiestand, R. (1990) „Eirene Basileus: die Frau als Herrscherin im Mittelalter", în *Der Herrscher: Leitbild und Abbild im Mittelalter und Renaissance*, ed. H. Hecker, Ed. Droste, Düsseldorf, 253–283.

Hill, B. (1996a) „Alexios I Komnenos and the Imperial Women", în *Alexios I Komnenos*, vol. 1: *Papers*, ed. M. Mullett și D. Smythe, Belfast Byzantine Enterprises, Belfast, 37–54.

Hill, B. (1996b) „The Ideal Imperial Komnenian Woman", în *BF* 23, 7–17.

Hill, B. (1996c) „A Vindication of the Rights of Women to Power by Anna Komnene", în *BF* 23, 45–53.

Hill, B., L. James și D. Smythe (1994) „Zoe: The Rhythm Method of Imperial Renewal", în *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Ed. Variorum, Aldershot, 215–229.

Holum, K.G. (1982) *Theodosian Empresses: Women and Imperial Domination in Late Antiquity*, Berkeley și Los Angeles, University of California Press.

Honoré, T. (1978) *Tribonian*, Londra, Ed. Duckworth.

Hunger, H. (1965) „Die Schönheitskonkurrenz in «Belthandros und Chrysantza» und die Brautschau am byzantinischen Kaiserhof", în *Byzantion* 35, 150–158.

Hunt, L.-A. (1984) „Comnenian Aristocratic Palace Decorations: Descriptions and Islamic Connections", în *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, British Archaeological Reports, Oxford, 138–157.

Hussey, J.M. (1937) *Church and Learning in the Byzantine Empire 867–1185*, Oxford University Press, Londra.

Hussey, J.M. (1986) *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Clarendon Press, Oxford.

Huxley, G. (1975) „The Emperor Michael III and the Battle of Bishops' Meadow", în *GRBS* 16, 443–450.

Irmscher, J. (1989) „Ἡ πορνεία στὸ Βυζάντιο", în *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο: Πρακτικὰ τοῦ Α' διεθνοῦς συμποσίου*, 15–17 septembrie 1988, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Atena, 253–258.

Irmscher, J. (1996) „Bertha von Sulzbach, Gemahlin Manuels I", în *BF* 22, 279–290.

Janin, R. (1964) *Constantinople byzantine: Développement urbain et répertoire topographique*, a II-a ediție, Institut Français d'Études Byzantines, Paris.

Janin, R. (1969) *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, 1: *Le siège de Constantinople et le patriarchat oecuménique*, 3: *Les églises et les monastères*, a II-a ediție, Institut Français d'Études Byzantines, Paris.

Jeffreys, E.M. (1980) „The Comnenian Background to the «romans d'antiquité»", în *Byzantion* 50, 455–486.

Jeffreys, E.M. (1982) „The Sevastokratorissa Eirene as Literary Patroness: The Monk Iakovos", în *JÖB* 32.3, 63–71.

Jeffreys, E.M. (1984) „Western Infiltration of the Byzantine Aristocracy: Some Suggestions", în *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, British Archaeological Reports, Oxford, 202–210.

Jeffreys, E.M. și M.J. (1994) „Who was Eirene the Sevastokratorissa?" în *Byzantion* 64, 40–68.

Jeffreys, M.J. (1974) „The Nature and Origins of the Political Verse", în *DOP* 28, 141–195.

Jeffreys, M.J. (1981) „The Vernacular εἰσιτήριοι for Agnes of France", în *Byzantine Papers: Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17–19 May 1978*, ed. E. Jeffreys, M. Jeffreys și A. Moffatt, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, 101–115.

Jeffreys, M.J. (1987) „The Comnenian Prokypsis", în *Parergon* nr. 5, 38–53.

Jenkins, R.J.H. (1948a) „Constantine VII's Portrait of Michael III", în *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, Académie Royale de Belgique (5e série)*, 34, 71–77 (= *Studies on Byzantine History of the Ninth and Tenth Centuries*, Ed. Variorum, Londra, 1970, I).

Jenkins, R.J.H. (1948b) „The Flight of Samonas", în *Speculum* 23(2), 217–235.

Jenkins, R.J.H. (1962) „Three Documents Concerning the Tetragamy", în *DOP* 16, 231–241 (= *Studies on Byzantine History of the Ninth and Tenth Centuries*, Ed. Variorum, Londra, 1970, VIII).

Jenkins, R.J.H. (1963) „A Note on the Patriarch Nicholas Mysticus", în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2, 145–147.

Jenkins, R.J.H. (1965a) „The Chronological Accuracy of the *Logothete*' for the Years A.D. 867–913", în *DOP* 19, 91–112.

Jenkins, R.J.H (1965b) „A «Consolatio» of the Patriarch Nicholas Mysticus", în *Byzantion* 35, 159–166.

Jenkins, R.J.H. (1965c) „A Note on Nicetas David Paphlago and the *Vita Ignatii*", în *DOP* 19, 241–247.

Jenkins, R.J.H. (1966) *Byzantium: The Imperial Centuries AD 610–1071*, Londra, Ed. Weidenfeld and Nicolson.

Jenkins, R.J.H. (1970) *Studies on Byzantine History of the Ninth and Tenth Centuries*, Londra, Ed. Variorum.

Jenkins, R.J.H. şi B. Laourdas (1956) „Eight Letters of Arethas on the Fourth Marriage of Leo the Wise", în *Hellenika* 14, 293–370 (= *Studies on Byzantine History of the Ninth and Tenth Centuries*, Ed. Variorum, Londra, 1970, VII).

Jenkins, R.J.H. şi C.A. Mango (1955/6) „The Date and Significance of the Xth Homily of Photius", în *DOP* 9/10, 125–140.

Johnson, G.J. (1982) „Constantine VIII and Michael Psellos: Rhetoric, Reality and the Decline of Byzantium, A.D. 1025–1028", în: *BS/EB* 9(2), 220–232.

Jones, A.H.M. (1964) *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*, 2 vol., Oxford, Ed. Blackwell.

Kaegi, W.E. (1966) „The Byzantine Armies and Iconoclasm", în *BS* 27, 48–70.

Kaegi, W.E. (1981) *Byzantine Military Unrest 471–843: An Interpretation*, Ed. Hakkert, Amsterdam.

Kaegi, W.E. (1982) „Heraclius and the Arabs", în *GOTR* 27, 109–133.

Kaegi, W.E. (1992) *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, Cambridge.

Kalavrezou-Maxeiner, I. (1977) „Eudokia Makrembolitissa and the Romanos Ivory", în *DOP* 31, 305–325.

Kalavrezou, I. (1994) „Irregular Marriages in the Eleventh Century and the Zoe and Constantine Mosaic in Hagia Sophia", în *Law and Society in Byzantium, Ninth to Twelfth Centuries*, ed. A.E. Laiou și D. Simon, Dumbarton Oaks, Washington DC, 241–259.

Karlin-Hayter, P. (1966) „The Revolt of Andronicus Ducas", în *BS* 27, 23–25.

Karlin-Hayter, P. (1969a) „The Emperor Alexander's Bad Name", în *Speculum* 44, 585–596.

Karlin-Hayter, P. (1969b) „La mort de Théophano (10.11.896 ou 895)", în *BZ* 62, 13–19.

Karlin-Hayter, P. (1970) „Le synode à Constantinople de 886 à 912 et le role de Nicolas le Mystique dans l'affaire de la tétragamie", în *JOB* 19, 59–101.

Karlin-Hayter, P. (1971) „Études sur les deux histoires du règne de Michel III", în *Byzantion* 41, 452–496.

Karlin-Hayter, P. (1987) „Imperial Charioteers Seen by the Senate or by the Plebs", în *Byzantion* 57, 326–335.

Karlin-Hayter, P. (1989) „Michael III and Money", în *BS* 50(1), 1–8.

Karlin-Hayter, P. (1991) „L'enjeu d'une rumeur: Opinion et imaginaire à Byzance au IXe siècle", în *JÖB* 14, 85–111.

Kazhdan, A. (1988/9) „Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries", în *HUS* 12–13, 414–429.

Kazhdan, A. (1990) „Byzantine Hagiography and Sex in the Fifth-Twelfth Centuries", în *DOP* 44, 131–143.

Kazhdan, A. și G. Constable (1982) *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Kazhdan, A.P. şi A.W. Epstein (1985) *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles şi Londra.

Kazhdan, A. (în colaborare cu S. Franklin) (1984) *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge.

Kazhdan, A.P. şi M. McCormick (1997) „The Social World of the Byzantine Court", în *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Dumbarton Oaks, Washington DC, 167–197.

Kazhdan, A. şi L.F. Sherry (1996) „The Tale of a Happy Fool: The *Vita* of St. Philaretos the Merciful (*BHG* 1511z–1512b)", în *Byzantion* 66, 351–162.

Kazhdan, A.P. şi A.-M. Talbot (1991/2) „Women and Iconoclasm", în *BZ* 84/5, 391–408.

Kislinger, E. (1983) „Eudokia Ingerina, Basileios I., und Michael III.", în *JÖB* 33, 119–136.

Kislinger, E. (1986) „Der kranke Justin II und die ärztliche Haftung bei Operationem in Byzanz", în *JÖB* 36, 39–44.

Kislinger, E. (1987) „Michael III: Image und Realität", în *Eos* 75, 389–400.

Kitzinger, E. (1954) „The Cult of Images before Iconoclasm", în *DOP* 8, 83–150.

Kountoura-Galake, E.S. (1987) „Ἡ ἁγία Εὐφημία στὶς σχέσεις παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων", în: *Symmeikta* 7, 59–75.

Kravari, V., J. Lefort şi C. Morrisson, ed (1991) *Hommes et richesses dans l'empire*

byzantin, vol. 2: VIIIe–XVe siècle, Ed. Lethielleux, Paris.

Kyriakis, M.J. (1977) „Medieval European Society as Seen in Two Eleventh-century Texts of Michael Psellos", în *BSIEB* 4, 67–80, 157–188.

Kyrris, C.P. (1982) „Le role de femme dans la société byzantine pendant les derniers siècles", în *JÖB* 32.2, 463–472.

Laiou, A.E. (1981) „The Role of Women in Byzantine Society", în *JÖB* 3 1(1), 233–260.

Laiou, A.E. (1982) „Addendum to the Report on the Role of Women in Byzantine Society", în *JÖB* 32(1), 198–203.

Laiou, A.E. (1985) „Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women", în *BF* 9, 59–102.

Laiou, A.E. (1986) „The Festival of «Agathe»: Comments on the Life of Constantinopolitan Women", în *Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos*, vol. 1, ed. N.A. Stratos, Ed. N.A. Stratos, Atena, 111–122.

Laiou, A.E. (1989) „Ἡ ἱστορία ἑνὸς γάμου· ὁ βίος τῆς ἁγίας Θωμαΐδος τῆς Λεσβίας" în *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, ed. C. Maltezou, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Atena, 237–252.

Laiou, A.E. (1992a) *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Ed. Variorum, Aldershot.

Laiou, A.E. (1992b) „Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes", în *DOP* 46, 165–176.

Laiou, A.E. (1992c) *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Ed. de Boccard, Paris.

Laiou, A.E. (1993) „Sex, Consent, and Coercion in Byzantium", în *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, ed. A.E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington DC, 109–226.

Lampros, S. (1930) Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐντοκρατόρων, Ed. Eleutheroudakis, Atena.

Laurent, V. (1930) „Une princesse byzantine au cloître: Irene-Eulogie Choumnos Paléologue, fondatrice du couvent de femmes τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος", în *EO* 29, 29–60.

Lefort, L. *et al.* (1985) *Actes d'Iviron*, 1: *Des origines au milieu du XIe siècle*, Ed. Lethielleux, Paris.

Leib, B. (1950a) „Jean Doukas, césar et moine: Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081", în *AB* 68, 163–179.

Leib, B. (1950b) „Nicéphore III Botaneiatès (1078–1081) et Marie d'Alanie", în *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines (1948)*, vol. 1, Paris, 129–140.

Leib, B. (1956) „Un basileus ignoré: Constantin Doucas (v. 1074–94)", în *BS* 17, 341–359.

Leib, B. (1958) „Les silences de Anne Comnène", în *BS* 19, 1–10.

Lemerle, P. (1977) *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Ed. Le Monde Byzantin, Paris.

Lemerle, P. (1979) *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway University Press, Galway.

Lilie, R.-J. (1996) *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780–802) (mit einem Kapitel über Leon IV. (775–780) von Ilse Rochow)*, Ed. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Limberis, V (1994) *The Virgin Mary and the Creation of Christian Constantinople*, Ed. Routledge and Kegan Paul, Londra.

Loernertz, R.-J. (1973) „Aux origines du despotat d'Épire et la principauté d'Achaïe", în *Byzantion* 43, 360–394.

MacCormack, S. (1981) *Art and Ceremony in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley.

McCormick, M. (1986) *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge University Press, Cambridge.

McCormick, M. (1995) „Byzantium and the West, 700–900", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. 2: *c. 700–c. 900*, ed. R. McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 349–380.

McCormick, M. (1997) „Emperors", în *The Byzantines*, ed. G. Cavallo, University of Chicago Press, Chicago și Londra, 230–254.

Macrides, R. (1987) „The Byzantine Godfather", în *BMGS* 11, 139–162.

Macrides, R. (1990) „Kinship by Arrangement: The Case of Adoption", în *DOP* 44, 109–118.

Macrides, R. (1992a) „Dowry and Inheritance in the Late Period: Some Cases from the Patriarchal Register", în: *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, ed. D. Simon, Ed. Oldenbourg, München, 89–98.

Macrides, R. (1992b) „Dynastic Marriages and Political Kinship", în *Byzantine Diplomacy*, ed. J. Shepard și S. Franklin, Aldershot, Ed. Variorum, 263–280.

Macrides, R. și P. Magdalino, ed (1992) „The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism", în *The Perception of the Past in Twelfth-century Europe*, ed. P. Magdalino, Londra, Hambledon Press, 117–156.

Magdalino, P. (1984a) „The Byzantine Aristocratic *oikos*", în *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, British Archaeological Reports, Oxford, 92–111.

Magdalino, P. (1984b) „The Not-so-secret Functions of the Mystikos", în *REB* 42, 229–240.

Magdalino, P. (1988) „The Bath of Leo the Wise and the «Macedonian Renaissance» Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology", în *DOP* 42, 97–118.

Magdalino, P. (1991) „Enlightment and Repression in Twelfth-century Byzantium: The Evidence of the Canonists", în *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, ed. N. Oikonomides, Ἑταιρεία βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μελετῶν, Atena, 357–374.

Magdalino, P., ed. (1992) *The Perception of the Past in Twelfth-century Europe*, Hambledon Press, Londra.

Magdalino, P. (1993) *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180*, Cambridge University Press, Cambridge.

Magdalino, P., ed. (1994) *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium*, 4th–13th Centuries, Ed. Variorum, Aldershot.

Magdalino, P. (1996) „Innovations in Government", în *Alexios I Komnenos*, vol. 1: *Papers*, ed. M. Mullett şi D. Smythe, Belfast Byzantine Enterprises, Belfast, 146–166.

Magdalino, P. şi R. Nelson (1982) „The Emperor in Byzantine Art of the 12th" în *BF* 8, 123–183.

Maguire, H., ed. (1997) *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington DC, Dumbarton Oaks.

Majeska, G. (1977) „The Body of St. Theophano the Empress and the Convent of St. Constantine", în *BS* 38, 14–21.

Makk, F. (1989) *The Arpads and the Comneni*, Akademiai Kiado, Budapest.

Mallet, C.E. (1887) „The Empress Theodora", în *EHR* 2, 1–20.

Maltezou, C., ed. (1989) *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Atena.

Mango, C. (1959) *The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Ed. Munksgaard, Copenhaga.

Mango, C. (1962) *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Mango, C. (1963) „A Forged Inscription of the Year 781", în *ZRVI* 8(1), 201–207.

Mango, C. (1966) revăzut de F. Halkin, *Euphémie de Chalcédoine: Légendes byzantines*, în *JTS* 17, 485–488.

Mango, C. (1967) „When was Michael III Born?" în *DOP* 21, 253–258.

Mango, C. (1972a) *Art of the Byzantine Empire, 312–1453: Sources and Documents*, University of Toronto Press, Toronto.

Mango, C. (1972b) „The Church of Saints Sergius and Bacchus at Constantinople and the Alleged Tradition of Octagonal Palatine Churches", în *JOB* 21, 189–193.

Mango, C. (1973) „Eudocia Ingerina, the Normans and the Macedonian Dynasty", în *ZRVI* 14/15, 17–27.

Mango, C. (1975) „The Church of Sts. Sergius and Bacchus Once Again", în *BZ* 68, 385–392.

Mango, C. (1977) „The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", în *Iconoclasm*, ed. A. Bryer și J. Herrin, University of Birmingham, Birmingham, 133–140.

Mango, C. (1978) „Who Wrote the Chronicle of Theophanes?", în *ZRVI* 18, 9–17.

Mango, C. (1980) *Byzantium: The Empire of New Rome*, Ed. Weidenfeld and Nicolson, Londra.

Mango, C. (1981) „Daily Life in Byzantium", în *JOB* 31.1, 337–353.

Mango, C. (1982) „St. Anthusa of Mantineon and the Family of Constantine V", în *AB* 100, 401–409.

Mango, C. (1985) „Deux études sur Byzance et la Perse sassanide", în *TM* 9, 91–117.

Mango, C. și O. Pritsak, ed (1984) *Okeanos: Essays Presented to Ihor Shevchenko on his 60th Birthday*, Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass.

Mango, C. and R. Scott (1997) (în colaborare G. Greatrex) *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Oxford, Clarendon Press.

Mango, C. și I. Shevchenko (1961) „Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople", în *DOP* 15, 243–247.

Marinesco, C. (1924) „Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée", în *Byzantion* 1, 451–468.

Martin-Hisard, B. (1991) „*La Vie de Jean et Euthyme* et le statut du monastère des Ibères sur l'Athos", în *REB* 49, 67–142.

Martindale, J.R. *et al.* (1970–1992) *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vol., Cambridge University Press, Cambridge.

Maslev, S. (1966) „Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen", în *BS* 27, 308–343.

Miller, T.S. (1985) *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Milner, C. (1994) „The Image of the Rightful Ruler: Anicia Juliana's Constantine Mosaic in the Church of Hagios Polyeuktos", în *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Ed. Variorum, Aldershot, 73–81.

Missiou, D. (1982) „Uber die institutionelle Rolle der byzantinischen Kaiserin", în *JÖB* 32.2, 489–498.

Moorhead, J. (1981) „The Response of the Monophysites to the Arab Invasions", în *Byzantion* 51, 579–591.

Moorhead, J. (1985) „Iconoclasm, the Cross and the Imperial Image", în *Byzantion* 55, 165–179.

Moorhead, J. (1994) *Justinian*, Ed. Longman, Londra și New York.

Morgan, G. (1954) „A Byzantine Satirical Song?", în *BZ* 47, 292–297.

Morris, R. (1976) „The Powerful and the Poor in Tenth-century Byzantium: Law and Reality", în *PP* 73, 3–27.

Morris, R. (1985) „Monasteries and their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries", în *BF* 10, 185–231.

Morris, R. (1988) „The Two Faces of Nikephoros Phokas", în *BMGS* 12, 83–115.

Morris, R., ed. (1990) *Church and People in Byzantium*, University of Birmingham, Birmingham.

Morris, R. (1994) „Succession and Usurpation: Politics and Rhetoric in the Late Tenth Century", în *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot, Ed. Variorum, 199–214.

Morris, R. (1995) *Monks and Laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge University Press, Cambridge.

Mullett, M. (1984a) „Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople", în *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, British Archaeological Reports, Oxford, 173–201.

Mullett, M. (1984b) „The «Disgrace» of the Ex-Basilissa Maria", în *BS* 45, 202–211.

Mullett, M. (1994) „Alexios I Komnenos and Imperial Revival", în *New Constantines*, ed. P. Magdalino, Ed. Variorum, Aldershot, 259–267.

Mullett, M. şi A. Kirby, ed (1994) *The Theotokos Evergetis and Eleventh-century Monasticism*, Belfast Byzantine Enterprises, Belfast.

Mullett, M. şi D. Smythe, ed (1996) *Alexios I Komnenos*, vol. 1: Papers, Belfast Byzantine Enterprises, Belfast.

Nicol, D.M. (1964) „Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century", în *Studies in Church History*, vol. 1, ed. C.W. Dugmore şi C. Duggan, Londra şi Edinburgh (= *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, Ed. Variorum, Londra, 1972, IV).

Nicol, D.M. (1968) *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460: A Genealogical and Prosopographical Study*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Nicol, D.M. (1979) „Symbiosis and Integration: Some Greco-Latin Families in Byzantium in the 11th and 13th Centuries", în *BF* 7, 113–135.

Nicol, D.M. (1988) *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge University Press, Cambridge.

Nicol, D.M. (1993) *The Last Centuries of Byzantium*, a II-a ediţie, Cambridge Universiry Press, Cambridge.

Nicol, D.M. (1994) *The Byzantine Lady: Ten Portraits 1250–1500*, Cambridge University Press, Cambridge.

Nicol, D.M. şi S. Bendall (1977) „Anna of Savoy in Thessalonica: The Numismatic Evidence", în *Revue numismatique*, seria 6, 19, 87–102.

Nikolaou, K. (1994) „Οἱ γυναῖκες στὸ βίο καὶ τά ἔργα τοῦ Θεοφίλου", în *Symmeikta* 9, 137–151.

Nodia, I.M. (1978) „Gruzinskie materialy o vizantijskoj imperatrice Marfe-Marii", în *Vizantinovedcheskie etjudy*, Tblisi, 146–155.

Ohnsorge, W (1958) „Zur Frage der Tochter Kaiser Leons VI.", în *BZ* 51, 78–81.

Oikonomides, N. (1963a) „La dernière volonté de Leon VI au sujet de la tétragamie", în *BZ* 56, 46–52.

Oikonomides, N. (1963b) „Le serment de l'impératrice Eudocie (1067): Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance", în *REB* 21, 101–128.

Oikonomides, N. (1972) „Quelques boutiques de Constantinople au Xe s.: Prix, loyers, imposition (*Cod. Patmiacus* 171)", în *DOP* 26, 345–356.

Oikonomides, N. (1976a) „Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia", în: *DOP* 30, 153-72.

Oikonomides, N. (1976b) „Leo VI's Legislation of 907 Forbidding Fourth Marriages: An Interpolation in the *Procheiros Nomos* (IV, 25–27)", în *DOP* 30, 174–193.

Oikonomides, N. (1976c) „L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)", în *TM* 6, 125–152.

Oikonomides, N. (1978) „The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in St Sophia", în *REB* 36, 219–232.

Oikonomides, N. (1980/81) „St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the «Malyj Sion» of Novgorod", în *DOP* 34/35, 239–246.

Oikonomides, N. (1991a) „Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle", în *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, vol. 2: *VIIIe-XVe siècle*, ed. V. Kravari, J. Lefort şi C. Morrisson, Ed. Lethielleux, Paris, 241–248.

Oikonomides, N., ed. (1991b) *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Ἑταιρεία βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μελετῶν, Atena.

Oikonomides, N. (1994) „La couronne dite de Constantin Monomaque", în *TM* 12, 241–262.

Olster, D.M. (1993) *The Politics of Usurpation in the Seventh Century: Rhetoric and Revolution in Byzantium*, Ed. Hakkert, Amsterdam.

Ostrogorsky, G. (1968) *History of the Byzantine State*, trad. J.M. Hussey, a II-a ediţie, Ed. Blackwell, Oxford.

Oxford Dictionary of Byzantium (1991) ed. A. Kazhdan, 3 vol., Oxford University Press, New York.

Parry, K. (1989) „Theodore Studites and the Patriarch Nicephoros on Image-making as a Christian Imperative", în *Byzantion* 59, 164–183.

Patlagean, E. (1981) *Structure sociale, famille, chrétieneté à Byzance*, Ed. Variorum, Londra.

Polemis, D. (1965) „Notes on Eleventh Century Chronology (1059–1081)", în *BZ* 58, 60–76.

Polemis, D.I. (1968) *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Athlone Press, Londra.

Poppé, A. (1971) „La dernière expédition russe contre Constantinople", în *BS* 32(2), 233–268.

Poppé, A.J. (1976) „The Political Background to the Baptism of Rus", în Byzantine Russian Relations between 986–89, în *DOP* 30, 194–244.

Previte Orton, C.W. (1914) „Charles, Count of Vienne", în *ERR* 29, 703–706.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. E. Trapp *et al.*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1976–1996.

Rambaud, A. (1877) „Michel Psellos", în *Revue historique* 3, 241–282.

Rapp, C. (1996) „Figures of Female Sanctity: Byzantine Edifying Manuscripts and the Audience", în *DOP* 50, 313–344.

Rapp, S.H. (1997) *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium and the Architects of the Written Georgian Past*, teză de doctorat nepublicată, University of Michigan.

Ringrose, K.M. (1994) „Living in the Shadows: Eunuchs and Gender in Byzantium", în: *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, ed. G. Herdt, Zone Books, New York, 85–109, 507–518.

Ringrose, K.M. (1996) „Eunuchs as Cultural Mediators", în *BF* 23, 75–93.

Rosch, G. (1979) „Der Aufstand der Herakleioi Gegen Phokas (608-10) im Spiegel numismatischer Quellen", în *JÖB* 28, 51–62.

Roueché, C. (1 993*) Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Period*, în *JRS* Monographs VI, Society for the Promotion of Roman Studies, Londra.

Rubin, B. (1960) *Das Zeitalter Iustinians*, vol. 1, Ed. de Gruyter, Berlin.

Runciman, S. (1929) *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Cambridge University Press, Cambridge.

Runciman, S. (1949) „The End of Anna Dalassena", în *AIPHOS* 9, 517–524.

Runciman, S. (1972) „Some Notes on the Role of the Empress", în *Eastern Churches Review* 4, 119–124.

Runciman, S. (1977) *The Byzantine Theocracy*, Cambridge University Press, Cambridge; în limba română, v. S. Runciman, *Teocrația bizantină*, trad. Vasile-Adrian Carabă, Ed. Nemira, București, 2012.

Runciman, S. (1978) „The Empress Irene the Athenian", în *Medieval Women: Essays Presented to Professor Rosalind M.T. Hill*, ed. D. Baker, Ed. Blackwell, Oxford, 101–118.

Runciman, S. (1984) „Women in Byzantine Aristocratic Society", în *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, British Archaeological Reports, Oxford, 10–22.

Ryden, L. (1985) „The Bride-shows at the Byzantine Court: History or Fiction?", în *Eranos* 83, 175–191.

Sarudi-Mendelovici, H. (1990) „A Contribution to the Study of the Byzantine Notarial Formulas: The Infirmitatis Sexus of Women and the *Sc. Velleianum*", în *BZ* 83, 72–90.

Savvidis, A.G.C. (1995) „Romanus Boilas: Court Jester and Throne Counterclaimant in the mid-Eleventh Century", în *BS* 56(1), 159–164.

Sayre, P.G. (1986) „The Mistress of the Robes: Who was She?", în *BS/EB* 13, 229–239.

Schlumberger, G. (1923) *Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas*, Ed. Boccard, Paris.

Schlumberger, G. (1932) *L'epopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Ed. Hachette, Paris.

Schreiner, P. (1984) „Das Herrscherbild in der byzantinischen Literatur des 9. bis 11. Jahrhunderts", în *Saeculum* 35, 132–151.

Schreiner, P. (1991) „Réflexions sur la famille impériale à Byzance (VIIIe-Xe siècles)", în *Byzantion* 61, 181–193.

Scott, R. (1985) „Malalas, The Secret History, and Justinian's Propaganda", în *DOP* 39, 99–109.

Seibt, W. (1976) *Die Skleroi: Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena.

Shepard, J. (1988) „Aspects of Byzantine Attitudes and Policy Towards the West in the Tenth and Eleventh Centuries", în *BF* 13, 67–118.

Shepard, J. (1995a) „A Marriage too Far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria", în *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, ed. A. Davids, Cambridge University Press, Cambridge, 121–149.

Shepard, J. (1995b) „Slavs and Bulgars", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. 2: *c. 700–c. 900*, ed. R. McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 228–248.

Shevchenko, I. (1969/70) „Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VIII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", în *DOP* 23–24, 184–228.

Shevchenko, I. (1977) „Hagiography of the Iconoclast Period", în *Iconoclasm*, ed. A. Bryer şi J. Herrin, University of Birmingham, Birmingham, 113–131.

Sola, G.N. (1916) „Giambografi sconosciuti del sec. XI", în *Roma e l'Oriente* 11, 149–153.

Spadaro, M.D. (1975) „Note su Sclerena", în *Siculorum Gymnasium* 28, 351–372.

Spain, S. (1977) „The Translation of Relics Ivory, Trier", în *DOP* 31, 279–304.

Spatharakis, J. (1976) *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Ed. Brill, Leiden.

Speck, P. (1978) *Kaiser Konstantin VI*, 2 vol., Ed. Fink, München.

Speck, P. (1991) „Juliana Anicia, Konstantin der Grosse und die Polyeuktoskirche in Konstantinopel", în: *Poikila Byzantina* 11, Ed. Habelt, Bonn, 133–147.

Stiernon, L. (1965) „Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros", în *REB* 23, 222–243.

Stratos, A. N. (1968–1975) *Byzantium in the Seventh Century*, 6 vol., Ed. Hakkert, Amsterdam.

Stratos, A.N. (1976) „Ὁ Πατριάρχης Πύρρος", în *Βυζαντινά* 8, 11–19.

Striker, C.L. (1986) „The *Coliseo de Spiriti* in Constantinople", în *Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst*, ed. O. Feld şi U. Peschlow, vol. 1, Ed. Habelt, Bonn, 7–11.

Talbot, A.-M. (1984) „Blue-stocking Nuns: Intellectual Life in the Convents of Late Byzantium", în *Okeanos: Essays Presented to Ihor Shevhenko on his 60th Birthday*, ed. C. Mango și O. Pritsak, Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass., 604–618.

Talbot, A.-M. (1985a) „A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women", în *GOTR* 30, 1–20.

Talbot, A.-M. (1985b) „Late Byzantine Nuns: By Choice or Necessity?" în *BF* 9, 59–102.

Talbot, A.-M. (1990) „The Byzantine Family and the Monastery", în *DOP* 44, 119–29.

Talbot, A.-M. (1992) „Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII", în *DOP* 46, 295–303.

Talbot, A.-M. (ed.) (1996) *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Talbot, A.-M. (1997) „Women", în *The Byzantines*, ed. G. Cavallo, University of Chicago Press, Chicago și Londra, 117–143.

Teteriatnikov, N. (1996) „Hagia Sophia: The Two Portraits of the Emperors with Moneybags as a Functional Setting", în *Arte Medievale* 10, 47–66.

Thomas, J.P. (1987) *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Thomas, R.D. (1991) „Anna Comnena's Account of the First Crusade: History and Politics in the Reigns of the Emperors Alexius I and Manuel I Comnenus", în *BMGS* 15, 269–312.

Tinnefeld, F.H. (1971) *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Ed. Fink, München.

Tinnefeld, F. (1989) „Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043–1058)", în *JÖB* 39, 95–127.

Topping, E.C. (1982/3) „Women Hymnographers in Byzantium", în *Diptycha* 3, 98–111.

Tougher, S. (1996) „The Bad Relations between Alexander and Leo", în *BMGS* 20, 209–212.

Toynbee, A. (1973) *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Oxford University Press, Londra.

Treadgold, W.T. (1975) „The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilus", în *GRBS* 16, 325–341.

Treadgold, W.T. (1979) „The Bride-shows of the Byzantine Emperors", în Byzantion 49, 395–413.

Treadgold, W.T. (1982a) *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Columbia University Press, New York.

Treadgold, W.T. (1982b) „The Unpublished Saint's Life of the Empress Irene", în *BF* 7, 237–251.

Treadgold, W. (1988) *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press.

Treadgold, W.T. (1997) *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, Stanford University Press; în limba română, v. Waren Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, 2 vol., trad. Mihai-Eugen Avădanei, Editura Institutului European, București, 2004.

Tritle, L.A. (1977) „Tatzates' Flight and the Byzantine-Arab Peace Treaty of 782", în *Byzantion* 47, 279–300.

Tsirpanlis, C.N. (1974) „John Lydus on the Imperial Administration", în *Byzantion* 44, 479–501.

Turdeanu, E. (1985) „Nouvelles considérations sur le «Dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Théophano»", în *RSBS* 5, 169–195.

Turtledove, H. (1983) „Justin II's Observance of Justinian's Persian Treaty of 562", în *BZ* 76, 292–301.

Vannier, J.-F. *(1975) Familles byzantines: les Argyroi (IXe-Xlle siècles)*, Sorbonne, Paris.

Varzos, K. (1984) *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, 2 vol., Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Tesalonic.

Vasiliev, A.A. (1935) *Byzance et les Arabes*, vol. 1: *La dynastie d'Amorium (820-67)*, Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Bruxelles.

Vasiliev, A.A. (1950) *Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Vasiliev, A.A. (1968) *Byzance et les Arabes*, vol. 2.1: *La dynastie macédonienne (867-959)*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Bruxelles.

Vikan, G. (1990) „Art and Marriage in Early Byzantium", în *DOP* 44, 145–163.

Vogt, A. (1934) „La jeunesse de Léon le Sage", în *RH* 174, 389–428.

Ward, B. (1987) *Harlots of the Desert: A Study of Repentance in Early Monastic Sources*, Ed. Mowbray, Londra şi Oxford.

Weyl, A.M. Carr (1985) „Women and Monasticism in Byzantium: Introduction from an Art Historian", în *BF* 9: 1–15.

Whittemore, Th. (1942) *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul: Third Preliminary Report. Work Done in 1935–1938: The Imperial Portraits of the South Gallery*, Oxford University Press, Oxford.

Whittemore, Th. (1946–1848) „A Portrait of the Empress Zoe and of Constantine IX", în *Byzantion* 18, 223–227.

Whittow, M. (1996) *The Making of Orthodox Byzantium*, 600–1025, Ed. Macmillan, Londra.

Wirth, P. (1956) „Wann wurde Kaiser Alexios II geboren?", în *BZ* 49, 65–67.

Wolf, G., ed. (1991a) *Kaiserin Theophanu: Prinzessin aus der Fremde – des Westreichs grosse Kaiserin*, Ed. Bohlau, Köln.

Wolf, G. (1991b) „Zoe oder Theodora: die Braut Kaiser Ottos III.? (1001/1002)", în *Kaiserin Theophanu: Prinzessin aus der Fremde – des Westreichs grosse Kaiserin*, ed. G. Wolf, Ed. Bohlau, Köln, 212–222.

Wortley, J. (1982) „Iconoclasm and Leipsanoclasm: Leo III, Constantine V and the Relics", în *BF* 8, 253–279.

Wroth, W. (1908) *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, vol. 1, British Museum, Londra.

Yannopoulos, P. (1991) „Le couronnement de l'empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel", în *Byzantion* 61, 71–92.

Zacos, G. şi A. Veglery (1972) *Byzantine Lead Seals*, 2 vol., Ed. J.J. Augustin, Basel.

Zuckerman, C. (1995) „La petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius", în *Revue Numismatique* 150, 113–126.

INDICE DE NUME PROPRII

A

Addaios, senator, 77-78
Adrianopol, 193, 338
Aetios, *protospatharios*, 135, 142-147
Africa de Nord, 47, 66, 125
Agapet I, papă, 52-53, 67-68
Agata, fiica lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, 204
Agnes-Ana a Franței, 25
Aitherios, senator, 77-78
Akakios, tatăl Teodorei, 32
Alep (Siria), 203
Alexandria (Egiptului), 32, 47, 49, 52-53, 55, 77, 82
Alexandru, fratele lui Leon al VI-lea Filosoful, împărat, 176, 183, 188-190, 200
Alexandru, Sfântul, episcop al Alexandriei, 50
Alexios (*protosebastos*), 313-314, 319, 321
Alexios (*sebastokrator*), 315, 323
Alexios I Comnenul, împărat, 20-23, 259, 274, 277-306,
Alexios al II-lea Comnenul, împărat, 25, 308, 310-311, 313-314, 316-318
Alexios al III-lea Angelos, împărat, 20, 319-329, 331-335, 337-341
Alexios al IV-lea Angelos, împărat, 336-338
Alexios al V-lea Ducas Mourtzouphlos, împărat, 336, 338
Alexios Branas, 322
Alexios Charon, 287
Alexios Cilicianul, 329
Alexios Kontostephanos, 323, 333
Alexios Mousele, 134, 136
Alexios Paleologul, 336
Alexios Studitul, patriarh al Constantinopolului, 220, 226, 232
Alp Arslan, sultan selgiucid, 272

Amalasunta, regină a ostrogoților, 65-66
Ana Dalassena, 20-21, 26-27, 259, 273, 282-283, 286-298, 304-305, 313, 319
Anastasia, fiica lui Teofil, 159
Anastasia (Ino), soția lui Tiberiu Constantin, 94, 96
Anastasie, împărat, 22, 35, 41, 43, 49, 61, 69, 269
Anastasie, eparh, 226
Anastasie, nepot al Teodorei, 69, 70, 74
Anastasie, papă, 185-186
Anastasie Gongylos, 191
Andronic Ducas, 264, 269-271, 296
Andronic Ducas Kamateros, 321
Andronic Kontostephanos, 316, 328, 336
Andronic I Comnenul, împărat, 302, 307, 314, 316-318, 321-322, 333
Andronic al II-lea Paleologul, împărat, 343
Andronic al III-lea Paleologul, împărat, 344
Andronic al IV-lea Paleologul, împărat, 346-347
Anicia Iuliana, nepoata lui Teodosie al II-lea, 43-44
Antim, patriarh al Constantinopolului, 25, 52-54, 68
Antiohia (Siriei), 46, 208, 222
Antonina, soția lui Belizarie, 32, 34, 44, 64-65, 68-69
Arabia, fiica Sofiei, 74, 82, 85-86, 93
Areobindos, intendent, 43-44
Ariadne, soția lui Zenon, 22, 89
Artabanes, 41
Atalaric, fiu nelegitim al lui Heraclius, 107
Atalaric, rege al ostrogoților, 65
Atanasie, nepot al Teodorei, 35, 70, 80, 82
Augustus, împărat, 35, 42

B

Badouarios, *curopalates*, 74, 88, 90
Basiliskos, împărat 22
Belizarie, general, 34-35, 44, 61-62, 64, 66, 68-71, 82
Berta-Evdochia, soția lui Roman al II-lea, împărătească, 202
Bouzes, general, 60-61

C

Calcedon, 113-114
Calcedon, sinodul IV ecumenic de la, 22, 56, 82-83
Cameron, Averil, 74
Carol cel Mare, împărat, 26, 125, 132-133, 142, 144-145
Carol Constantin, fiul lui Ludovic al III-lea al Provenței, 181
Cartagina, 53, 89, 114
Comnenilor, dinastia, 21, 26, 274, 281-282, 286, 288-289, 291, 298, 301, 304, 322, 334, 340
Constans al II-lea, împărat, 108, 111, 114-119

Constantin, comandant al excubitorilor, 124
Constantin, *domestikos*, 224
Constantin, fiul Mariei de Alania, 298
Constantin, fiul lui Roman I Lekapenos, 204
Constantin, fiul lui Teofil, 156, 159
Constantin, fiul lui Vasile I Macedoneanul, 172, 176
Constantin, *parakoimomenos*, 189, 191, 193, 196-197
Constantin, *protonotarios*, 255
Constantin, *protospatharios*, 222
Constantin I cel Mare, împărat, 21, 33, 38, 131, 226
Constantin al III-lea Heraclius, împărat, 108-119
Constantin al V-lea Copronimul, împărat, 120-122, 125-126, 129-130, 134, 139, 141, 148, 155-156, 181, 277
Constantin al VI-lea, împărat, 19, 22, 26, 121-127, 129, 131-141, 143, 150-152, 155, 158, 183
Constantin al VII-lea Porfirogenetul, împărat, 60, 184, 187-189, 193, 196-198, 200, 202-204, 213, 215, 276
Constantin al VIII-lea, împărat, 204-205, 207, 212, 214, 216-218, 227, 250
Constantin al IX-lea Monomahul, împărat, 21, 220, 231-232, 234-241, 245-246, 249, 251-252, 254-258, 260, 306, 340
Constantin al X-lea Ducas, împărat, 22, 259-264, 266-267, 274-275, 277, 279, 281-286, 320
Constantin al XI-lea Paleologul, împărat, 346
Constantin al Laodiceei, episcop, 51
Constantin Boilas, 143
Constantin Cabasila, 227, 229
Constantin Cerularie/Keroularios, 261-262
Constantin Dalassenos, 218, 231, 260
Constantin Diogenes, 219, 250
Constantin Ducas, *domestikos*, 190
Constantin Gongylios, 191, 195-196
Constantin Katepanos, 220, 231
Constantin Lips, 346
Constantin Malelias, 191, 197
Constantin Martinakios, 176
Constantin Mesopotamites, 327
Constantin Philoxenites, 337
Constantin Phrangopoulos, 331
Constantin Raoul, 323
Constantin Sarantapechos, 120, 142
Constantina, fiica lui Tiberiu, 93, 97-98
Constantinopol, 32-34, 45-46, 49, 51-56, 64, 66, 68-69, 77, 79-80, 84, 86, 88, 93-94, 107, 113-114, 118-119, 121, 127, 129, 131-132, 135-136, 142, 145, 150, 155, 158-159, 161, 183, 186-187, 189,

191, 195, 198, 202, 206, 209, 213-214, 231, 235, 250, 267, 271-273, 279, 286, 289, 295, 299, 321, 323, 331-332, 336, 341, 343, 345
Constantinopol, Sinodul V ecumenic de la, 69
Corippus, poet, 75-76, 78-79, 81, 87

D

Demosthenes, prefect pretorian, 35
Diehl, Charles, 7
Dumbarton Oaks, 7, 105

E

Ecaterina, soţia lui Isaac I Comnenul, împărătească, 260
Efes, 34
Elena, Sfânta, împărătească, 21-22, 86, 89, 131
Elena (Olimpia), fiica lui Robert Guiscard, 279
Elena, fiica lui Roman al II-lea, 204
Elena, fiica lui Simeon al Bulgariei, 191
Elena, nepoata Sofiei, 86
Elena, soţia lui Roman al III-lea Argyros, 218
Elena Alypia, 214
Elena Argyropoulina, 279
Elena Cantacuzino, 346-347
Elena Dragaş, împărătească, 346
Elena Lekapena, împărătească, 197, 202-203
Epifania-Evdochia, fiica lui Heraclius, 105
Eufemia, fiica lui Ioan Capadocianul, 64
Eufemia, Sfânta, 139, 150, 152
Eufemia, soţia lui Iustin I, împărătească, 35-36, 74
Eufrosina, Sfânta, 151
Eufrosina, soţia lui Mihail al II-lea Amorianul, împărătească, 25, 138, 139, 155-156, 158-160
Eufrosina Ducas, împărătească, 20, 26-27, 259, 319-341,
Eulalios, *comes domesticorum*, 41
Eusebiu, episcop de Cyzic, 64-65
Eutihie, patriarh al Constantinopolului, 77, 94
Evagrie, cronicar, 39, 73, 77, 81, 87
Evdochia, fiica lui Alexios I Comnenul, 301
Evdochia, fiica lui Constantin al VIII-lea, 217
Evdochia, fiica lui Leon al VI-lea Filosoful, 178
Evdochia, soţia lui Constantin al V-lea Copronimul, împărătească, 122
Evdochia/Fabia, soţia lui Heraclius, împărătească, 103-104, 112
Evdochia Dekapolitissa, 168
Evdochia Ducas, 324, 336, 338-339
Evdochia Ingerina, împărătească, 168, 170-172, 176-177, 213, 216

Evdochia Makrembolitissa, împărătească, 19, 23, 259-276, 279-280, 286-287, 293, 297, 304, 313, 340
Evdochia Vaiana/Baiana, împărătească, 181-183

F

Fausta, 21, 89
Fausta, soţia lui Constans al II-lea, 114
Focas, împărat, 98, 103
Fotie/Foteinos, fiul lui Belizarie, 82
Fotie cel Mare, Sfântul, patriarh al Constantinopolului, 165, 173, 178

G

Gaianos, 53
Gheorghe, curator al palatului Marina, 70
Gheorghe, eparh al Cartaginei, 112
Gheorghe, *protovestiarios*, 224
Gheorghe Maniakes, general, 229, 239
Gheorghe Paleologul, 283, 290-291, 323
Gheorghe Sincelul, cronicar, 139
Gheorghe Tornikios, mitropolit al Efesului, 301
Gheorghe Xiphilinos, patriarh al Constantinopolului, 331
Gherman, vărul lui Iustinian I, 70-71, 77, 90
Grigorie, *logothete* al *dromos*-ului, 124, 126
Grigorie de Nazianz, Sfântul, 274
Grigorie de Tours, Sfântul, 43, 92, 95, 97
Grigorie Kamateros, *logothete*, 320
Grigorie Palama, Sfântul, 347
Gudeliva, soţia lui Teodahad, 66-67

H

Harith, emir ghassanid, 56
Hekebolos, guvernator, 32
Heraclius, 21, 103-111, 116-119, 123
Heraklonas (Heraclius al II-lea), 106-110, 113, 117
Herion, palatul de la, 45
Hipatie, nepot al lui Anastasie, 61-62
Hormisdas, palatul (Constantinopol), 51-55, 93

I

Iacob Baradeu, mitropolit al Edesei, 56, 83
Ibas al Edesei, episcop, 69
Ioan I Tzimiskes, împărat, 205, 208-215, 217
Ioan al II-lea Comnenul, împărat, 23, 283, 287, 298, 302-306, 310
Ioan al III-lea Vatatzes, împărat, 345
Ioan al V-lea Paleologul, împărat, 344-347
Ioan al VI-lea Cantacuzino, împărat, 344-345, 347

Ioan, fiul lui Petru al II-lea Orseolo, 218
Ioan, fiul Teodorei, 32, 35
Ioan, fiul Yolandei-Irina de Montferrat, 344, 347
Ioan, nepot al Teodorei, 70, 84
Ioan, *protonotarios*, 250
Ioan, *protospatharios*, 134-135
Ioan, *protospatharios* şi *synkellos*, 250
Ioan, rudă a lui Anastasie, 41
Ioan, *sakellarios*, 125, 133
Ioan al Efesului, 34, 49, 51, 54-55, 57, 70, 73, 80-81, 83-85, 90, 92-97, 99
Ioan Bogas, 194
Ioan Capadocianul, 35, 58, 61, 63-65, 72
Ioan Comnenul cel Gras, 333, 335
Ioan Damaschin, Sfântul, 274
Ioan de Biclaro, cronicar, 77
Ioan de Hephaistu, episcop, 55
Ioan de Nikiu, 42, 47, 111-116
Ioan de Sirimis/Scolasticul, patriarh al Constantinopolului, 77, 81, 83, 94
Ioan Ducas, 260, 262, 264, 267, 269, 271-274, 280, 283-284, 289-291, 320
Ioan Ducas, fratele Eufrosinei Ducas, 321, 333
Ioan Eladas, 190-191
Ioan Fără-de-ţară, rege al Angliei, 310
Ioan Geometres, 214
Ioan Gramaticul, patriarh al Constantinopolului, 155, 159, 163-164
Ioan Gură de Aur/Hrisostom, Sfântul, 252, 274
Ioan Kamateros, 321
Ioan Leichoudes, 255
Ioan Lidianul, /Lydus, cronicar, 59, 63-64
Ioan Makrembolites, 259
Ioan Malalas, cronicar, 33
Ioan Mavropous, 239
Ioan Orfanotroful, 217, 219, 221-223, 232, 251-252
Ioan Petraliphas, 323
Ioan Solomon, 300
Ioan Toubakes, 197
Ioan Vladislav al Bulgariei, ţar, 260
Ioan Xiphilinos, patriarh al Constantinopolului, 260, 262, 267
Ioannina, fiica lui Belizarie, 35, 70, 74
Irina, nepoata lui Anastasie, 43
Irina, *sebastokratorissa*, 307
Irina, soţia lui Constantin al V-lea Copronimul, împărătească, 156, 277
Irina I Ateniana, împărătească, 19, 20, 22, 24, 27, 110, 120-156, 162, 168, 172, 182, 199, 258, 265, 270, 286
Irina Angelos, 337

Irina Cantacuzino Asenina, 345-347
Irina Choumnaina Palaiologina, 344, 347
Irina Ducas, împărătească, 21, 24, 26, 282-284, 286, 289-291, 293-294, 296-305, 320, 334, 340
Irina Ducas (Doukaina), fiica Anei Comnena, 26
Irina-Eufrosina Comnena Ducas Philanthropenos Cantacuzino, 26
Irina a Georgiei, împărătească, 281, 289-290, 298,
Irina Kamateros, 320
Irina Kontostephanos/Palaiologina, 324, 328, 333-334, 336
Irina-Piriska, împărătească, 305
Isaac Brachamios, 210
Isaac Comnenul, fratele lui Alexios I Comnenul, 281, 284, 289-291, 298, 301
Isaac Comnen Vatatzes, *sebastokrator*, 336
Isaac I Comnenul, împărat, 256, 260, 273, 287
Isaac al II-lea Angelos, împărat, 317, 320-323, 326-327, 334, 336-338, 341
Iustin I, împărat, 33, 35-37, 43, 49
Iustin al II-lea, împărat, 70-71, 73-99, 103, 105
Iustinian I cel Mare, împărat, 20-21, 23-25, 27, 31-33, 35-47, 49, 51-80, 87, 90, 94, 99, 341
Iustinian al II-lea, împărat, 202
Iustinian, fiul lui Gherman, 90, 95

K

Kalomaria, sora împărătesei Teodora, 167-168
Kalotychios, *cubicularius*, 53
Komito, sora Teodorei, 32
Krum, han al Bulgariei, 155

L

Leon, fiul lui Constantin al VI-lea, 140
Leon, *monostrategos*, 144-145
Leon I, împărat, 22
Leon al III-lea, papă, 142, 145
Leon al III-lea Isaurul, împărat, 121, 125, 150
Leon al IV-lea, împărat, 120-125, 129-130, 134, 142
Leon al V-lea Armeanul, împărat, 155-156
Leon al VI-lea Filosoful, împărat, 21, 24, 170-172, 175-189, 198
Leon Abalantes, 210-211
Leon Diaconul, cronicar, 194, 202, 204, 207, 209, 214
Leon Diogenes, 271, 295
Leon Focas, 23, 191, 194-197, 200, 212
Leon Paraspondylas, 257
Leon Pediasimos, 210

Leon Sarantapechos, 145-146
Leon Sgouros, 336, 339
Liberatus, arhidiacon de Cartagina, 53
Ludovic al III-lea al Provenței, duce, 181
Ludovic al VII-lea al Franței, rege, 310
Lupicina, mătușa lui Iustinian, 38

M

Makedonios, curator, 42
Manuel, *droungarios*, 255-256
Manuel, *protomagistros*, 162
Manuel Angelos, 341
Manuel Cantacuzino, 323
Manuel Comnenul, *curopalates*, 273, 287-289
Manuel Comnenul, fiul lui Andronic I Comnenul, 318
Manuel Kamytzes, 333
Manuel I Comnenul, împărat, 21, 23, 305-308, 310-311, 313-316, 318-319, 321, 326
Manuel al II-lea Paleologul, împărat, 346
Marcian, împărat, 22
Marcian, nepotul lui Iustinian I, 90
Marele Palat (Constantinopol), 23, 51, 121, 144-145, 202, 207, 227-228, 235, 282, 315, 323, 334
Margareta-Maria a Ungariei, 338, 341
Maria, fiica lui Teofil, 156
Maria, sora lui Heraclius, 105
Maria, soția lui Vasile I Macedoneanul, 170
Maria a Georgiei/de Alania, 274, 277, 279-286, 288-291, 296-297, 301
Maria de Amnia, împărătească, 132-133, 138-139, 156, 158
Maria de Antiohia, împărătească, 305, 308, 310-311, 313-319, 321, 340
Maria Argyropoulina, 218
Maria Bryennia Comnena, 26
Maria Ducas/a Bulgariei, 290
Maria Porfirogeneta, 307-308, 310-311, 315-316, 318, 340
Maria Skleraina, împărătească, 21, 26, 216, 232, 295
Maris, episcop de Amida, 49
Martina, împărătească, 24, 27, 103-119, 299
Mauriciu, împărat, 97-99, 103, 107, 123
Mihail, șambelan, 210
Mihail Anemas, 298
Mihail Bourtzes, 210, 212
Mihail Cerularie (Keroularios), patriarh al Constantinopolului, 257, 259-260
Mihail Italikos, 301
Mihail Lachanodrakon, general, 126, 135-136, 148
Mihail Maleinos, 211
Mihail Psellos, cronicar, 137, 206, 219, 221-232, 234-235, 238-243,

245, 249-251, 254-257, 259-262, 264-268, 271-272, 275, 279
Mihail Sirianul, cronicar, 34, 53, 82, 125, 147, 210
Mihail Stryphnos, 321, 330-331
Mihail I, împărat, 152, 155
Mihail I Comen Ducas al Epirului, 339
Mihail al II-lea Amorianul, împărat, 24, 138, 155-156, 166
Mihail al III-lea, împărat, 22, 156, 162, 164-165, 168-174, 176-177, 213, 216
Mihail al IV-lea Paflagonul, împărat, 217, 219-224, 231, 246, 251
Mihail al V-lea Kalaphates, împărat, 27, 216-217, 222-230, 246, 251
Mihail al VI-lea Bringas/Stratiotikos, împărat, 257, 260
Mihail al VII-lea Ducas, împărat, 22-23, 261, 263-274, 276-277, 279-280, 284, 286, 288-289, 293
Mihail al VIII-lea Paleologul, împărat, 336, 343, 345, 347
Mihail al IX-lea Paleologul, împărat, 344
Mundus, general, 62

N

Narses, general, 35, 53, 64, 85, 87-88
Niceea, 130, 173, 339
Niceea, Sinodul I ecumenic de la, 50, 131
Niceea, Sinodul VII ecumenic de la, 132, 149-150, 152
Nichifor, cronicar, 105, 110-112, 114
Nichifor, fiul lui Constantin al V-lea Copronimul, 122, 124
Nichifor, fiul Evdochiei Ducas, 271
Nichifor, *logothete*, 145
Nichifor, *strategos*, 134, 136
Nichifor I, împărat, 132, 145-147, 149, 152, 155
Nichifor al II-lea Focas, împărat, 23, 25, 201, 203, 205-215, 246
Nichifor al III-lea Botaneiates, împărat, 273, 280-281, 284, 286
Nichifor Bryennios, 301-302
Nichifor Cerularie, 262
Nichifor Diogenes, 285
Nichifor Kampanarios, 228
Nichifor Proteuon, 255-256
Nichifor Synadenos, 281
Nichita Choniates, cronicar, 303, 306, 310, 313-317, 321-322, 324-327, 331-335, 338-339
Nicol, Donald, 7
Nicolae Misticul, patriarh al Constantinopolului, 24, 182, 184
Nika, răscoala, 61, 63

O

Olga a Kievului, Sfânta, 202, 204
Olybrios, împărat, 43

P

Paleolog, dinastia, 7, 336, 343, 345, 346

Pavel, *cubicularius*, 171
Pavel, *oikonomos* al catedralei Sfânta Sofia, 114
Pavel al Ciprului, patriarh al Constantinnopolului, 122, 128
Pavel Diaconul, cronicar, 87-88
Petru, *magistros*, 126, 133-134, 148
Petru, *oikonomos* al catedralei Sfântul Petru, 129
Petru, stareț al mănăstirii Sfântul Sava, 129
Petru al Tesalonicului, 65-66
Petru Barsymes, 35
Petru al II-lea Orseolo, doge al Veneției, 218
Pirus, patriarh al Constantinopolului, 109-111, 113-115, 119
Praeiecta, nepoata lui Iustinian I, 41
Priscus, secretar imperial, 60, 72
Procopius din Cezareea, cronicar, 32-34, 37, 40-41, 44-46, 58-64, 66, 70-72
Pulcheria, Aelia, împărătească, 21-22, 89
Pulcheria, fiica lui Teofil, 156, 160
Pulcheria Skleraina, 220, 231, 234

R

Radegund, Sfânta/mănăstirea, 81, 86-87
Rita-Maria, 344
Roman I Lekapenos, împărat, 194-198, 200, 203, 206
Roman al II-lea, împărat, 25, 201-205, 211, 277
Roman al III-lea Argyros, împărat, 25, 201, 216, 218-221, 230-231, 234, 246, 249-251, 258, 279
Roman al IV-lea Diogenes, împărat, 23, 259, 261-262, 266-276, 288, 295
Roman Boilas, 254-255
Roman Skleros, 237
Rotrud, fiica lui Carol cel Mare, 26

S

San Vitale, biserica (Ravenna), 46
Sava, Sfântul, 47, 49
Sever al Antiohiei, patriarh, 49-54
Sfânta Sofia, biserica/catedrala (Constantinopol), 24, 44, 76, 86, 98, 104, 113-114, 124, 142, 145, 159, 163-164, 172, 184, 186-187, 192, 199, 211, 213, 218, 227-228, 241, 251, 268, 289-290, 306, 308, 315, 317, 322
Sfânta Sofia, biserica (Tesalonic), 150
Sfântul Gheorghe-Mangana, palatul (Constantinopol), 235, 237, 239, 256, 295
Sfinților Apostoli, biserica (Constantinopol), 33, 71, 86, 109, 129, 143, 155, 176, 214, 326
Silko, rege al tribului nubian Nobatai, 56
Silveriu, papă, 67-68
Simeon, țar al Bulgariei, 191, 193-195, 200
Simeon cel Tânăr, Sfântul, 82, 90

Simeon Logothetes, cronicar, 158, 161, 171-173, 180
Sittas/Tzitas, general, 69, 74
Skylitzes, cronicar, 179-180, 202, 204-206, 208-209, 211, 213-214, 218, 221-222, 224, 226, 228, 232, 237, 252, 256
Sofia, împărătească, 20, 22-23, 61, 70-71, 73-99, 105
Staurakios, împărat, 120, 126-127, 130, 132-137, 140, 143-144, 147, 152, 155
Stelian Zaoutzes, 177-179

T

Teodahad/Teodat, rege al ostrogoților, 66-68
Teodor, *domestikos*, 255-256
Teodor, episcop al Cezareei, 80
Teodor, frate al lui Heraclius, 106
Teodor, mitropolit de Bostra, 56
Teodor, nepot al lui Heraclius, 107
Teodor, patrician, 125
Teodor, tutorele lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, 196-197
Teodor Branas, 323
Teodor de Mopsuestia, episcop, 69
Teodor Eirenikos, 331
Teodor Gouzouniates, 180
Teodor Graptul, Sfântul, 161
Teodor Kamoulianos, patrician, 134, 137
Teodor Studitul, Sfântul, 128, 138-139, 142, 149, 155, 158
Teodor I Lascaris, împărat, 336, 339
Teodora I (soția lui Iustinian), împărătească, 20-25, 27, 31-76, 81, 84, 99, 341, 345,
Teodora a II-a (soția lui Teofil), împărătească, 22, 24, 123, 154-156, 158-173, 199,
Teodora Ducas Comnena Palaiologina, 321, 336, 345-346
Teodora Macedoneana/Porfirogeneta, împărătească, 19-20, 23-24, 27, 216-217, 219, 227-230, 237-239, 245-246, 249-258, 260, 270
Teodora Palaiologina Angelina Cantacuzino, 347
Teodora Raolaina, 346-347
Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, 213
Teodora, nepoata lui Manuel I Comnenul, 307-308
Teodoret al Cirului, episcop, 69
Teodosie, fiul lui Constantin al III-lea, 108, 119
Teodosie, fiul lui Heraclius, 106
Teodosie al Alexandriei, patriarh, 51-54, 56, 82
Teodosie Boradeiotes, 313, 315, 317-318
Teodosie al II-lea, împărat , 22, 43
Teofan, intendent-șef al garderobei imperiale, 168

Teofan, mitropolit al Tesalonicului, 251
Teofan, *parakoimomenos*, 123
Teofan, *protospatharios*, 132
Teofan Continuatus, cronicar, 169, 172, 183
Teofan Graptul, Sfântul, 161
Teofan Mărturisitorul, cronicar, 45, 60, 69, 74, 78, 81, 85, 91, 93-94, 97, 103, 105, 111, 116, 122, 127-128, 130, 133-134, 138-139, 141, 144-147, 152
Teofano, împărăteasă, 23, 25, 27, 201-217
Teofano, soția lui Staurakios, împărăteasă, 132, 147, 152
Teofano Martinakiou, Sfânta, împărăteasă, 176-180, 183
Teofil, împărat 21, 24-25, 151, 154-156, 158-164, 166-167, 199, 202
Teofilact Sarantapechos, 120
Teofilact din Simocata, cronicar, 95, 285, 293
Themistios, adept al lui Sever, 51
Tiberiu Constantin, împărat, 22, 73, 78, 80, 84, 90-99, 103
Timotei, patriarh al Alexandriei, 47, 53
Trebonian, 35, 61

V

Valentinian al III-lea, împărat, 43
Vasile, *epi tou kanikleiou*, 255
Vasile al Ohridei, episcop, 307
Vasile cel Mare, Sfântul, 181-182, 185, 274
Vasile Kamateros Ducas, patriarh al Constantinopolului, 321, 328
Vasile Nothos, 204-206, 210, 212-214
Vasile Skleros, 220
Vasile I Macedoneanul, împărat, 170-173, 175-180, 182, 213
Vasile al II-lea Bulgaroctonul, împărat, 204-205, 207, 212, 214-215, 217-218, 225, 232, 241, 279
Venantius Fortunatus, poet, 86-87
Verina, soția lui Leon I, împărăteasă, 22
Vigilantia, sora lui Iustinian I, 70, 73, 75-76, 85
Vigiliu, papă, 67-69
Vladimir al II-lea Monomahul, mare duce de Kiev, 238
Vlaherne, palatul (Constantinopol), 23, 180, 251, 329
Vsevolod al Kievului, mare duce, 237

Y

Yahya de Antiohia, cronicar, 212

Z

Zaharia, *archiatros sacri palatii*, 91
Zaharia al Mytilenei, cronicar, 49, 53
Zenon, împărat, 22

Zoe, fiica Evdochiei Makrembolitissa, 274, 287
Zoe Carbonopsina, împărătească, 23-24, 27, 183-200, 207, 213
Zoe Macedoneana/Porfirogeneta, împărătească, 20-22, 27, 201, 216-246, 249-254, 258-260, 268, 270, 274-275, 306,
Zoe Zaoutzaina, împărătească, 175, 177-183
Zonaras, cronicar, 206, 209, 211-212, 218, 228, 266, 283-284, 295-297, 301, 303

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Planșa 1. Teodora și curtea sa, San Vitale, Ravenna

Planșa 2. Inel de cununie din aur, datând din secolul al VI-lea

Planșa 3. Un *follis* reprezentându-i pe Iustin al II-lea și pe Sofia, monedă bătută la Cyzic în 567/568

Planșa 4. Monedă de jumătate de *follis* reprezentându-i pe Tiberiu și Anastasia (Ino), bătută la Tesalonic în anul 579

Planșa 5. Follis emis de Heraclius, reprezentându-i pe Heraclius, Martina și Heraclius Constantin (dreapta), monedă bătută la Nicomidia în 626/627

Planșa 6. Verighetă octogonală din aur, datând din secolul al VII-lea

Planșa 7. Un *solidus* emis de împărăteasa Irina, cu portretul ei pe ambele fețe, monedă bătută la Constantinopol în anii 797–802

Planșa 8. Fiicele lui Teofil și ale Teodorei – Tecla, Anastasia, Ana, Pulcheria și Maria – învață să venereze icoana lui Hristos de la bunica lor, Teoctista

Planșa 9. Un *solidus* emis de Teofil; pe avers este reprezentat Teofil alături de Tecla și de Teodora, iar pe revers apar Ana și Anastasia. Monedă bătută la Constantinopol, spre sfârșitul deceniului 830

Planșa 10. Un *solidus* cu chipul lui Mihail al III-lea, cu Teodora pe avers, Mihail și Tecla pe revers. Monedă bătută la Constantinopol în anii 842–843(?)

Planșa 11. Un *solidus* emis de Mihail al III-lea, pe care sunt reprezentați Mihail și Teodora. Monedă bătută la Constantinopol în anii 843(?)–856

Planșa 12. Un *follis* cu imaginea lui Constantin al VII-lea și a Zoei Carbonopsina, emis la Constantinopol în anii 914–919

Planșa 13. Căsătoria Zoei și a lui Constantin al IX-lea Monomahul: încoronarea lui Constantin

Planșa 14. Sigiliu al *sekreton*-ului Sfântului Gheorghe Tropaiophoros (Mangana), *oikos* al *sebaste*-i Maria Skleraina, amanta lui Constantin al IX-lea Monomahul (1042–1045)

Planșele 15 și *16.* Zoe, mozaic aflat în galeria de sud a bisericii Sfânta Sofia, reprezentată alături de Constantin al IX-lea Monomahul

Planșa 17. Un *histamenon* care le reprezintă pe Zoe și Teodora, emis la Constantinopol în anul 1042

Planșa 18. Zoe, Constantin al IX-lea și Teodora

Planșa 19. Un *histamenon* cu reprezentarea Evdochiei Makrembolitissa, alături de Mihail și Constanțiu, emis la Constantinopol în 1067

Planșa 20. Un *histamenon* al lui Roman al IV-lea Diogenes, cu Hristos încoronându-i pe Roman și pe Evdochia, emis la Constantinopol în anii 1068–1071

Planșa 21. Un *tetarteron* emis de Roman al IV-lea, reprezentându-i pe Roman și Evdochia, emis la Constantinopol între anii 1068 și 1071

Planșa 22. Maria de Alania și Mihail al VII-lea Ducas, pe care inscripția îl numește Nichifor Botaneiates

Planșa 23. Un *tetarteron* cu reprezentarea lui Mihail al VII-lea cu Maria de Alania, monedă emisă la Constantinopol între anii 1071 și 1078

Planșa 24. Sigiliu al Anei Dalassena, monahia, mama împăratului, 1081–c. 1100

Planșa 25. Piriska (Irina), soția lui Ioan al II-lea Comnenul, mozaic aflat în galeria de sud a catedralei Sfânta Sofia, în care este reprezentată alături de soțul ei și de fiul ei cel mare, Alexios

Planșa 26. Manuel I Comnenul și Maria de Antiohia

Planșa 27. Întâmpinarea prințesei Agnes (Ana) a Franței

Planșa 28. Sigiliu al lui Mihail Stryphnos, *megas dux* și soț al Teodorei

Cuprins

Prefață 7
Abrevieri 9

Introducere 19

PARTEA I
DE LA ACTORIE LA PROBLEME DE STAT **29**
1. Teodora, soția lui Iustinian (527–548) 31
2. Sofia (565 – c. 601) 73

PARTEA A II-A
REGENTE ȘI REGICIDE **101**
3. Martina (?615/616–641) 103
4. Irina (769–802) 120
5. Teodora, împărăteasa
care a reinstaurat ortodoxia (830 – c. 867) 154
6. Soțiile lui Leon al VI-lea (886–919) 175
7. Teofano (c. 955 – c. 976) 201
8. Zoe Porfirogeneta (1028–1050) 216

PARTEA A III-A
ÎMPĂRĂTESELE AUTOCRATE 247
9. Teodora, ultima Macedoneană (1042–1056) 249
10. Evdochia Makrembolitissa (1059–1078)..... 259
11. Împărătesele lui Alexios I Comnenul (1081–1118) 277
12. Maria de Antiohia (1161–1182/1183)..... 305
13. Eufrosina Ducas (1195–1203)..... 320

Epilog..... 343
Tabele..... 349
Glosar..... 365
Note..... 373
Bibliografie..... 453
Indice..... 495
Lista ilustrațiilor 508

BYZANTIVM

LYNDA GARLAND

ÎMPĂRĂTESELE BIZANȚULUI

Istoria Imperiului Bizantin cunoaște, pe lângă figurile celebre ale basileilor, și numeroase chipuri de împărătese, care au avut o contribuție substanțială în dezvoltarea sau supraviețuirea sa. Deseori, basilisele au asigurat stabilitatea și continuitatea dinastică în imperiu, atunci când acesta era lipsit de personalitatea unui împărat puternic. Ele sunt dovada vie că, în Bizanț, abilitatea în exercitarea puterii prevala oricărui alt considerent.

ISBN 978-606-579-425-2

nemira.ro